legyen, melly esetben az aestheticai gyönyörnek el kellene enyésznie, vagy végre a' historiai és mythusi az allegoriaival öszvevegyittessék, és az által amaz jelentését elveszitse; egy másik fontos nehézség azon didacticai irányban van, mellyet könnyen vesz az allegoria, és az által prosára süllyed. Mindazáltal tudva van, hogy ez az irány, egybekötve bizonyos környülményekkel, mellyekben lehetetlen vagy czélirányatlan dolog volt lepletlen kimondani az igazat, melly képben hathatósabban 's a' szépség ingerével lépék fel, első és legbővebb alkalom vala illynemü allegoriákra. Az utolsó és legnagyobb nehézség abban láttatik lenni, hogy az a' phantasiakép, melly alatt az egyetemes rendesen beburkoztatik, kevesb interessével bir, és kevesbbé van individualisálva, mint a' historiai megesett dolog. Ezen nehézségekben van egyszersmind annak oka, hogy az allegoria olly ritkán igazi; és rendesen csak a' mivészség alászállásának koraiban üzetik legbuzgóabban. Az utolsó nehézség gyakran kinszeriti az embert a' képző mivészségekben, az értelmesség kedvéért is, bizonyos önkényes és conventionalis SYMBOLUMOKHOZ ÉS ATTRIBUTUMOKHOZ (l. e.) kapni, mellyek a' tárgyon kivül fekszenek, és a' szemlélőt hidegen hagyják. Ebben a' tekintetben már az allegoriai ábrázolás inkabb, mint valamelly más, tanuja a' philosophiai és poëtai szellem ritka egyesülésének, és a' mivész ritka feltaláló 's egybehasonlitó tehetségének: mert itt a' közönségesnek és különösnek egy elválhatatlan egésszé kell lennie. De mint mivnek nem csak az értelemhez kell annak szólni, valamelly emberiséghez méltó és megtestesithető gondolat álltal, melly annak alapul szolgál, hanem az érzéshez is az eleven kinyomás által, melly amahhoz mintegy önkényt hozzá tapad, és annak meglelkesült testévé vált, ugy hogy az idea nincs elrejtezve, mint valamely homályos talány, hanem a' formát mindenütt és minden tagban álthatva, kicsillámlik. — A' poëtai allegoriának mint önálló mivnek példájául tekinthetni Horatius I. k. 14-d. odáját, mellyben ez a' költő a' romai statust és annak állapotját egy hajó képében poëtai elevenséggel rajzolja; amaz esmeretes elbeszélést a' 3 gyürüről, mellyet Lessing is bészőtt „Nathan-"jába; Kisfaludy Károly „Két hajósát;" ide tartoznak sok mesék és parabolák is, 's Aristophanes „Madarai" 's Göthe „Epimenidesei" mert az allegoria minden költésnemekben felléphetik. A' képző mivészségben, mellyben az allegoria használása általjában inkább a' személyesitésre van szoritva, mivel a' képző mivészség alakok által ábrázol, például szolgálhat Guido Fortunája, kit a' szárnyas gyermek játszva hajon kap. Ide tartoznának az allegoriai balletek és pántomimák is, de a' mellyeket előadni sokra terjedne. Egyébiránt, hogy az allegoria bővebben előfordul az uj keresztény mivészségben, mint a' régiben, kivált a' Görögökében és Romaiakéban, annak oka a' régiségnek és a' kereszténi időszaknak characterében 's gondolkozásmódjában van, 's kiváltképen az azoknak alapul szolgáló különböző vallásos világnézetből értethetik meg, melly szerént amaz inkább az individualétól emelkedett fel az idealéra, ez ellenben a' szellemiből indult ki, mellyhez képest hijával lévén egy sokoldalu mythologiának, kénytelen vala ideájinak alkotását 's tárgyainak feltalálását, egy szóval a' mivészséget, a' szabad phantasiára hagyni.

ALLEGRI (Ant.), l. CORREGGIO.

ALLEGRI (Gregorio), szül. Romában 1590, mh. ugyan ott 1640. Nanininak tanitványa volt, 's Olaszországban most is ugy tartatik, mint egy az akkori idők legjelesebb énekszerzői közül. Leginkább elhiresedett egy Miserere által, mellyet esztendőnként a' nagyhétben Szerdán délután 4 órakor a' sixtini kápolnában szokott két karban előadni, 's mellynek rendkivül való foganatot tulajdonitottak. Ezen szerzeményt azelőtt olly szentnek tartották, hogy a' ki azt le merte volna irni, egyházi átoktól félhetett, Mozart mindazáltal álthágta a' tilalmat, 's kétszeri hallás után az eredetivel megegyező másolatot készitett, melly 1771 Londonban metszve, 1810-ben pedig Parisban a' „*Collection des classiques*" czimü

munkában kiadatott. 1773 maga a' pápa is küldött egy másolatot az angol királynak. A' mostani karigazgató Baini állitása szerént ezen Misererét Allegri nem egészen maga alkalmaztatta minden hangokra, hanem csak az első 18 vagy 20 tactus bassushangjait tette fel, a' többit pedig idővel az énekesek adták kozzá. A' 18-ik század elején az akkori éneklés módja a' pápa parancsolatjánál fogva sinórmértékül volt kijelelve, de partitura soha sem volt. L. Sievers-t „Cäciliá"-ban. 1825 No. 5. *J.*

ALLEGRO (gyorsan, elevenen), egyik elnevezése a' muzsikai főmozgásoknak, mellyet némelly hozzáadásokkal még szorosabban is meg lehet határozni, mint allegro affettuoso, agitato, assai, maestoso, molto, vivace 'sat., melly kifejezések megindulással, nyughatatlanul, felettébb való, méltóságos, igen sebes, vagy eleven játszást jelentenek. Általjában az allegróval jegyzett darabot nem csak sebesen, hanem erővel és hathatósan is kell játszani. — Allegretto olly mozgást tesz, melly az allegrónál valamivel csendesebb, az andantinónál pedig elevenebb, és igy mintegy közép ut ezen két időmérték közt. *J.*

ALLEMANDE, 1) az esmeretes, eredetiképp német, vidám táncz; 2) igen eleven $^2/_4$ tactusu tánczmelodia, melly a' franczia tambourinhoz sok részben hasonlit.

ALLHATATOSSÁG, az a' charactertulajdonság, mellynél fogva az ember nagy veszedelmek és feláldozások által sem engedi magát feltett szándékától elszakasztatni. A' bátorságot characterisálja, 's nagyságát a' veszedelem és feláldozás nagysága határozza meg, mellyek egyébként a' feltett szándék végrehajtását akadályoztatni szokták. *A. B. P.*

ALLIGATIONIS REGULA (egyvelgesek számvetése), bizonyos törvény, melly szerént két vagy több vegyitendő szereknek és ezen vegyitésből származott massának mennyisége és minemüsége, egy rész tudva lévén, a' más kérdésben forgó részt számvetés által meg lehet határozni. Illyetén kérdések megfejtésére az arithmetica sok különös és azért könnyen elfelejthető regulákat szabott, mellyeket az algebra egy két sorba foglalva öszveségesen ad elő; a' honnan egyszersmind amazoknak okai is világosan szembe tünnek. *Tittel.*

ALLIGATOR vagy KAIMAN, a' gyikok neméhez tartozik, teste és farka sokkal gömbölyübb és simább, mint a' tulajdonképi krokodilusé, nem is nő olly nagyra mint ez, 's tojásai kisebbek. Középamerikában él. Ezen állat bőrét most igen jelesen el tudják készitteni Brasiliában. *A. B. P.*

ALLITERATIO (betürim), muzsikális figurája a' beszédnek (l. FIGURA), melly abban áll, midőn egy tételben több egyenlő mássalhangzók vagy egyformán hangzó szótagok akadnak öszve. Ez az öszveakadás sokszor ellenére van a' fülnek, és annyiban gáncsos; de vannak esetek, midőn a' gyakorlott iró ez által azt igyekszik előhozni, a' mit a' Francziák *harmonie imitative*-nek (utánazó harmoniának) neveztek, a' mi, izléssel alkalmazva, nagy szépséggé válhatik, ellenkező esetben pedig könnyen gyermeki játékká alacsonyodik. A' remek utánazó harmoniákhoz és szerencsés alliteratiókhoz tartozik a' romai literaturában amaz esmeretes, a' lónak galoppját tactus szerént olly szerencsésen kifejező verse Virgiliusnak:

Quadrupedante pedum sonitu quatit ungula campum,

's egy másik verse ugyan azon költőnek:

Luctantes ventos tempestatesque sonoras,

mellyben a' t-nek gyakori ismétlése a' szeleknek az ők lánczaik ellen való folyvásti küzdését mintegy érezhetővé tenni látszik; a' franczia literaturában többek közt Racine-nak egy verse:

Pour qui sont ces serpens qui sifflent sur vos têtes?,

mellyben hallani véljük a' kigyóziszegést. — A' német literaturában keves költők olly gazdagok illynemü szépségekkel, mint Bürger. A. W. Schlegelnek is illy alliteratiója van egy sonettjének végsorában:

Wo Liebe lebt und labt, ist lieb das Leben.

Honi literaturánk uj költöji is, többek közt Kisfaludy Sándor, Kölcsey, és mások bővelkednek e' nemben nagy szépségekkel. Rövidség okáért álljon itt például Vörösmartynak egy gyönyörü alliteratiója:

Mint a' tiszta harang kedves csengései, gyengén
Hangzott a' rebegő lyánynak szózatja fülében.

Sok példájit lehet ennek lelni népdalainkban is. (Vö. Assonantia és Annominatio.)

Allodium, a' feudalis törvényben minden tárgyat jelent, mellyet valaki örök és sajátsági jussal bir, 's ellene tétetik a' feudumnak (l. e.). Mert valamint a' feudum birtokosa, ha ez iránt valamelly kötést vagy rendelést akar tenni, azt csak a' feudum urának megegyezésével teheti, 's valamint maga a' feudum a' vasallusnak nem mindenik örökösére, hanem csak arra megyen által, a' ki a' feudalis törvény alapjai szerént feudumot birhat; ugy ellenben az allodialis tárgy birtokosa, ha különben egyéb törvények, egyezségek 's végrendelések által meg nem szorittatott, a' maga sajátjával szabadon tehet, a' mit akar, 's halála után is az allodialis tárgy rendszerént örököseire száll. Ezért neveztetnek amazok feudalis, emezek allodialis örökösöknek, 's az örökség maga feudalis és allodialis örökségnek. *Th.*

Allopathica, a' homoeopathica (l. e.) ellentétele.

Álló kép, l. Szobor.

Allori, 1) Alessandro, szül. Florenczben 1535, a' képirást nagybátyjánál Bronzinónál tanulá, 's ennek nevét is felvevé. Michel Angelónak buzgó utánazója volt. A' képirók számára egy anatomiai értekezést adott ki (1580). Megholt 1607. Fija 2) Cristoforo, szül. 1577, atyja módját elhagyá, 's Paganit követte. Mivei közt Judit, melly ábrázolatra kedvese Mazzasirra nyujta alkalmat, nevezetes, valamint Correggio Magdolnajának másolatjai. Jól érte a' tájrajzokhoz, 's az arczképek festésében is ügyes vala; a' nagyherczeg kivánságára több nevezetes férjfiak képeit készitette a' florenczi galeria számára. Mh. 1621. *l.*

Álló tőke alatt a' nemzeti gazdaságban mind azon javakat értjük, mellyek, ha uj javak előhozására fordittatnak, az uj javak előhozásán tul is tartanak, 's annak birtokában maradnak, a' ki azokat e' czélra forditotta. Az álló tőke valamint lelki, ugy testi is lehet. A' lelkihez számláltatik azon hozzáadás a' puszta természet ajándékaihoz, melly az emberben képzés, talentumok 's ügyességek, valamint mesterségek 's tudományok megtanulása által származik. A' testi álló tőkéhez tartoznak mindennemü szerszámok és müszerek az ásótól 's ekétől fogva a' legöszvetettebb mesterségmivig, ide tartoznak az épületek mind azok, mellyek neminemüképen magok is szerszámok és müszerek, p. o. malmok, kovácsmühelyek, fürészmalmok 'sat., mind pedig azok, mellyek a' szerszámok 's javak eltevésére szolgálnak, p. o. tárházak, lerakó helyek, 'sat., nem különben a' földmivelők, mesteremberek, kereskedők 's más munkások lakó házai; ide számláltatnak a' jószág továbbvitelére szolgaló minden eszközök mind azok, mellyek a' különözöttek birtokában vannak, ugymint szekerek, lovak, hajók 'sat., mind pedig azok, mellyek az ország sajátjai, p. o. országutak, csatornak, kikötők 'sat.; azonképen tartoznak ide a' földnek állandó megváltoztatásai, javitás 's mivelhetővé tevés által. *Th.*

Almagestum, l. Ptolemaeus.

Almakerek, Malmkrög, éj. sz. 46° 4', k. h. 42° 20', Erdélyben Felső-Fejér vármegye réteni járásában, most több földes urak birtokában lévő szász falu, egy evang. és egy nem egyes. görög templommal. Ezelőtt Apafi, Erdélynek utolsó fejedelmi nemzetségének, ősi jószága lévén, annak örökös fényes sirboltjával most is diszeskedik. Tekintetet érdemel főképen azon jeles szobrozat, melly Apafi György (mh. 1634) emlékezetére hitvese hüségétől itt felállittatott.

Almanach, l. Kalendárium. *S—s.*

Almarco, a' pénz dolgában 's pénzkereskedésben azt jelenti, hogy valamelly vert pénz neme csak egészben, a' marcának nehézsége szerént, a' mennyit nyom, nem pedig külön-külön egy egy darabnak értéke fogadtatik el, igy p. o. 67 egész nehézségü darab aranynak egy kölni marcát kellene tenni, azonban ha az arany a' forgás által megkopott, 68 sőt 69 darab is megyen egy marcára, 's akkor akárhány darab az arany, még is csak a' marcának becse vétetik tekintetbe, 's azért a' pénzcsomóra az iratik „Almarco.“ *Th.*

Almás. Több helységek, puszták, folyók is ezen nevet viselik Magyarországban és Erdélyben, mellyek közül hármat jelelünk ki. 1) Almás, magyar falu Komárom várm. tatai járásában a' Duna mellett vezető bécsi uton, éj. sz. 47° 44′; k. h. 36° 0° alatt, gróf Zichy familia jószága, 115 házzal, egy cathol. és egy reform. templommal, 760 lakossal. Az ide tartozó hegyek jó boraikról és veres márványokról hiresek. Van figyelmet érdemlő érczes vize is, melly a' Duna kövecses partján igen sok buborékocskákkal ered olly bőséggel, hogy fél óra alatt egy két öl. általmérőjü, 's 2 1/2 láb mélységü medret betölt, 's malmot hajt. Ez a' viz nyárban hideg, tavasszal 's összel langyos, télben meleg, ugy hogy az asszonyok mezitláb áztatják benne a' kendert 's mossák a' ruhát, mit más viznél elébb megfejérit. A' legelőről visszatérő szarvas marha mohon issza azt, 's akkor a' sónyalást megveti; lónak és juhnak nem kell. A' viz tiszta, halványos felületü, zivataros időben ollykor felzavarodik, vékony kénkő szagu, melly ha főzetik, hamar elrepül, dugott üvegben sokáig megmarad, de végre záp tojás büdösségüvé lesz. Izét kellemetlenné teszi ezen szag. Állató részei: sok kénkő, szénsavanyu székső, sok kénsavanyu székső, meszes és magnesiai savak. Ezen vizzel haszonnal mondatnak élni belső és külsőképen azok, kik dugulásokban, aranyérben, taggyengeségben 's reszketésben, szélütésben, rheumatismusban, köszvényben, hypochondriában, hysteriában, ondófolyásban, havi tisztulás fenakadásában, rühben és sömörben szenvednek. — Itt volt hihetőleg Azaum régi római statio, a' mint is Nyerges-Ujfalu és Neszméltől fogva Szőnyig sokféle romai régiségek már kiasattak. — 2) Tót-Almás, vagy inkább Tó-Almás, a' közel lévő tóról nevét kapván, elegyes tót-magyar falu Pest várm. váczi járásában, éj. sz. 47° 31′; k. h. 37° 21′ alatt; 196 házzal, egy cathol. templommal, 1339 lak. Földes urai báró Prónayak, a' kik ezen helységet jeles gazdálkodási javitások, ritka növevények nevelése, jó izléssel intézett kerti szerek 's alkotások által nevezetessé tették. Itt állittatott fel 1807 egy különös selyemtenyésztő intézet, melly most is jó divatban lévén, az ország nagy hasznára még szolgálhat. — 3) Homorod-Almás, olahul Merului, oláh falu Erdélyben a' székely földön, Udvarhely székének homorodi kerületében, éj. sz. 46° 10′; k. h. 43° 9′, Homorod vize mellett. Említést érdemel sós forrási, aranymosása és sokféle üregei miatt, mellyek között a' magas nagymáli hegy törében lévő barlang legnevezetesebb; kiterjedésére, magasságára, csudálatos formájára és a' benne találkozó források, mocsárok, kőfalak 's egyébre nézve, mellyek mindenféle mesékre alkalmat nyujtottak, p. o. a' gyermekseregnek Németország Hameln városából föld alatt ide Erdélybe tett utazásáról, 'sat. *S—s. és A. B. P.*

Almeida, egy a' Beira provinciában, a' spanyolországi határszélen lévő legerősebb portugali várak közzül, a' Coanál, 2750 lak. 1762 nagy vérontás után a' Spanyolok által elfoglaltatott, hanem a' háborut követő békeségben visszaadatott. Midőn Ney Jul. 24. 1810 a' Coan keresztül Portugalba be akart ütni, Coco anglus vezér oltalmazta Almeida várat Masséna franczia vezér ellen; de minden ellenállása mellett is Aug. 27. csak ugyan fel kellett azt adnia. Portugalból való visszavonulásakor Mart. 1811 az Almeidából való kitakarodás Masséna 2 napi véres csatába került Wellingtonnal Maj. 3. és 4. Fuentes d' Onoronál, a' mit látván a' franczia várbeli vezér Brenier, Maj. 11. éjtszaka Almeidát puska-

porral széthányatta, 's keresztül tört az ostromlókon; hanem az Anglusok a' falakat ismét fel épitették. *L—ú.*

Álmos, herczeg, Lambert herczeg fija, I. Béla kir. unokája, a' II. István után III. Andrasig uralkodó magyarországi királyok törzsökapja. Felesége Sófia vala, a' smolenski orosz frjedelem Mononach Wladimir, vagy masok szerént Ingelburga, I. Ingo svéd király leánya. Maradt egy fia, II. vagy Vak Béla király, és két leánya, Adelheid és Hedwig. Történeteit l. László I., Kálmán és István II. királyok alatt. *Fábri Pál.*

Álmos (Almus, Fessler szerént Álom), Ugek fija, egy magyar nemzetség feje Asiában. Nevét némellyek onnan származtatják, hogy anyja Emes, midőn vele terhben volna, álmot látott, a' melly elhitette vele, hogy sok királyok törzsökapját fogná szülni. Ezen Álmosnak hat más magyar nemzetség fejei, név szerént Eleund, Condu, Ound, Tosu, Huba és Tuhutum, alája vetették magokat, 's örökös fejedelmekké 's fővezérekké választották őt. Helyéről és idejéről, valamint inditó okáról is e' történetnek, különböző vélekedésben vannak a' történetirók. Annyi bizonyos, hogy a' hét magyar nemzetség addig volt asiai lakó helyéből kiindult, és Europa keleti szélén elébb a' Don és Dneper, azután a' Dneper és Prut folyami között tanyázék egy darabig, innen pedig a' kiowi orosz fejedelem Oleg birtokára ütött Álmos fővezérsége alatt. Az orosz és a' velek tartó kun hadak megverettek, 's Álmos Kiow városa vivásához fogatott, a' midőn Oleg követek 's ajándékok által reábirta, hogy neki békét hagyván, Attila hajdani birtokának elfoglalására menne. Ekkor hét kun nemzetség, Edu, Edumer, Etu, Bunger. Ousad, Boyta és Retel vezérlése alatt, rokon nemzetre esmervén a' Magyarokban, hozzájok adta magát, sőt némelly Oroszok is követék őket Wladimir és Halics tartományaiba, mellyeknek fejedelmei a' nyájasan fogadott, pompásan megvendégelt és gazdagon megajándékozott jövevényeket egyiránt nógaták, hogy a' Karpáton által folytatnák utjokat amaz áldott földre, a' mellyet. Attila birt vala. Halicsból tehát általkelt Álmos a' Havasokon, és a' Latorcza völgyében egy meredek kőszikla tövében táborba szállott, a' mellyben 40 napig tartó nyugodalmat engede fáradt hadjainak, és a' helyet Munkásnak nevezte. A' kőszikla tetején későbben Munkács vára épült A' körül belől lakozó tót eredetü földnépe ellenállani nem mere, hanem inkább önkényt élelemre valót horda a' Magyarok táborába; sőt a' közel lévő Ung vára is, a' megrettent várnagytól Laborcztól elhagyatván, könnyü móddal Álmos kezébe került. Ezen várnak megvétele után a' már elaggott Álmos a' fővezérséget általadta fijának Árpádnak. A' történetirók különböző vélekedéséhez képest esett ez a' dolog 886 és 895 között K. u. *Fábri Pál.*

Almukantharat, neve minden a' valóságos horizonnal egyenlőközü kereknek az égi golyóbison. Valamennyi ugyan azon egy almukantharatban fekvő csillagoknak egyenlő magasságok van: a' honnan a' deákokkal magasságkörnek lehetne mondani. Hutton almakartan, mások almikantaratnak olvassák, az itt fel vett olvasás legközönségesebb az astronomusok irásiban. *Tittel.*

Álnyomtatás, ha valamelly könyv minden sarkalatos változtatások nélkül ollyan által ujra kinyomtattatik, a' kinek a' könyv nyomtatására a' szerző engedelmet nem adott. E' tárgy sok irásra 's versengésre adott alkalmatosságot, de abban egyáltaljában megegyezik a' köz vélekedés, hogy az álnyomtatás törvénytelenség, 's ezt az irás és nyomtatás, valamint a' könyvkereskedés természete és czélja is bizonyitja. T. i. midőn a' szerző kéziratját valamelly kiadónak vagy könyvnyomtatónak eladja, akkor just ad neki azon kéziratot ugy, a' mint vagyon, kinyomtatni. Ez által ezen jus a' kiadónak 's nyomtatónak valóságos sajátjává válik, ugy hogy azon kéziratot maga a' szerző sem adhatná el többé másnak, hanemha lelki mivét egészen ujra áltdolgozná. A' kiadó el-

lenben a' kinyomtatott munka egyes példányainak eladása által teljességgel el nem tulajdonitja a' maga jusát azt kinyomtattatni, hanem csak a' példánynak, mint ollyannak, sajátságát és használását. Ha tehát az országlásnak kötelessége, minden mivességet biztositani 's védeni, kötelességében áll a' lelki mivek szabad eladását 's terjesztését, mint törvényszerénti foglalatosságot, előmozditani, 's e' végre a' szerzők 's kiadók jusait olly meghatározott törvények által bátorsagba helyeztetni, 's azon törvényeket hathatósan eszközlésbe is venni, hogy nem csak a' törvényes kiadó valamint a' szerző fáradságának érdemlett jutalma meg ne csonkittassék, hanem azon meggyőződés, hogy a' gyalázatos álnyomtatás bizonyosan megbüntettetik, mind a' kettőt uj tudományos előfogásokra bátoritsa. A' hol ez nem történik, ott nem csak a' kereskedés 's az irónak külső állapotja, hanem a' publicum is szerfelett szenved, melly olcsó ugyan, de csupa rossz könyvekkel kénytelen beérni. Nagy érdemet szereznek tehát magoknak az uralkodások a' literaturára 's ez által a' culturára nézve, ha valamint az iró jusát az eladott lelki miv érdemjutalmára, ugy a' kiadóét is a' nyomtatás által közlésre szorosabban meghatározzák (p. o. a' kiadásra tekintve), és mint minden egyéb sajátságot az országban az álnyomtatónak olly megbüntetése által, melly őt ne csak becstelenitse, hanem becstelen foglalatosságának minden nyereségétől is megfossza, bátorságba helyeztetik. Igy a' lelki képzés mezején többet fognak munkálni, mint meghagyások 's eltiltások által. De hogy az e' részben teendő intézetek tökéletesen sikeresek legyenek, szükséges hogy minden egyenlő képzés, nyelv 's nemzetiség által öszvekötött országok uralkodásai magokat kölcsönösen az ők nyelvében nyomtatott lelki mivek minden álnyomtatása ellen lekötelezzék. A' mi azonban azon alávalóságot, melly szerént a' könyvek némelly csekély változásokkal kiadatnak, hogy azokat az álnyomtatás gyalázatos bélyege ne becstelenitse, mellyet kiadása elejébe tenni még egy álnyomtató sem volt eléggé szemtelen, továbbá a' még egészen el nem kelt munkának megváltoztatott uj kiadását illeti, szükséges, hogy mind a' két fortély a' tudós törvényszék által nyilván kárhoztattassék.

Álnyomtató, ollyan alávaló ember, a' ki a' szerzőnek 's törvényes kiadónak engedelme nélkül valamelly könyvet ujra kiad, hogy ezen tolvajság által a' becsületes törvényes előfogó szerző és kiadó kárával minden baj 's fáradság nélkül bizonyosan meggazdagodhassék. A' nyilvános rablás ezen neme, a' nemzet becsületére legyen mondva, még Magyarországban nem gyakoroltatik, 's hogy valaha gyakoroltassék, azt a' bölcs és igazságos uralkodás, valamint a' nemzeti becsület 's képzés őrlelke nem fogja engedni; de Németországban némelly uralkodások engedelmével szörnyen garázdálkodik. A' legjobb lelki mivek durva fekete papiroson, megcsonkitva 's hibásan nyomtatva adatnak ki olcsó áron az álnyomtatók által. Ez által ők meggazdagodnak ugyan, de az olvasó közönség megcsalatik, a' becsületes szerző pedig inséggel küszködni kénytelen. Igy halt meg a' többek közt Schiller is a' legnagyobb szegénységben, a' nélkül hogy gyermekeinek csak annyit hagyhatott volna is, a' hova fejeket letehessék. Ó, a' ki az egész nemzetet meggazdagitotta! A' német szövetségactának 1815: 18-ik czikkelyében igértetett ugyan, hogy legelőször is a' szerzőkről és kiadókról az álnyomtatás ellen fog törvény hozatni, de ezen igéret ekkoráig nem teljesittetett, 's a' német Conversations-Lexiconnak is vannak több álnyomtatásai, a' többek közt Macklot (becsületes neve Erhard Károly) Stuttgartban. Akarmint szépittessék is az álnyomtatás, az még is gyalázatos gonosz tett marad, 's a' tiz parancsolatban is irva vagyon: „Ne lopj!“ *Th.*

Aloes, egy plántanem Linné 6-ik classisából, melly Jussieu szerént az asphodálokhoz tartozik, 's mellynek egyszerü, rendes, hathasábu, hengeres csészéje van a' magzat alatt, három rekeszü tokot terem, 's mellyben a' himszálak a' vaczkon állnak. Kelet- és Nyugotindiában 's

a' jó remény fokán terem, és sok fajai vannak, mellyek közül csak az aloe vulgaris tenyészik Europában. Belőle bizonyos gyanta izzad ki, mellyet aloe hepaticának neveznek. Az aloes leveleiből kivont 's megsüritett nedv, mellynek a' kereskedésben előforduló négy faja között legközönségesebb az aloe lucida, a' rendszerént való medicinában ingerlő szerül szolgál a' has nyavalyájiban, aranyérben, cachexiában, hypochondriában, rendetlen havi tisztulásban 'sat. *A. B. P.*

ALOIDÁK (igy neveztetnek vélt atyjokról Aloeusról), Neptunus és Iphimedia fijai, rendkivüli nagyságu oriások, kik az Olympust ostromolták a' Gigasokkal; de minekelőtte elérték czéljokat, elestenek Apollo nyilai által. Büntetésül a' Tartarusban kigyókkal köttettek egy oszlophoz; ezen egy bagoly is üle, mellynek huhogásai kinozták füleiket. (Vö. GIGASOK.) Ezen költemény Boeotiából származott. —z—

ÁLOKOSKODÁS (sophisma), sokszor egy értelemben vétetik a' hibás okoskodással (paralogismus), a' mennyiben az formájában vagy foglalatjában hamis okoskodás. A' szerént, a' mint vagy maga csalatkozik az ember, vagy másokat akar csalni, — a' hamis következtetés, tévelygő okoskodás, hibás okoskodás, paralogismus, vagy álokoskodás, sophisma, captio, cavillatio, szorosb értelemben. A' formalis álokoskodásoknál szélesb jelentésben vagy inkább a' kitételben fekszik a' hamis (sophisma dictionis), vagy magában a' gondolatban (sophisma extra dictionem). Az első akkor fordul elő, hol kétértelmü azon szó, melly a' következtetésnek leglétalaposabb meghatározásai közt jő elő. A' materialis álokoskodásoknál magok ezen meghatározások hamisak, midőn p. o. valami ugy adatik elő, mint közönséges vagy mint ok, holott nem az. *A. B. P.*

ALÓLCSAPÓ, l. FELÜLCSAPÓ.

ÁLOM-nak nevezzük a' léleknek alvásalatti munkásságát, a' mennyire még tudunk arról a' felébredés után. A' léleknek munkássága az ébrenlételben öntetének 's a' külvilágnak észrevétele, az érzeteknek, érzéki benyomásoknak felvétele által, előterjesztéseknek, megfogásoknak és itélettételeknek képzése, végre az okosságnak világossálétele, ideák meritései és az öntudat által jelenti ki magát. A' léleknek ezen munkássága a' földi életben a' testhez, még pedig annak bizonyos organumaihoz van kisebb nagyobb mértékben kötve, a' lélek a' legbelsőbb öszvéktettésben lévén a' testtel azon organumoknál fogva. Ezen eszközlő organumokat az öszveséges idegrendszernek nevezzük. A' lélek azokban 's azok által munkálkodik a' testre, valaminthogy ennek azok által van befolyása a' lélekre 's annak állapotjára. Maga az idegrendszer különb-különbféle rendszereket formál a' testben; egyet a' testnek kiformálása- és megtartására (a' visszanemző idegrendszer vagy a' ganglionok rendszere), mellynek középpontjai a' hasban vannak; egyet a' testnek a' külvilággal való viszonyaira (a' cerebralis és vertebralis rendszer), mellynek középpontja az agyvelő; végre egy mind a' két rendszert öszvekötő, mind a' kettő közt elterjeszkedő rendszert, a' sympathicus idegrendszert, mellynek ideájánál fogva nincsen középpontja, hanem mind a' két rendszerhez tartozik. (L. IDEGRENDSZER.) A' két főrendszer közül egyiknek vagy másiknak váltogatva felülmuló munkássága oka az állati élet két különböző, egymás ellenébe tett állapotjának, az ébrenlételnek és álomnak; az eszközlő vagy vezérlő rendszertől függ az álom tüneményének lehetősége. Az ébrenlételben a' cerebralis és vertebralis rendszer munkássága van felül, az álomban ellenben a' ganglionok rendszere uralkodik. Innen az ébrenlételben a' léleknek azon ereji munkások különösen, mellyek a' cerebralis rendszer organumaihoz, nevezetesen az agyvelőhöz vannak köttetve. Oda tartoznak az érzéki benyomások felvétele, a' mozgásokban való szabad önkény, az öntudat, melly az érzéki benyomásoknak azon tárgyakra való vitelében, mellyektől ezen behatások erednek, azoknak helyes megitélésében, az azokra néző cselekedetek czélirányosságában mint meggondolás tünik elő, végre az emlékezésben való önkény. Noha azonban az

ébrenlételben a' léleknek szabad akaratja van felül, de még is annak tehetségei 's munkássága azon korlátok közé vannak szoritva, mellyeket nekiek azon részeknek, mellyekhez köttetve vannak, organisatiója határoz meg, ugy hogy a' munkásság még a' gyakorlásban is azon állapottól függ, mellyben ezen organumok vannak. A' külvilág észrevétele p. o. az érzékek organumaira 's azoknak tehetségeire lesz szoritva, az emlékező tehetség a' neki kimutatott agyvelőorganum egészséges vagy nyavalyás állapotjától függ. Az álomban nyugalomba merül a' cerebralis rendszer (legalább tulajdonnemü functiójára nézve); a' léleknek az agyvelőorganumhoz köttetett csak megnevezett tehetségei egészen vagy legalább nagyrészént meg vannak munkásságokban akadályoztatva. Valamint azonban meg kell engednünk, hogy a' léleknek bizonyos tehetségei és munkássági az agyvelő meghatározott organumainak functiójához vannak köttetve, ugy semmi sem ellenzi azon meglett dolgokkal erősitett tétel elfogadását, hogy a' léleknek más tehetségei a' visszanemző idegrendszer centralis pontjaira, a' ganglionok rendszerének nagy idegháló jira vannak utalva. Azok közé helyeztetjük p. o. a' testi (reproducáló) képző rendszerhez hasonló phantasia és *képzelődés tehetségét*, melly utolsó különösen megfelel nevének, mivel minden elvont előterjesztéseket, megfogatokat és ideákat képekbe öltöztet; továbbá azon emlékező tehetséget, melly az önkénytől nem függ; végre a' távollátást, nem függve az érzékek organumaitól 's az észnek combinatiójitól, nem korlátolva időtől és tértől. Ezen utolsó tehetséghez valami hasonlót találunk az állatok azon classisainál, mellyek kiformált cerebralis rendszer nélkül szükölködnek, 's csak ganglionok rendszerével birnak, p. o. a' bogaraknál, méhnél, hangyánál 'sat. Már ha az álom alatt a' ganglionok rendszerének munkássága felemeltebb az emberben, mint az ébrenlétel alatt, mint valósággal is van, ugy a' vele öszveköttetett lelki tehetségek munkásságának is szabadabbnak kell lenni. Nem kapván tehát a' lélek az álomban semmi észreveteleket az érzékek által a' külvilágról, nem lévén önkényes hatalma a' test mozgásain, öntehetségének belső irányzatjain: testének önérzete 's az attól függő hajlandóságok és ösztönök hatalma ébred fel benne a' köz érzésben; elevenebben felvirit benne továbbá a' képes nyelv tehetsége, melly által magának minden érzéseket, előterjesztéseket és gondolatokat képekben gondol; felébredt a' mélyen rejtett távollátás, melly által távollévő személyek életébe, sőt a' jövendőbe is bepillantani képes; fellépik a' léleknek korlátolatlan emlékező tehetsége, melly neki mindent elejébe vezetni képes, mi őt valaha érintette. A' léleknek alvásalatti munkássága tehát csudálatos alaku, 's felette különbözik annak ébrenlétalatti munkásságától. Itt annak élete inkább kifelé fordul, inkább a' bennünket külsőkép körülvevő világgal és az emberrel való kölcsönös foglalatoskodásra van intézve, a' lélek önmunkásságát, az okosság czéljai 's az ész előiratjai szerént, tiszta öntudattal igazgatja; amott elfordulva a' külvilágtól egészen magába, belseje felé tér, a' külvilág nincsen többé reá nézve, a' külső élet czéljaira és viszonyaira való minden további tekintet, az ész előiratjaira való minden ügyelet nélkül gondolkozik és él, minden munkássága eleven képekben határozódik, mellyek számlálhatatlanul 's szünet nélkül való változásban állnak elő 's tünnek el, és a' legkülönbféle alakokban 's jelenésekben mindent előterjesztenek, mi a' lélekben történik. A' felébredés után azonban a' lélekmunkásság előbbi állapotja ismét előáll, a' két rendszer egymástól jobban isolálódik, az öntudat ismét inkább kifelé fordul, és a' léleknek alvásalatti munkásságáról semmi emlékezetünk nem volna, semmi álomról nem emlékeznénk, ha a' két régio közt öszveköttetés nem volna a' sympathicus ideg által, mellynél fogva bizonyos esetekben, kisebb nagyobb mértékben, félben szakasztatik a' kettő közt lévő különválasztás (isolatio), mig t. i. a' lélek magát az álomban a' külvilágtól visszavonja, magát egészen önmagába süllyeszti, a' ganglionok rendszerének felemelt munkássága által, azon öszvekötő

idegeknél fogva a' lélek öntudatjának szolgáló agyvelőorganumok az ingerlésnek azon fokán tartatnak fen, hogy ezen öntudat, noha egészen befelé van is fordulva, még részszerént munkálkodhassék, következésképp a' lélek még emlékezhessék a' felébredés után különös munkásságáról az álom alatt. Ha ezen utolsó meg nem történik, akkor nincsen álmunk, azaz, nem emlékezhetünk a' felébredés után lelkünk különös munkásságáról az álom alatt. Néha az agyvelőorganum csak gyengén van ingerelve, úgy hogy még emlékezünk ugyan valamennyire, hogy többféle álomképeink voltak, de azokat nem tudjuk világosan megkülönböztetni. Az álom különb-különbféle feltételek alatt áll elő az alvókban, az idegrendszer ingerlékenységéhez és ahhoz képest, a' mint az ember természeti hajlandóságánál fogva az idegszellem könnyebben lépik által a' ganglionok rendszeréből a' cerebralis rendszerbe. Az álomnak még némelly alkalomadó okait említjük meg rövideden. Az elalvás és felébredés idejében leghajlandóbb az ember az álomra, mert az agyvelőorganum vagy még felingerlődött ezen időszakban az érzékek benyomásai által, vagy pedig a' pihenés és nyugalom után az alvás által már magában ismét ingerelhetőbbé lett. Ha az alvás csak könnyü 's gyakran félbeszakasztatik a' felébredés által, akkor elébb felingerlésben marad az agyvelőorganum, 's az érzékekre való benyomások könnyen a' munkásság csekély lépcsőjén tartják az öntudatot, gyakran tulajdon módon belé is vegyülnek az álomképekbe. Az agyvelőorganumok erősb ingerlései is más organumok által, különösen magából a' ganglionok rendszeréből, gyakran az ingerlésnek olly lépcsőjére helyeztetik az agyvelőorganumot, melly által az álom áll elő. Ezért adnak olly sokszor alkalmat a' nyavalyák, különösen hideglelés és idegnyavalyák, az álmokra, mellyek nekünk annál elevenebbeknek tetszenek, azaz, rólok annál világosabban emlékezünk ismét, mennél nagyobb ingerlésbe hozatott azok által az agyvelőorganum. Több belőlről vett anyagok, italok, gyógyszerek és mérgek is képesek ezt különös módon előhozni az által, hogy vagy közvetve a' vérforgás siettetése 's annak az agyvelő felé való utalása, részént közvetetlen az idegszellem erős ingerlése által a' ganglionok rendszerében az agyvelőorganum erősb ingerlését hozzák elő. Nem lehet azonban tagadni, hogy az álom magából a' lélekből is veheti eredetét, részént az által, hogy annak munkássága már az álom előtt az ébrenlétben magasitva van, melly által az agyvelő organumai öszvehangzólag erősb ingerlésbe tétetnek; részént bizonyos behatások felvétele által, mellyek interesséjét kivált szeretet és gyülölés által ingerlik; részént önmunkássága által is maga az alvás alatt, mellyek előre erősen meghatározott feltétel (p. o. bizonyos időben felébredni), bizonyos ideáknak, indulatoknak 'stef. az alvásban előjövő eleven felingerlése, mellyek a' lélek öntudatjára való behatások által annak organumát egyszersmind olly gradusban illetik, hogy álom állhat elő. Álmok magok azon képek és történetek, mellyeket az álomállapot alvás alatt előnkbe vezet, mellyekre még a' felébredés után emlékezünk. Következései ezek ennél fogva a' lélek folytatott munkásságának az alvás alatt 's ezen munkásság characteristicus sajátságának. Mindenek előtt a' lélekmunkásságnak ezen sajátságát még kevessé ki kell fejtenünk. A' lélek öntudatja a' külvilágtól 's az érzékek benyomásaitól el- 's egészen befelé fordul ön belső munkásságára és a' testétől reáeső észrevételekre az ugy nevezett köz érzésnél fogva. A' köz érzés, melly az öszveséges, az egész organismuson elterjedt visszanemző idegrendszerből megy ki, épen ennél fogva csak a' test jó vagy rossz állapotjának homályos érzése az ébrenlétel állapotjában, de az alvás alatt felemelkedik, és a' léleknek ennél fogva, 's mivel az érzékek benyomásaitól elfordulva, inkább befelé fordult, világosb észrevételeket, érzéseket ad testének állapotjáról 's minemüségéről. Ide járul, hogy a' lélekben eredet szerént fekvő képes nyelvtehetség a' ganglionok rendszerének magasitott állapotjában, mit az álom hoz elő, szabadabbá lesz, 's a' bőv anyagot a'

legkülönbféle 's elevenebb képekre dolgozza fel. Az álmokra való anyag részént már magában a' lélekben fekszik, részént különböző utakon vezettetik belé. Már magok az érzékek, noha nagyrészént lelánczolva az alvás kötelei által, adnak még is, kivált a' nem egészen erős alvásban lassu behatásaik által egy némelly anyagot, mellyet a' lélek mint homályos érzéseket vesz fel 's megfelelő képekre használ fel. Még több álomképekre való anyagot kap a' lélek a' magasitott köz érzés által, mellynek behatásait képekben képzeli magának. A' test normalis állapotjának észrevételét p. o. közönségesen kellemetes képekben képzeli magának, vidám történetekben, olly képekben, mellyek a' test különös könnyüségét 's gyorsaságát mutatják, p. o. önkény szerént magasan a' levegőbe emelkedni tudásban. Teste nyavalyás állapotjának észrevételét kellemetlen és szomoru képek, kiváltkép pedig ollyak által fejezi ki, mellyek a' testnek neminemü nehézségét és esetlenségét jelentik, illyek a' feneketlen mélységekbe való süllyedés, kergettetés és szabadulni nemtudás 'stef. A' nyavalyáknak különbféle charactere szerént is hol hevesek és vadak, hol busak és szelidek az álmok. Sokszor valamelly nyavalyának kifejtődését is, mit még az ébrenlételben észre nem vettünk, megesmeri a' lélek az alvásban, 's ezen észrevételt álomképekben, p. o. fenyegető veszélyek felől, képzi ki. Ellenben a' meggyógyulás időszakát, mellyet a' lélek korábban előrelát, mint azt az ébrenlévő, következései és más megtett változásai által érzi és látja, kellemetesb és szelidebb jelenésekben jelenti ki. Az üldöző képeknek p. o. védgeniusok állnak ellenébe, a' zsibongó zaj a' beteg körül lassanként elvesz, 's helyébe vidám társaságcsoportok állnak elő 'sat. A' köz érzésben alapuló instinctusok, ösztönök és kivánságok is gazdag anyagot adnak a' léleknek az álomképekre, mivel ezek annál világosabbak, mennél felemelkedtebb a' köz érzés. A' szomjuzó fris forrásokról 's folyók partjairól álmodik, kiüriti a' tele poharakat, a' nélkül hogy szomjusága oltatnék; az éhező gazdagon rakott asztalokat lát álmában. Még a' szenvedelmek sem mulasztják el az álom varázsmiveiben való gyönyörködést 's kipótolják azt, mit tőlök a' valóság megtagad. De nem csak a' testnek a' lélekre való munkálkodása ad ennek anyagot az alvás alatt való munkásságra 's álomképekre; önmagából is igen gyakran képes ezeket előállitani. Már a' szenvedelem által képzett álmok is részszerént a' lélek tulajdoni, ha ez magát a' testből legközelebb eredt kivánságoknak neki adta; de a' tiszta lelki munkásságokat, a' megfogatok és itéletek képzését, az észnek magasb czéljait és ideájit is az ő saját eleven képnyelvében képzeli a' lélek magának Még az ébrenlételben jobban megkötött, az alvásban szabadabban felemelkedő tehetségei is a' léleknek, az emlékezés és távollátás, adnak munkásságra való anyagot az alvásban. Innen van, hogy az álmodó gyakran a' legtávolabb elmult jelenésibe látja magát visszavitetni, mellyekre többé az ébrenlétel állapotjában nem emlékezett volna; innen olly álmok is állnak elő, mellyek jövendő történeteket, jósoló álmokat foglalnak magokban, noha igen nehezen lehetne ezen tiszta lelki álmokat azoktól megkülönböztetni, mellyek a' test behatása által álltak elő. Legtöbb álom csik éjfél előtt és reggel felé. A' mély 's, mint mondják, egészséges alvásban nincs semmi álom. Innen némellyek az álmot az alvásból vagy materialis életből ismét visszatért lelki munkásságnak tartják. Az álmok, igaz, hogy többnyire csudás különösségü alakok, hirtelen változó képek tarka vegyületét terjesztik elő, 's ugy látszik, minden planum, minden czél és jelentés nélkül, de ezek azért nem üres képzelet játéki; mindég van azoknak valamit jelentő alapjok, mellyet a' lélek képes nyelvében majd egyenesen egy kép alatt, majd példázolva és ábrázolva, majd gunyolódva terjesztenek elő 's fejeznek ki, mivel ez a' földi dolgokat a' lélek magasb interessője szerént itéli meg, 's foglalatjok a' testnek állapotjától, annak szükségeitől és kivánságitól, előterjesztésitől és ideájitól, az elmult és jövendő történeteihől, erkölcsi principiumokból, lelki esmeret

mondásiból 'stef. vétetett. A' régi idő sokkal mélyebben behatott az álmok jelentésébe, mint azt az ujabb időnek részszerént könnyü, részszerént kétkedő szelleme tehette, legalább kereste azt abban, 's a' legrégibb időben csudálatos módon még inkább feltalálta azt, mint p. o. Józsefnek Canaanban és Egyiptomban való álommagyarázatja mutatja, mint az azt követőben. Görögországban az álmoknak oraculumi jelentések is volt, innen a' templombeli álmok, p. o. Aesculapius templomában. (L. INCUBATIO is.) Vö. Cic. „*De Divinat.*" I. 23. Az álomképek jelentésébe való behatás próbáji nyujtottak alkalmat az álomkönyvekre, mellyeknek készitésével és terjesztésével, valamint a' velek való éléssel is később ámitás és csalás, babona és könnyelmüség üzték veszélyhozó játékokat, 's innen a' miveltek gunyává tevék, holott azoknak hihetőleg valamelly termékeny idea szolgált alapul, 's mellyek közt eredetileg a' legrégiebbekben, mellyek még tiszta figyelettel, érett tapasztalással 's kegyes komolysággal készültek, a' pelyva közt sok buzaszemecskék rejteznek. További kivitelt láss Schubert munkájában „*Symbolik des Traumes*" L. Greiner munkáját is, „*Der Traum und das fieberhafte Irresein*" (Leipzig 1817). *A. B. P.*

ALOPEUS (Maxim), szül. Jan. 21. 1748 Wiborgban Finnlandban, csász. orosz valós. titkos tanácsnok, a' Newsky Sándor, Wladimir 2-ik classisu 's több rendek vitéze. Tanult Abóban, 1767 és 1768 Göttingenben, azután, alig érvén el 20-ik évét, Petersburgban a' külső dolgok depart. hivatalt nyert, 's annak feje gróf Ostermann cancellariaigazgatóvá tette. 1783 mint követ az eutini udvarhoz ment. II. Katalin több sulyos dolgokat biza reá, mellyeket szerencsésen végre hajtott. Pálnak privát levelezése Nagy Fridrikkel az ő kezén fordult meg. Sokáig viselte Berlinben a' követi tisztséget, Sándor azután 1806 Londonba, végre ismét Berlinbe küldé. Később romlatag egészsége miatt déli Németországba költözött, 's Maj. 16. 1821 M. m. Frankfurtban hm.

AL PARI, olasz szó, 's annyit jelent, mint a' kereskedésben egyenlő becsünek lenni, p. o. most a' banknota a' conventiós ezüst pénzzel al pari áll, azaz, mindegy akar egy bizonyos summa pengő pénzben fizettetik, akar banknotában, minthogy a' banknota sem többet, sem kevesebbet nem ér, mint a' mennyi arra fel vagyon irva. *Th.*

ALPERES (incattus), azon személy, kin a' törvény előtt valami követtetik. Csak a' király maga nem lehet alperes, hanem helyette a' fiscus vagy a' királyi ügyek igazgatója tartozik a' perben állani. *Th.*

ALPESEK, legmagassabb bércze az europai száraz földnek, a' kel. h. 23—35° és az éjsz. sz. 44—48° közt; e' szerént az Alpesek a' hosszaságnak 11—12 's a' szélességnek 2—4 gradusai alatt feküsznek, vagy 6000 nsz. mf. boritnak el. Előhegyeiknél fogva Európának csak nem minden hegyeivel öszveköttetésben vannak. Legmagassabb csucsaik Sabaudiában és Helvetiában vannak, 's innen nyulnak ki szerte szét ágaik. Részeik e' következendők: 1) A' tengeri Alpesek Nizza és Provence közt, a' Monte Viso-tól a' földközi tengerig; jobbra Olaszországban az Apenninekkel ötköznek öszve, balra pedig az Alpinekkel egyesülnek Provancebán; legnevezetesebb csucsai a' Monte Ardente, de Tende és Camelon. 2) A' cotti Havasok, a' Monte Viso-tól a' Mont Genevren keresztül a' Cenisig; ezek válaszják el Piemontot Dauphinétől. Pelvoux de Vallouisse nevü csucsa 13,236, az Olan 11,206 és a' Viso 6236 láb. magas. 3) A' szürke vagy görög Alpesek, a' Cenistől az Isaren keresztül Col de bon Hommeig. Piemont és Sabaudia közt határt huznak; hanem nincsenek olly magasak, mint a' cotti Alpesek; legmagasabb csucsok a' Cenis, melly 5879 láb. m. 4) A' pennini Havasok, a' Col de bon Hommetól a' Montblancon és nagy Bernhardon keresztül Mont Rosáig. Elválasztják Piemontot Sabaudiától és Wallistól, 's itt vannak az Alpesek legmagasabb csucsai, a' legborzasztóbb jeges hegyek és legnagyobb jégmezők. A' Montblanc, melly Európának legmagasabb hegye, 's mellyre csak a' 18-ik

száz. utolsó negyedjében mentek fel legelőször emberek, 14,676, a' Mont Rosa 13,428, a' nagy St. Bernhard 10,380, a' Velan 10,327 és a' Simplon 6174 láb. 5) A' lepontini vagy helvetiai Havasok, Helvetiának napnyugoti részében, a' Mont Rosától a' Rhodenus (Rhona) vize mellett két felől, a' St. Gotthardon keresztül Moschelhornig és Bernardinóig (Bündtenben) kiterjednek, 's elválasztják Lombardiát Helvetiától. Az Alpeseknek minden lánczai közt legtöbb látogatójik vannak, és a' természetnek pompás szépsége által épen olly nevezetesek, mint az által, hogy belőlök folynak ki Europának több nagy folyói. Nevezetesebb csucsaik a' Finsteraarhorn, melly 13,234 láb. a' 12,875 láb. mag. Jungfrauaarhorn, a' 12,562 láb. mag. Schrekhorn, a' 13,171 l. m. Furka, a' 9104 l. m. Grimsel 's a' 9964 l. m. St Gotthard. Belőlök ágaznak ki a' Jurta bérczei és a' Jura. 6) A' rhätiai Alpesek, Bernardinótól egész Bündtenen és Tirolison keresztül a' Dreiherrn nevü csucsig, a' salzburgi és carinthiai (Kärnthen) határszéleken, 's délre a' Pellegrinóig. Lombardiát Németországtól és Bündtentől elválasztják, 's előhegyeiknél az Arlbergnél fogva, a' kietlen Albbal és Schwarzwalddal, ezeknél fogva pedig Németországnak nevezetesebb hegyeivel öszveköttetésben vannak. Orteles nevü csucsok 14,666, a' Wetterhorn 11,743, a' Dödi 11,035, a' Riegelberg 9775 's a' Pilatus hegye 7080 l. magas. 7) A' noricumi Alpesek, mellyek a' Dreiherrn csucsától kezdve egész Carinthiát, Salzburgot, Austriát és Styriát keresztülhasitják, és a' sopronyi térségeken enyésznek el. Előhegyeik a' ceti hegyek, mellyeknél fogva a' csehországi erdős hegyekkel, és a' magyarországi bérczekkel öszve vannak köttetve. Igen magas csucsaik vannak, mellyek közt legmagasabban emelkedik fel a' 11,982 l. m. Grossglockner. 8) A' carnioliai Alpesek a' Pellegrinótól a' Száva és Dráva közt a' Terglouig. Legmagasabb csucsaik közül egy a' 7038 l. m. Obis. 9) A' juli Havasok a' Tergloutól a' Száva jobb partja, a' Kulpa és az adriai tenger közt a' Klek kőszikláig Zengnél. Ezek csinálnak Lombardia és Illyria közt határlineát. A' Terglou 9744, a' Loibl 4266 l. m. Ezen Alpesekhez tartoznak a' Karst és a' horvát- 's tótországi bérczek. 10) A' dinari Alpesek, Klektől Sophia tájékáig, a' hol a' Balkannal öszveütközvén, több előhegyeiknél fogva a' hellasi és rumeliai hegyláncot formálják. — Az Alpesek különbféle ágait legalább 7,000,000 ember lakja, kiknek nagyobb része német származásu, a' többiek pedig Olaszok és Slavusok; 2,000,000-nál többen pásztorkodó népek, kik baromtartással foglalatoskodnak. A' noricumi, carnioliai, rhätiai Havasok oldalai gazdagok ásványokkal, kiváltképen vassal, ónnal és másféle érczekkel; tetőjiken vad kecskék, mellyek mindazáltal felette ritkák lettek, közepek táján kőszáli zergék, murmotérok, havasi sasok laknak, 's itt diszlenek a' szép havasi virágok, mellyek a' tetők felé lassanként kihalnak (l. Alpesi utak) A' mi az Alpesek belső alkotását 's minemüségeket illeti, ezt általjában véve igen szép renddel alkotta a' természet; éjszakra és délre csaknem olly meredekek, mint valamelly kőfal, mellyhez egy homokkő halomláncz ragad ugyan, de igen csekély magasságra emelkedik fel, 's geognosticai tekintetben a' tulajdonképen vett Alpesekhez nem tartozik. Ez az olly meredeken külön vált hegymassa egy középponton lévő és két mészhegyláncztól formáltatik, mellyek délnyugotról éjszakkel. felé nyulnak; a' két utolsó Turinnál 's Genftől egy kevessé dél felé kezdődik vagy ágazik el, és itt megszünik a' középhegylánczczal ugyan azon irányban menni. Ez a' legrégibb hegyi materiákból van alkotva. Gnaisz és granit foglalják el az Alpesek hegyének középső részét, és azok formálják azon magas, több vagy kevesebb mértékben széles hegytetőket, mellyeken számtalan sok csucsaik, ágaik 's jeges térségeik miatt igen keves helyen van alkalmatos ut. Az Alpesnek ezen alkotó részei kiváltképen gazdagok szép kövekkel; főbb nemei gnaisz, mészkő, csillámkő, palakő és granit. Ezt követi mind az éjszaki, mind a' déli oldalon a' palakőmateria, melly meglehetős megasságra emelke-

dik fel, a' nélkül mindazáltal hogy a' legmagasabb pontokig felmenne; ez kiváltképen tábla-, köszörü-, kovakövekből és az ugy nevezett magashegyi mészkőből áll; érczterületek is vannak benne, kiváltképen nevezetesek azon kőnemek, mellyekből készittetik a' hires styriai vas. A' porphyrmateria csak az Alpesek déli oldalán 's leginkább Tirolisban találtatik, a' hol messze kiterjedő alacsony területet formál. Végezetre a' középlánczuak legifjabb alkotó része az idősebb vagy veres homokkő, melly valamelly durvább, gyakran gomholyagformán öszvetekergetett nemü, vagy finomabb, veres avagy szürke homokkőből áll. Az Alpesek éjszakon és délen a' középhegylánez aljából meredeken és igen románosformában emelkednek fel; alkotó részeik: havasi (alpesi) vagy idősebb mészkő, márga, gipsz, agyag, kősó, tropp, porphyr 'sat.; megjegyzésre méltók benne a' kalamin, ónfény és agyagos vaskő területek is. A' mész hegylánczhoz rugnak a' Jurának (l. e.) ujabb alkotó részei, a' svéviai (sváb) Alp. 'sat. Lásd Ebel „*Über den Bau der Erde in dem Alpengebirge*" (Zürich 1808.), Kastenhofer „*Bemerkungen auf einer Alpenreise*" (Aarau 1822), melly munka az Alpesek mellékén való gazdálkodásnak 's a' berni bércznek esmerésére nézve igen fontos és kevesbbé esmeretes tájékokkal esmerteti meg az olvasót. Az Alpesek természeti historiájára nézve igen sokat tettek egy Soluthurnból való Hugi nevü természetvizsgálónak 1828 tett alpesi utazásai. *L—ú.*

Alpesi utak. Legállandóbb emlékoszlopok, mellyeket Napoleon a' maga hatalmának 's politicájának alkotott, azon 4 hegyi országut, mellyek Sabaudiát, Franciaországot és Wallist Olaszországgal öszvekötik. Az első az 5879 l. magas Cenisen (l. e.) megyen Lansleburgon keresztül Suzába, azaz, Sabaudiából Piemontba. Annakelőtte öszvéreken vagy gyalog hintókon kellett az embernek magát a' legmeredekebb magasságon keresztül vitetni, hanem 1805 Napoleon kocsival járható országutat csináltatott itt, melly 4 $^1/_2$ m. f. hossz. és 18 l. széles. Télen is lehet rajta kocsival utazni. 1815-ben 16,000 szeker és 34,900 öszvér ment rajta keresztül. A' második a' 10,327 l. Simplonon (Sempione) viszi az utast keresztül Wallisból Piemontba. Glis mezővárosától Domo d' Ossolába. Ez az országut, mellyet Napoleon 1801—6 csináltatott, az az egyetlenegy, a' mellyen Helvetiából az Alpeseken keresztül kocsival lehet menni, 14 órányi hosszu, mindenütt 25 l. széles, sehol sem nagyon meredek, a' honnan a' legnagyobb terhes szekerekre nézve is járható. Több meredek mélységek felett, mellyekben magasról leomló vizek zuhognak, és 6, kősziklákon keresztülvágott üregen, mellyek több száz lábnyi hossz., 's a' mellyekben több lyukak által világositttatik meg az ut, megyen ez az ut keresztül. Ezen üregekből az utas igen kies völgyekbe lépik ki, mellyeken a' havasi pásztorok tartózkodnak kunyhójikban, és a' fekete fenyves erdőkön, jeges bérczeken 's magas havas tetőkön tul az ég kéksége tünik szemei elejébe. Bámulásra méltó hidak kötik öszve az egyik hegyet a' másikkal a' borzasztó mélységek felett. Olaszországi oldalának szebb tekintete van, mint a' helvetiainak, mivel ott a' kősziklák borzasztóbb formájuak. Azon van a' Grande galérie, melly 683 láb. hossz. 's ollyan, mint egy nagy granitkősziklába vágott folyosó, és ezen patáktól, melly ott egy pompás vizesést formál, Frissinone folyosójának (galérie) neveztetik. Az országut nyugotra egy fertály órányira kezdődik Briegtől és a' Saltina hidján megyen keresztül; egy Ried nevü falucskán felül jut el az ember, egy szép fenyves erdőt elhaladván, az első felyosóhoz, és ér aztán, a' 80 lépésnyi hosszu Kanter hidon keresztül menvén, Persalba. Itt kezdődnek a' mélységek és a' hegyekről legördülő hóhalmok miatt veszedelmes helyek, a' honnan ez az országut igen tekervényesen megyen, hogy az emlitett veszedelmes helyek kikerültessenek. A' Galérie des glaciernél, azaz, a' jeges tájéknál, egy élő fát sem lehet látni, és az országut a' Lago maggiorén felül 1033 toise-, vagy a' tengeren felül csaknem 6000 láb. esik. Tetején egy vendégfo-

gadó (hospitium), egy utravigyázó ház és jobbra a' mélységben egy ispotály van az utazók számára. Egy és fél órányira fekszik Simplon faluja 4548 láb. a' tenger felett. Az országut a' Veriola (egy folyó) mellett megyen csaknem Domo d' Ossoláig. Guntban van egy vendégfogadó; egy fertály órányira egy kápolnánál egészen megszünik a' wallisi tájék, Olaszország földjére lépik be az utas, a' hol a' legelső olasz falu S. Marcónak neveztetik. A' tetőkről legördülő hóhalmok és az eső által kimosott nagy kődarábok gyakran megrongálják ezen országutat annyira, hogy a' javitás esztendőnként sok költségbe kerül, de a' mellyet még eddig sem a' helvetiai, sem a' sardiniai országló szék nem akart magára vállalni. A' Simplon utjának romános tekintetét Osterwald egy szép munkájában igen szépen előadta. (Vö. Simplon.) Egy harmadik országut a' 6000 láb. magas Genevre hegyéa megyen keresztül, Franciaországnak és Piemontnak határszélén, mintegy 5 órányira Briançontól, egy Dauphinében a' felső-alpesi departamentban lévő határszéli erősségtől. A' hegynek téres tetején egy falu fekszik egy klastrommal, melly az utasoknak befogadására szolgál. A' negyedik országut (*la Corniche*) Nizzából Monacón keresztül Genuába megyen, a' tengeri Alpesek tövében lévő kősziklás földön. — A' többi alpesi utak közt megjegyzésre méltó: 1) A' St. Gotthardon lévő, az urii cantonból a' tessini cantonba; de mivel ez az ut igen terhes és alkalmatlan 's részszerént veszedelmes is, kivált az ördöghidnál, az urni lyukban és a' livini völgyben Airolo felé való leereszkedésnél, tehát azon a' portékák Helvetiából Olaszországba csak terehhordó lovakon szállittathatnak. Az ut 8264 l. emelkedik fel, 's 6367 l. magasságán a' Capucinusoknak egy hospitiumok van. 2) A' nagy Bernhardon lévő, a' genfi tótól Olaszországba (minden utak közt legrövidebb Turinba és Genuába), kocsin nem lehet rajta utazni, hanem csak gyalog és terehhordó lovakkal. Az ut megröviditése végett most arról van beszéd, hogy a' portékák szállitására ez az ut Wallisból csináltassék Genuába. 3) Az Inspruckból Olaszországba, a' 6063 láb. magas Brenneren (Tirolban) keresztülvivő országut, melly 4 órányi hossz. 's 4376 láb. magas. Ezzel összeköttetésben van 4) az Austriától 1821 olta épittetett nagy országut, melly legmagasabb Europában, u. m. a' melly Bormiótól, (Veltlinben) a' Braglión és a' stilfsi hegysoron, 8400 láb. magasan megyen keresztül. 5) és 6) A' Bellenzből Churba a' Bernhardinón és a' Splügenen keresztül vivő országutak 1823 olta járhatók kocsival; amaz a' lugani, ez a' comoi tó felé megyen. Tessin canton ugyan 1818 a' lombardiai országló székkel ollyan egyezést kötött, melly szerént az az ő Lombardiából hozandó saváért és gabonájáért magát arra kötelezte, hogy egy Bellenzből Churba a' Bernhardin hegyén keresztülvivő uj utnak épitését meg nem fogja engedni, hanem csak a' régi utat fogja eléhbeni állapotjában megtartani; mindazáltal ez a' Graubündten és más cantonok hasznával ellenkező egyezés felforgattatott, és az uj országut épitése valósággal munkába is vétetett. Meyer J. J. a' graubündteni cantonon keresztülmenő országutakat (Churból a' Splügenen keresztül a' comoi tóig és a' Bernhardon keresztül Bellinzonáig) igen természetesen lerajzolta, melly rajzolatot Hegi és mások aqua tintával rézre metszettek, dr. Ebel pedig egy bevezetéssel és magyarázatokkal 's Keller egy uti földi abrosszal kiadtak (Zürich 1825). (L. ezt is „*Descrizione della Valtellina e delle grandiose strade di Stelvio e di Spluga*“ Milano 1822.) A' stilfsi hegysoron és a' Simplonon való országutépités talán a' legnagyobb munka, mellyet az emberi erő és mesterség az njahb időben előállitott. *L—ú.*

Alphabetum, l. Irás.

Alpheus, Görögország legnagyobb folyójinak egyike, melly Arcadiában Eurotas kutfejéhez közel ered, Olympia mellett folyik el, 's a' ioniai tengerbe szakad; a' mythologia szerént Oceanusnak és Thetysnek, Oceanus testvérének, fija. Mint folyamisten Dianát megszerette, ki, hogy elkerülje üldözéseit, magának 's Nymphájinak iszappal mázolta be

arczait. Midőn szerelmében Arethusa Nymphát üldözé, ezt egy fellegbe rejtette Diana, 's forrássá változtatta; A. magára vevé folyói formáját, 's vize amazéval vegyült öszve. Ezen költemény hihetőleg onnan eredt, hogy A. egy helyt eltünik; a' mythus szerént ismét előjő Siciliában, 's Arethusa forrásal egyesül. —z—

AL SEGNO azt teszi, hogy a' muzsikai darabot a' jegytől kezdve ismételni kell.

ALSÓ HÁZ, a' közönségesek háza (*house of commons*), Nagy-Britannia és Irland egyesült országok parlamentjének második 's a' nemzet jusaira, nyilvános vélekedésre 's adómeghatározásra nézve legnevezetesebb főrésze, a' 13-ik században (1265 's k.) származott 's fejtődött ki lassanként. 1297 nyerte meg az adó vagy is subsidiumok határozásának jusát. Mostanában az egyesült királyság polgárrendjének 658 követéből áll; u. m. 8 knight 40 angol shireből; 50 citizen 25 angol citieből; 339 burgesse 172 angol boroughból; 4 repraesentative az oxfordi és cambridgei universitasból; 16 baron a' 8 cinque-portból; 12 knight a' 12 walesi shireből; 12 burgesse a' 12 boroughbol Walesban, 30 knight a' 30 skot shireből; 15 burgesse a' 65 skot citieből és boroughból és 100 irlandi követből. Az alsó ház tagjai részszerént a' földbirtokosakból, melly végre az ország shirekre vagy countiekre vagyon osztva, részszerént bizonyos citiekből vagy boroughokból, mellyek közül azonban egynéhány alig áll egy két házból, holott ellenben, 100,000 lélekből álló városok is képviselő nélkül vannak, részszerént a' cinque-portokból, részszerént pedig a' két universitasból állittatnak elő. A' mi a' választókat (*freemen*, *freeholder*) 's a' választható candidatusokat, a' kiknek 21 esztendősöknek kell lenni, nem különben az alsó ház szószólóját illeti, l. ANGLIA. Az alsó ház tagjai a' Skotokat és Ireket kivévén, fizetést vagy diätát nem kapnak, de nevezetes elsőségekkel birnak. Minden parlamenthez ujra választatnak a' követek; azonban a' voltak is választathatnak. A' követek választójik meghagyásaihoz 's előirásaihoz vagy is szabásaihoz nincsenek kötve, 's azért közönségesen nem is kapnak. Az alsó ház foglalatosságai főképen: subsidiumok, a' versengő választások megvizsgálása, saját tagjainak kicsapása 's az országlás ellen nyilvános panaszok előadása; jusa vagyon a' nyilvános gonosztévőket büntetésre kijelelni, 's még magokat a' ministereket is a' felső háznál bevádolni. Az illyen vádpernek neve *impeachment*. A' tagok igennel 's nemmel szavaznak. Ha a' király a' lordok házában az alsó ház e' végre meghivott egynéhány tagjainak jelenlétében, mellyek a' thronus általlenében a' palota tulsó végén korlátok megett állanak, a' parlamentet felfüggesztette, szétoszlatta (dissolved), 's a' lordcancellár az iránt a' nagy pecsétes parancsolatot kiadta, akkor a' high sherif (a' legfőbb polgári felsőség a' megyékben) 's a' mayor (polgármester a' citiekben és boroughokban) köz hirül adja az uj választás napját. A' candidatusok magokat nála törvényesiteni 's a' hüség esküvését (*the oat of allegiance*) a' most uralkodó nemzetségre nézve letenni kötelesek. Erre a' candidatusok a' frecholderek szavait, mindenféle eszközök, lakozások, szolgálatok, szerzések, kárpótlások, vendéglés 's uti költségek által, ha a' freeholderek a' fővárosba utazni kénytelenek, hogy szavhazassanak, megnyerni igyekeznek; ajándékok a' választást sikeretlenné teszik. Némellynek választása 200,000 fontjába mintegy 2.000,000 pengő forintjába kerül. Azon jegyzék, mellyre azon szavak száma, mellyeket mindenik candidatus ugyan azon egy nap kapott, feljegyeztetett, pollnak nezeztetik. A' katonaságnak, mig a' választás tart, a' választás helyétől 3 mértföldnyire távol kell lennie. Minthogy sok elpusztult helységeken (ROTTEN BOROUGH l. e.), még a' parlamenthez választási jus ragad, azért igen nagy áron vétetnek meg. Bővebben l. Hütner „*Beiträge zur Kenntniss von England*“ II. lap. 101 's k. A' felekezetekről az alsó házban l. MINISTERI PÁRT 's OPPOSITIO. A' parlamentválasztás reformátiója, melly iránt már Pitt 1735 adott be egy

billt az alsó házba, most még inkább, mint azelőtt, kívánsága a' nemzetnek. Ollyan városoknak mint Manchester és Birmingham több mint 100,000 lakosa vagyon, 's nincsen képviselőjök; ellenben számtalan boroughoknak, mellyekben alig vagyon 6 választó, két két parlament tagjok vagyon. Ezért történt Juliusban 1819, hogy Birminghamban a' nép önhatalmával magának képviselőt választani mert. — Minthogy a' parlament csak minden 7-ik esztendőben választatik ujra, azért sürgeti most a' Radical-reformerek pártja olly zenebonásan az esztendei parlamentválasztásokat. De mind ennek ellene szegezi magát a' gazdagság aristocratismusa, 's a' nagyon is gyökeres félelem a' revolutiótól, mellyet a' szegények gyülölsége a' gazdagok 's a' Dissentereké az Episcopalisok ellen alkalmasint fog szülni. *Th.*

ALSÓ-MICSINYE, falu Zólyom vgyében, három savanyuviz forrással, mellyek közt legjelesebb az u. n. cserényi savanyu viz, a' Beszterczebányaiaknak 's egyéb szomszédoknak igen kedvelt italok. Alig észrevehető mormolással 's keves buborékkal fejlik ez ki kutjában, 's elég bőven folyik a' szomszéd patakba le. A' kimeritett viz igen tiszta, szagatlan, kellemetes savanyuságu 's áltható izü. Temperaturája 8° R. volt, midőn az atmosphaera 18° R. mutatott. Specif. nehézsége 1,0032. Selmeczi prof. Höring szerént 100 cubikhüvelyk viz 90 cubikhüvelyk szénsavanyat adott, tömött részeket pedig kovakövet, kén- és szénsavanymeszet, szénsavanyu magnesiát, vasmeszet, kénsavanyu magnesiát és széksót, sósavanyu széksót, 's Kitaibel szerént szénsavanyu széksót is. *A. Balogh Pál.*

ALSTED (János Henrik), Erdélyben károly-fejérvári professor. Nassau-Herbornból származott oda; a' hol csak ugyan holtig tanitott. Mh. 1638. Következendő czimü két munkája által szerzett magának a' tudományok historiájában nevet: 1) *Cursus philosophici encyclopaedia, libris 27 complactens philosophiae methodum serie praeceptorum, regularum et commentariorum perpetua, insertis compendiis, lemmatibus, controversiis, tabulis, florilegiis, figuris, lexicon locis communibus et indicibus, ita ut hoc volumen possit esse instar Bibliothecae philosophicae. Adornata opera et studio Johannis Henrici Alstedii Herbornae Nassoviorum* (1620 4. maj.). Ezen munkában az elmélkedő philosophiához számláltatnak a' mathesisből: arithmetica, geometria, cosmographia, uranoscopia, geographia, optica, musica és architectonica. 2) *Methodus admirandorum mathematicorum novem libris exhibens universam mathesim, authore Johanne Henrico Alstedio* (a' szerző halála előtt Herbornban harmadszor jött ki 1641.). Irt ugyan még A. egy harmadik munkát is: *Artes liberales etc.*, de a' mellyet, tulajdon szavai szerént, mint 3-ik darabját az encyclopaediának kell tekinteni. A. élete történetei ez ige szerzője előtt esmeretlenek. Szorgalmatossága dicsőitésére valaki Alstedius nevéből Sedulitas hasonigét formált 's következendő distichont:

Sedulus in libris scribendis atque legendis
Alstedius nomen sedulitatis habet. *Tittel.*

ALT, az ének négy főhangja közt második helyet foglal (l. HANG); jegye a' harmadik linean alólról álló C-kulcs. Az alt hang nem szálong ugyan olly magasan, mint a' sopran vagy discant, ellenben néhány hanggal alább jár, 's legkisebb köre 13 hangra, a' legnagyobb pedig a' kis *f* vagy *es*-től a' kétszer vont *e*-ig terjed. — A' hang erejének 's könnyüségének tekintetéből meg szokták az alt hangot különböztetni a' fél soprantól (*mezzo sopran*) is. Ezen hangot a' muzsikai szerszámok közt az ugy nevezett alt- vagy bracsahegedü (*alto violo*) szokta kipótolni, mellynek szinte hasonló kulcsa van. *J.*

ÁLTADÁS (*traditio, resignatio*), azon tett, melly által valaki valamelly tárgy birtokába tétetik. Ez a' kötések megerősitésére szükséges, 's különbféle lehet, u m. valóságos (realis), melly az ingó tárgyakban kézbeadás, az ingatlanokban bevezetés által történik; 's jelbeli

(symbolica) ha a' tárgynak jele p. o. a' ház kulcsa általadatik; közeli (brevi manu), az előhozott két esetben 's egyáltaljában, ha mind a' tárgy, mind az áltvevő jelen vagyon, 's távoli (longa manu), ha vagy a' tárgy, vagy az áltvevő nincsen jelen, 's az általadás csak kinyilatkoztatik. — Így adják által a' kereskedők távolról a' más számára küldött árukat. *Th.*

Altai, bércz Ásiában, melly az Uralból nyulik ki, Siberiának délre határt csinál, és az Asia belső részében lévő roppant hegylánczhoz tartozik. A' kalivani bércz is ide számláltatik. Az Altainak legmagasabb csucsa 6560 l. *L—ú.*

Általag, bormérték a' Hegyalján, 2548 franczia cubikujnyinak vétetik fel, a' mi szerént felérne 35 3/4 alsó-austriai pinttel; a' közönséges életben azonban még mindég nagyobb egy alsó-austria akónál. *A***s.*

Általányos, Általány (*absolutum*). Általányosnak mondatik, a' mi minden viszonyban, minden tekintet és határok közé szoritás nélkül az, a' mi és ugy van, a' mint van. Ellenében áll a' relativnmnak, melly csak valamelly tárgyra vitetve és feltételek alatt létezik vagy bir bizonyos minemüséggel. E' szerént az absolutum magábanérthető gyanánt vétetve, vagy is az általány a' legegyetemibb észi megfogás, melly minden egyéb észi megfogásoknak alapul szolgál, és az általjában tökéletest 's feltételetlent fejezi ki, a' mi, ugy gondoltatván mint subjectum = Isten. *A. B. S.*

Altan, előrenyuló fedetlen része az épületnek, melly a' szabad levegő és kilátás használhatása végett ajtó által valamellyik emelettel egybeköttetésbe tétetik. Az emeletnek kiálló gerendájira vagy különös oszlopokra, vagy egyszersmind a' kettőre, vagy gyámkövekre (*console, Kragstein*) épül, és különbféle formáju, az épitő vagy épittető izlése szerént ékesitett könyöklőkkel (*Brustlehne*) körül foglaltatik. *V. P.*

Áltatás (*illusio*). Ez a' kifejezés a' szép mivészség körében olly ámitást jegyez, mellynek az ember örömest, sőt eszmélettel általadja magát, ellenébe téve a' csalárdságnak (*fraus*), mellyet kerül az ember, és a' melly csak szinli a' szépet, midőn az áltatás azt még inkább emeli. Az áltatás t. i. olly, nagyobb részént mivészség által szült ámitás, melly az érzéki látszaton épül, és melly, kiformálva a' szemlélő képzelődő tehetség által, az értelmet arra határozza, hogy az érzékiképen ábrázolt tárgyat valónak tekintse. Nem aestheticai az áltatás, ha az maga magának czélja, azaz, épen ezt a' felcserélését a' látszónak a' valóval tárgyazza, vagy ha csupán materialis munkálatra törekszik, hanem csak akkor, ha eszközül szolgál a' szépnek kiábrázolására és a' magában tökéletesnek megtestesitésére. Az elsőbb esetben csalássá fajulna, mellynek tárgya a' csalszin felfedezésével interesséjét elveszti, vagy idegenséget és utálatot okoz (mint p. o. a' festett statuák); holott inkább egy fenebb nemü interessét kell a' tárgynak kitüntetni, ha azon csalszin elenyésztével semmiségbe tünni nem akar. Azon áltatás pedig, mellyet a' szép mivészség szüleményeinek elő kell hoznia, ollyan, mellyet az ember (t. i. a' képzett ember) önkényt, sőt azon eszmélettel, hogy a' szemlélt tárgyak nem valók, folytathat és megujithat, mellynél tehát az ember fentartja a' csalszint, mellyet a' phantasia egészen a' valónak szemlélhetőségéig kiképez. Minden szép mivészségek között kiváltképen azoknak tulajdonjok az áltatás, mellyek láthatóképen ábrázolnak (ábrázoló mivészségek legszorosb értelemben), következésképen az ugy nevezett képző mivészségeknek (ezek közt pedig kiváltképen a' festésnek), és a' mimicaiaknak p. o. a' szinjátszómivészségnek. A' ki az elménck e' kellemes és mulattató játékat az érzéki csalódás által elő akarja hozni, szükség, hogy igen szorosan esmerje annak eredetét, vagy azon utat és módot, a' melly szerént a' látható tárgyak a' szembe tünnek, 's hogy már bizonyos mértékben hatalmában legyenek a' neki adatott mivészségi eszközök, hogy az érzéki csalódást a' maga mivészsége által előbájolhassa. A' rajzolónak tehát esmernie kell a' fény és

árnyék munkálatjait, 's tudnia, miként látszanak a' látható tárgyak előlről egyenként vagy a' távolban, perspective, és képesnek lennie arra, hogy ezt a' tekintetet a' tárgyak elrendelése által a' lapon általtatva előhozza. A' hangmivészségben az általtatásnak nagyon szük hatásköre van, mivel az a' hallhatót nagyobb tökélyben mutatja, mint a' valóságot, 's minden ugy nevezett festése a' tonusoknak alól van a' hangmivészség méltóságán. A' poësisre is általvitetik ez a' megfogás, és p o ë t a i általtatásnak mondják azt, midőn a' poëtai tárgyak olly szemlélhetőséggel tünnek a' költemény olvasójának vagy hallójának képzelődő tehetsége elejébe, hogy az elme azokban egészen elmerül, és azok között, mint valamelly különös világban, mulatozik, sőt azok előtte mintegy valókká válnak.

Altdorfer (Albert), képiró és rézmetsző szül. Altdorfban Bajorországban 1485, 's Regensburgban mint városi épitőmester 1538 mh. Nagyobb festései közt Sándor győzedelme Dariuson, mellyet a' Francziák Münchenből Parisba vittek, és az Idvezitő születése a' csász. bécsi galeriában jelesek. Rézmetszései közül 68 van fen, mellyek igen becsültetnek, 's fametszéseit a' gyüjtők szorgosan keresik. *J.*

Altenburg, száz herczegség a' régi Osterlandban. Lételét az által vette, hogy 1603 János, Weimar herczege, a' szerencsétlen szász választó fejedelemnek János Fridriknek unokája, atyai birtokaiban megholt bátyjának I. Fridrik Wilhelm fijával megosztozott, 's ennek Altenburg, Jánosnak pedig Weimar jutott. Az altenburgi ág kiholt (1672), és a' herczegség Kegyes Erneszt gothai herczegre szállott, kinek fijai az örökségben megosztozván, Altenburg a' gothai, eisenbergi és saalfeldi herczegek közt szétdaraboltatott. Az eisenbergi herczeg Keresztely halála után 1707 az eiserbergi birtokok ismét a' gothai házra szállottak. Ezen gothai rész 25 nsz. mfdet foglalt magában 109,556 lak. A' saalfeldi rész (8 nsz. mfdet 22,300 lak.) Camburggal együtt 1826 olta a' szász-meiningen-hildburghauseni herczegé. A' Nov. 15. 1826 tett osztálybeli egyezésnél fogva Altenburg (Camburgot és némelly apró részecskéket kivévén) a' szász-hildburghauseni herczegé lett, a' ki most szász- altenburgi herczegnek neveztetik. Ezen herczegségnek, melly Németországnak legvirágzóbb tartományai közé tartozik, 23 $^1/_2$ nsz. mfdön 108,000 lakosa van, kik a' jövedelmes földmivelés és a' jó lábon álló 's szorgalmatos baromtartás által igen tehetősök. — A' herczegségnek 3 curiája van, u. m. a' főrendek collegiuma (16), a' közönséges nemességé (111) és a' városi követeké (8 taggal). (Lásd „*Staats- und Adresshandbuch des Herzogthums Sachsen-Altenburg*, 1828“). Fővárosa Altenburg, jól épült város a' Pleissenél, 1279 ház. 's 11,500 lak. 1308-ig a' birodalombeli szabad városok közé tartozott. Régi, kősziklán fekvő kastélyvára a' herczegeknek 1455 történt ellopattatásokról nevezetes. Egyébiránt megjegyzésre méltók a' városban: az 1703 alkotott gymnasium, az 1705 fundált nemesi személyek nevelő intézete, több egyesületek és jóltévő intézetek, valamint a' tógáton lévő szép sétáló helye is; vannak gyapjumiveket készitő-, bőr-, dohány- és kesztyümanufacturáji is. Nevezetes váltó-, küldő-, gyapju- 's gabonakereskedést üz.

Altenstein, a' szász-meiningeni udvar egyik uradalma, 's 1798 olta nyári lakhelye, a' thuringiai erdőhegy délnyugoti részén egy dombon. Az egész tájékot granitsziklák veszik körül. Innen egy negyedórányira esik Németország legszebb barlangja az a l t e n s t e i n i vagy l i e b e n s t e i n i barlang, Liebenstein ferdő mellett.

Áltengedés, (*cessio*), széles értelemben azon cselekedet az élők közt, melly által valaki (az áltengedő, cedens) vala, elly just másra (az engedményesre, cessionarius) általruház; szorosabb értelemben pedig csak az arra czélozó kinyilatkoztatás. Előfordul ez mindennemü adósságoknál, zálogoknál, kereseteknél, kiváltságoknál 's törvényes haszonvételeknél, mellyeket másra ált lehet ruházni. Meg kell jegyezni, hogy az

áltengedő az engedményesre több just nem ruházhat által, mint a' mennyivel maga bir, 's hogy csak ollyan jusokat lehet áltengedni, mellyek mind természeti mivoltokra, mind törvényeinkre nézve másra áltszalithatók. Javak áltengedésének (*cessio bonorum*) neveztetik, ha a' megbukott kereskedő hitelezőjinek minden vagyonját általadja, 's azok azzal megelégszenek, és további keresetet nem támasztanak ellene. *Th.*

Alter ego. Ezen zárlat szokásban vagyon a' két Sicilia országában, melly által a' király valamelly helytartóra a' királyi hatalom egész gyakorlását, minden kivétel 's megszoritás nélkül bizza, ugy hogy azon helytartó mintegy második énje a' királynak. Ezen zárlat alatt adta által a' montefortei lázadás által megijesztett I. Ferdinand király Nápolyban Julius 6. 1820 a' maga fijának 's koronaörökösnek Ferencznek, calabriai herczegnek, midőn őt helytartójának kinevezné, minden jusnak, elsőségnek és hatalomnak gyakorlását azonképen, mintha ő azt maga gyakorolná. Ezen teljeshatalmu acta erejénél bocsátott ki a' regens herczeg mint az ország generalhelytartója az Alter ego-val Jul. 7. 1820 egy hirdetést, hogy a' spanyol cortesek 1812 esztendei constitutiója, fentartván azon változásokat, mellyeket a' nemzeti képviselés javalani fog, a' két Sicilia országának alaptőrvénye legyen. De mihelyt az austriai seregek Nápolyba benyomultak Mart. 20. 1825, ezen teljes hatalom 's zárlat magaban enyészett el.

Althaea, Oeneus neje, Deïanira (l. e.) anyja.

Áthatóság, a' testek azon természeti tulajdonsága, mellynél fogva más materiákat térközeiken áltbocsátni képesek. Vannak olly anyagok, mellyek minden előttünk esmeretes testeken álthatnak; ide tartozik a' melegség és a' tüz. Az aetherről is ezt tartják. Más anyagok, mint a' mágnesesség és electricitas, csak bizonyos testekbe hatnak be. A' tömött testeken rendszerént csak olly folyós testek hathatnak által, mellyek azokra rájok ragadnak, vagy legalább erősen hozzájok vonatnak. A' savak, itató papiros, spongyia és más testek p. o. ált engedik magokat hatni a' viztől, 's ez azokra rájok is ragad. (Vö. Porusok, Porositas.) *A. B. P.*

Altimetria, l. Magasságmérés.

Áltlátszóság. Ezen tulajdonsággal azon testek mondatnak birni, mellyek a' világosság sugárinak áltmenetelét nem akadályoztatják. Az áltlátszóságot nem a' test puhasága okozza, mert a' fa, tapló, dugókéreg nem áltlátszók, de igen a' gyémánt és a' kristály. A' viz és az olaj magokban véve eléggé áltlátszó folyósságok, de ezen tulajdonságot elvesztik, mihelyt egymással jól öszvevegyittetnek 's habartatnak. A' papiros áltnemlatszó, mig térközeit levegő tölti be, de mihelyt vizzel vagy olajjal kenjük be, azonnal áltereszti a' világosság sugárit, ugy hogy rajta keresztül finom irást is el lehet olvasni. Newton ezen jelenet okának azt találta, hogy egy illy testnek részei egyforma tömöttségüek, mihez még az ők térközei nagysága 's az azokban tartózkodó anyag tömöttsége is járul. A' testek áltnemlátszósága tehát onnan ered, hogy a' világosság sugári azoknak belső részein való áltmenetelekben számlálhatlan és különbféle módokon megtöretnek és visszaveretnek. Az áltlátszó testeknél ezeknek részei 's az azok közt lévő közök sokkal kisebbek, minthogy a' világosságot észrevehetőkép visszavethessék. Épen ebből lehet könnyen kimagyarázni, miért áltlátszók minden tökéletes feloldozatok, 's miért nem akadályoztatják a' gőzök a' levegő áltlátszóságát mind addig, mig azok abban tökéletesen fel vannak oldozva. A' világosság mindazáltal az áltlátszó testeken való áltmenetelében nem kevessé gyengül. Bouguer ugy találta, hogy a' világosság 16 egymásra tett közönséges ablaküvegen által, mellyek öszvesen 9 1/4 linea vastagságuak voltak, 247 szer gyengébb lett. Még nincs elhatározva, mi az oka a' világosság gyengülésének az áltlátszó testeken való áltmenetelben. Bouguer nem abban helyezteti azt, mint sok mások, hogy a' tömött részek-

be megütközik, hanem csak a' testek felületén lévő megtörő erőben, honnan nem annyira az áltlátszó testnek tömöttsége, mint a' megtörő felületek soksága gyengiti a' világosságot. *A. B. P.*

Áltmenetel, a' hangtudományban két különböző főhangnak egy közép által való öszvekötését teszi. Innen az ollyan hangok vagy kották is áltálmenőknek neveztetnek 1) mellyek egyik hangtól a' másik ugyan azon öszvehangzatban fekvő főhanghoz való általvitelt formálják. Helyes az áltálmenetel akkor, ha az áltvivő kotta a' tactus rossz részére esik. A' dissonantia áltálmenőnek mondatik, ha közvetetlenül fel nem oldatik. 2) Áltálmenőknek mondatnak közönségesen mindazon hangok vagy egész öszvehangzatok is, mellyek a' tactus rossz részére esnek. *J.*

Áltmenetel a' folyón. Az ellenség szeme láttára valamelly széles folyón végbevihető áltálmenetelnél nem régiben is a' hadi vezérek nem tartottak a' harczmunkásságban semmit nehezebbnek, mert annak szerencsés következését csupán a' hadi vezér szándékának titokban tartásában, a' mozgások gyorsaságában és a' seregosztályoknak adott parancsolatok tökéletes végbevitelében helyeztették. Most már a' harczi tapasztaltság számtalan módokat talált az áltálmenetelt serencsésen végbevinni. Legtanácsosabb az áltálmenetel ott, hol ollyan állásban vagyunk, a' honnan a' partra általlövöldözhetünk, mert igy ágyujink oltalma alatt bátorságosabban épithetjük hidunkat. Vagy pedig igyekezzünk ottan áltálmenni, hol a' folyónak hozzánk kikanyarodása vagyon, mert igy ágyutüzhelyeinket az áltálmenetelre határozott ponttól jobbra 's balra felállitván, keresztlövéseket tehetünk a' tulpartra. Ha a' folyó 300 ölnél szélesebb, ott már nehéz az áltálmenetel, mivel kartácstüzünk nem hathat által, pedig ennek oltalmában a' hidkészités vagy az általhajókázás legbátorságosabb. *K. K.*

Áltmérő, l. Diameter.

Altona, Kopenhaga után legnagyobb városa Daniának Holstein herczegségben (az éj. sz. 53° 54′ 25″ és a' k. h. 44° 20′ 38″ közt), egy fertály órányira Hamburgon alól az Elbénél (*Albis*), a' hamburgi hegytől, Hamburgnak külső városától, egy kis patak által, melly város árkának neveztetik, választatik el. 23,000-nél több lakossal, (ezek között a' német és portugali Zsidók száma 2400, kiknek polgári jusok és egy főrabinjok van, a' ki parancsol minden Zsidóknak, a' Hambargiaknak is, az Elbétől a' kis Beltig, kivévén a' Glückstädtiakat) mintegy 2230 házzal 's 520 lakhelyül szolgáló pinczével; igen lejtős helyen van épitve, melly a' város árka felé, kiváltképen pedig az Elbe felé igen meredek, a' honnan, ezen oldalról tekintve, amphitheatrum formája van. A' házak, az Elbe oldalán lévőknek egy részét kivévén, nincsenek egymáshoz igen közel épitve, sőt egynéhány kertek is vannak a' városban. A' közönséges épületek közt ki tetszők: a' Lutherannsok temploma, a' tanácsház és az árvák háza. Legszebb része a' városnak a' Palmaille, egy hosszu és széles utsza, mellyet két felől a' legszebb házak diszesitenek, közepén pedig egy több sor fákkal beültetett sétáló hely ékesit, a' honnan némelly helyeken az Elbére, a' malmokkal és hajóépitő műhelyekkel felkészült szigetekre 's a' szemben lévő puszta, nagyobbjára hangafával benőtt, hegyes völgyes partra lehet kilátni. Utszáji nagyobb részént szélesek és egyenesek, mellyek közül sok jól, némellyek pedig különösen jól vannak kirakva kővel. Annál rosszabb az utszák kivilágitása. A' fabrikák csekélyek, kivévén a' czukor- és szappanfőzéseket, a' halzsirkészitést és kártonmanufakturákat. Nevezetes ezen városnak hering- és czethalászatja, valamint kereskedése is, jóllehet sem jó kikötője, sem csatornáji nincsenek, mellyek a' portékák szállitását megkönnyitenék. Mivel Hamburg a' világnak legtávolabb lévő tájékaival öszveköttetésben van, innen az a' nagy haszon háramlik az altonai kereskedőkre, hogy a' Hamburgból és Hamburgba evező hajókra ők is felrakhatják portékájikat, mellyeknek önmagok erejéből való kiállitásában gyakran nem volna mód-

jok. Mindazáltal nekiek is van 70 tulajdon hajójok. A' dán országló szék is sokat tett némelly kedvezései által a' város virágzó állapotjára. Van t. i. benne egy kereskedói collegium, pénzverő ház, váltótár, girobank és 1739 olta egy academiai gymnasium. Keves hely találtatik, a' hol az országló szék a' különbféle vallásbeli felekezetek iránt annyi türedelemmel volna, mint Altonában. A' köz jó előmozditására egyesült társaságok közül megemlitetést érdemel a' schleswig-holsteini hazafiui társaság, mellynek főigazgató széke itt tartja üléseit. Altona 1500 táján egy csekély halászfalu volt. A' lakosok Hamburgba jartak templomba. 1604 mezővárosi just kapott; 1664 III. Fridrik dán királytól városi rangra emeltetett és 1640-ig a' schaumburgi grófok felsősége alatt volt, kik birták egyszersmind Holsteinnak ezt a' részét is. 1713 Steenbock svéd vezér által felgyujtatott és, 3 templomon 's 30 házon kivül, a' lángok prédájává lett. Ezen szerencsétlen eset után Altona ujonnan nyert szabadságai, valamint mély belátásu tisztviselőji és a' hosszu békeséges idő által ismét felemelkedett, kiváltképen nevelték pedig nagyságát és jó állapotját az éjszak-amerikai és franczia háboruk. 1813 és 1814 csaknem azon szerencsétlen sorsra juthatott volna, mellyet 100 esztendővel az előtt szenvedett, mivel Hamburgnak megtámadtatásakor az oltalmazóknak nagy akadályokra volt; mindazáltal a' főelőlülőnek gróf Blüchernek ügyessége, ki a' két ellenséges vezér u. m. báró Benningsen, ki a' szövetségesek ostromló seregét vezérelte, és herczeg Eckmühl közt, ki a' hamburgi őrsereget igazgatta, Altonára nézve a' neutralitast mind a' mellett is okosan ki tudta eszközölni, hogy a' szövetségesek több izben reáütöttek a' nem messze lévő csillagsánczra, melly Hamburg hamburgi hegy nevü leégett külső városának kulcsa volt, megmentette a' várost a' végső veszedelemtől és a' különben elkerülhetetlen katonatartástól, melly már Napoleonnak Hamburgban közönségessé lett uralkodásról való lemondása és a' franczia őrseregnek Hamburgból való valóságos kitakarodása közt eltölt idő alatt elég sulyos lehetett. Ezenkivül ez idő alatt Altonának eleséggel való megrakása is csak az elmulhatatlanul szükségesekre szoritatott, hogy a' város Hamburggal az élelemre nézve alattomos kereskedést ne üzhessen. *L—ú.*

ÁLTRAJZOLÁS, l. CALQUIROZÁS.

ALTRANSTÄDTI BÉKE, XII. Károly svéd király és II. Auguszt lengyel király Sept. 24. 1706 kötötték. Az éjszaki haboru folytában Károly a' Szászokat Lengyelországban, hol Auguszt Lieflandot akarta megháditani, több izben megverte; Auguszt a' varsói országgyülésen letétetett, 's királlyá 1704 Lesczynski Szaniszló választatott. De mivel Auguszt a' Svédek ellen Péter czártól, a' ki szövetségese vala, segittetvén, Lengyelországban folytatá a' háborut: Károly, minekutána generalisa Rehnschöld a' száz generalist Schulenburgot Fraustadt mellett (Febr. 14. 1706) megverte, Slésián keresztül Szászországba nyomult, megszálá a' választó fejedelemséget 's (Sept. 20.) Altranstädtet (falu a' mostani porosz Sachsen nevü prov.) választotta fővártélyul. Az alatt Auguszt meghatalmazottjai titk. tan. báró Imhof Ant. Alb. és titk. refer. Pfingsten György Ern. Bischofswerdában Sept. 12. a' békén alkudozának, mellynek feltételeit 24-kén irták alá, mivel teljesen meg valának hatalmazva. Auguszt lemonda Lengyelországról és Lithvaniáról, de a' királyi czimet megtartá, lemonda a' Svédország ellen kötött szövetségről, különösen a' Péter czárral kötöttről; Lesczynskit lengyel királynak esmeré; az elfogott lengyel herczegeket Jakabot és Konstantint szabadon bocsátá; PATKUL Jánost (l. e.) kiadá Svédországnak; a' Svédeknek téli szálast engede Szászországban, 's lekötelezé magát, hogy az egyházi dolgokban az Evangelicusok kárára semmi változtatást nem teend. A' svéd király ellenben és Lesczynski segédet igérének II. Augusztnak azon esetre, ha ezen béke miatt a' czár által megtámadtatnék. Auguszt nem akará ezen feltételeket elfogadni, azonban önjavára szolgálandó változta-

tást reményl'vén, Pfingstennek albát (blanquet, fejérleg) adott. De Károly erősen megmaradt a' feltételek mellett, 's Pfingsten az albára irta a' béke oklevelének megerősitését. A' békekötés csak Nov. 26. tétetett közönségessé, mert Auguszt kénytelen vala azt titkolni, mivel Lengyelországban függött neminemüképen az Oroszoktól, sőt már a' békének megkötttetése utan segitenie kellett őket, midőn a' svéd generalist Mardenfeldet Kalis mellett (Oct. 29. 1706) megtámadták. Dresdába csak Jun. 19. 1707 tért vissza. A' győzedelmes igen keményen bánt a' Szászokkal 's csak Septb. távozott el, minekutána Poroszországgal az altranstädti szövetséget (Aug. 16. 1707), I. József császárral (Aug. 22. és Sept. 1. 1707) az altranstädti egyezséget (conventiót) megkötötte, 's ez által a' Protestansok szabad vallási gyakorlását megerősitette, 's a' behuzott 118 templom és oskola visszaadatását kieszközlötte. Károlynak Pultawa melletti megveretése után Auguszt sikeretlennek nyilatkoztatá az altranstädti békekötést Aug. 8. 1809; mivel Imhof és Pfingsten visszaéltek az albával, 's meghatalmaztatások hatarin tul hágtak vala. Némelly lengyel urak meghivatására Lengyelországba ment, a' thronust ismét elfoglalta, 's a' czárral ujra szövetséget kötött.

ÁLTRONTÁS AZ ELLENSÉG CSATARENDJÉN. Ez olly vizi 's egyszersmind mezei harczmozdulás, a' melly gyakran nagy nyereséggel használtatik a' haboru mind a' két nemében. Egy bizonyos számu hajóssereg t. i. a' meghatározott jeladásra kitör a' lineából, és teljesszelü vitorlákkal általront az ellenség csatarendjén, hogy azt más oldalról is lövöldözhesse. A' Hollandok és Angolok közt, ugy az Angolok és Francziák közt történt tengeri csatákban számtalan példáját láttuk ezen harczmozdulásnak. Ruyter német-alföldi admiral látszik ennek feltalálója lenni, ő leginkább 1666 Dünkirchennél nagy haszonnal tudta környülállásaihoz alkalmaztatni, mert admiral Monk flottajan többször általrontott, és a' már ő tőle elszakasztott hajójit megmentette. De ezen harczmozdulás az Angoloknál később még is olly szokatlanná lett, hogy a' tengeri csaták elintézéseit egészen más alaprendszabásokra épitették. Clerk János, egy angol birtokos, a' franczia lazadás előtt volt háboruban az angol hajósseregnek gyakori szerencsétlenségén aggódván, az Angolok támadása czéliránytalanságán fenakadott; mert abban áltrontást sehol sem talált. Vélekedését 1780 admiral Rodneynek lobogós kapitányával közlötte, ez önmaga is megvallotta később, hogy ő La Grasson April 12. 1782 vett győzedelmében, elfogadván Clerknek vele közlött systemáját, szerencséjét csupán az áltrontásnak köszönheti. Clerk ezen harczsystemát előbb 1782, utóbb pedig 1804 „*Essay on naval tactics*“ czimü munkájában adta ki. A' mezei csatákban is hasonló jó foganattal használtatott ezen nyereséges, de a' rosszul intézett környülállásokban veszedelmes harczmozdulás. *K. K.*

ÁLTSZÁLITÓ KERESKEDÉS, transito-kereskedés, az a' kereskedés, a' melly valamelly országon csak keresztül megyen, 's mellyen azon ország egyéb részt nem veszen, csakhogy azt a' szükséges intézetek által megkönnyebbiti 's bátorságba helyezteti, országutjait 's hajókázható vizeit neki felnyitja; azért adót huz, 's azt a' nyereséget szedi, mellyre neki az áruk áltszálitása alkalmatosságot nyujt. Ez mindenkor feltészi más nemzetek saját kereskedését, 's a' szónak szoros értelmében nem is valóságos kereskedés, hanem csak külön elnevezése a' saját kereskedésnek az emlitett tekintetben. *Th.*

ÁLTSZIVÁROGTATÁS, l. FILTRÁLÁS.

ÁLTVONULÁS A' HOMLOKRENDEN. Ez olly harczmozdulás, a' melly szerént az ellenséggel küszködő legelső csapat a' második és a' harmadik csapatnak segitségre jöttekor (ha p. o. a' hadi vezér az elsőt az ütközetből kihuzni akarná) némelly osztályoknak jobbra és balra huzodasával kinyitott réseken eltöredezett osztályokban általvonul, és magát a' harmadik csapat megett alkalmatos helyeztetésben felállitja. Ezen mozdulással

a' volt második csapat első, a' harmadik pedig második csapat lesz, az ellenséggel mar megverekedett és szenvedett első csapat ellenben, a' nélkül hogy az ütközet megszünnék, harmadik, azaz, tartalékcsapat lesz. Ezen harczmozdulást csapatfelváltozásnak is nevezzük. Az 1636-ki Wiltstock melletti ütközetben, a' mellyben Banner svéd hadi vezér az egyesült szász és császári 30,000 emberből álló seregnek 20,000-el ellenállt, látjuk első példáját a' homlokrenden általvonulásnak, e' szerént a' már meggyengült svéd gyalog ezeredek csatázva, a' kipihent hátrább allásokból előre nyomult második csapaton, a' nélkül hogy ezen felváltakozásnál zavarodás történnék, vagy a' tüz egészen megszünnék, általvonultak. Hasonló mozdulással nyomult Torstenson is a' jankovitzi csatában a' császári sereg bal oldala ellen, 's igy a' győzelmet előre segité. A' nagy Condé is használta ezen harczmozdulást a' jenai ütközetben, azólta pedig minden hatalmaságok hadi seregénél a' harczgyakorlásnál előjő. *K. K.*

Aluta, l. Olt.

Alvás, azon állapot, mellyben a' lélek megszünik a' külvilágra való viszonyait gyakorolni, 's ezzel együtt elveszti az öntudat világosságát 's a' szabadságot is. Az alvás alatt fel lévén az agyvelő 's az izmok és érzékek organumai közt lévő feszülés oldva, az érzékek, az önakaratos mozgás 's a' lélek tehetségi nem láttatnak kifelé munkálkodni. Az élet felsőbb (lelki) sphaerájára tartozó functiókra nézve tehát az alvás állapotja az ébrenlétellel egészen ellenkezik, de nem az élet alsóbb (plántai) sphaerájára tartozókra nézve, mellyeken alapul a' belső magasb élet. A' szív és tüdők foglalatossága, t. i. a' vérforgás és lehelés az alvás alatt is szakadatlanul folytattatnak, csakhogy nyugodtabban és egyenlőbben, mint az ébrenlételben; a' részek táplálása, az anyagváltozás, a' nedvek el- és kiválasztása 'sat. háboritlanabbul 's tökéletesben végbe mennek, mint az ébrenlételben. Az egészséges állapotban az álom mély csendjét sokszor még az álmok sem szokták háborgatni, az alvó az élet köteléki alól feloldva látszik lenni, az öntudat homályba merülténél fogva, ha szinte testének nem minden functiói hallgatnak is, honnan a' mély alvás nem egészen helytelenül hasonlittathatik össze a' halállal. Esmeresek Meibomius szép versei, mellyekkel ezen hasonlatosságot festi:

Somne levis, quamquam certissima mortis imago,
Consortem cupio te tamen esse tori:
Alma qvies optata veni; nam sic sine vita
Vivere, qvam svave est, sic sine morte mori!

Az álom szükségét a' külvilággal való öszveütközésben kimerült életerő hozza elő, melly után az ellentételek erősebben, elevenebben lépnek elő, az erő öszvesége nagyobb, mindennemü munka könnyebb. Az életkor 's az embernek individualis alkotásához képest több vagy kevesebb idő kivántatik az alvásra. Mennél fiatalabb az ember, annál több alvásra van szüksége; a' közép életkornak két óra éjfél előtt 's öt óra éjfél után elegendőnek látszik lenni; az öregeknek keves, az aggoknak meg-meg több álom kell. Valamint a' szükséges alvás megtagadása, ugy a' felesleg való is csak hamar káros befolyással van mind a' testre, mind a' lélekre. A' háló szobának tágasnak, világosnak, száraznak, hivesnek 's csendesnek kell lenni. A' szoros háló szobák, az u. n. alcovenok, a' firhangokkal körülvett nyoszolyák, a' virággőzzel 's egyéb erős szagokkal terhelt levegő az alvásnak jóltévő munkálatjait nagyon hátráltatják. Az ágy ne legyen igen puha, sem igen meleg, mivel az ez által kelleténél többre nevekedő bőrkipárolgás gyengeséget szül. A' déli álom, mellyel különösen a' déli tartományok lakosi élnek (*siesta*), a' testet elpuhitja, a' lélek tehetségeit ellankasztja 's butitja, mellyel ennél fogva egy egészségét szerető ember sem él. *A. Balogh Pál.*

Alvilág. Az alvilág ideája két képzelethez van kapcsolva: a' világ és földünk minemüségének 's a' holtunk utáni fenmaradásnak képzeletéhez. (L. Halhatatlanság.) A' gyermeki tudatlanságban élő ember

természetesen az egész világnak tartja a' földet. Csak az él, a' mi rajta lehel, alatta sürü setétség uralkodik. Felette van a' világosság országa, az istenek lakása. A' setétség mélysége (onderah) már az indiai mythus szerént a' vétkezett lelkek büntetéshelye, de benne a' világ, a' mindenség, a' tisztáló kifejlésre rendeltetve. Áll 15 regióból, ezek közül a' 7 alsó a' büntetés regiója a' földalat, 8-ik a' föld maga, a' 7 felső pedig, a' tisztulás regiója, a' föld felett vagyon. Kitetszik innen, hogy az alvilág ezen megfogása összefügg a' lélekvándorlással. Az Egyiptomiaknál holtak országa az alvilág, a' hol Osiris, később Serapis és Isis geniusaikkal uralkodnak 's itéletet tartanak, a' hova Anubis kiséri a' lelkeket, 's a' mellynek benyiltát farkasok őrzik. Igy van leképezve több emlékjeleken, p. o. egy sarcophagon a' brit museumban; a' mérő serpenyő Osiris thronusa előtt áll. (Vő. Zoega „*De orig. obelisc.*“) A' megvált lelkek vagy általjában a' holtak helyének neve Amenthes vala, azaz, az adó és elfogadó. Itt maradának a' lelkek, míg, a' papok tanitása szerént a' lélekvándorlásról, Osirishez vissza nem tértek. A' holtak országának ezen képzeletét némellyek a' HOLTAK TÖRVÉNYSZÉKÉTŐL (l. e.) származtatják, melly Egyiptomban a' holt test eltakarittatása előtt tartatott; mások szerént későbbi eredetü. A' holtak országa megfogásának kiképzésére az Egyiptomiak homályos charactere, vallások és temetőjik minemüsége nagyon hatott. Ezek a' testnek leglehetősb megtartására lévén rendelve (mire a' mumisálás sokat tett), a' holtak kőmassákba épittetett lakjai (catacombák) voltak, vagy pompás, festésekkel kivált hieroglyphákkal ékesitett, tartósságnak készült paloták. Felső- és Közép-egyiptomban nagy számmal találtatnak. Alsó-Egyiptomban a' holtak csolnakokon 's Memphisből a' Moeris taván keresztül vitettek a' temető kamarákba; ezen temetők nagy száma gerjesztette a' holtak országáról való képzeletet, melly, ugy látszik, főképen Közép- és Alsó-Egyiptomban fejlett ki. Talán a' Zsidók képzeletének az ők scheol nevü alvilágáról is az egyiptomi képzelet a' holtak országáról szolgált alapul. A' Görögökről az mondja Diodor. Sicul. (1,92 és 96), hogy Hadesről, az Elysiumról és Tartarusról való megfogásokat Orpheus az Egyiptomiaktól kölcsönözte. Ugy találjuk, hogy a' Görögök eredetileg Tartaros, Erebos és Hades alatt értették az alvilágot, azaz, azon homályos tért, melly a' földkarika alatt találtatik. Tartaros, mellyen a' föld nyugszik, majd Chaos fija (az eredeti homályos téré, a' véghetetlen üré általjában) 's Erebos testvére, majd, mint a' Titanok és elkárhozottak börtöne, az alvilág legmélyebb része; de még nem holtak országa. Szintugy használtatik Erebos és Hades (az utóbbi, mint a' Romaiak Orcusa, tulajdonkép személy) elejénte mint földalatti tér általjában, később pedig a' holtak tartózkodáshelye ugyan azon árnyvilágban; csak hogy az a' boldogultak lakhelye mások szerént a' világ szélére, a' boldogak szigetére (mint Hesiodusnál) vagy elysiumi virányra (mint Homerusnál Odyss. IV. 504) tétetik által. Az Odysseában (X, 507) ezt olvassuk: Egy napi járó földnyire Aeaea szigetétől, a' világfolyam Oceanus nyugoti végénél, fekszik a' Cimmeriusok setét, napvilágtól megfosztatott országa. Itt nyilik a' bejárás Aides lakjába, 's a' földalatti bejárás sziklájánál Acheron tava, mellyébe a' tüzes Pyriphlegethon omlik, 's a' Cocytus, egy ága a' Styxnek. Az alvilágban ül Aides, királyi pálcza kezében, 's a' holtakat itéli; „itt van az Asphodelos rét, hol a' lelkek együtt, a' pihenők árnyékai, laknak“ 's a' jók és gonoszak nem esmertetnek. Csak az istenek különös kedveltjei laknak egy boldog szigeten a' fenvilágban. Ezen képzelet a' földről való képzelettel fejlett ki tovább. A' holtak országa már most a' földbe helyeztetett, és rémletes tájak, hol a' mélység nyilni látszott, mint annak bejárásai tekintettek. Legközönségesben igy képzelik: Körüskörül van a' holtak országa, a' Styxtől körülfolyva, 's belé csak az iszapos Cocytuson keresztül lehet eljutni. Charon, azaz, revész evezteti keresztül az eltakaritott holtakat, kiket az alvilági Hermes kisér.

Á' tulsó partor, hol a' lelkeket Charon kiszálitja, egy barlangban feküszik a' borzasztó Cerberus. Ezután téres helyre jutnak a' lelkek, hol az alvilági biró Minos ül, 's elitéli, mellyik lélek mellyik utra induljon. Itt az Aides lakjába vivő ut kétfelé oszlik, az egyik jobbra, az Elysiumba (l. e.), a' másik balra a' Tartarusba (l. e.), az elkárhozottak büntetéshelyére, hol Rhadamanthus uralkodik, vezet. Ezen mythus egyiptomi eredete világosan szembe tünik, 's a' Charon, Cerberus, Cocytus, Acheron egyiptomi nevek is arra mutatnak. Memphis szomszédságában vala t. i., Diod. szerént, Acherusia tava, melly az alvilági folyóról és a' holtak lakásáról való költeményre adott alkalmat, mert ezen eveztette a' holtakat keresztül egy revész, kinek bére 1 obolus volt, az Egyiptomiak temetőjire, a' kies rétekre, közel a' setét Hecate templomához. Innen támadt e' költemény: Charon lakhelyeikre, a' kies rétekre, eveztei a' holtak lelkeit. A' mysteriumok is terjesztgettek egyiptomi képzeleteket az alvilágról. A' későbbi philosophusok és költők még némelly különbségeket hoztak be az alvilág képzeletébe; 's igy a' tisztulás, egybeköttetve a' lélekvándorlás ideájával, tette, hogy a' holtak lelkeinek bizonyos idő utáni visszatértét a' fenvilágba (mint Plato) hitték. —z—

Alvincz, S. Vincentius, Winzendorf, Wengs, Vincza, Erdélyben, éj. sz. 45° 59′, k. h. 41° 10′ alatt, mezőváros Alsó-Fejér várm. felső kerülete alvinczi járásában, a' Maros déli partján, épen Borberek mezővárosnak általellenében. Földes ura a' károlyvári káptalan és más nemesek. A' barátok klastromán kivül, egy cathol., egy reform., és egy n. e. görög temploma van. Magyarok mellett Bolgárok is nagy számmal lakják, a' kik Törökországból Erdélybe költözvén, 1701 ide szálíttattak tulajdon magistratus és nagy privilegiumok oltalma alatt. Itt életett meg 1551 ama' hires cardinalis, erdélyi helytartó és váradi püspök Martinusius György. *S—s.*

Alvinczy (József, báró Borberki), austriai csász. 's magyar kir. főhadvezér, Alvinczen szül. Erdély Alsó-Fejér vármegyéjében, reform. szüléktől 1735. Generalis gróf Gyulai Ferencznél, ki több magyar nemes ifjat nevele maga körül, nőtt fel, 's ez a' maga gyalog ezeredjébe 15 eszt. korában strázsamesterré tevé, 18-dikában pedig már kapitány volt. 1760 Torgaunál és Schweidniz elvételekor mutatta vitézségét; 1762 a' töpliczi csatában meztelen fegyverrel rohant az ellenségnek, granatérosai utána, 's a' sebeket viselt tiszten figyelem. 1763 a' 7 esztendős háboru végével, második főstrázsamester lett, 's Lascynak az akkori uj gyakorlás és szolgálat formája behozása rá is volt bizva. Habelschwertnél mint oberster ezeredjével a' cseh kapura rontott 's a' hessen-philippsthali herczeget elfogta. Melyén Theresia keresztje ezért, 's József cs. general-majorrá, majd a' mostani felségnek a' tacticában tanitójává nevezé. 1786 elejénte a' 26-dik számu, azután d'Alton ezeredjét, mellyben oberster volt, kapta. (1812 olta az Hessen Homburg hgi, száma 19.) Belgrád alatt Loudonnal dolgozott. 1789 mint feldmarschal-lieutenant Belgium ellen vitte hadi osztályát; 1790 Lüttichben a' pártütést kell vala elnyomnia, de lováról szerencsétlen leesése miatt a' vezérség Khevenhüllnek adatott. Ő aranykulcsossá neveztetett. 1792—95 a' Francziák ellen Neerwindennél a' csata helyén éré a' commandeuri kereszt. Még 93 a' Dumourier franczia seregét eskedte XVII. Lajos hüségére; 1794 a' Latillion, Nouvien Landrecy, Charlerois és Fleuris helyeknél volt csatákban viselte magát jelesen. Landrecynél sebbe esett. Kigyógyult 's megint vivott. A' császár most fegyvertármesternek nevezé. Charleroisnál két ló sebesittetett meg alatta, 's magát egy felpattant golyóbis üté meg, ltt, ismét még a' csata mézején érte Theresia nagy keresztje. 1794 télen a' Düsseldorf és Wezel közt feküdt seregnél, Aprilb. 1795 s' felső Rajnainál munkálódott. Nem sokára innen Bécsbe az udv. fő hadi tanácshoz ment, 's csak hamar a' Beaulieuvel Lombardiából Tirolisba vonult hadi sereghez abba uj bátorság 's rend öntése végett, gróf Wurm-

sernek kemény lábra állított csat'zókat ada által; rendbe szedte a' tirolisi felkölt népet is, melly megszeretvén, landstandjának választotta. Wurmser sietett az alatt Mantua megszabaditására, 's elérvén azt, Quosdanovich seregével együtt Bonapartét a' Minción tul szoritá. De külön rohan ez az austriai osztályokra, Quosdanovich Aug. 3. 1796 Leonatónál, Wurmser 5-kén Castiglionénál verve, 's a' roveredoi, a' bassanoi csaták is vesztve. Wurmser hősileg Mantuába fészkeli magát, robog ez alá austriai ereje. Vakmerőn hátráltatja Bonaparte az öszvekapcsolódást. Nov. 14 és 15 éjjelén rohan által az Etschen. Alvinczyt csatára kinszeriti. Három egész nap vivott vele Alvinczy dicsően. De a' franczia fővezér csillaga már fen fénylett, a' hol bátorsága lelkessége keresztül nem hathatott, szerencséje győzött. Alvinczy a' Brentán innenig hátrált, 1797 elején azonban megint Rivoliig nyomult elő, szerencsétlenül megint. Januarius 14 tünve diadalma. Fmschl. Provera, kinek Rivolitól el kell vala huzni Bonaparte figyelmét, a' mantuai benszorultak láttára adta meg magát, 's Mantua elesett. Fővezérré a' felség most Károly főherczeget nevezte, Alvinczyt pedig Magyarországon fő hadi kormányzóvá belső titkos tanácsosi ranggal. Ő igazgatta itt azon biztosság dolgait is mint előlülője, mellynek főparancsolatnál fogva a' hadi sereg számára uj köntös és fegyverrendet kelle az időhöz képest szabni. Ezért a' Bánságban Torontál várm. elegyes adománnyal jószágot kapott. Sept. 7. 1808 Maria Ludovica magyar királynévá koronázásakor a' király fő hadi vezérré tette; 1809 a' Leopold csász. vitézi rend nagy keresztjével tiszteltetett meg. Elhunyt Nov. 25. 1810; kivánsága szerént fegyveres pajtásai mellé takariták. Sirján emlék, fmschl. gróf Gyulai Alberttől állittatva, felülirással. Alvinczy mint ember lelki nemességet bizonyita tetteiben. Kevélységet, mászást egyiránt utált. Becsülte az igaz érdemet, barátsága nem ingadozott. Kötelessége minden egyéb előtt való volt, igy akarta lelni alájarendeltjeit is. Már tekintete a' hibásnak pirongatás, a' deréknek jutalom gyanánt szolgált. A' közlegénységen atyjai gondja felvidámodását annak okos adakozással eszközlötte. E' szivességgel elegy katonai charactere társaságban nyájassággá vált egészen, mellyben szép termetével mindég csinosan, tisztán jelent meg, 's mindenre figyelemmel volt, 's fegyverei közt és külföldeken nem felejté nemzete tudományos ügyét, nyelve csinositásáét. Esztendőnkénti segédpénzt igért az erdélyi magyar tudós társaság felállításához 1790 innen, de melly máig is csak ohajtás. L. bővebben „Erdélyi museum" 1-ső füzet. *Döbrentei Gábor.*

ALVINCZYANA RESOLUTIO, l. ERDÉLYORSZÁG.

ALXINGER (Ker. János), szül. Bécsben 1775, hires régiségnyomozó Eckhel alatt tanult 's a' régieket annyira megkedvelte, hogy többé soha sem szünt meg velek foglalatoskodni. Szülejinek halála által szép vagyonhoz jutván, udvari ügyvédői tisztjét csak a' hozzá folyamodók pereinek jutalom nélkül való eligazitására használta. Költeményei, mellyeket öszvegyüjtve 1780 Hallében, 1784 Lipcsén és 1788 Klagenfurtban adott ki, szép hirt szereztek neki, mivel eleven képzelő erő, finom érzés és kellemetes könnyüség bélyegzé azokat. Kevesb kedvességet nyert költeményeinek Bécsben 1794 megjelent gyüjteménye; hanem annál kedvezőbben fogadtattak főmivei: „Mainzi Doolin" (1787) és „Bliomberis" (1791), két hősköltemény, mellyekben Wielandot utánazta, 's mind azt teljesitette, mit alkotó erő nélkül szükölködő elme és szorgalom a' költésben véghez vihet. Hire csak mulékony volt. Utoljára Floriannak Numa Pompiliusát forditotta versekben. Megholt Bécsben 1797, minekutána három évig a' bécsi udvari játékszinnek titoknokja volt. Érzékeny szive és vidám elméje társalkodását, ritka hivsége barátságát tette kivánatossá. *B. L.*

AMADE (László, báró Várkonyi), szül. a' 18-ik század elején, 's a' nagy-szombati academiában tanult, hol 1722 egy latán beszédet „*Vi-*

ctor in puelio S. Ivo“ ada ki, mellyet nagy javalattal mondott volt az academiai nevendékek előtt. Elvégezvén tanulását, politicai pályára lépett, 's mint magy. kir. helyt. tanácsnok Posonyban hm. A. a' 18-ik század első felében kedvelt lyricusa volt a' Magyarnak, 's a' szépek ajkairól zengedeztek dalai, mellyeknek saját melodiájik voltak: „Nyájas énekei“ erosi dalok, számok többre megy 130-nál; néhányat Kulcsár bocsáta közre 1817-ki „Hasznos mulatságai“-ban. „Szerelmei“ Alexanderversekbe foglalt lyriai-leiró költemény, mellyben szerelmi történeteit adja elő a' költő, még nyilvánságot nem látott. A' „Buzgó szivnek énekes fohászkodásai“ (Bécs, 1755) már feledékenységbe estek.

Amadé (Omode), 1) nádorispány I. Károly alatt (l. e.) — 2) Péter, Visegrád védelmezője 1544. (L. Ferdinand I.)

Amadeisták, l. Franciscanusok.

Amadis, egy a' lovagpoësisben hires név: 1) Galliai Amadis, ki paiszimere szerént az oroszlányvitéznek, a' pusztában pedig setétszépnek neveztetett, Perion francziaországi királynak és Eilisenának, a' bretagnei király Gavinter leányának, fija. 2) Görögországi Amadis, a' Galliainak egy dédunokája és Lisuartnak 's Onoleriának, a' trapezunti császár leányának, fija. 3) Csillagzati Amadis, egy dédunokája a' görög Amadisnek, Agesilaus colchisi király fija, a' ki Alastraxereától, a' görög Amadisnek Zaharával kaukasusi királynéval nemzett szerelemgyermekétől, származék le. Anyja e' harmadik Amadisnek Diana vala, a' guindagai királyné Sidonia szerelemgyermeke, Florisellel, a' szép juhásznő vitézével, a' görög Amadis törvényes fijával. 4) Trapezunti Amadis, a' ki eredett a' görögországi Rogertől, az igen kedvestől, Floriselnek és Helena apolloniai herczegasszonynak egy fijától. Ez az Amadis dédunokája Floriselnek, 's fija Polixanának és Liscaron catai herczegnek. — Ezen hősök története, melly Spanyolországra nézve körül belől az, a' mi Nagy Károly az ő 12 pairével Francziaországra nézve és Artus király a' kerek asztal vitézeivel Angolországra nézve volt, 9 nemzetségen megyen keresztül, de eredetére és arra nézve, a' mi benne historiai vagy költött dolog, olly homályba van boritva, hogy még az is bizonytalan marad, ha spanyol, portugal vagy franczia eredetü legyen e. A' spanyol originálban e' románnak 13 könyve van, mellyek közül Cervantes Don Quixote bibliothecájának esmeretes mustrálásában a' 4 elsőnek megkegyelmeztetett, mivel azok nem csak legelső, hanem legjobb és egyetlen könyv gyanánt nézethetnek e' nemben, a' mit Spanyolország mutathat; a' többiek pedig tüzre itéltetnek. Amaz első 4 könyv a' tulajdonképi galliai Amadist foglalja magában. Szerzőjének némellyek a' Portugal Pasco Lobeirát mondják a' 14-ik száz. kezdetén, mások egy esmeretlen portugali dámát, ismét mások Pedro infanst, a' portugali I. János fiját. Ellenben gróf Tressan igyekezett hihetővé tenni, hogy e' feltalálás dicsősége egy régi franczia troubadourt illet a' Rusticien de Puice oskolájából, csaknem minden kerek asztalról szóló románok szerzőjét, Filep Auguszt király idejében (1180—1223); de e' véleményt csak akkor lennénk hajlandók elfogadni, ha azt a' legrégibb kéziratok criticai egybehasonlitása megerősitené. Az 5-ik könyv szerzőjének, melly Esplandinának, Amadis legidősb fijának, kalandjait foglalja magában, Garcias Ordonnez de Montalbo, a' régi kiadás revisora, mondatik. A' 6-ik könyv Pelag. de Ribera által Florisándo vitéz tetteit, a' 7-ik könyv egy esmeretlenéit, a' 8. Diaz I. által, a' Lisuart tetteit, a' 9. és 10. a' Florisel, a' görögországi Amadis 's a' lovag Anaxante tetteit, a' 11. és 12. a' Rogel és Agesilas lovag bujdosásit, a' 13. a' Silvio de la Silvaéit. Tovább a' spanyol originál nem megyen; ezután következnek a' franczia forditások, mellyek Niclas d' Herberay forditásától fogva (1540) ezen románt 24 könyvre szaporitották. A' 14—17. könyv magában foglalja a' Sphaeramont és a' csillagzati Amadis lovagi tetteit, végre a' 18—24. a' galliai Amadis többi maradékainak kalandjait, a' trapezunti Amadisé-

vel együtt. Az egyes részei ezen igen hasonlatlan nemü egésznek, mellyet ritkán lehet együtt teljesen feltalálni, különböző értéküek. Méltán mondja Bouterwek a' 4 első könyvről: „Egy olly valóban nagy rajza a' legnemesb hősérzetnek és a' hüségnek, szorongó megkorlátozása nélkül a' szerelem jutalmának, de egyszersmind minden sértő erkölcstelen vonás nélkül, az ábrándozásnak legnagyobb teljével, a' természeten felül exaltálva ugyan, de mindazáltal az ábrázolásnak leghivebb szivü simplicitásával a' józan izlést is gyönyörködtetve, megérdemlé a' maga korában azt a' hódolatot, mellyet századokig megtartott." Folytatásai nem birnak azon aestheticai értékkel, melly az első 4 könyvet megkülönbözteti. Ezen románnak vagy helyesebben ezen románcyclusnak ujabb német dolgozásai közül egy sincs, melly megemlitést érdemlene, mert Wieland pajkos „Uj Amadis"-ének csak czime, és legfeljebb a' höstől kiállandó kalandok telje köz ama' régibb Amadisekkel. Ellenben egy uj franczia költő, Creuzé de Lesser (1819 a' Herault depart. praefectusa) próbát teve, uj köntösben előábrázolni földijeinek e' hármas románs mythusi kört. Első kötetkéjének: „*Le chevalier de la table ronde*", 20 énekben, 1812, 2-ik kiadása jelent meg. A' 2. köt.: „*Amadis de Gaule*", hasonlóul 20 énekb., 1813 jött ki. A' magyar literaturában az Amadisek egészen esmeretlenek.

Amalgama (az arab eredetü spanyol Amalgacien-től), a' mercurius vagy kéneső üszvekötése más érczekkel, innen amalgamázni, érczes substantiákat kénesőve! üszvekötni. Az amalgamázás vagy is azon olvasztó-mühelyi bánásmód által, mellynél fogva valamelly ércz kénesővel amalgamává köttetik üsze, az ezüstolvasztás igen nagy javitást nyert. Már a' régiek is amalgamáztak természaranyat, mint Plinius lib. 33, cap. 5 és Vitruvius lib. 1. cap. 8. beszélik. Az első szerént az aranysárt és kénesőt földkancsókba öntötték, befedték azokat kendőkkel 's mind addig rázták, mig az arany felolvadt. 's az idegen anyagok a' kénesőn uszva váltak el. Az amalgamát bőrön áltnyomták 's végre elpárologtatták. Később ezt a' kicsinyben amalgamázast mozsarakban vagy kőedényekben csinálták, előre eczettel és timsóval senyvesztvén az aranyérczet, hogy az aranyat a' békasótól olválasszák. Még később az amalgamázást ezüstre is alkalmaztatták, 's nevezetesen Amerikába Pedro Fernandez de Velasco Spanyol vitte azt be, 's gyakorolta nagyban 1571, noha még igen tökéletlenül. Közelebb járt a' tökéletességhez egy Alonso Barba nevü spanyol pap a' perui kirátyság Charcas nevü megyéjében 1609, az érczet vizzel és kénesővel réz üstökben főzetvén. Ezt a' módot legnagyobb tökéletességre vitte hazánkfia báró Born Ignácz a' 18-ik század végén. (L. Born.) Déli Amerikában következendőkép megy végbe az amalgamázas: Az érczköveket először szárazon öszvezuzzák, azután malmokban (tahonas) keves vizzel igen finommá őrlik 's vagy már ezen szétőrlés alatt, vagy azután konyhasóval vegyitik. A' megőrlött érczsiszapot rakásokba (tortas és montons) töltögetik egy lapos kövekkel kirakott helyre, taposás által öszvegyurják, forgatják 's tört vas- és gáliczvegyelékkel (magistral) vegyitik. Ezen massát ismét öszvegyurván, egy harmadrész sulyu kénesőt hozzátesznek, 's az öszvegyurást 12—20 napig folytatják, mellyre a' próbáláskor amalgamát és limadurt, azaz, még nem amalgamázott ezüstérczet nyernek, melly az aprádonként hozzátett kéneső által hasonlóképp amalgamáztatik. Vége lévén az amalgamázásnak, az amalgamát kimossák, áltsziváratják 's kiégetik. Minthogy ezen módhoz, minden tökéletlensége mellett is, tüz nem kell, nem könnyen fogja azt déli Amerikából valamelly más kitolni. Sokkal egyszerübb, sebeschb, nem olly sok kénesőveszteséggel járó, de igen sok machinákat kivánó módja van Europában az amalgamázásnak. Ez azon alapul, hogy az ezüst szaruezüstté változtassék, ez a' kénesőnek és vasnak vagy réznek közös behatása által elbontassék, mellynél az előállott tiszta ezüst magát a' kénesővel amalgamává köti öszve. Nem minden ezüsttartó érczek alkalmatosak az amalgamázásra, hanem csak azok, mellyek finomul van-

nak befecskendve, 's a' kovakövesek, mellynek szükében kénkovakővel is ki lehet ezt pótolni. A' bánásmód következendő: A' finomul öszvezuzott érczeket konyhasóval vegyitik, lángkemenczékben erősen megpergelik, azután egy vas rácson áltvetik, hogy a' finom a' gorombától elválasztassék. Ezt az utolsót még egyszer megpergelik 's áltvetik, az elsőt megörlik és pitleszitán áltseresztik. A' tulajdonképi amalgamázás vizirányosan fekvő 's tengelyek körül forgó hordókban történik, mellyekbe rendszerént 20 mázsa érczlisztet, 3 mázsa vizet és $^3/_4$ mázsa tompa vaspléhdarabot tesznek. Minekutána ezen hordók másfél óráig forgottak, öt mázsa kénesőt adnak még hozzá, 's most 16—18 óráig szakadatlan forgásban vannak. Ha a' próbák azt mutatják, hogy az amalgamázás tökéletesen végbement, akkor a' hordók vizzel tele töltetvén, lassu mozgásba hozatnak, hogy a' sulyosb kéneső csendesen leülepedhessék. Ez megtörténvén, a' hordókat kiüritik, és először is az ezüsttartó kénesőt, azután pedig a' maradékokat eresztik le, 's mindeniket külön fogják fel. Az elsőt sáhos vászon zsákokon nyomják által, hogy az amalgamával öszvekötött még mindég keves ezüstöt tartó kéneső mechanicai nyomás által elválasztassék. A' nyomó zsákokban hátramaradt amalgamától lecsepegtetés által választatik el a' kéneső; hogy azonban minden kénesőveszteség lehetőkép megakadályoztassék, minden oldalról zárt, 's csak alól nyilt harangképü vas edényekkel élnek, mellyeket ugy eresztenek le egy vas ujratüzesitő tányérra, mellyen az amalgama van, hogy azon vas edénynek alól nyilt alját bezárja a' viz, mellyben az ujratüzesitő tányért tartó láb áll. A' vas köpönyeg egy kemenczében áll 's megtüzesittetik, melly által a' kéneső gőzökké válik, 's ezek a' vizben öszvesürüdnek. A' tányérokon hátramaradt kénesőt együtt teszik fel az elválasztó tüzhelyre, mivel az ritkán több 12 latosnál, 's ott finommá égetik. A' maradékokat felseresztik vizzel, nagy kádakba vezetik, ott gereblyékkel felkeverik, mire a' kénesőamalgamarészecskék leülepednek. A' folyadékból porló sót (konyhasóval, sósavanyu vassal 'stef. kevert glaubersót) lehet főzni, mellynek a' földmivelésben hasznát veszik. Az amalgamázást még az arany megnyerésénél is használják, p. o. déli Amerikában. Az aranytartó ezüstérczeket annakokáért az őrlésnél kénesővel vegyitik és amalgamázzák, mellynek ezen ércz csak a' tiszta aranyat és ezüstöt olvasztja fel. Lehet azonkivül ezüsttartó nyers követ és rézkövet 's ezüsttartó rezet 'steff. is amalgamázni. Hidegnek hijják az amalgamazást akkor, ha mint a' leirt, a' közönséges levegőtemperaturában, és melegnek, ha felemelt temperaturában történik. Amalgamázó műhelynek nevezik azon intézetet, melly az amalgamázáshoz megkivántató készületeket és machinákat foglalja magában. A' legjelesb 's Európában legnagyobb illyen mühely Saxoniában Freibergnél van, mellyet az akkori vál. fejedelem épittetett, 's melly 1792 leégvén, még tökéletesben helyreállitatott, és 1796 olta szakadatlan munkásságban van. Leirását lásd Villefosse munkájában (*Mineralreichthum Th. III. S.* 531, 's rajzolatját az atlas 35. tábláján). Nálunk az amalgamázó systema II. József császár alatt hozatott be, 's már az első próbatétel is szerencsésen ütött ki. *A. B. P.*

Amalia (Anna), Sachsen (Sász)-Weimar herczegnéje, Braunschweig-Wolfenbüttel hgének leánya, szül. 1739. Férje, herczeg Erneszt Augusztt Konstantin, 1758 hm. 's a' 19 eszt. Anna bölcs kormánya alatt csak hamar behegedtek azon sebek, mellyeket a' 7 eszt. háboru ejtett vala a' herczegségen. Most figyelmét azon tárgyakra forditá, mellyek valódi diszt adnak az életnek, 's udvara tudósok egyesülléspontjává lett. Németország jelesb férjfijait Weimarba voná, kik között; Herder, Göthe, Böttiger, Bode, Musaeus, Schiller. Megholt 1807.

Amalthea, azon kecske neve, melly Jupitert szoptatta Creta szigetén, a' hova anyja rejtette el Saturnus elől. Jupiter nevelőjit, Melissus leányait, ajándékozta meg ezen kecske egyik szarvával, melly bőven

adott mindent, a' mire szükségek lehetett, 's bőség szarvának (cornu copiae, cornu Amaltheae) nevezteteti. Mások szerént a' kecskét őrző Nympha volt Amalthea. Igy neveztetett a' cumaei Sybilla is. —z—

Amaranth, egy hervadhatlan virágnem, a' mennyiben leszakitva és szárazon is megtartja fris színét. Innen ez a' virág a' költőknél a' halhatatlanságot példázolja. Több fajai vannak; egy ezek közül az ezerszerszép. *A. B. P.*

Amathus, hajdan Venus tiszteltetéséről nevezetes város Cyprus szigetén; erről vette ezen istenné Amathusia nevezetét.

Amati. Ezen nevezetes mivészfamiliának tagjai a' 16 és 17-ik száz. hegedüket készitettek, mellyek erős, de a' mellett kellemes hangjok miatt nagy becsben tartatnak 's igen drágák.

Amazonok. Egy őskori rege, melly valamennyire történeti valóságon látszik épülni, olly asszonyi nemzetet emleget, melly nem szenvedett férjfiakat maga között, saját királynéjának vezérlése alatt harczolt, 's országa sok ideig igen hatalmas volt. Hogy ki ne fogyjanak, a' szomszéd férjfiakkal közösültek ezen hősasszonyok, a' fiukat visszaküldték azoknak, a' leánykákat pedig hadi gyakorlásban nevelték 's jobb melyeket, hogy a' nyilazáskor akadályul ne legyen, kiégették, 's innen származott (Αμαζων, melytelen) nevek. A' régiek háromféle Amazonokról tesznek említést: 1) Az afrikai Amazonok Myrina királynéjok alatt sok tartományokat hóditottak meg, de Hercules semmivé tette őket. 2) Az asiabeliek a' Pontusban és Thermoden folyó környéken laktanak. Ezekről mondják, hogy egykor ellepték haddal egész Asiát, 's Ephesust épitették fel. Hippolyta királynéjokat Hercules ölte meg. Theseus idejében Atticára ütöttek. Penthesilea (Mars és Otrere leánya) királynéjok vezérlése alatt Troja ellen mentek segitségül. 330 tájban K. e. Thalestris királynéjok meglátogatta a' macedoniai Sándort; kevessel azután eltünnek a' historiából. 3) A' scythiai Amazonok, az asiabeliek egy ágazatja, a' szomszéd Scythák ellen harczoltak, később öszvekeltek ezekkel, beljebb mentek velek Sarmatiába, hol vadásztak és hadakoztak férjeik társaságában. A' régibb geographusok délszaki Amerika belsejében a' földnek nagy részét Amazonországnak nevezték, mivel első felfedezői azt állitták, hogy ottan Amazonokat találtanak. Az uj geographia ezen hibát megjobbitá, 's ezzel eltünt az Amazonok országa is, melly mint Brasilia és Peru egy része már csak régibb földabroszokon látható. Az Amazonfolyó (hely. Maranhon), melly ezen tartományt, valamint a' Nilus Egyiptomot, nedvesiti 's termékennyé teszi, a' föld legnagyobb folyója. (L. Délszaki Amerika.) Ennek első felfedezője Orellana, midőn felfelé hajózék azon, számos fegyveres asszonyokat talált partjain, kik szomszédjaikkal hadakozának, 's ez szolgált alkalomul a' folyó és tartomány elneveztetésére. —z—

Ambassadeur, l. Követ.

Amboina, l. Füszeres szigetek.

Ambra, egy hamuszinü, márványtarka, áltnemlátszó, kövér, gyuladható 's igen könnyü substantia, mellynek melegitve igen kellemetes szaga van. Találtatik részszerént a' tenger szinén uszkálva, részszerént a' tengerparti fövenyben, sőt a' czethalak gyomrában is sokszor nagy darabokban, mellyeket igen drágán adnak el. Az ambra eredetéről sok mindenféle vélekedések voltak, mellyek közt leghihetőbb a' dr. Swedianré. Az ő sok vizsgálodásából t. i. kijő, hogy az ambra a' czethal egy nemének az u. n. physeter macrocephalusnak beleiben nemződik, 's ott a' tentaféregnek, ezen hal rendszeréntvaló eledelének, maradványival egyesülvén, az emésztettel kiürittetik. Asiában és Afrikában majd gyógyszer, majd füszerszám gyanánt, majd illatgerjesztés végett használják azt. A' Törökök aphrodisiacumnak tartják. Europában sok hires orvosok ajánlották azt mint gyógyszert ezelőtt, de most leginkább az illatárosok veszik annak hasznát. Kétséget sem szenved azonban, hogy az ambra igen

jeles orvosi erővel bir, mint azt legujabban Hahnemann tapasztalatjai bizonyitják. Az ambrát nem kell összevezavarni a' borostyánkővel (*succinum*), mellyet az Arabok ambrának, 's innen a' Francziák *ambre jaune*nak neveznek. *A. Balogh Pál.*

Ambras, Amras, fejedelmi mulató vár Tirolban, közel Insprucknhoz, az Inn mellett; hires volt mesterségmiveinek, régi fegyvereinek, képeinek 'sat. museumáról, mellyet Ferdinánd főherczeg, Welser Philippina (l. e.) férje, épittetett a' 16-ik száz. A' könyvtárt Maria Theresia az insprucki universitásnak ajándékozta; a' mivészi gyüjtemény pedig, midőn 1805 Tirol Bavariaé lett, Bécsbe vitetett és „Cs. k. ambrasi gyüjtemény" névvel a' Belvedere épületébe tétetett. Felvigyázója Primisser Alajos (Bécsb. 1819) igen szépen leirta azt. Sok régi-német mivei találtatnak benne az ifjabb Kranach Lukácsnak, a' többek közt 48 szász fejedelem olajjal vászonra festett képe. Ezen gyüjteményből több darabok, kiváltképen könyvek és pénzek vitettek már annakelőtte a' bécsi könyvtárba és cs. k. pénzgyüjteménybe. A' kéziratok száma, mellyek közt a' „*Heldenbuch*"-nak (vitézek könyvének) egy hihetőképen 1517-ről való másolatja különös megjegyzést érdemel, a' vitézjátékok, fegyverek 's bajvivások jegyzőkönyveivel együtt, még most is 69. A' nevezetesebb emlékoszlopok most rajzolatok által tétetnek esmeretesekké, 's már ki is jött a' habsburgi házból való képeknek egy kötete. *L—ú.*

Ambrosia, l. Istenek eledele.

Ambrosiana Bibliotheca. Ezen könyvtárat Milanóban 1609 cardinalis Borromeo Fridrik (Sz. Carlo Borromeo rokonja) alkotta 's közhasználatuvá tette. A' mükedvelő cardinalis nem csak Európát utaztatta be ennek szerzésekor, hanem Asiába is külde tudósokat, kik annak összegyüjtését elősegitenék. Felnyitásakor mintegy 35,000 nyomtatványt 's 15,000 kéziratot minden nyelven számlált, mostanig már 60,000 (v. Millin szerént 140,000) nyom. könyvre nevekedett; Pinelli számos kéziratokkal gazdagitotta. Ambrusnak, Milano védszentjének, tiszteletére „*Bibliotheca Ambrosiana*"-nak neveztetett. Tudós alapitója vele egy tudósok *collegium*-át egyesiteni szándékozott. Ezen collegium tagjai mindenikének a' maga köréhez tartozó tudományok esmertetéséről kell vala gondoskodnia, 's kivált a' kérdő idegenekkel tudósitásokat közölnie. A' tagok száma 16-ra volt megalapitva, de fundus szüke miatt 2-re kellett szorittatniok, kik most is „*Doctores Bibl. Ambr.*" czimet és arany medaillet ezen felülirással: „*Singuli singula*" viselnek megkülönböztetésül. Egyéb ritkaságai közt, a' Majo megesmertette Palimpse-tek-en (l. e.) kivül, figyelemre méltó még egy „*Virgilius*", mellybe Petrarca első öszvetalálkozását Laurával feljegyzette. A' bibliothecával egyesitve van egy galeria, mellyben több mivészek jeles mivei láthatók. Azon 12 köt. közül, Leonardo da Vinci kéziratjaival, mellyek mint Galazzo Arcona hazafini ajándéka tartattak itt, már csak egy van meg, melly rajzolatjai által a' leginteressantabb. A' többi mind Parisban maradt.

Ambrosy, 1) János, szül. Szelniczén Liptó várm. 1741 nemes nemzetségből. Tanult N.-Palugyán, Beszterczebányán, Lőcsén, Debreczenben, Posonyban és Bécsben, 's a' theologia elvégzése végett Halléba ment, hol Frankétól nagyon becsültetett. 1756-től a' berlini cseh ecclesiánál második predikátor volt 1770-ig, melly évben a' havelbergi ecclesia hitta meg első predikátornak 's inspectornak; 1773 pedig Sz. Gertrudnál Berlinben első predikátor lett. Mh. 1793. A' jeles szónok volt, 's tiszti hüsége által különböztette meg magát. Nyomtatott theologiai és lelki épülésre szolgáló munkájit Mensel jegyzete fel. L. Samuel Ambrosius: „*Annales novi eccles. schol.*" 'sat. a' 9-ik köt. „*Heinsius Denkwürdigkeiten in der Mark Brandenburg*" (1796 Juni). — 2) Samuel (Ambrosius, előbb Radványban tót, azután német predikátor Selmeczen, hol nevelő intézetet is alkotott. Mh. 1806. Említést érdemel ezen czimü munkája: „*Annales novi ecclesiastico-scholastici Evangelicorum Augustanae et Helve-*

ticae confessionis in Austriaca Monarchia" (Schemniczii 1793—1803, vol. 9.)

AMBRUS (Szent), nagynevü egyházi atya, szül. 340 körül, hihetőleg Tridentben, hol atyja, mint Galliának kormányozója, leggyakrabban tartotta lakását. Már bölcsőjében kedvező jóslatot vőn: egy rajméh lepte meg a' vár udvarán alvó kisdednek képét. Bámult érkező dajkaja, látván, miként a' méhek ki- 's bejárnak száján minden sérelme nélkül, 's ismét feireppentek a' levegőbe. Ebből atyja magas rendeltetését sejté. Romának legjobb mesteri voltak tanitói. Majd Majlandba ment testvérével Satyrussal törvénytanulásra. Itt ugy megkülönbözteté magát, hogy Valentinianus az Alpesek és középtenger közötti tartományoknak praefectusává nevezé. Szelidsége és bölcsesége neki a' népnél tiszteletet és szeretetet szerze; azért is, megüresedvén a' majlandi püspöki szék, a' Catholicusok és Ariannsok egyesitett felkiáltással püspöknek nevezék őt a' templomban. Sokáig vonakodott Amb. a' terhes méltóságot elfogadni, de hasztalan. Éjjel megszökött, hogy Paviába vonja magát; de reggel ismét Majland kapuji előtt állott akaratja ellen. Végre megadta magát; felvevé a' keresztséget, mivel eddig csak catechumenus volt, 's nyolcz nappal utóbb papnak szenteltetett. Ezt a' történetet az anyaszentegyház még ma is üli Dec. 7. Characterét mint püspök is állhatatosan megtartá, azért a' köz tiszteletnek tárgya volt. Megholt 397. Szelid, nyájas, türedelmes, érzékeny és szerény, minden tekintetét egyedül polgártársai boldogitására és az anyaszentegyház javára fordította. Számos munkájit ugyan azon character bélyegzi. Legjobb kiadás az, mellyet a' Benedictinusok rendeltek 1686—90. 2 köt. fol. Hibásan tulajdonitatik neki az ő neve alatt esmeretes hymnus: „*Te Deum laudamus*," valamint a' majlandi misekönyv is; de csak ugyan az egyházi énekek megjobbitásába nagy befolyása volt. *G. I.*

AMELOT DE LA HOUSSAYE (Abraham Miklós), philosophus, historicus és politicus, szül. 1634 Orleansban. Birt különbféle tudományi esmeretekkel és criticai éles elmével, de izlés hijával volt. Néhány évig mint a' franczia követség titoknokja Velenczében mulatott, 's ő volt az első, ki a' velenczei respublica polgári alkotmányát szorosabban megesmertette ezen munkájában: „*Histoire du gouvernement de Venise*," melly nagy figyelmet gerjesztett idejében, 's először Parisb. 1676, azután többször is megjelent. — Egyéb munkáji nem nagy figyelmet érdemelnek. Megh. Parisban 1706 nagy szegénységben.

AMEN, eredetiképen zsidó szó, 's annyit tesz, mint ugy legyen. A' Zsidók vallásbeli nyelvéből vétetett be a' Keresztényekébe. A' Zsidóknál a' synagogákban a' gyülés végződésével mondatott áldást a' jelenvoltak amennel szokták megerősiteni. Az első Keresztények istent tisztelletbeli gyüléseiben is az imádságot, mellyet valamelly tanitó vagy más tisztes tag fen szóval mondott, a' gyülekezet amennel fejezte be. Most pedig, a' mint tudva vagyon, a' predikaczió rendszerént ezen szóval végeztetnek el. Ament mondani valamelly dologra, a' közéletben annyit tesz, mint azt jóvá hagyni 's megerősiteni. *K. J.*

AMERIGO VESPUCCI, szül. Mart. 9. 1451 Florenczben régi nemzetségből, korán nagy előmenetellel halada a' physicában, astronomiában 's földirásban, mellyek ott azon időben, nagy befolyások lévén a' kereskedésre, a' tanitásnak 3 főtárgyai voltanak. 1490 Spanyolországba méne kereskedés üzése végett, 's Sevillában tartózkodék Colombo második utazására készülésekor. Colombo utazásainak sikere Vespuccit a' kereskedésnek elhagyására 's az ujolag felfedezett földrész megesmerésére ösztönözte. Maj. 10 1497 legelőször utra indula admiral Odeja alatt, ki 5 hajóval Cadix kikötőjéből evezett ki, 's 37 napi utazas után Amerika száraz földjét eléré, megvizsgálá több 100 mf.nyire a' pariai tengeröblöt 's partokat, 's visszatére 13 hónapi tengeri utazása után Spanyolországba, hol Sevillában az udvarnál megkülönböztetéssel fogadtaték. Majb. 1499 másodszori utazáshoz fogott, mellyen sok kis szige-

tet felfedezett. Ezután ígéretek által ingereltetvén, Emanuel Portugal királyának szolgálatjába lépék, 's portugali hajókon két utazást tőn, t. i. Maj. 10. 1501 's Maj. 10. 1503. Az utóbbinak egy Malacca felé vivő nyugoti út felfedezése volt a' czélja, de elvesztvén egy hajót, a' többi öttel sok veszedelem után a' brasiliai tengerpartokon lévő Mind-Szent-baiban le-le menedéket. 1506 (mellyben Colombo kimult) ismét spanyol szolgálatba állt, 's többször meglátogatá azon földrészt, melly már az ő nevét kezdé viselni. Ezen megtiszteltetés valóban inkább Colombot illette volna, mintsem Vespuccit, noha tőle sem tagadhatjuk meg érdemeit. Ezen hirt főképen characterének köszöné, mert szerény, békeszerető volt, 's soha sem szándékozott a' királyban 's vágytársaiban gyanut gerjeszteni. Igy történt, hogy a' föld fele nevét vette fel, a' nélkül hogy ezen tiszteletet A. vadászta volna. Különben is egyszer sem utazott mint parancsoló, hanem csak mint földiró 's kormányozó. Tőle van egy mappa Amerikáról, egy napló 4 utazásáról, melly 1532 Parisban latin nyelven jött ki, 's 22 levelb. „Amerigo levelei," mellyek mindjárt elhunyta után Florenczben di Carlo da Pavia Ján. Istv.-nál jelentek meg. Mh. 1514 Terceirában, Amerikából visszatértekor. Emanuel, Portugal királya, kit utoljára szolgált, a' lissaboni főtemplomban felfüggeszté azon Vittoria nevü hajó maradványait, mellyen Vespucci utolszor utazott vala Amerikába, 's Florencz tiszteltetésekkel halmozá famíliáját. Ezen nevezetes férjfi életének környülállási még nincsenek egészen felvilágositva, 's ellenkezők azokról a' vélemények. —*v*—*i*.

Amerika, Asiától napkelet, Europától és Afrikától napnyugot felé, az atlasi tenger és a' roppant kiterjedésü csendes tenger között, melly Australiát és Asiát (l. Bering) a' mi Europánknak napnyugoti száraz tartományaitól választja el, a' hossz. 210—360° közt, két a' panamai hegyszoros által öszveköttetésben lévő nagy világrész terjed el: u. m. délkeleti irányban Délszaki Amerika (l. e.), és éjszaknyug. irányban Éjszaki Amerika (l. e.). Ott a' hol ama' kösziklagát a' két tengert egymástól elválasztja, az atlasi tengernek nyugoti nagy öbléből, melly formálta a' mexicoi öblöt és a' karaibi vizek öblét, a' régi világnak egy maradványa nyulik ki u. m. az Antillákat (l. e.) nagy kösziklákon lévő, vulkán vagy tüzokádó természetü és tengeri férgek héjaiból alkotott szigetei vagy Nyugotindia (l. e.). Ezen uj világnak éjszaki határa az éjsz. szél. 72—69°, mellyek közül amahhoz Hearne, ehhez pedig Mackenzie evezett el, 's Baffin öblének 1818 kapitány Ross által a' szél. 78° alatt felfedeztetett éjszaki partjain tul vesz el, az éjszaki földsarki öv alatt. Déli határait a' szél. 54° alatt a' világot legelőször körülhajókázó Magellannak (l. e.) tengerszorosa és ezentul a' Tüzszigeteknek délszaki csucsa, a' Horn foka, csinálja. Ezen három nagy darab földből álló 2000 német m. földnyi hosszan elnyuló, a' szél. 133 gradusa alatt 750,000 nsz. m. földön fekvő és az Andes hegyének lánczától a' csendes tenger felé körülövezett földrészt az Europaiak nem csak a' partokon vizsgálták már meg, hanem még belől is, és pedig kü'önbféle irányban beutazták, nevezetesen éjszaki Amerikát Lewis és Clarke kapitányok 1804, major Pike 1805; Brasiliát Langsdorf, Grant, Mawe, Koste, Eschwoge, herczeg Neuwied, Spix, Martius 's mások, főképen Humboldt Sándor (l. e.). Első népességének és az Europaiak bemenetele előtt való állapotjának historiájára még nincsenek minden szükséges esmeretek öszveszerezve. A' régi hagyományok, emlékoszlopok 's több effélék arra mutatnak, hogy az emberek Amerikába két izben vándoroltak be napkeletről, u. m. dél felé az atlasi tengeren lévő, de most elenyészett földhidon és éjszak felé az orosz-éjszaki Archipelagus szigeteinek lánczán. Vagy talán Amerikának legrégibb lakosai, a' Mexicóban lakó Toltekek, a' Hunnusoknak azon ágától származnak, melly 100 K. u. éjszakkelet felé vándorlott, valamint a' délszakamerikai népek egy a' dóghalál által 1050 táján hazájokból kiüzött törzsökétől a' Mexicoiaknak? Ezt jobban, kiváltképen a'

mi éjszaki Amerikát illeti, csak az amerikai régiségeket nyomozó társaság fogja felvilágositani, mellynek czélja az amerikai régiségek felfedezése, az ősi lakosok már felfedeztetett eszközeinek 's szerszámainak megtartása, a' régi kéziratok, oklevelek és könyvek, mellyek az Europaiak első megtelepedését adják elő, összegyüjtögetése. Ez a' társaság, melly Oct. 28. 1812 erősittetett meg, valamint lételét, ugy előmenetelét is Worcesteri Tamás Esaiás nevü elölülője adakozóságának köszönheti. A' társaság munkájinak I kötetéből lehet látni, hogy azon régiségek, mellyek tulajdon értelemben az éjszakamerikai Indiaiakéi voltak, többnyire csak durva kőfejszékből és késekből, a' kukoricza megtörésére szolgáló mozsarakból, nyilhegyekből és hasonló dolgokból állanak, mellyek a' többi atlasi tenger melléki tartományokban talált dolgokhoz tökéletesen hasonlók. A' régiségek második osztályát azon tárgyak teszik, mellyeket az első Europaiak hagytak magok után ezen tájékokon, vagy a' mellyeket az Indiaiak az elébbeni plántálóktól kaptak. Nevezetesebb a' régiségeknek harmadik osztálya, melly azon néptől maradt, melly éjszaki Amerikában erősségeket vagy tumulikat (sánczokat, bástyákat, magasra felhányt földhalmokat, tüzhelyeket) épitett. Ezen népnek, a' mint az előszámlált munkákból kell itélni, sokkal pallérozottabbnak és a' mesterségekben jártasabbnak kellett lennie, mint a' mai Indiaiaknak. Azon magas fákból, mellyek az emlitett miveket benőtték, azt kell kihozni, hogy azoknak elpusztulása olta, mellyek egymáshoz közel, az Erie tónak déli partjától a' mexicoi tengeröböl felé nyuló nagy térségen elterjedve, többnyire nagy folyók szomszédságában találtatnak, és azon népnek elenyészésétől fogva, melly azokat alkotta, 's mellyről még a' régi hagyományok is hallgatnak, mintegy 1000 esztendőnek kellet eltelnie. Az épités módja széprendü; sőt belől Amerika közepén az Ohio táján némelyek egy nagy elpusztult város nyomait is felfedezték. Megjegyzést érdemelnek az ugy nevezett mumiák (bebalzsamozott holt testek), mellyek ki vannak szárasztva és durva materiákba vannak betakarva, 's némelly Kentuckyban lévő salétromüregekben találtattak. Mennél beljebb megyen az ember dél felé, annál számosabbak és nagyobbak ezek a' mivek. Nyomaikon, Texas provinczián és Uj-Mexicón keresztül, egészen délszaki Amerikába be lehet menni. —Mennél kevesbbé elégitik ki az emberi tudnikivánást, 's mennél homályosabbak az ezen világ részének ősi idejéről szóló tudósitások, annál gazdagabb nevezetes történetekkel annak ujabb historiája. Az Islandiaknak Winlandba (Grönlandba, Labradorba és éjszaki Amerikába) való 982-ki hajókázásának, valamint a' Velenczeiek az Antillákról való tudósitásainak (az 1424 készitett földabroszokon) semmi következéseik sem voltak a' világ ezen részének esmeretére. Az uj világ hihetőképen csak alig népesedett meg ezelőtt 12 századdal; 's innen van az, hogy az eredeti lakosok (Indiaiak) száma, mellyet Colombo 1492—1497, Amerigo 1497, Cabot 1497, Cabral 1500, Balboa 1507 (l. e.) 's mások Amerikában találtak, olly csekély; hanem ezek is az europai hódoltatók (nevezetesen Cortez és Pizarro) kegyetlensége és aranyszomja miatt rabszolgaságra és nyomoruságra jutván, több tartományokban csaknem egészen kiholtak; másokban pedig, több ágakra oszolván, bárdolatlan vadász- és hadakozó életet élnek, annyira kipusztitották egymást, 's az europai erős italokkal való mértékletlen élés miatt annyira megfogytak az ősi lakosok, hogy most legfeljebb csak 16 millióra lehet azokat tenni. Ide számlalván a' Spanyolok, Portugalok, Angolusok, Franczíák, Hollandok, Dánok, Oroszok és Németek altal a' bányászság, czukor-, kávé-, pamut-, indigo-'sat. plántálás, földmivelés, és kereskedés végett Amerikába szállitott 4 1/2 mil. Negert és Mulattot 's a' 10 mil. Europait is. Amerika népessége 30 1/2 mil. tesz, jóllehet 500 mil. embernél még több elélhetne a' világ ezen részének termékeny földjén. — A' millyen bizonytalan az Amerikaiak eredete, épen ollyan bizonytalan azoknak elágazása is. A' Lopez Ferencz által felvett 1500 kü-

lönbféle nyelvet Humboldt Sándor két törzsöknyelvre, u. m. a' toltekire és apalachira, vitte fel.

Az uj világ felső színét a' természet nagyobb formákban alkotta, 's belsőjét legalább a' melegebb tartományokban frisebb éltető erővel ajándékozta meg, mint a' régi világét. Amerikának legtöbb félszigetei, legnagyobb folyóji (l. Délszaki Amerika, Mis isippi, Plata, Oronoco), legszélesebb kiterjedésü tavai, leghosszabb hegylánczai (l. Cordillerás), legnagyobb térségü, legbujább és legnagyobb füves mezei (pampas) és leggazdagabb ércz- és kőterületei vannak. Általjában véve mind a' plántak, mind az állatok csudálatosan elágazó nemeire nézve, Amerika a' világnak leggazdagabb része. A' Baffin öblének nyargalózokat tápláló mohtól és a' Tüzszigetek kősziklájin termő bőrmohtól a' két földsark felől a' plántai élet a' 180 láb. magas, pálmafákig és az oszlopformáju cactusig emelkedik fel, mellyek csak a' föld ezen részének a' naptérítő kereknél lévő részében diszlenek. 'S ki nem esmeri azon természeket, mellyekkel csak az amerikai föld dicsekedhetik u. m. a' cacaót, kosenillt, kukoriczát, perui kérget, krumplit, dohányt és vaniliát? Épen olly sokféle az állati világ is. A' déli Peserä és az éjszaki polaris ember, az Eskimo, épen olly hasonlók a' törpe erdei fenyőhöz, mint a' kevély juharfához a' Patagon és Karaib. Kiváltképen bővelkedik Amerika igen sokféle nagyságu, formáju és színü bogarakkal (csak méhet adott neki Europa), férgekkel, halakkal, madarakkal és kétlaknakkal, leginkább pedig az Andesek kietlen helyein. Itt találtatik a' madarak oriása a' condur 's a' pompás guacamayo; itt, nevezetesen a' napnyugoti tartományokban, a' lama és vicugna (két hasznos négylábu állat). Mindazáltal a' Brasiliában lévő tapirt a' napkeleti tartományok nagy állatjaival nem lehet összehasonlitani. Buffonnak és Robertsonnak azon vélekedését, hogy az amerikai négylábu állatok nem volnának olly nagyok és vadak, mint ezeknek a' régi világban lévő fajai, Jefferson és más természetvizsgalók megczáfolták. A' jaguar épen olly rettenetes, mint a' tigris; a' medve éjszaki Amerikában nagyobb, vadabb és erősebb, mint az europai; csak a' Gangesnél lévő oroszlány mulja felül az éjszakamerikai pumát nagyságával és erejével, valamint a' krokodilus a' kaimant és alligatort. Épen olly fundamentum nélkül való az az állitás is, hogy az europai szárazon lévő állatok, mellyek közül a' leghasznosabbak, u. m. a' juh, tehén, kecske, ló, szamár, disznó, kutya, a' régi világból vitettek által az ujba, Amerikában elfajulnának és elgyengülnének. Még kevesbbé igaz ez az emberről. A' Neger és az Europai a' merész Mulattban és a' tüzes Creolban épen olly erős testtel szaporodnak, mint elébbeni hazájokban. (L. e. és Mestizer). Igy van a' dolog a' lelki világra nézve is. Az Europaiak esmeretei, a' türedelmesség, szabadság, polgári egyenlőség, függetlenség, az érdemnek becsülése és a' polgári alkotmány Amerika földjén mélyebben meggyökereztek, mint akarhol másutt, annyira, hogy ott, a' hol a' nemzet önmaga szabott magának törvényeket, rövid idő alatt olly erővel fejtődött ki a' nemzeti lélek, hogy ez a' legkülönbféle eredetü nemzeteket egy egésszé tette. Amerikának ifjui kebele szolgált és szolgál még most is menedékhelyül a' nyomatott Europaiaknak, mellyben ifjadik meg az avuló napkeleti világ mind testére, mind lelkére nézve. — Lásd Carcy és Lea „*Historical chronological and geografical american atlas* etc.“ (Philad. 1822). Buchon francziául is kiadta több toldalékokkal, (Paris 1825); „*Columbus, oder amerik. Miscellen*“ kiadta Röding (Hamb. 1816); „*Atlantis*,“ Rivinustól Philad.; és dr. Lips „*Statistik von Amerika*“ (Frankfurt 1828). L. Éjszaki Amerika, Délszaki Amerika, Nyugotindia, Antillák, Kivándorlás 's m.) *L—ú.*

Amethystus, egy a' violakékszinnek minden árnyékolatjain áltfutó kvarcz, mellynek szine vas- és vasfény-foszlánymész vegyelékből kel ki, melly az egésznek csak fél procentjét teszi. A' kvarcztól azonkivül abban különbözik különösen, hogy sok rudas darabokba foszlik el,

mellyeket ugy kell tekinteni, mint tökéletlen oszlopokat, mellyek ollykor pyramisokban végződnek. Ezen rudacskák szine épen nem egyenlő, hegyek rendszerént legsetétebb, lábok ellenben gyakran szinetlen. Az amethystus erekben többnyire agátkővel tarsasitva fordul elő, még pedig ugy, hogy szebben szinelt hegyeivel az ér közepe felé, a' chalcedon golyóbisokban pedig ezeknek középpontja felé van irányozva. A' halványabb aljazatot, melly az ér szegzetét teszi, 's gyakran chalcedonba megy által, amethystusanyának nevezték. Mennél kurtábbak a' kristályrudacskák, annál mélyebb rendszerént azoknak szine, 's legszebbek azok, mellyek szabadfekvésü kettős pyramisokat ábrázolnak, mint a' hires siberiai amethystusbányákban fordulnak gyakran elő. A' régiek az amethystushoz számlálták az indiai rubinokat is, mellyeket később napkeleti amethystusoknak neveztek. Az amethystus ára igen különböző a' szerént, a' mint szine mély és egyenlő, mert sokszor felhők csunyitják el. A' legszebb köszörült amethystusok karatjáért megadnak 4, 6, 7 forintot p. p., 's ezt az árt egyszerüen sokszorozzák a' karatok számával. Azonban sokságok miatt nagyon leesett azoknak becse, 's most a' szász és cseh amethystusok főkelete Velenczén keresztül Törökországba, hol azokat igen kedvelték asszonyi ékességül, hasonlókép megszünt. Ha gyürükő, mennél több felületet adnak neki, hogy a' nemegyképü foltokat elrejtsék 's ragyogását neveljék. A' halványabbak alá kékrefestett érczlevelet tesznek. Azokat, mellyekben belől setétebb foltok vannak, fövenybe és vasreszelékbe pakolva rövid időre megtüzesitik, melly által a' foltok eloszlanak. Ha a' tüzesités folytattatik, minden szin végre elenyészik, 's ekkor némigázi gyémántékességre szokták használni, mint a' kristálykövet, de a' mellyhez a' keménységben nem hasonlit. Ezen okból az amethystus alkalmatosb a' köszörülésre és metszésre; 's mivel jó nagy massákban fordul elő, mindenféle edényeket, pixiseket és más mestermiveket szoktak belőle dolgozni. Pecsétet a' régiek is metszettek amethystusba, 's még vannak több efféle antikok. Hajdan nyakbakötő gyanant is használták azt a' mérgek eltávoztatása végett, 's e' végre a' nap vagy hold képével jegyeztetett meg. A' magusok azt állitották, hogy a' részegségnek nem csak elejét veszi, hanem attól tüstént meg is szabaditja azt, ki testére köti. Ezt közönségesen hitték, sőt Aristoteles is bizonyitotta azt, 's ez nyujtott alkalmat a' kő elnevezésére is, melly annyit tesz, józan. Csekély ára miatt az üvegesek is használják most a' vékony szárfoma darabokat üvegmetszésre. Pixisre az ugy nevezett hajamethystusokat keresik, mellyek mint a' rózsakvarcz, hajképüleg kristályosodott vasfényfoszlánnyal vannak áltjárva. Hamis üvegékességekre és különösen amethystus-szinü tejasdad czukorpixisekre 's saussierekre, vagy kék kobaltüveget vegyitenek érczbiborral, vagy közönséges zöld üveget tisztitott vasfényfoszlánnyal. Kis mennyiség ebből megfosztja szinétől a' zöld üveget, de nagyobb mennyiség amethystusszint ad annak, mint a' szokásbanlévő ivó edényeken láthatni. A' keményebb amethystusfolyókhoz kaliüveg helyett ónüveg jó négy rész kovakőből és tizenhat rész önfejérből. Petrus Arlensis szerént magából az amethystusból is csináltak hajdan néhány tarka folyókat nyakékességekre. A' porrátört amethystust vagy aranylevellel és széksóval, vagy rézreszelékkel és kámforral vegyitették. Ezen vegyelékeket 48 órai izzó tüz által összeolvasztották, 's belőlök galambnyakszinü vagy az avanturinhoz hasonló folyókat nyertek. *A. B. P.*

Amiantus, földlen, a' Romaiaknál linum vivum incombustibile, salamandra lapidea, 'sat. az asbestnek egy neme 's egy rostos, hajtható, rugós érczes substantia, melly vasércz feketekben fordul elő, 's néha egy hüvelyknyi áltmérőjü ereket formál. Szálait dörgölés által el lehet egymástól választani, mellyek keves tisztitás által a' len- vagy selyemszálakhoz lesznek hasonlókká. Legnevezetesb tulajdonságok az, hogy a' legizzóbb hévséget is kiállják, a' nélkül hogy substantiájokból veszitsenek,

sőt az által megtisztulnak, honnan nevek ἀμίαντος, melly bemocskolhatlant tesz. A' régi Romaiak és Görögök ezen érczből a' vászonhoz hasonló szöveteket készitettek, 's Plinius az mondja, hogy ezek néha csaknem olly finomak voltak, mint az abyssus, egy finom pamut, mellyet csak gazdag aszszonyok viseltek. Az amiantusból készült asztalkendőket, mint Plinius szemmellátott tanuja volt, vendégség után a' tüzbe szokták hányni megtisztitás végett, 's belőle készült szövettel szokták a' királyok holt testeit is betakarni, hogy azoknak hamva a' farakás hamvával öszve ne vegyüljön. Ki menvén szokásból a' holt testek megégetése, az amiantus szövetek készitése módja is feledékenységbe merült. (L. Asbest) *A. Balogh Pál.*

Amiens, Picardiában, megerősitett fővárosa Francziaország Somme nevü depart. a' Sommenél, 5980 ház. 's 41,000 lak. püspök lakja; van benne 1750 olta egy *Société d' emulation*, egy mesterségek-, tudományok-, a' kereskedés és földmivelés literaturájának academiája; egy lyceum, St. Acheulben egy a' Jesuiták igazgatása alatt lévő nevelő intézete és a' du Gard nevü közel lévő apátságban a' Trappistáknak egy klastromok, továbbá jó gyapju-, szönyeg-, damaszt- és kazimirmanufacturák, melly mivek közül 130,000 darab kél el, végre bőrfabrikák, szappanfőzések 's 80 pamutfestés; pástétomai is, mellyek közül igen sok vitetik Angliába, igen hiresek. *L—ü.*

Amiensi békekötés, alá iratott Mart. 27. 1802 Bonaparte Jósef, marquis Cornwallis, Jovag (Ritter) Azara és Schimmelpenninck ur által. Midőn Anglia 1800 eszt. magát minden continentalis frigyeseitől elhagyatva látá, és az orosz császár Pál, kedvetlenkedve azon, hogy Malta az ordónak, mellynek nagymestere ő volt, vissza nem adatott, Prussiát, Daniát és Svécziát az éjszaki fegyveres neutralitasnak vissza állitására reávette, tehát Pitt a' három utóbbi nemzet hajójira árestomot vetett. Annak ellenére az angol kereskedés elől az europai continens elzáratott, 's ez a' környülmény a' parlamentben az oppositiónak adá a' diadalmat a' ministerium ellen. Minthogy már ugyan akkor a' ministerek ki nem nyerheték a' király egyezését a' cath. Irlandusok emancipálására, tehát szétoszlott a' Pitti ministerium, és a' szószóló Addington lépék Pitt helyébe mint a' kincstár első lordja. Az uj ministerium, mellyben lord Hawkesbury vala fő a' külső dolgokra ügyelésben, azonnal béke alkudozásokhoz fogá. Oct. 1. 1801 aláiratott Londonban a' praeliminaris béke, Mart. 27 1802 pedig Amiensben a' definitiv békeség Nagy-Britannia, Francziaország, Spanyolország és a' bataviai respublica között. Anglia megtartá a' maga elfoglalásaiból Ceylon és Trinidad szigeteket; a' jó remény fokának kikötői nyitva maradának neki. Francziaország visszanyeré coloniájit és Brasilia felé Guianában Araowarit határul; a' 7 sziget respublicája megesmertetett, és Malta ismét ordostatussá neveztetett; Spanyolország és a' bataviai respublica visszanyeré coloniájit, Ceylont 's Trinidadot kivéve; a' Francziák igérék, hogy Rómát 's Nápolyt Elbával együtt elhagyják; az oraniai háznak kárpotlás igértetett; végre a' portának integritasa a' háboru előtt volt állapotjában esmertetett, mellyért Selim sultan Maj. 13. 1802 az amiensi tractatushoz forma szerént hozzá állott. De ez a' békekötés Angliában csak hamar köz gáncsolásra talált. Mert az első consul egy nagy expeditiót készite Sz. Domingóba, és minden irlandi kikötő helyekben franczia consulatusokat akara felállitani. Ellenben Nagy-Britannia vonatkozék Egyiptomot és Máltát elhagyni, azt állitván, hogy Francziaország az elsőbbet fenyegeti, a' mire Sebastianinak hirtelenkedő tudósitása az ő Egyiptomba való küldetéséről alkalmat nyujtott. Maj. 10. 1803 általada az angol udvar a' maga ultimatumát a' két status minden uj differentiájinak eligazitására, kivánván kárpótlást a' continensről elüzetett sardiniai király részére, Lampedusa szigetnek általengedését és hogy a' franczia seregek a' bataviai és helvetiai respublicák határait hagyják el. Ezt megtagadá a' franczia kormányszék, 's a' londoni udvar ujra hadat izent annak Maj. 18. 1803

Amiot, Jesuita, szül. Toulonban 1718, mh. Pekingben 1793, hol mint franczia missionarius 1751 olta tartózkodott. Jártas lévén a' chinai és tatár nyelvben, China esmeretét egyenesen a' forrásokból merithette. Bő tudósításokat közlött annak régiségeiről, nyelvéről, történeteiről és mivészségeiről, 's több chinai munkát franczia forditásokban esmertetett meg, mint: „*Eloge de la ville de Moukden et de ses environs; poéme composé par Kieng-Long empereur de la Chine et de la Tatarie* etc. *Traduit en franç. par le P. Amiot.*“ (1770); „*Art militaire des Chinois, ou recueil d' anciens traités* etc. *Tr. en fr. par le P. Amiot.*“ (1772). Minda' kettőt Deguigne adta ki. A. munkájinak nagy része kijött ebben: „*Memoires concernant l' histoire, les sciences, les arts, les moeurs, les usages des Chinois*“. (Paris 1776—1791 vol. XV.) A' többek közt Confucius biographiája: „*Abrégé hist. des principaux traits de la vie de Confucius*“ 's egy tatár-mantsu grammatica. Tatár-mantsu szotárát Langlé tette közönségessé. — A. Jakab, l. Amyot.

Ammianus marcellinus, romai történetiró a' 4-ik századból K. u., született Syriának Antiochia nevü városában. 31 könyvre, mellyekből azonban a' 13 első elveszett, osztott munkája magában foglalja a' romai birodalom történetét Nervától kezdve Valens idejéig. St. Croix méltán szinte olly igaznak, mint pártatlannak nevezi. Előadása valamennyire kemény, de erővel teljes; a' tárggyal bánása Polybiusra emlékeztet, és némelly helyeit, nevezetesen a' romai birodalom lefestését a' 4-ik században, Tacitus is sajátjának fogadhatná. Jó régi kiadása van Gronoviustól (Leyd. 1693), ujabb Ernestitől (1773) és legujabb Wagnertól (Lipcsén 1808). *B. I.*

Ammon, lybiai istenség. Némellyek Triton fijának tartják; mások azt regélik, hogy erdőben találtatott, hol egy juhon kivül más élő teremtmény nem vala, 's Jupiter és ezen juh fijának mondják. Mások azt beszélik, hogy Carthago és Cyrene között néhány pásztor akadt reá, kiknek, mig a' homokon üle, jövendölt; de mihelyt felemelék, azonnal elnémult. Mas rege szerént, Indiába mentekor szomju- 's hévtől lankadtan, Xerolibyához közel segédért esedezett Bacchus Jupiternek; erre megjelenék egy kos, 's addig kapara, mig a' homokból forrás nem serkedt, ekkor eltünék. Bacchus ezen kost Jupiternek esmeré, isten gyanánt tisztelé 's templomot épite neki. Diodorus Sic. szerént, A. lybiai király; neje Rhea, Saturnus testvére, kedvese Amalthea volt, kivel Bacchust nemzette. Ez épitette ama' hires templomot, hol A. nem szózatokban, hanem jelek által adatott oraculumi jóslatokat, 's a' hol mint kos, vagy mások szerént kosfővel vagy kosszarvakkal volt leképezve. A' hajdani Ammoniumra nézve vö. Oase és Meroë. — Ammonszaru, kosszaru módjára tekeredett kagylónem. —z—

Ammoniacum, l. Büzsó.

Ammonius. Ezen név alatt több tudósok, kivált alexandriai bölcselkedők tették magokat esmeretesekké. Tudni illik: 1) egy peripateticus vagy inkább eclecticus bölcselkedő Krisztus születése után az első században Plutarchus tanitója; 2) A. Saccas, ki K. u. 193 körül egy neoplatonicus oskolának fundálója volt Alexandriában (l. alexandriai oskola); 3) ezen oskolának egy másik követője az 5-ik és 6-ik században Hermias fija, Proclus tanitványa és Simplicius tanitója. *K. J.*

Amnestia, görög eredetü szó, 's felszabaditást a' büntetés alól és tökéletes megbocsátást jelent, mellyről valamelly felsőség azon személyeket, kik valamelly vétséget vagy bünt elkövettek, többnyire azon feltétel alatt, hogy azonnal vagy valamelly meghatározott napig kötelességekhez visszatérjenek, bizonyossá teszi. Ugy szoktak a' desertorok, azaz, szökevény katonák időről időre a' tökéletes amnestiának, azaz, tökéletes büntetlenségnek igérete mellett visszahivatni, a' mi közönségesen general pardonnak neveztetik, ez alatt azonban csak a' szökés vétke értetik, hogyha pedig valamelly katona még azonkivül más bünt is követett volna

el, ez abban nem foglaltatik, hanem azért meglakol. A' nép 's országok fellázadása alkalmatosságával is szokott amnestia kihirdettetni, minthogy a' büntetést a' törvények szorossága szerént alkalmasan végre sem lehetne hajtani. Az alól legfeljebb a' lázadás fejei 's gerjesztői szoktak kivétetni. Hazánkban is több példáji voltak az amnestiának, a' legnevezetesebbek törvénykönyvünkben a' Sigmond császár 's királyé 1403-ik esztendőben, és VI. Károly császár és III. királyé 1715: 49-ik czikkelyében a' szathmári békeség után.

Amor a' Romaiaknál, a' Görögöknél Eros. Az ujabb mythologia szerént A. Venus és Mars fija, a' szerelem istene, a' halhatatlanok legszebbike, nyilakat 's ivet viselő szárnyas gyermek, néha be vannak kötve szemei. Nyilai ejtik a' szerelem fájdalmas sebeit, 's hatalmától istenek, emberek rettegnek. De nem mindenkor enyeleg 's dévajkodik a' gyermek anyja ölében; hanem az ifjuság virágzatjában is előjő, p. o. mint Psyche kedvese. Anyja részéről testvéreinek egyike Hymen, a' házasság istene, kinek A. sok but okoz lengesége által. A' lyricusok, elegiacusok és epigrammatisták kiváltkép ezen isten mythusát képezték ki, 's csak hamar szerelemistenkékről (Amorettekről) kezdének beszélni. (L. Hymen, Cupido.) Az őskori mythologia szerént, A. legrégibb, minden nemzemények előtt élt istenség; általa szülte a' terméketlen Chaos a' setétséget, mellytől az aether és nap (dies) származott. Ezen legrégibb A. a' mindent gerjesztő 's termékenyitő szerelem fenséges megfogása. Némellyek a' gyülölséget állitják ellenébe. —z—

Amoretti (Carlo, abbate), szül. Onegliában Mart. 13. 1741, mh. Majlandban 1816, nagy mineralogus, és egy volt az Ambrosiana könyvtár conservatorai közül 1797 olta. 1772-ig Parmában az ecclesiai törvény professora, 's az ujabb nyelvekben felette jártas volt; a' honnan sikerrel igyekezett hazafijait tudósitani más nemzetek előmeneteléről a' tudományokban és mivészségekben. Tagja volt a' majlandi *Società patriotica*-nak, az olasz nemzeti intézetnek, a' *Società italiana*-nak, a' *Società d' Incoraggiamento delle science e delle arti stabilita in Milano*-nak. Barátival adá ki a' „*Nuova scelta d' opuscoli interessanti sulle science e sulle arti*“-t, mellyből 1775—1788 27 quartkötet jelent meg rézképekkel. Bányásztudományi esmeretei 1808 a' *Consiglio delle miniere*-be hitták őt. Ő volt, ki legelőször sürgeté, hogy az Ambrosiana kincseit szorosabban vizsgálnák meg, miben azután abbas Majo olly sokat tett. Igy segité világra jőni a' vicenzai Pigafetta „Első utját a' világ körül 1519—1522“, 's annak „Értekezését a' tengeri utról“, mellyet 1811 Jacobs és Gries olaszból németre fordítottak, továbbá 1811 kapitány Maldonado éjszakkeleti utazását az atlanticus és csendes tengeren, 's 1804 Leonardo da Vinci *Trattato della pittura*-ját, rézképekkel, valamint ezen hires festőnek egy életleirását is 1806. Végre 1808 a' *Codice diplomatico Sant' Ambrosiano*-t, a' 8-ik és 9-ik századbeli olasz diplomák szaporitására, mellyeket pater Fumagalli gyüjtött öszve. Nagy munkájából „*Della rabdomanzia ossia elettrometria animale ricerche fisiche e storiche*“ (Milano 1808, nagy 8-rét) egy kivonatot adott ki 1806 ezen czim alatt: *Elementi di elettrometria animale*. *A. B. P.*

Amoroso (szerelmesen), némelly muzsikai darabnak édes andalgással való előadását jelenti.

Amortisatio. Amortisálni ezen franczia szótól amortir, voltaképen annyit jelent, mint kioltani, megsemmisiteni, erejétől életétől megfosztani, 's ezen értelemben hazánkban a' törvény előtt is használtatik, p. o. kötelező levelet, kötést vagy akarmelly más irást és cselekedetet megsemmisiteni. De vagyon törvényünkben más értelme is, midőn tudni illik valamelly jószág vagy vagyon holt kézre, azaz, városra, püspökségre, káptalanra 's más efféle községre kerül. Az amortisatio törvénye a' szabad királyi városok ellen 1542-ik esztendőben a' 33-ik czikkely által hozatott, melly szerént nekik nemesi jószágot adomány mellett szerezni nem szabad, az egyháziak ellen pedig 1498 esztendőben Ulászló 3-ik törvénye

55-ik czikkelye által, melly szerént még különözött személyektől sem vehetnek akar örökösen, akar zálogba jószágokat. Végre ezen szó azon értelemben is vétetik, ha az adósság akar mindjárt, akar bizonyos idő alatt szakaszonként elenyésztetik. Ez közönségesen az ország adósságaival szokott történni. Ennek végbevitelére szükséges, hogy az adósságba vert országnak legyen bizonyos amortisáló vagy is enyésztő fondja (francz. amortissement, angol. sinking fund), mellynek jövedelméből az adósságok lassanként elenyésztessenek. Több illyen fondok vagy fundusok vannak Angliában 's többféle nemüek. Ehhez hasonló az austriai nemzeti bank, a' papiros pénzek, nevezetesen pedig a' váltó czédulák elenyésztetésére. *Th.*

Amos, propheta, Jerusalem tájékabeli pásztor, midőn Usias Juda, II. Jerobam Israël királya vala, 850. eszt. tájban K. e. hévvel kelt ki az Israëliták közt elterjedt bálványimadás ellen. Az ő test. foglalt prophetai könyve egyes képekben az Israëliták vétkeit, elfajultságat 's végromlását rajzolja; az egészt boldogabb idők jövendőlése fejezi be. Képei elevenek, beszédje világos és kerekded, előadása környülállásos. Ezen propheta kétség kivül a' Zsidók legjobb irói közé tartozik.

Amphiaraus, Oicleus (mások szerént Apollo) és Hypermnestra fija, az istenek jóslói tehetséggel ruházták fel. Jól tudta, hogy Theba ostromában elesik, 's elrejtezett, de elárultatván neje Eriphyle (l. e.) által, Polynicessel részt vett a' háboruban, 's a' legvitézebbek egyike volt. De midőn egykor visszaveretének az ostromlók, a' föld megnyilt előtte 's elnyelte. Azon helyen Oropusban, hol ez történt, innep (Amphiaraea) rendeltetett tiszteletére, 's közel a' városhoz egy temploma volt, mellyben oraculumi jóslatok adattak. Halálát fija Alcmaeon megbosszulta. —z—

Amphibiumok, l. Kétlakuak.

Amphibolia (kétértelmüség, kétes értelem), mellyet a' többféle jelentésü szavak vagy véletlen egymás mellé vetése, vagy szándéklott összejátszodtatása okoz. Bizonyos szójáték. A' philosophiában a' képzetek felcserélése, kétes helyzet, csiptető.

Amphibrachys, l. Rhythmus.

Amphictyonok törvényszéke, Görögország szövetségi törvényszéke, legtöbbek szerént Amphictyon király, Deucalion és Pyrrha fija, Strabo szerént Acrisius király az egyes görög statusok egyesülés pontjául alkotta. Elejénte Delphi, későbben Thermopylae vagy inkább a' közel fekvő Anthela volt gyülések helye. Görögország 12 népségének mindenike két két követet küldött, kik nagy pompával gyülvén egybe, eligazitották a' nyilvános visszálkodásokat, egyes városok ügyét a' jóság vagy hatalom útján elintézték, 's a' polgári és főbenjáró vétségeket, kivált a' népi törvény megsértetését 's a' delphii templom ellen vétkezőket megbüntették. A' vétkes népség pénzre büntettetett, 's ha azt a' kiszabott időben le nem tette, a' summa kettőztetett. Ha még most sem engedelmeskedett, az egész szövetséget felszolitották, hogy fegyveres kézzel szoritsa azt az engedelmességre. A' gyülésnek jusa volt, az illy népséget ki is rekeszteni a' szövetségből. Példát a' 10 eszt. phocisi háboru mutat. L. Tittmann jutalomirását; „*Ueber den Bund der Amphictyonen.*“

Amphimacrus, l. Rhythmus.

Amphion Jupiter és Antiope fija, a' Görögök legrégibb hangmivésze. Lydiában, hol Tantalus király Niobe nevü leányát vette nőül, tanulta meg a' muzsikát, 's onnan hozta Görögországba. Itt Thebában uralkodott, mellynek előbbi neve Cadmea volt. A. öszvekapcsolta a' felső várost az alsóval, a' hét kapuval ékeskedő kőfallal körülkeritette 's Thebának nevezte. Hangjainak ('s talán ékesszóllásának is) jelenteni hatalmát, azt mondák a' költők, hogy lantja szavára a' kövek fallá rakásodtanak, 's a' vad állatok, fák, sziklák és folyamok hurjai zengését követték. (Vö. Antiopk.) —z—

Amphiscii (kétárnyékuak), egy azon nevezetek közül, mellyek által a' föld lakosi a' mathematica geographiában délkori ön (vagy akármi talpon álló homályos tárgyak) árnyékokra való nézve egymástól megkülönböztetnek. Nem fog ártani ezen különbségek valamennyi nemeit ez ige alatt csomóban és természetes rendben előadni. Heteroscii (egyárnyékuak), a' föld azon része lakosi, a' hol a' délkori árnyék örökké vagy dél vagy éjszak felé nyulik, azaz, mind a' két naptérítő és a' szomszéd sarkkerekek köze lakosi. Periscii (kerengő árnyékuak), kik azon részein laknak a' földnek, a' hol minden test árnyéka szüntelen e' körül forog, t. i. a' két sarkkerekektől fogva a' szomszéd sarkakig. Amphiscii (kétárnyékuak), kik a' földnek azon részét lakják, hol a' délkori árnyék egyik részében az esztendőnek az éjszaki sark irányába esik, a' másikban pedig a' déliébe; avagy a' két naptérítő köze lakóji. Mivel pedig esztendőnként mindenik naptérítő lakosi egyszer, mind a' kettő köze lakosi pedig kétszer ascii, azaz, árnyéktalanok, némelly geographusok általjában valamennyi lakosit a' föld forró övének igy nevezik, mindazonáltal különbségnek okáért a' határbelieknek (a' nap téritők lakosinak) ascii heteroscii, a' közbelieknek ascii amphiscii kettős nevet adván. *Tittel.*

Amphitheatrum, a' vadak viadalának 's a' küzdők játékának előadására rendelt, fedeletlen, tojásdad épület a' Romaiknál, kiktől minden a' tárgy, mind annak neve eredett, mert a' Görögök és a' hajdan egyéb népei ezen épületet nem esmerték. Közepén az arena, megtömött és fövennyel beteritett kerekded szabad tér volt, mellyen a' játékok tartattak. Ezt erős, vastag kőfal környékezte, oldalain nyilásokkal felkészitve, hogy azokon a' küzdők bemehessenek az arenára, valamint a' vadak is a' fal mellé épült boltozott ketreczeikből oda bebocsáttathassanak. A' falon oszlopokkal diszesitett párkányozat nyugodott, és ettől kezdve emelkedtek mind magasabbra és távolabbra az ülések, mellyek közül a' 14 első a' tanácsosoké és lovagoké, a' többi a' köz népé volt. Plinius VIII. 7 szerént Pompejus, Dio Cassius LXII. p. 709. szerént Julius Caesar R. ép. 709 évén épittette az első nagy amphitheatrumot, ez fából volt, és játék után szétbontatott. Husz évvel később Statilius Taurus épittetett először kőből egyet. A' romai Coliseum (l. e.) legnagyobbik a' régi amphitheatrumok közt. Veronában is áll még egy (Polában egy másik), mellynek belsején a' régi épitésmódot egészen láthatni, fentartására szorgosan ügyelnek 's ott arenának hiják. A' romai régiségeknek egyike sem állotta ki annyira az idő viharait, mint ezen hires épület. Formája tojásdad, épitése módja a' Coliseuméhoz hasonlit. Ma amphitheatrumnak nevezik a' Francziák játékszineink azon részét, melly a' játszó helynek ellenében vagyon' és a' mind egyre feljebb meg feljebb emelkedő üléseket magában foglalja. *B. L.*

Amphitrite, Oceanus és Tethys vagy Nereus és Doris leánya. Midőn Neptunus feleségül akará venni, elrejtezék előle, de ő egy delphin által felkeresteté, 's ezt, mivel elhozta a' hölgyet, a' csillagok közé számlálta. A. mint a' tenger istennéje és királynéja Tritonok vonják kagylókocsin vagy delphinen ülve képeztetik; kezében Neptunus szigonyát tartja. —z—

Amphitruo, Theba királya, Alcaeus fija, Alcmene férje. Plautus szerént Molière, e' szerént pedig Falk és Kleist mulattató vig játékok tárgyává választották a' Jupiter által rajta elkövettetett csinyt (l. Alcmene), mellyekben az igazi Amphitruo visszatérte 's öszvetalálkozása az Al-Amphitruóval nevettető jelenetek tárgya. —z—

Amplificatio, kiszélesités rhetoricai tekintetben. Megvan ez már minden bőv előadásában valamelly egyes előterjesztésnek vagy itéletnek. Mert az illy bőv előadása által különbféle viszonyoknak maga a' tétel is szélesittetik és mintegy kiterjesztetik. Az amplificatio kiváltképen a' rhetoricai kivitelre tartozik, és az a' része annak, melly nem belső kut-

főkből, azaz, a' megfogásból és a' tárgynak belső minemüségéből, hanem külső kutfőkből van meritve. Ide számláltatik: valamelly tárgynak más dolgokhoz való képestsége, nevezetesen a' hasonlatosság és ellenesség, nem különben az egyetemesnek képestsége a' kölönöshöz, a' min a' példa alapul, és a' bizonyságtételek valamelly tárgy felől. A' rhetoricának némelly oskolájiban 4 részét vették fel az ékesszólási amplificatiónak: valamelly tételnek hasonló (ide tartozik a' hasonlat is), ellenes, továbbá példák (különös esetek) és bizonyságtételek által való megvilágositását, 's ezen megvilágositásnak, mint a' chria létalapos részének, ugy kelle a' főtétel tulajdonképi megállapitása után következni. Ezen foglalat szerént ugy lehetne az ékesszólási kiszélesitést meghatározni, mint valamelly tételnek olly kivitelét, mellynél az ember tul megyen annak közvetetlen és létalapos foglalatján, és annak más dolgokhoz való képestségénél fogva igyekszik azt megvilágositani. A' kiszélesités tehát minden esetre felteszi a' tárgynak önmaga által való tulajdonképi magyarázatját és megállapitását, következésképen valamelly tételnek csak kivitelét teszi teljesebbé, ámbár gyakran sokkal képesebb az olvasót és hallgatót meggyőzni és annak akaratjára munkálkodni, mint a' szoros magyarázatok és megmutatások. Még szorosabb értelemben az ékesszólási amplificatión némellyek különösen valamelly tárgynak példákban való bő kifejtegetését értik. A' görög és romai rhetorok pedig az ékesszólási kiszélesitésen valamelly tárgynak gondolatok és kifejezés által való nagyobbitását vagy kisebbitését értették; Longinus érté a' tárgyhoz tartozó minden viszonzatok egybefoglalását, mellynél fogva a' már megállapitott dolog még inkább megerősittetik. Mind a' két meghatározást igen lehet egyesiteni, mivel az illy kiszélesitésnek rendesen a' tárgy nagyitása vagy kicsinyitése, 's annak a' hallgatók előtt magasztalása vagy alacsonyitása a' czélja. Minthogy továbbá az illy kiszélesitésnél, a' hallgatókra való teljes hatás vétetik czélba, könnyü megfejteni, miért tevé Cicero 's több régi szónokok az amplificatiót a' beszéd foglalatjának öszvesummázásával (enumeratio vagy recapitulatio) együtt a' berekesztés létalapos részévé; azonban ollyankor az amplificatio alatt (exaggeratiónak is neveztetik) csak a' tárgynak utolsó megerősitése értetik, melly mellett a' hallgatóra kiváltképen valamelly egyetemes tételnél fogva munkálkodni igyekeztek.

Amplitudo (tágasság). Az astronomiában igy neveztetik a' valóságos keleti vagy nyugoti pont és valamelly épen felkelő vagy lenyugvó csillag köze (*amplitudo ortiva*, *occidua*). Mind a' kettő különösen vagy éjszaki vagy déli nevet visel, valamint a' csillag keltekor vagy nyugtákor a' láthatár éjszaki vagy déli sarkához esik közelebb. Szinte amplitudónak neveztetik a' BALLISTICÁban (l. e.) bizonyos egyenes linea és a' görbe lineákról 's a' magnestőről szóló tudományban egy szeglet. *Tittel.*

Ampringen (Gaspár János), Magyarország kormányozója. (L. Leopold I.)

Amputatio, a' tagoknak metsző instrumentumok által való elvétele. A' chirurgiai mivészségnek arra kell ugyan igyekezni, hogy az amputatiót eltávoztassa, de még sem lehet azt több esetekben elkerülni. Az eddigleni orvosi tudomány szerént illyenek: 1) nagy lövéssebek, midőn a' tagok teljesen öszve vannak zuzva, kivált a' lábakon, a' térdhajlásban, a' czombcsontokon; 2) sokáig tartó evesedések és odvas fekélyek menetelekkel, mellyek csont fenét okoznak, kivált ha ugy jelennek meg, mint nyavalyák maradványi vagy álttételei; 3) csontfekélyek, az ugy nevezett fekélyes csontpuffadás, csontgyuladások és daganatok verő-érdaganatok miatt. 4) a' hideg fene, melly valamelly esmeretlen belső okból támadt, vagy mélyen a' tagba ereszkedik; 5) rákos fekélyek; 's 6) az ollynemü daganatok is, mellyek nagy verő erek megsértése nélkül ki nem irtathatnak, 'sat. Meg kell azonban vallani, hogy mind ezen okok ritkán elegendők ezen nagy és veszedelmes operatiónak végbevitelére, 's hogy az eddigleni orvosi tudomány számtalan olly esetekben fosztotta meg a'

szerencsétlen betegeket testrészeiktől, hol czélirányos belső szerek által a' segedelem lehető lett volna. Nem világos e, hogy az előszámlált jelentő esetek (indicatiók) nagy része olly belső nyavalyákon épül, mellyek egy illy rettenetes operatio által még inkább elmérgesittetnek, 's a' betegnek bizonyos halálát siettetik, mint a' mindennapi tapasztalás bizonyitja. Innen minden bizonnyal reményleni lehet, hogy az orvosi tudomány tökéletesedésével ezen operatio mindég ritkább leszen, 's reá csak a' legkétségbeesettebb esetek fognak okot szolgáltatni. Egyébiránt maga ezen operatio is időről időre tökéletesittetett. Három methodust szoktak különösen emliteni. A' Ravatoné szerént (*Amputation à deux lambeaux*) három különböző bemetszések tétettek, az első a' bőrön által, azután egy második körmetszés egész a' csontig, végre az első metszésen felül néhány hüvelykkel egy metszés az izmokba, melly által ezek mind két oldalán a' csontnak meghasittatnak, 's belőlök két bőrhasáb formáltatik. Ezeket egy segéd az operationál feltartja, 's akkor a' csont, mennél feljebb lehet, elfürészeltetik, a' két hushasáb öszvetétetik 's begyógyittatik. — Langenbeck a' hasábokat kivülről a' csont felé irányzott ferde metszéssel csinálja. — Mások tölcsér vagy tekeképü seblapot csinálnak az izomsubstantiában, mellynek hegyét a' csont formálja. Alansonnak ebbeli tulajdon methodusa abban állt, hogy a' bőrt körmetszés által egész az izmokig áltmetszette, 's akkor a' kés élét ferdén be- 's felfelé irányozván, minden izmokat egész a' csontig keresztülvágott, ugy hogy az által tekeképü seb állott elő, mellyben mennél feljebb elfürészelvén a' csontot, a' seb begyogyittatott. Ezt a' methodust azonban nehéz követhetősége miatt kevesen követték, noha az ujabb időkben Gräfe egy tulajdon alaku késnek készittetése által igen megkönnyitette. Leggyakrabban élnek a' körmetszés által való amputatiónak azon módjával, mellyet már Celsus előadott, 's mellyet azolta sokképen tökéletesitettek. Ezt követi a' hires Dupuytren is Parisban. — Ezen methodus szerént az operatio előtt a' verő-értörzsökök megnyomatnak, hogy a' vérzés megakadályoztassék, egy segéd mind két kezével megfogja a' tagot, 's a' bőrt erősen felfelé huzza. Most két függőleges körmetszéssel a' bőr és a' hus egész a' csontig vágatik, a' csontról a' csonthártyácska levakartatik, 's akkor egy hasitott köteléknél fogva a' husrészek vissza és felfelé huzatnak, 's a' csont, mennél magasabban lehet, elfürészeltetik. E' meglévén, a' véredények egy horgocska segedelmével elővonatnak, 's először a' nagyobbak, azután az apróbbak selyem fonallal egy kétélü tőnél fogva igen gondosan leköttetnek. Megtisztitván és szárasztván a' seblapot, a' hasábos amputatiónál a' hushasábbal a' seb befedetik, 's a' szélek ragasztó flastrommal egyesittetvén kötelékkel beköttetik. A' körmetszéses amputatiónál a' sebszéleket egymással érintésbe hozván, ezek ragasztó flastrommal olly móddal egyesittetnek, hogy a' sebnek valamelly részén nyilás maradjon a' nedvességnek kifolyására, 's ekkor a' csonka tag a' seborvosi tudomány rendszabási szerént beköttetik. Az amputatio előadott módjainak elsőségét az eseteknek minemüsége határozza el. A' szerencsés kimenetel az operáló ügyességétől 's a' sebbel való okos bánástól függ nagyrészben. — Az apróbb tagoknak, mint kéz- és lábujaknak, elvétele is körül belől olly móddal történik, mint a' nagyobbaké, de el lehet azokat metsző vas által is venni, 's ezt az operatiót dactylosmileusis-nek nevezik. Sokszor szükség van a' tagoknak a' csuklókban vagy izfoglalványokban való elvágására is (exarticulatio, enucleatio), mit eddig igen veszedelmesnek tartottak, de melly Larrey tapasztalati szerént még kevesebbé az, mint egyéb amputatiók. Ez az operatio különbféle módokon megy végbe. Rendszerént egy vagy két hushasáb formáltatik az izlap befedésére, de a' melly az exarticulatiók minemüségéhez képest különbféle módositások szerént történik meg.

A. Balogh Pál.

Amras, l. Ambras.

AMSTERDAM. Ez az egész világon hires kereskedő és a' német-alföldi királyságnak, az ország sarkalatos polgári alkotmánya szerént, fővárosa, a' 13-ik század elején még halászfalu volt, mellyet az Amstel familia birt. Az emlitett század közepe táján emelkedett fel csekély városocskává, midőn városi jusokat kapott. 1236 a' szomszéd Kennemerektől, Gysbrecht van Amstelnek a' hollandi gróf Floris meggyilkolásában való részvétele miatt, megtámadtatott, felprédáltatott 's birtokosa belőle kikergettetett. E' szerént Amsterdam Amstellanddal a' hollandi grófoké lett, a' kik a' várost sok szép szabadságokkal ajándékozták meg. Kereskedése csak hamar jó lábra kapott a' keleti tengeren, 's a' 16-ik száz. hires kereskedői várossá lett. Első szerencséjét a' földes uraság alól grófi felsőség alá való általmenetelének, későbbi virágzó állapotját pedig a' spanyol uraság alól lett kiszabadulásának köszönheti. Ez által Amsterdam az egyesült Belgiumnak legelső kereskedői városává emelkedett fel. Már 1585, minekutána Antwerpia ismét a' Spanyolokhé lett, és szélesen kiterjedő kereskedése az Amsterdamiak kezére került, fel kellett épiteni a' városnak nyugoti uj oldalát a' régi Amsterdam mellett. 1593, 1612 és 1658 ismét megnagyobbittatott. 1622-ben 100,000 lakosa volt. Mindég nevekedő nagysága szomszédjaiban végre irigységet gerjesztett. Leicester 1587 árulás, II. Wilhelm herczeg 1650 reárohanás által akarta azt elfoglalni; hanem mind a' két probatétel rosszul ütött ki, a' két polgármester Hooft és Bicker szemessége miatt. Az amsterdami polgármesterek olly nagy tekintetet szereztek ekkor magoknak a' status főgyülésében, hogy az a' 18-ik száz. első 94 esztendejében csaknem hasonló volt az örökös helytartóéhoz. Ezen fényes idő szakaszában Amsterdam olly temérdek gazdagságot gyüjtött, hogy Európának egy városa sem mérkezhetett meg vele. Itt volt minden napkeleti és napnyugoti terméseknek főpiacza, kikötője mindég annyira tele volt hajókkal, hogy erről az oldalról alig lehetett a' város tornyait látni. A' Hollandiak egyenes szivüségének és takarékosságának hire igen előmozditotta az amsterdami kereskedés virágzását; megakadályoztatta ellenben a' Pampus előtt lévő homoktorlás, a' honnan a' nagy tengeri hajók csak portékájik egy részének lerakása által evezhettek be. A' kereskedői hajóknak a' Zuyd tóból Texelnél való kievezése is csak bizonyos szelek fuvásakor volt lehetséges. Végre gyakorta érezte Amsterdam a' had sulyait is. Már a' 17-ik száz. fényes időszakaszában 1653, Angliával folytatott háboruja miatt, kereskedése annyira alászállott, hogy 4000 házában senki sem lakott és, a' mint iratik, a' váltótáron fü nőtt. Mindazáltal a' kereskedés ujra feléledt és még az 1780—94 nyughatatlan esztendőkben is, kivévén az 1781 és 1782 angliai háborus esztendőket, meglehetős jó állapotban volt. Hanem az országlásnak 1795 történt megváltozása olta a' kereskedés a' jó állapottal együtt mindég alább alább ment. Legkárosabb volt Amsterdamra nézve Hollandnak Francziaországgal való erőltetett öszveköttetése, mivel a' franczia politicát a' Francziaországgal háboruban lévő hatalmasságok ellen követnie kellett. A' Hollandiak nyakára erővel tolt Bonaparte Lajos igyekezett ugyan a' hollandi kereskedésnek némelly kedvezések által leendő ujra felélesztésén, sőt 1808 királyi lakhelyül 's az országló szék helyéül Amsterdamot választotta; de Lajosnak első tette Napoleont még inkább felingerelte Holland ellen, az utóbbi pedig, ha szinte némelly uj élelemkutfők nyiltak is fel általa, több tekintetben káros volt. Hollandnak 1810 Francziaországgal lett tökéletes egyesittetése Amsterdamnak külső kereskedését egészen semmivé tette, sőt némelly rendelések, mint p. o. a' dohány monopoliumnak bevitele és az ugy nevezett droits réunis, még a' belső kereskedésre is veszedelmes következéseket huztak. Az 1813-ki zendülés Amsterdamnak hajdani foglalatosságait ismét visszaszerezte. Azolta a' kereskedés ismét feléledt, mivel a' régi nagy kereskedői és biztos házak temérdek tőke pénzei, Amsterdamnak mind portékákkal, mind váltó czédulákkal való

kereskedésben esmeretes pontos és jó módja, ügyes vevő-keritőji és a' kereskedést megkönnyitő és bátorságositó sok jó intézetei mind a' német-alföldi, mind a' külföldi kereskedőket Amsterdamba édesgetik, 's ezt a' várost a' többi kereskedői városoknál kitetszőbbé teszik. Legnevezetesebb intézetei, mellyek Amsterdamnak az egész világon való kereskedését előmozditják, a' többek között nagy számmal lévő hajóépitő műhelyei, kötel- és dohányfabrikáji 's több illyenek. — Közönséges épületein kivül Amsterdamnak 1732-b. 26,385 háza volt; azt mindazáltal meg kell jegyezni, hogy Hollandban egy házban (a' házak többnyire csak az utsza felől vannak kiépitve 's 3—4 ablakok van) rendszerént csak egy házznép lakik. A' lakosok száma 1796-ban 217,000-et 1808-ban 208,000 tett, kik közt 20,000 Zsidó volt. 1820 ellenben csak 180,000 ment az, kik közt 90,010-en Reformatusok, 38,000-en Catholicusok, 's 30,000-en Lutheranusok voltak. A' férjfi nemnek az asszonyi nemhez való iránya mintegy ugy van, mint 4 az 5-höz; 1817 az egészen és csak részszerént szegények száma 39,000 volt. Alacsony fekvéséért a' város nagyobb része karókra van épitve. Az Amstelt és a' csatornákat 290 hid köti öszve. Amsterdamnak a' kikötő felől sok templomtornyainál fogva igen pompás tekintete van, valamint általjában véve az egész városnak, ha az Amstel magas és 600 l. hosszu hidjáról és a' Muiden felől való 's napkelet felé eső bemenetelről, az ugy nevezett plántálásról (*plantage*), nézi az ember. Régenten Amsterdam erős vár volt, melly 26 bástyájával, kiváltképen vizének kiöntéseivel, még XIV. Lajost is, ha megtámadja e? gondolkozásba ejtette; hanem 1787, minekutána a' közel lévő besánczolt falak megadták magokat, Amsterdam is hasonlót cselekedett. A mostani hadi mesterség szerént Amsterdamot csak környékének vizzel való elboritásával lehet megtartani; mivel a' királyi méltóságától megfosztatott Lajos uralkodásának vége felé Amsterdamnak a' várépitésnek uj módja szerént való megerősitésére tett feltétel még végre nem hajtatott. Harlem felől való oldalát most a' halfwegeni vizrekesz, keleti oldalát pedig Naarden vára fedezi 's védi. — Közönséges épületei közt kiváltképen hires a' hajdani tanácsház. Ennek épitését Kampen Jakab kezdette el a' westfaliai békeség után, mellyben állapittatott meg 1648 a' német-alföldi köztársaság függetlensége; 1655 lett egészen készen. A' tanácsház alatt egy pinczében van letéve az amsterdami bank kincse. Ez a' pompás épület 13,659 földbe vert karókon áll, 282 l. hossz. 335 l. széles és 116 l. magas, 's egy kerek toronnyal ékeskedik. Belől a' 17-ik századbeli német-alföldi képfaragók és festők remek mivei vonják a' nézó figyelmetességét magokra. Felette nagy békétlenséget szült annakokáért a' sok német-alföldi hazafiakban az, hogy Napoleon Lajos 1808 ezt a tanácsházat tette lakhelyévé, és hogy komornokok 's udvari emberek foglalták el a' nép tiszteletre méltó tanácsosai öszvegyülésének helyét 's tanácskozó szálájit. A' királyi szék számára ez alkalmatossággal rendelt szála egész Europában legszebb. A' hollandi festések pompás museuma, melly egy ideig benne volt, most a' Trippenházba tétetett által. A' mostani király is ebben a' palotában, melly hajdan Stadhuijsnak neveztetett, lakik, ha Amsterdamba megyen. A' vele szemben lévő mértékekre ügyelő tisztség Lajos Király alatt, hogy a' palota előtt lévő piacz tágasabb legyen, lerontatott 's a' westeri piaczra tétetett által. A' városi tisztviselők most a' hajdani herczegek udvarában (Princzenhofe) tartják gyüléseiket. A' váltótárt (Börse), melly 1608—13 épittetett, 5 bolthajtás tartja, mellyek alatt folyik az Amstel a' Damrackba; 250 láb. hossz. 's 140 láb. széles. A keletindiai kereskedői társaság háza, mellynek nem régen egy egész szárnya, mivel gabona tárháznak használtatott, őszvedölt, a' status hajóépitő műhelye és a' Kattenburgon (az Ynél) lévő magazin most a' kereskedésre és hajókázásra szolgálnak. A' szép Trippenház, mellyben gyül öszve a' tudományok és szép mesterségek academiája, most a' tudományok és szép mesterségek temploma; a' Fe-

lix meritis társaság, melly a' kereskedői kar teremtménye, 's mind azt, a' mi csak a' lelket foglalatoskodtatja és nemesiti, előmozditja; a' Doctrina és amicitia társaság; az igen derék olvasó museum; a' különbféle muzsikai egyesületek; a' hollandi, franczia és német játékszinek; az Athenaeum illustrehez tartozó hortus medicus; a' virágzó deák oskolák és számos igen jó nemzeti költők bizonyitják, melly igen becsülik az Amsterdamiak a' tudományokat és tudósságot. Vallásos, jóltévő és jó rendet kedvelő érzésekre nézve tanubizonyságul szolgálnak a' számos templomok, az öreg férjfiak és asszonyok ispotálya, a' szegények 's árvák házai, a' fenyitő ház, a' hajózási oskola, az emberiség czéljainak előmozditására egyesült társaságok, a' dolgozó-, fonó- 's erkölcsjavitó intézetek. Szamosak a' különbféle vallásbeli felekezetek templomai; ezek közt a' német-alföldi Reformatusoké 10, a' franczia Ref. 1, az Angoloké 1, a' Romai-Catholicusoké 18; a' Görögöknek és Örményeknek is van egy templomok. Legpompásabb a' töltésen lévő uj templom, mellynek predikáló széke 's orgonája valóságos remek mivek; itt vannak de Ruyter tengeri vezér, a' vitéz van Galen és ama' nagy költő Vondel sirboltjai, itt erősittetett meg sok zürzavarok 's viszontagságok után a' status alkotmánya is, a' sarkalatos törvények megállapitása és a' mostani királynak Mart. 29 's 30. 1814 tett hódoló esküvés által. Az Oude Kerket Heemskerk, van der Zaan, Zweerts és van der Hulst emlékoszlopai teszik nevezetessé, mellyeket ezen halhatatlan tengeri vitézeknek a' háládatos nemzet emeltetett. A' Wester templomnak igen szép tornya van. Ezen sok szép, jó és nagy mellett mindazáltal rossz oldalai is vannak Amsterdamnak, de a' mellyek természetiek, u. m. a' nedves levegő és dögletes szag, melly főképen nyáron alkalmatlankodik; továbbá az, hogy jó forrásvize nincs, 's igen magas és keskeny házai a' lakóknak alkalmatlanok, nem lévén a' felette nagy népességnek benne elegendő alkalmatos helye. Igen fontos Amsterdamra nézve az uj csatorna, melly a' kikötőtől éjszaki Hollandnak legszélsőbb csucsáig megyen 's 26 l. mély. Amsterdam kereskedésének két főakadályát háritja el, u. m. a' portékáknak a' mélyen lemenő hajókból másokra való leterhelését, minekelőtte a' kikötőbe beevezhettek volna, és azt a' nehézséget, mellynél fogva a' nem igen mély Zuyd tóba a' hajók ellenkező szél idején be és ki nem mehettek; a' portékák e' szerént Amsterdamba be és Amsterdamból ki ezen tul gyorsabban és olcsóbban szalittathatnak. Ezen Amsterdamtól Nieuwe Diepig 14 órányira ásott csatornának, mellynek egy része posványos földön megyen keresztül, és több falukon kivül Purmerend és Alkmaar városait is érinti, legkisebb szélessége 120 l. 4 vizejtő (*écluses à sas*) és 2 közönséges (*écluses de passage*) zsilipje van, mellyek olly nagyok, hogy a' lineahajók is keresztül evezhetnek rajtok. A' kereskedők hajóit, terheikkel együtt, két nagy gőzhajó 2 nap alatt az egész csatornán keresztül vontatja. Ennek a' városnak topographiai orvosi leirása, mellyet dr. C. J. Nieuwenhuijs ezen czim alatt: „*Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving der Stad Amsterdam.*“ 1820 adott ki, remek munka. *L—ú.*

Amuletum, bizonyos figurákkal vagy bélyegekkel megjelelt test, p. o. kő, ércz, állatrészek 's más effélék, mellyeket a' babonás ember magánál hord, hogy magát általok a' nyavalyáktól 's megigézésektől megója. A' név, mint maga a' dolog is, napkeletről ered, még pedig leghihetőbben az Araboktól, kiknél azt hamail-nak vagy függeléknek nevezik; a' deák amollire-tól voló származtatás gyenge alapon épül. Mint a' kő és ércz malasztzálogok (talismanok) könnyebb potlékát, fiatalabbnak kell ezt amazoknál tartani, de annál kiterjedtebb is érette az amuletumokkal való élés; mert a' Törököknél 's Középasia lakójinál senki sincs nélküle. A' keresztény Europában a' Zsidók voltak annak elterjesztői. Legnevezetesebb talán a' volt, mellyet lord Byron haláláig hordott egy tokocskában testén: egy ördögszövetség Sátán és Salamon közt, melly által

minden ki azt hordta, az elsőnek inculkedései ellen bátorságba tétetett. („*Allg. Zeit.*“ 1825, Beil. 55.) Az amuletumok a' régi népeknél, p. o. Egyiptomiaknál, Görögöknél, Romaiaknál igen szokásban voltak. A' Basilidianusok a' Pogányoktól áltvették az azokkal való élést. Az ők amuletumai kőből voltak, mellybe ezen szó Abraxas volt vésve. Sok babonát üztek az amuletumokkal a' Zsidók a' nyavalyák elüzésére. Az első századokban sok Keresztények hordtak egy hallal, mint a' Megváltó példaképével, megjelelt amuletumot, melly sokszor a' kereszt fájából volt készitve, vagy valamelly sz. irásbeli hellyel jelelt pántlikákat. A' laodicaeai egyházi zsinatban hivatal elvesztése alatt megtiltatott a' keresztény papoknak az amuletumok hordása. Az arab tudománynak és astrologiának elterjedésével, elterjedtek az Arabok astrologiai amuletumai vagy az u. n. TALISMANOK is (l. e.) nyugoton. Azon apró szentek képei, mellyeket a' nápolyi hajósok magoknál hordanak, nem egyebek, mint amuletumok. A' Törökök, Tibetiek, Chinaiak és sok más népek mai napon is igen hisznek azokban; sőt Európának csaknem minden tartományiban, ellen nem allván a' tudományos miveltség 's felvilágosodasban való előmenetel, vannak, kik az illynemü bübájosságoknak tisztelői. Voltak, kik tudományosan is igyekeztek az illy dolgok lehetőségét megmutatni. A' hires Boyle, midőn a' test lyukacskájiról (porusairól) szól, felhozza ezek sokságának megbizonyitásául az amuletumokat, mint példájit a' külső kifolyások behatásának a' testbe, 's azt mondja, hogy ő sok illynemü külső gyógyszerek hathatóságáról meg van gyözetve, mellyre felhozza például, hogy neki egykor nagyon folyván orra vére, 's nem tudván azt semmiképen megállitani, egy emberkaponya mohát csak addig tartván bőréhez, mig a' moh megmelegedett, orrvérfolyása megszünt. A' magnetismus is felhozta minapában ismét az amuletumokkal való élést, de természetes okokból, mivel t. i. némelly substantiák gyógyereje részént a' külső hozzáérés által nyilatkozik ki, részént mivel azok munkásságát a' képzelődő erő előmozditja. L. Passavant 's „*Unters. über d. Lebensmagnetismus etc.*“ (Fkf. a. M. 1821). *A. B. P.*

AMURATH, l. MURAD.

AMUSETTA, könnyü 1 ft. ágyu, a' hegyközti harczban használható, töltése áll 1 ft. 14 latos öntekéből és 10 ft. puskaporból. Öt gradusnyi felemeltetéssel 1137 lépésnyire foganattal lő. Most az amusetták már használatban nincsenek, hanem a' mostani 1 ft. hegyi ágyujink kipótolják azokat. *K. K.*

AMYOT (Jakab), szül. 1513 Melunben, tanult Parisban, 's főkép a' görög és romai literaturát kedvelte, mellynek azután a' bourgesi universitasban 10 évig vala tanitója. I. Ferencz Bellosaneban apattá, IX. Károly auxerrei püspökké, Franczia ország nagyalamizsnárává 's a' parisi universitas curatorává tette, III. Henrik pedig a' Sz. Lélek rendjével ajándékozta meg; de mivel a' ligával tartott, a' nagyalamizsnárságtól elesett. Megholt 1593, A. századjának jelesebb tudósai közé tartozik. Forditott Plutarchusáról azt mondja Racine, „Ó stylusában olly kellem (grace) vagyon, melly jelenkori nyelvünkön el nem érhető.“ Megjelent az először Parisban 1559 's köv.; legujobblag illy czimmel: *Oeuvres de Plutarque, traduit par J. Amyot, avec des notes et des observations par Mrs. Brotiers et J. F. Vauvilliers. Nouv. edit. revue, corr. et augment.* 'sat. (Paris 1801 és köv.)

ANA. Ezen két szótag vezetéknévhez kapcsolva olly gyüjteményt képzeltet, mellyben valamelly nevezetes személy elmésségei, sajátságai, magaviseletebeli rendességei állanak, a' mikből azt egészen előnkbe teremve látjuk. A' tusz apró emberkékről is örömest suttog, annál inkább figyelmet gerjeszte elejétől fogva a' nagy ember magáról. Hogy evett, hogy beszélt, kivált miféle szerelmecskéji voltak, ezek elbeszélése valóságos innep szokott lenni. De lélekvizsgáló okost is érdekel az efféle, azért már Xenophon és Laërtei Diogenes feljegyzett minden olyan vonást, melly által a' leirt görög személynek egészen lelkébe lehet

pillantani. Illyenek lelesése által mutatja Aulus Gellius is a' Romait. Quintilianus szerént, Ciceróról egy szabadosa irta fel annak minden tréfájit, 's Maecenas apró kellemességei, mellyekkel eszes vendégeit czifra ebédjeinél kötelezé le, ismét ennek szabadosa által jutottak köz tudomásra. De ezek gyüjteménye még nem e' név alatt volt: Ciceroniana, Maecenasiana; a' tudományok visszaállitásakor adták legelőször Scaliger mondásainak e' czimet: Scaligeriana. Különösen a' Franczia kapta fel, az e' hirre költ firma alatt hamar kész akarmelly kedvencz véleményt is világ elejébe repiteni. Ott nála a' sok: Huetiana, Menagiana, Poggiana, Molièriana, Pironiana, Voltairiana, Bonapartiana, Bièvriana, Brunetiana, Potieriana, Pradtiana, a' különös tárgyakról lévők pedig igy: Parisiana, Revolutiana, Polissoniana, Ivrogniana. A' Németeknél esmertesek a' Taubmanniana és Luther Márton „Asztali tréfáji" 's Nicolaitól: Anekdoták a' nagy királyról. Ide tartozhatók Mátyás király elevenkedései is Galeotus Martiustól. Illyen ana forog fen sok Erdődi Lajosról, Turóczi Károlyról, báró Naláczy Istvánról 's bár ezután köztünk is lenne efféle elmések savas mondásainak egybegyüjtője. Némelly könyvtárban az ana egészen külön osztály. *D. G.*

Anabaptisták, l. Keresztségismétlők.

Anacasis (sugárhajlás), l. Sugártörés.

Anacharsis, vándor Scythák nemzetéből eredt hires bölcs, ki körül-belől 600 esztendővel élt Krisztus előtt. Atyja Gnurus királyi vérből eredett, 's anyja görög származásu volt. Megtanulván ettől a' görög nyelvet, lángra gyult esmerni a' Görögök törvényeit, erkölcseit és literaturáját, 's megnyervén a' királytól, hogy Athenébe mehessen követségbe, a' szélvészes fekete tengeren keresztül ezen hires városba sietett. Ott mindenek felett a' Görögök akkori legnagyobb bölcsének Solonnak társaságára vágyott. Önföldije Foxaris veseté be hozzá, 's mondják, hogy midőn megizente volna egy szolgától, hogy Anacharsis Scytha kiván elfogadtatni mint barát és vendég, ezt izente neki vissza Solon: „A' barátságot legjobb otthon kötni" mellyre Anacharsis ezt felelé: „Engedje hát Solon, ki otthon van, hogy barátja lehessek, 's fogadjon házába." Solon, elbámulván ezen helyes feleleten, elfogadá őt, 's bizodálmára is méltónak találván, barátságára méltatá. Illy jeles tanitó által a' Görögök bölcseségébe 's literaturájába beavattatván, általa az első házakba is bevezettetett, 's az Athenebeliektől első idegen vétetett be mint polgár. Több esztendők után sok esmeretekkel gazdagitva, elhagyván Athenét, bejárta a' világ nagy részét, 's fáradhatatlan szorgalommal nevelvén mindenütt lelkének kincseit, hazájába önvesztére visszatért. Földijei t. i. a' görög bölcseségnek és tudománynak ellenségei lévén, midőn ő, noha sürü erdők lombjaitól fedve, Cybelének áldoznék, Saulius királytól, ki, mint Herodotus mondja, testvére volt, nyillal megöletett. Igy veszett el a' scytha philosophus, ki erkölcseinek szelidsége, magas lelke 's mély elméje nemzetén felülemelt. Ritka ékesszóló tehetsége, alkalmat adott a' scytha ékesszólás magasztalására. Hogy az orvostudományban is járatos volt, Plutarchus irja. Munkáji elvesztek, de sok elmés mondási emlékezetben maradtak. A' régi irók, mint Cicero, Valerius Maximus, Laërtius, Maximus Tyrius 's mások dicséretesen emlékeznek róla. Az ujabb időkben Anacharsis utazása alapul szolgált Barthélemy hires munkájának: „*Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*" melly néhány esztendőkkel ezelőtt magyarra is lefordittatott. (Kolosvárt 1820. 8. kötetben.) *A. Balogh Pál.*

Anachoreta, ollynemü szerzetes, ki magányban él, tulajdon neve remete. Azon szerzetesek ellenben, kik társaságban élnek, Coenobitáknak neveztetnek.

Anachronismus (kortévesztés), egy hiba (a' chronologiában), melly akkor követtetik el, midőn valamelly történet kelleténél régibbnek vagy ujabbnak állittatik. *T.*

ANACOLUTHON, a' grammaticában és rhetoricában a' constructio következetességének hijánya. Ez abban áll, hogy valamelly utótétel az előtételből grammatice nem származik, vagy egészen kimarad. A' sok közbevetett tételek mellett, mellyeket nem könnyü áltnézni, könnyen előáll ez a' hiba. De gyakran valamelly beszélőnek vagy irónak vigyázatlanságából is következik. Azonban, minthogy az illy hijány valamelly szenvedelmes állapotból is eredhet, tehát az anacoluthon alkalmaztatása a' szenvedelmek ábrázolásakor characteristicai kinyomásra használtathatik és szépséggé felemeltethetik. Például szolgálhat Terentius Hecyrájából a' szenvedelemtől felháborodott Pamphilus beszédje:
Nam nos omnes... quibus est alicunde aliquis objectus labos,
Omne quod est interea tempus, prius quam id rescitum est, lucro est,
Némelly anacoluthonok sajátjai bizonyos nyelveknek.

ANACREON, a' görög legjelesb 9 lyricus egyike, szül. Teosban Ioniában, 's 500 K. e. virágzott. Polycrates, Samos tyrannusa, udvarába hitta meg, 's barátsággal viseltetett iránta. Itt éneklé A., a' borés szerelemtől lelkesülve, kellemes dalait. Meghalván Polycrates, Athenébe ment, 's Hypparchustól nagy megkülönböztetéssel fogadtatott. Ennek eleste Athenét elhagyni kinszerité, 's hihetőleg Teosba tért visszą. Midőn pedig Ionia Darius ellen támadt fel, Abderában kerese menedéket, hol vidámon 's boldogul élte öreg napjait 's 85 eszt. korában megholt. Teos pénzére verette képét, 's szobra Athenében az Acropolison állott. Költeményeinek csak kis része jutott hozzánk: 5 könyvből csak 68 A. nevét viselő költeményt birunk, 's ezek közül is csak néhányat esmer Anacreonéinak a' critica. Gyengéded idealok ezek a' lyrai poësisben, mellyeket természeti könnyüség 's naiv kellemek kisérnek; mi nehéz ezen tulajdonságok elérése, bizonyitják számtalan szerencsétlen utánazások, mellyek az Anacreoni dalok nevére nem méltók. Anacreon metrumát, melly róla vette nevét, közönségesen háromlábu jambusoknak tartják végütéssel, Hermann szerént ionicus a' majoriból áll anacrusissal igy:

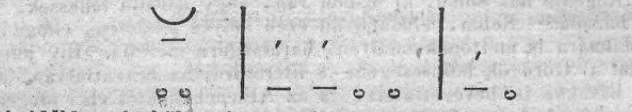

Ujabb időkben A. költeményei számos kiadásokban jelentek meg. Egyes odákat gróf Desewffy Jósef, Kazinczi Ferencz és doct. Földi forditottak magyarra, mellyeket folyó irásainkban láthatni.

ANACRUSIS, a' muzsikában előjátékot, a' metricában pedig felütést vagy előszótagot teszen. (L. THESIS.)

ANADYOMENE, (azaz, a' tengerből kelő), Venus mellékneve. Apelles leábrázolta ezen jelenetet, 's némellyek szerént Campaspe, Nagy Sándor kedvese, mások szerént Phryne szolgált neki példaképül. Ez, a' mint regélik, Eleusisban, Neptunus ünnepe alkalmával, a' nép láttára levetkezék, feloldá haját 's feredni méne a' tengerbe, hogy láttassa a' festővel, mint emelkedék Venus a' hullámokból. (L. PHRYNE.) Augustus idejében ezen kép Romába került. —z—

ANAGOGE, a' Biblia betü szerénti alkalmaztatásának egyik módja. Anagoge szerént magyarázni a' Bibliát annyit tesz, mint annak betü szerénti értelmét főbb és mennyei dolgokra alkalmaztatni, p. o. a' szombati nyugalmat a' mennyei nyugalomra vinni vagy amazon ezt érteni. Efféle hibás magyarázatok vagy példázódások ezelőtt kivált a' predikáziókban és épületre irt könyvekben nagyon szokásban voltak, p. o. az énekek énekében előforduló vőlegény a' Krisztusról, a' mennyasszony az anyaszentegyházról magyaráztatott, 's ezen képek játékos alkalmaztatása egész a' botránkoztatásig vitetett. Az ujabb időkben a' mysticusok ezen izetlen játékot ismét kezdik gyakorolni. K. J.

ANAGRAMMA, egy vagy több szónak visszáról olvasásából vagy a' betük másként elrakásából kifejlő más értelem. Rét, visszáról tér, kár, rák anagramma, 's ez is mind az: ἀρετη, ἐρατη; adulator, *laudator*; testamentum, *mutat mentes*; Democritus, *docet risum*; logica, *caligo*. Fauler, *Laufer*. Ezen játszíság régen nagyobb divatban volt, felülirások is készültek esztendőszámmal anagrammában. Calvinus azzal tette ki nevét Institutióji czimlapján igy Alcuinus. De a' leleményes eszü későbben 's ma is mulattat effélével társaságot. Ebből *Louis quatorzième Roi de France et de Navarre*, ezt keresék ki a' gyakran győzött sergü XIV. Lajos idejében, *Va, Dieu confondra l'armée qui osera te resister*. Ezen két szóban: *revolution française*, milly nevezetesség lapang! *Un Corse la finira*, és ez: *Veto*. Berlin deák nevéből *Berolinum* ezt fejtik ki II. Fridrik idejében, *lumen orbi*. Magyarban ezen szóból: káposzta 28, ebből petrezselyem 39, keresztény-ből 91, 's még ebből: szép leány csókja 173 egészen egyéb értelmü szót hozhat ki az azokkal nebelgeni akaró. Ha illy anagramma kisütésére egykét betüt ki kell hagyni, már nem tiszta. *D. G.*

ANAKLÉT. Két illyen nevü pápa élt. Az első martyr volt 91 eszt. Ennek tulajdonittatik, hogy Romát 25 parochiára osztotta. A' második egy Zsidónak unokája, előbbi nevén Leoni Péter; clugnyi barát volt; utóbb cardinalis és pápai követ Franczia- és Angolországokban. Pápává lett 1130, tőle vette Roger a' siciliai király nevet, II. Lothar cs. ellen is jól védelmezte magát, és megh. 1138. *G. I.*

ANALECTA, tulajdonkép kiválogatottat jelent. Különösen pedig több vagy csak egy iróból is kiválogatott öszve nem függő helyek 's töredékek gyüjteményei neveztetnek igy.

ANALEMMA, görög neve bizonyos kerek képnek, mellyen a' világ golyóbisa különbféle kerekei ugy vannak lerajzolva, a' mint azokat a' szem bizonyos helyeztetésből látja. Kiváltképen az árnyékórák készitésében éltek vele a' régiek. Ptolemaeus egy könyvet irt „*Analemma*“ czim alatt, mellyet az időtől szenvedett csorbák kifoltozgatásival (Commandin Fridr. által) Manutius Pál Romában kiadott 1562. Analemma némelly iroknál annyit is tesz, mint ASTROLABIUM (l. e.) vagy PLANISPHAERIUM (l. e.); mások mind a' három igét egy értelemben veszik. *Tittel.*

ANALOGIA, eredetiképen jelenti valamelly dolognak bizonyos tekintetekben való képestségét (*relatio*), hasonlóságát vagy egyenlőségét. Valamelly dolognak esmerete, melly csupán e' képestségen épül, analogiai esmeretnek neveztetik. Ha pedig két dolognak illy hasonló vagy bizonyos tudva lévő tekintetben egyenlő voltából azoknak egyéb tekintetekben is hasonló létére vagy azoknak egymással még nagyobb egyezésére következést huzunk, az illy okoskodás a' logicában analogiai okoskodásnak neveztetik, melly a' valószinüségen (v. hihetőségen) felül nem emelkedik. Használtatik ez az okoskodás az irók tolmácsolásai körül (tolmácsolati vagy hermeneuticai analogia), kiváltképen pedig a' szent irás magyarázatja körül, a' hol a' szent irásnak a' hitágazatokban való megegyezése feltétetik (analogia fidei); továbbá a' törvényszabások alkalmaztatása körül, melly szerént, midőn valamelly törvénynek meghatározott végzései nincsenek, a' törvényeknek hasonló esetekben hozott végzéseikkel való egybehasonlitás szerént hozatik itélet; végre a' gyakorló orvostudományban a' gyógyszerek alkalmaztatása körül. Nagy részek a' tapasztalati természettudomány tételeinek ezen az okoskodáson épül, a' midőn mennél több jelenetek tapasztaltattak, annál nagyobb megegyezés tétetik fel azok között. A' nyelvtudományban értetik az analogián a' szók képzésében való megegyezés. A' mathesisben bizonyos mennyiségi relatiók egyezése, valamint két quantitativ nagyság egyenlőségének formuláji is analogiáknak neveztetnek. *A. B. S.*

ANALYSIS, feloldozás, szétbontás. A' philosophiában analysisnek nevezzük azt a' logicai munkát, melly szerént valamelly adatott közönséges megfogást, annak tökéletes felvilágositása végett, annak egyszerü

czimereire feloldozunk. Az a' megfogás pedig, melly egy másiknak, mellyben befoglaltatik, felbontszolása által nyeretik meg, ebben a' tekintetben analyticus megfogásnak neveztetik. A' philosophiaban az analyticus methodus az, melly szerént a' feltételestől vagy a' következetektől indul ki az ember, és ugy megyen fel azon alapokra vagy feltételekre, mellyek alatt valami egyedül lehetséges. Inkább lehetne regressivának (visszamenőnek) nevezni, megkülönböztetésül a' syntheticus uttól (l. SYNTHESIS), ugymint a' melly előremenő (*progressiv*). Innen könnyü felvenni annak alkalmaztatását és használását. Analytice teszen az ember vizsgálatokat, mikor a' tapasztalatnak következésén kezdvén a' dolgot, azokat a' környülményeket, mellyek közt a' tapasztalatot tenni kell, az ahhoz kivántató előkészületet vagy a' próbatételt ugy igyekszik meghatározni, hogy a' kivánt megfogás vagy tétel határozottan és bizonyosan kijőjön. Ellenben a' syntheticus ut abban áll, hogy az ember bizonyos elóve való feltevésekből indul ki, mint előtételekből, és a' természet által hozatja ki a' következtetést, melly azokból folyik. *A. B. S.*

ANALYSIS (fejtő tudomány), mint rendbeszedett tudomány, az u. n. tiszta mathesisnek azon szakasza, melly állandó és változandó értékü mennyiségeknek mindenféle összveszerkeztetéséből származott formákkal foglalatoskodik. Czélja, mindennemü mathesisbeli kérdés megfejtése, melly okból találgató mesterségnek is neveztethetnék. Kiterjédésére nézve határokat nem esmer. Az algebrával olly szövetségben van, mint a' remek miv olly eszközzel, melly hijával el nem készülhetett volna, vagy mint az algebra a' betüszámvetéssel. Miolta az analysis folyamatba jött, szokás annak könnyebb részeiből többet vagy kevesebbet az algebrával egyetemben, mintegy kóstolónak vagy toldalék gyanánt előadni. Innen támadt az analysis felosztása al- és főbb rangu nemekre, melly osztálynak határi természetesen ez okból különbféle kiterjedésüek, csak annyi bizonyos, hogy a' *differentialis* és *integralis*, avagy egy szóval az *infinitesimalis calculus* a' főrangu analysis tulajdon birtokához számláltatik. Nevetséges volna, itt ezen tudom nyról, melly az emberi elmének legfelségesebb szüleménye, csak valamennyire érthető rajzolatot is adni akarni. Ezen roppant alkotmány főépitómesterinek nevei: Newton, Leibnitz, Bernoulli testvérek (Jakab és János), Alembert, Euler, Maclaurin, Lagrange, Laplace, Legendre, Argobast, Poisson, Gauss. Könnyebb megtanulása végett sok másokon kivül igen jó könyveket irtak: Bezout, Lacaille, Lacroix, Unger 's hazánkban Makó és főképen Pasquich. Megjegyzésre méltó, hogy hajdanában az analysis, mint azt Pappus (alexandriai hires mathematicus a' 4-ik századból) *Collectiones mathematicae* czimü munkájiból esmerjük, egészen geometriai tárgyakra vala soritva, melly tehat a' mostani analysisnek csak része. *Tittel.*

ANAMORPHOSIS, l. SZEMIRÁNY.

ANANAS, a' bromelia egy neme, 's legkellemetesb gyümölcstermő plántája a' tropicus tartományoknak, melly meleg házakban nálunk is tenyészik. Az amerikai szigeteken olly nagy gyümölcsöket terem, hogy eggyel több emberek jól lakhatnak. Ezen leves gyümölcsnek hasonlithatatlan szaga a' földi eper, birsalma és muskatalszőlő szagát egyesiti magában, 's ingerlő savanykás édes, illatos ize azt a' gazdagok kedvelt csemegéjéve tette. Hijják királyalmának 's czukorkenyérnek is. *A. Balogh Pál.*

ANAPAESTUS, l. RHYTHMUS.

ANAPHORA, egy rhetoricai figura, melly ugyan azon szónak vagy ugyanazon szókötésnek több egymás után következő tételek elején való ismétlésében áll, midőn ellenben ugyan azon egy szónak vagy ugyan azon szókötésnek az illy tételek végén való ismétlése epiphorának vagy homoioteleutonnak neveztetik. Némellyek az anaphorát nemi megfogás gyanánt tekintik, és az elsőbb fajt epanaphorának nevezik. Illyen anaphora van ebben: „A' vallás más valami; 's bizony sokkal méltóságosabb 's bi-

zony sokkal feljebb való, mintsem hogy azt a' mivészség kiszolgáltatójának tekinteni lehetne." Látni való, hogy az anaphora olly figura, melly a' hathatóságot akarja előmozditani, de épen ez könnyen foganatlanná válik valamelly oratornál az igen gyakori ismételés által, a' mint ez a' predikácziók körül sokszor megtörténik.

ANARCHIA, fejedelmetlenség, valamelly országnak vagy polgári társaságnak azon állapotja, midőn köz igazgatása nincsen. Mivel pedig igazgatás nélkül a' polgári társaság fen nem állhat, minthogy a' köz czél elérésére, a' mi egyedül való oka a' polgári társaságok őszveszövetkezésének, okvetetlenül köz igazgatás is szükséges; magából következik, hogy a' fejedelmetlenség, mint a' polgári társaság czéljaival ellenkező állapot, a' rendetlenség állapotja, és a' polgárok boldogságát veszedelembe hozván, 's igy a' polgári társaság felbomlását egyenesen maga után huzván, természetlensége miatt állandó soha sem lehet, hanem csak rendkivüli okozatokból származik 's elenyészik, a' mit Magyarország is több izben tapasztalt. *Th.*

ANASTASIA, I. ANDRÁS király felesége (l. e.).

ANATHEMA, Istentől megátkoztatott. Ezzel a' szóval szokás az egyházi számkivetést kifejezni. Azért valakire anathemát mondani, vagy valakit anathematisálni annyit tesz, mint az egyházból számkivetni vagy kitiltani.

ANATOMIA (a' görög ανατεμνειν-ből, melly azt teszi szétvágni, szétdarabolni), bontszolás mestersége. A' mennyiben az állati testek vizsgálásával foglalatoskodik, zootomiának is nevezik. Az anatomia a' természethistoriának egy része, 's az orvosi tudomány legfontosb segédtudományi közé tartozik. A' legrégibb népeknél nem igen volt szokásban az emberi test felbontása. A' régi Egyiptomaiak nagyon utálták azt, mert szokás volt nálok azt, kinek a' holtak bebalzsamozásánál fel kellett azok hasát metszeni, kövel hajigálni meg. A' Görögöket vallások alaptételei akadályoztatták az anatomiával való foglalatoskodásban, a' holt emberek testét mennél hamarabb el kellvén nálok temetni. Még Hippocrates idejében is igen középszerüek voltak az anatomiai esmeretek, 's hihetőleg az állatok felbontásából vétettek; de még is a' csontalkat esmerete messzebb ment már. Midőn később a' Ptolemaeusok alatt egyiptomi Alexandria lett a' tudományok és mivészségek ülő helyévé, a' chalcedoni Herophilus az anatomiát is magas fokára vitte a' tökéletességnek (300 Kr. e.). Ő sok emberi holt testet felbontott, 's Celsus tanubizonysága szerént, még arra is nyert engedelmet, hogy a' gonosztévőket elevenen felnyithassa, noha ezt nem lehet közelebb bebizonyitani. Sok fontos felfedezésekkel gazdagitotta ő az anatomiát, p. o. az agyvelőről, az idegek functiójiról, a' fodorháj ereiről, mellyek a' májba mennek 'sat. Erasistratus, ki vele egykoru volt, csaknem még többet tett az anatomiában. Az agyvelő alkatjában többeket még világosabban meghatározott, az üres vérérben neveket adott az ájtócskáknak, mellyek még mostanig szokásban vannak. Később ismét keveset gondoltak az anatomiával, kivált az Empiricusok. Galenus, ki Alexandriában nyerte miveltetését (131 eszt. Kr. u.), az akkori 's azelőtti orvosok minden anatomiai esmereteit őszvegyüjtötte, de ugy látszik, hogy maga nem igen vitte előbbre az anatomiát, mivel többnyire állatok bontszolásával foglalatoskodott, 's mit ott talált, azt alkalmaztatá az emberi testalkatra. Az Arabok az anatomiával nem gondoltak, mivel vallások több czikkelyei tilták azt, innen orvosaik csak a' Görögöknek, különösen Galenusnak irásaiból meritették az anatomiai esmereteket. Igy maradt tehát az anatomia több századokon keresztül. Csak a' 14-ik században állottak egyes férjfiak elő, kik nem elégedvén meg az eddigleni anatomiai esmeretekkel, magok mertek anatomiai vizsgálódásokat tenni. Az emberi holt testek felbontszolásától való babonás félelem, melly eddig uralkodott, lassanként tünni kezdett, több gondolkozás szabadságát ébresztvén fel a' philosophia szelleme az

emberek között. Mondini de Luzzi bolognai professor bontott fel először nyilvávosan 1315 két holt testet, 's aztán nem sokára az emberi testnek egy leirását is adta ki, melly noha benne sok helytelenségek voltak, sokáig anatomiai kézi könyv gyanánt szolgált. Ezen időtől fogva szokásban volt, hogy esztendőnként egyszer kétszer minden universitasokban nyilvános emberi holt-testbontszolások tétettek. Azonban csak lassanként emelkedett az anatomia, mivel a' bontszolások által csak Galenus irásait 's Mondini kézi könyvét igyekeztek magyarázni. Csak Montagnana, paduai professor a' tizenötödik században, dicsekedhetett azzal, hogy tizennégy holt testet bontott fel, a' mi akkor sok volt. A' tizenhatodik században mindenfelé nagyhirü anatomusok álltak elő, 's az anatomia studiuma ismét közönségesbbé lett. Fallopius, Eustachius, Botalius, Varolius és sok mások uj felfedezésekkel gazdagitották az anatomiát. Harvey a' vérforgást fedezte fel 's mutatta meg 1619. Több hires anatomusok éltek a' tizenhetedik században is, kik közül különösen azok, kik az organismus egyes részeinek vizsgálásaival foglalatoskodtak, ismét sok felfedezéseket tettek. Igy mutatta meg p. o. Wirsung a' fodorhájmirigycsőt, Schneider a' taknyos hártyát 'sat. A' tizennyolczadik században hirt szerzettek magoknak anatomiai felfedezéseik által: Pacchioni, Valsalva, Keil, Lancisi, Ruish, Haller, Boerhaave, Vicq d' Azyr, és sok mások. Az ujabb időkből különös emlitést érdemelnek Meckel, Loder, Reil, Bichat, Walter, sok másokon kivül, mint hires anatomusok. Az anatomiát vizsgálódásinak tárgya szerént közönségesre és különösre osztják. Az első általjában vizsgálja a' test állató részeit, mellyek minden organumokkal 's egyes rendszerekkel közösök p. o. a' reczés szövetet, melly a' test minden képeleteinek ősanyagját teszi, a' csontok, kötők, izmok és inak, idegek, véredények 's egyéb részek alkatját és állató részeit. A' második az életmivek egyes gruppjait vagy egész rendszereket ir le, különösen azok formáját, felosztását, egymás közt 's a' szomszéd részekkel való öszvefüggését. Az anatomia különbféle osztályait a' test részei szerént nevezik el, mint osteologia, csonttudomány; myologia, izomtudomány; desmologia, kötők és inak tudománya; splanchnologia, belek tudománya, hova a' tüdők, gyomor és az egész bélcsatorna, a' máj, lép, vesék és hólyag, gyomormirigy 'sat. számláltatnak; angiologia, a' nedvességet vivő edényekről szóló tudomány, nevezetesen a' véredényekről, mellyek verő- és vérerekre oszlanak, lymphás edényekről, mellyek részént a' belekből sziják fel a' tejnedvet, részént az egész testben el vannak oszolva, hogy az elválasztott nedvességeket felvegyék, és a' vérbe visszavezessék; nevrologia, az idegrendszerről és az agyvelőről szóló tudomány; dermologia, a' bőr leirása. *A. B. P.*

Anatomiai készitmények. Az állati testek és testrészek substantiáját, mellyek az életiség elvesztése után jelen állapotjokból felbomlani 's uj öszveköttetésekre lépni igyekeznek, az emberi mesterség által meg lehet tartani. Az orvosra nézve fontos, a' nyavalya által megsértett organisatiókat ezen betegség változtatta állapotjokban 's ellendarabul ugyan azon organumot sértetlen állapotjában megtartani, practicus haszon végett; más oldalról az egészséges testrészekből készitett anatomiai készitmények anatomiai oktatásul szolgálnak. Az anatomiai készitményeket vagy kiszárasztás által lehet megtartani, mint a' csontváznál, vagy folyósságokban, p. o. borlélben, terpentinolajban 'sat., mint a' beleknél 's más lágy részeinél a' testnek, vagy végre injectio (befecskendés) által. A' befecskendésnek az edényeknél szokták hasznát venni, mellyeknek menetelét 's elágazásait világossá tenni, 's mellyeknek formáját megakarják tartani. Az edény kezdete, p. o. az aorta a' verő ereknél, egy fecskendőnél fogva megtöltetik valamelly lágy festett massával, melly azután az edények minden ágaiba elterjeszkedik, azokat feldomboritja és láthatókká teszi. Ezzel a' móddal a' legfinomabb hajszáledénykéket is világosan elő lehet állitani. A' befecskendezendő massa rendszerént szap-

pan-, szurok-, olaj- és terpentinvegyelékből áll, mellyhez még valamelly festő substantiát is tesznek, p. o. vereset a' verő erek, zöldet vagy kéket a' vérerek, fejéret a' lymphás edények számára. Az igen finom edényekbe, p. o. beszivó lymphás edényekbe, kénesőt szoktak fecskendeni, annak szerfelett nagy eloszthatósága miatt. Száraz praeparatumok a' minden lágy részektől megtisztitott, kifőzött és megfejéritett csontok, a' természetes csontvázak és a' befedő, de áltlátszó firnájsszal bevont lágy formálatok, mint az izmok, belek 'stef. Mennél hirtelenebb megtörténhetik a' készitményeknek szánt organumok kiszárasztása, annál jobban meg is maradnak azok. A' 16—22°- u alkohol, mennél szinetlenebb, annál jobban megtartja a' praeparatumokat; mihelyt erősebb az, azonnal elront minden szineket. Szoktak közönséges vagy igen erős spanyol borson lehuzott alkoholt is használni egy keves sósavannyal. Az erős folyadékokkal, mint minap fasavannyal, való mosás a' praeparatumoknak majd fejérséget, majd keménységet ad. Kivált azon csontoknál szükséges a' mosás, mellyek rothadtak voltak. Az izmokat ki szokták cserzeni, 's mind azt, mit a' férgektől vagy a' nedves levegő ártalmas befolyásától félteni lehet, czélirányos firnajsszal szokták bevonni. Az igy elkészitett praeparatumokat vagy valamelly kemény testre, vagy pedig rámában szokták felállitani. A' praeparatumoknak folyadékokban való tartására közönségesen tiszta üvegeket használnak, mellyeket olly erősen bedugnak, hogy hozzájok semmi levegő ne férkezhessék; mert a' por, levegő, nedvesség, melegség, hidegség, nap, férgek 's végre maga az idő is azt elrontani igyekeznek, mit csak a' mesterség tud sokáig megőrzeni. A' megromlott készitmények restauratiója ritkán tökéletes. *A. B. P.*

Anaxagoras, egy a' legjelesb ioniai philosophusok közül, szül. Clazomenében Ioniában, a' 70 olympiasnak első évében (500 Kr. e.), gazdag és előkelő szüléktől; a' philosophiára adta magát Anaximenes alatt, mások szerént a' maga földije Hermotimus alatt, 20 eszt. korában utazásra ment, megjárta Egyiptomot és minden tartományokat, a' hol a' tudományok virágzottak, 's azután megtelepedék Athenében. Itten szoros egybeköttetésbe lépett Periclessel, 's csak hamar az előkelő polgárokat, ugymint Archelaust (Perdiccas macedoniai király természeti fiját, a' ki maga is 9 évig uralkodott) és Euripidest tanitványi közé számlálá. A' természeti tudományok mély studiuma olly karba tevé őt, hogy a' napnak 's holdnak fogyatkozásit, földrengést és egyéb jeleneteket kimagyarázná; de ellenséginek fondorlati által istenkáromlás gyanujába esvén és bevádoltatván, kénytelen vala Athenét elhagyni. Elméne tehát Lampsacusba, hol 3 eszt. mulva megholt 72 eszt. korában. Okfője ez vala: „Semmiből semmi sem lesz.“ Azért is chaost és minden testek alapos alkotó része gyanánt bizonyos nemü atomokat vett fel, mellyek az általok képzendő testekkel egyenlő természetüek valának. Ezek az atomok, önmagokban mozgással nem birván, egy más, hasonlóan örökkévaló, az anyagtól különböző, lelki lény által mozdittattak meg kezdetben, mellyet ő Νοῦς-nak (mens) nevezett. Ezen mozgás által és a' hasonlatlan részek elválasztása 's a' hasonlók öszverakása által képződött a' világ; a' földi testek alászáltak, mig az aether vagy a' tüz a' felsőbb tájakon széledt el. Azonban ő a' csillagzatokat is földi természetüeknek tartá, 's többek közt a' napot egy izzó kőmassának, nagyobbnak a' Peloponnesusnál. A' tejutról azt hitte, hogy az a' napnak ragyogványa, valamint a' szivárvány. A' földet laposnak, a' holdat egy homályos, lakható testnek mondá, melly a' maga világát a' naptól veszi; az üstökös csillagokat pedig vándorló csillagoknak. Az érzékenységekről azt állitá, hogy azok bennünket megcsalnak, és az észt tekinté a' valóság kutfejének. Egyébként azon lelki principiumnak felvételéért őt sokan legelső theistának nézték a' philosophusok között. Azon, hogy követőji legyenek, nem igyekezett soha, nem is állitott fel semmi sectát. Tanitványa Archelaus azonban mindenben az ő nyomdokát követte, és a' ioniai philosophiát

Athenébe egészen általvitte. Schaubach kiadá „*Anaxagorae fragm. c. comment. et vita*“ (Lipsiában 1827.). *A. B. S.*

Anaximander, Praxiades fija, Thales tanitványa és földije. Szül. 610 (Kr. e.) Miletusban. A' szerént, a' mit Diogenes Laertius, Eudemus és Plutarchus felőle irnak, megkülönböztetett érdemü astronomus és geographus volt. T. i. ő volt volna mindenek előtt az, a' ki az ecliptica hajlását gnomon által (l. e.) meghatározta; a' hold fényét a' napétól kölcsönöztetni tanitotta; a' föld gömbölyü formáját megesmerte, a' földgolyóbist és mappákat feltalálta 's sat. Azonban Delambre a' régi astronomiáról irt historiájában a' fen emlitett tanuságokat rostára vetvén, A. érdemeit tetemesen lealacsonyitja. (*Histoire de l' astronomie ancienne* Vol. I. pag. 15.). *Tittel.*

Anaximenes, Miletusból, virágzott az 56 olympias körül (556 Kr. e.), Anaximander tanitványa volt, kinek tanitásaitól mindazáltal elhajlott. Az ő véleménye szerént a' levegő (ἀήρ) vala minden dolgoknak ősi eleme, mellynek véghetetlen, isteni és szüntelen mozgó erőt tulajdonitott; az emberi lelket is nem egyébnek hitte élő és érző levegőnél. Azt állitá, hogy az égnek külső kerülete földből van; a' csillagok földtestek, körülömölve tüzmateriával; a' nap, mellynek futása határozza meg egyedül az évszakait, lapos mint egy tányér, valamint a' levegőben függő föld is. Apolloniai Diogenes szélesebben kifejté az ő tudományát. *A. B. S.*

Anchises, Capys fija, Tros dédunokája. Venus, elragadtatva A. szépségétől, Ida hegyén (mások szerént a' Simois mellett) phrygiai pásztorné képében látogatta meg őt, 's Aeneas volt szerelmek gyümölcse. Troja elfoglaltatásakor válain vitte ki Aeneas atyját az égő városból, 's hajóra ült vele. Az öreg Siciliában holt meg. Egy más rege azt mondja, hogy Jupiter villáma sujtotta le, mivel mámorában Venus titkát kibeszélte. —z—

Ancillon, 1) David, szül. Metzben 1617, tanult Genfben, Meauxban calvinista predikátor lett, 's a' nantesi edictum visszahuzatásakor elhagyá hazáját, 's mint franczia predikátor Berlinben hm. 1692. Irományai közül, mellyek nem igen számosak voltak, egy sem maradt fen. — 2) Károly, az elébbinek fija, szül. Metzben 1659, elejénte parlamenti ügyvéd vala, később atyját követé Berlinbe, hol a' franczia gyarmatok (réfugiés) directora, utóbb főbirája, ennekutána követségi tanacsnok, a' király historiographusa és a' franczia cellegium igazgatója lett. Megholt 1715. Irományai közül emlékezetesek: „*Histoire de l' établissement des Français réfugiés dans les états de Brandenbourg*“ (Berlin 1690) „*Mélanges critiques de litérature* (Basel 1698). — 3) David, Károly öccse, szül. Metzben 1670, atyja után predikátorrá lett Berlinben, később kir. cabineti predikátor. Mh. 1723. A' porosz király Angliába, Hollandba, Lengyel- és Magyarországba 's Neufschatelbe küldötte volt bizományokkal, melyeket ura megelégedésére vitt végbe. — 4) Lajos Fridrik, szül. 1740, mh. 1814 mint főconsist. tanácsnok 's a' franczia egyház predikátora. Több értekezései a' „*Mém. de l' acad. des Sciences de Berlin*“-ben jelentek meg. Fija 5) Fridrik (János Peter), szül. 1769, elejénte a' kir. katonai academiánál professor volt, később a' koronaherczeg nevelője lett, 's a' polgári érdem- és a' veres sasrendet megnyerte. Most valós. titk. követségi tanácsnok, 's 1815 olta a' külső dolgokra ügyelő ministeriumban a' politicai osztály directora. Mint iró esmeretes „*Mélanges de litérature et de philosophie*“ (Berlin 1801) „*Tableau des revolutions de système politique de l' Europe depuis la fin du* 15 *siècle*“ (legujabb kiadás Paris 1823) 'sat. munkáji által. „*Zur Vermittelung der Extreme in den Meinungen*“ (Berlin 1828)-jának még csak első része: „*Geschichte und Politik*“ jelent meg.

Ancona, az anconai delegatiónak és hajdani markgrófságnak fővárosa, a' velenczei tengeröbölnél, egy püspök lakja, 17,330 lakossal, kik közt 5000 Zsidó, kikötője igen szép, mellyet, valamint a' várost magát is, már a' legrégibb irók dicsérnek. Trajanus romai császár

partjait márvánnyal rakatta ki, a' miért a' háládatos polgárok neki egy még most is a' Molón álló emlékoszlopot emeltek fejér márványból. A. 1732 szabad kikötővé tétetett, és kikötője eliszaposadása mellett is, esztendőnként 1100 hajótól látogattatik meg, a' honnan a' város kereskedése, valamint fabrikáji is, igen jó karban vannak. Van veszteghäza is. A' régi hires vár, mellyet a' Romaiak, Gothusok, Longobardok és Saracenek több izben lerontottak; de omladékaiból önereje által ismét felemelkedett köztársasággá, 1532 a' pápától fortély által megvétetett és környékével együtt az egyházi statushoz kapcsoltatott. Az Oroszok, Törökök és Austriaiak által való ostromoltatása 1799, midőn franczia gen. Meunier által sokáig vitézül oltalmaztatott, igen nevezetes volt, mivel a' falain legelőször lobogó orosz zászló az austriai katonaság által levettetett, és ez által Pál császárnak a' szövetségesekkel való szerencsétlen meghasonlására ok adatott. 1815 olta csak a' fellegvar van még megerősitve. *L—ú.*

Ancylosis, csuklók merevénysége, szorosb értelemben a' csuklók mozdulhatlan egyesülése, összenövése. Nemigazi ancylosis a' csuklók neminemü görbesége. A' nyavalya létezését a' szemmellátás árulja el. Sokszor ezen nyavalyával más tagok éktelenitő görbesége 's a' hallás csontocskáinak ancylosisával siketség, az alsó állkapcza azon nyavalyájával nemrághatás van társaságban. Az ancylosis a' beteg tag elsoványkozását 's vérzéseket, verő-érdaganatokat és gyengült emésztést, sőt halált is okozhat. Ezen nyavalyák kezdetében a' beteg tagjaiban fájdalmas, mozgáskor kisebb nagyobb csörgést, gyengeséget, a' tagnak nehezebb kiegyenesithetését szokta észrevenni, mint az egészséges állapotban. Rendszerént többféle okokból szokott az ancylosis előállani, 's részént az egész test organismusára, részént csak a' merevény tagra munkál. Sokszor az ancylosis örökségi, 's a' vénség és a' férjfi nem inkább alája van annak vetve, mint az asszonyi. Az igazi ancylosis gyógyithatlan, 's már a' nemigazit is igen nehéz egészen meggyógyitani. Befolyhatik ezen nyavalya előállására a' nemi ösztön zábolatlan kielégitése is. *A. B. P.*

Andante (menőleg), egy a' muzsikai főmozgások közül, 's mintegy áltmenetel a' lassu mozgástól a' csendes és középszerüre. Néha hozzá adatik *con moto*, 's illyenkor elevenebb előadást kiván. Andantino, az andante és allegretto között mintegy középut, és igy ennél valamivel lassubb, amannál pedig sebesebb. Az andante czimü darabot nem csak halkkal, hanem lágy kifejezéssel és kellemetesen is kell játszani. *J.*

András (Szent), Péter apost. bátyja és Krisztustól először nevezett tanitvány. Mind ketten halászok voltak; de lemondtak ezen foglalatosságokról, 's az Idvezitőt követték. Andrásnak viszontagságai Jézus halála után bizonytalanok; a' közönséges vélemény szerént keresztre feszittetett. Az Oroszok őt tartják apostoloknak, kitől az evangeliumot vették legyen; a' Scotusok pedig őt tartják országok védszentjének. A' kereszténység első esztendejiben neve alatt volt egy evangelium esmeretes, de sem ez, sem a' neve alatt esmeretes acták nem tőle vannak. *G. I.*

András I., Kopasz László fija, Magyarország királya 1047—1061. Kevessel I. István halála előtt (l. e.) Béla és Leventa öccseivel kibujdosott, és előbb ugyan Lengyelországban tartózkodék, azután pedig Jaroslawhoz, a' kiowi fejedelemhez, ment, a' kinek leányát Anastasiát feleségül vette. Itt laktában azt az izenetet hozták neki Viska, Bua és Bukna, hogy a' békételen Magyarok Csanádon Pétertől másod izben is megtagadták az engedelmességet, és őt kivánják királyokká. Bejött tehát Leventával együtt az országba, a' hol Abaujvár alatt számos Magyarokkal találkozott öszve, a' kik Vata szószólójok által azt kivánák tőle, hogy engedné vissza a' nemzetnek ősi vallását. Nem ellenkezett ekkor András, a' minek a' lett a' következése, hogy a' békételenek a' ker. egyházaknak 's papoknak esének, és pusztitást 's öldöklést követének el azokon. Ekkor vesztette el életét a' csanádi püspök Gellért is (l. e.). Német Péternek

megfogatása után Székes-Fejérvárra ment András, és a' három életben maradt püspöktől, a' mi eléggé csudálatos, keresztény szertartással megkoronáztatott 1047. Kevessel azután Leventának, a' pogány vallás tüzes pártfogójának, halálával, azt a' parancsolatot adta, hogy feje 's józsága vesztése alatt kiki ója magát a' pogány szertartásoktól, és I. István törvényeit megtartsa; melly parancsolatnak volt is foganatja, midőn a' ker. vallás pártfogóji váratlan nagy számmal fegyverkeznének fel a' király mellett. Reménylé András, hogy ez által megengeszteli Péter hatalmas pártfogóját III. Henrik császárt, a' kinek ezen felül meggyőzetetthez illő ajánlásokat tett. De ezeknek kivánt foganatját nem látván, a' vitéz és hadban jártas Bélát a' külföldről magához hitta, az ország harmadját neki általadta, 's magának még fija nem lévén, a' korona örökségével is megbiztatta. III. Henrik, a' ki addig a' felzendült Német-Alföldiek csilapitásában foglalatoskodék vala, 1051 hadakat vezérelt Magyarországra és Buda tájára elönyomult, de a' hol a' Béla vezérlése alatt ellenálló Magyaroktól megveretett, és megfutamodott népének elhányt vértjei Vértes nevet adtak a' vidék hegysorának. A' következő esztendőben sikeretlenül vitta Henrik Posonyt; IX. Leo romai pápa pedig közbe vetvén magát, egyezést eszközölt a' hadakozó felek között 1053, mellynél fogva András a' Lajta bal partjának Péter és Aba által történt odaengedését megerősitette, a' romai-német birodalom pedig Magyarországon való felsőségétől elesett. Állandóbbá tette a' békeséget a' császárnak kevessel azután bekövetkezett halála, fijának IV. Henriknek gyermek kora és Judit (mások szerént Sofia) leánykájának Salamon, András 6 esztendős fija, számára való eljegyeztetése; melly után azonnal megkoronáztatta András Salamont 1058. Ez a' dolog idegenséget szült a' korona örökségével megbiztatott Béla és királyi bátyja között, melly háborura ütött ki. András kincsét és fiját Mölkre küldötte Erneszt austriai marchio oltalma alá, és német segitő seregekkel öccse ellen indult, a' ki lengyel hadakkal a' Tiszáig nyomult volt be, a' hol számos Magyarok is gyültek zászlói alá. Itt csatára kelt a' dolog; a' Németek megverettek és nagyobb részént elhullottak, a' köszvényes király pedig a' tolongásban lováról leesvén, a' futóktól agyon tiportatott 1061. Holt teste a' tihanyi klastromba vitetett, a' mellyet ő állitott vala fel. *Fábri Pál.*

ANDRÁS II. (Jerusalemi), III. Béla királynak második fija, Magyarország királya 1205—1235. (Elébbi történeteit l. BÉLA III. és IMRE királyok alatt). Uralkodásának első 9 esztendejében a' Halics és Wladimir miatt több vágytársak között támadott és folytatott visszálkodások oda vonák figyelmét. Mint örököse apja III. Béla által azon tartományokon szerzett felsőségnek, az oda való Bojároktól is meghiva, általkelt hadjaival a' Karpáton, és többnyire ott tartózkodék; fegyveres közbenjárásának pedig a' lett a' kimenetele, hogy 1214 második fija, a' 6 esztendős Kálmán, a' halicsi 's wladimiri rendek kivánsága szerént, egyéb követelők elmellőzésével, azon tartományok királyává koronáztatott, feleségül pedig eljegyeztetett neki Lesko lengyel herczegnek 3 esztendős leánya Salome, a' ki akkor mindjárt Magyarországra hozatott. Ben az országban az alatt Gertrud királyné, a' Tirolban birtokos Merani herczeg leánya, kinek férje mindenben engede és kedvét tölté, kénye szerént gazdálkodék. Az ő kivánságára Bertold nevü fiatal 's egyházi emberhez illő esmeretekben járatlan testvére kalocsai érsekké, azután a' letett Bank bán helyébe horvát- 's dalmátországi bánná, sőt erdélyi vajdává 's bács-bodrogi főispánnyá is tétetett. A' királyné másik testvére, a' bambergi püspök Ekbert is, minekutána püspökségét Filep németországi király megöletésében való részvétele miatt elvesztette, Magyarországra jött 's a' királyi udvarban tartózkodék, a' hol nagy becsületben tartaték 's bőven megajándékoztaték. Mind a' ketten pedig fennyen és megvetőleg viselék magokat a' hazafiak iránt. Ez a' dolog nem csekély zugolódást szült az országban; sőt 1209 a' spalatroi

gróf Domaldo némelly magyarországi utasokat fogatott el, a' kiknek leveleiből kitetszék, hogy a' békételenektől Geiza herczeg (I. BÉLA III.) fijainak meghivására valának küldve. Midőn pedig 1213 ismét Halicsba ment volna a' király, feleségére 's Bertold érsekre bizván egészen az országot, az akkor nádorispányságot viselő Bank szép feleségén, a' királyné szobájában 's hihetőleg ennek segedelmével, erőszakot tett Ekbert. Erre a' békételenek tanácsában elvégeztetett a' királyné megölet'se, és az esztergami érsekkel Jánossal közöltetett a' szándék. A' kitől midőn kétséges értelmü válasz érkezett volna, helybenhagyásra magyarázák a' közlők, és a' bihari főispány Péter a' nádorispánytól vezettetve a' királyné szobájában teremvén, ezt felkonczolta; mások a' királyi palotát ki rabolták, és a' nagyobbik királyi pecsét is eltünt ezen zürzavarban. Ekbert még jókor elillantott. A' királyné emberei viszont a' következő éjjel Péter főispányt és ennek társait megfojtották; Bank nádorispány lakolása bizonytalan. Ugyan azon idő tájban a' kalocsai érsek lakására is reáütöttek az ellene agyarkodók, és azt kirabolták; maga Bertold élete mentésére az országból kitakarodott. A' király házajövetele után a' bünösöket megbüntetni nem merte, hanem uj házasságra lépvén Jolantával, Courtenai Péter auxerrei franczia gróf leányával; ezt 1216 megkoronáztatta, melly alkalmatossággal vetélkedés támadván az esztergami érsek és a' veszprémi püspök között, a' pápa azt itélte, hogy a' királyné megkoronázása az utolsót illeti. — Konstantinápolyban 1204 olta, a' mikor franczia keresztes hadak megvették volt a' várost, ugy nevezett latán császárok uralkodának. Ezeknek másodika, Flandriai Henrik, 1216 meghalálozván, némellyek a' választás jusával birók közül II. Andráshoz küldöttek, és őt a' császári méltósággal megkinálták. Hajlék az elfogadásra András, és a' szent háborura Halicsnak megbékéltetése olta régi fogadása szerént tett készületeit siette. Azonban a' Velenczeiek befolyása által András ipja Courtenai Péter választatott császárrá. Megnyugodt ebben András, és minekutána legidősebbik fiját, a' II esztendős mindjárt születése után megkoronáztatott Bélát, ifjabbik királynak hirdette, igazgatóul pedig az esztergami érseket Jánost rendelte volna melléje, 1217-ben 10,000 lovassal és erdélyi szász gyalogsággal elindult az Adria felé, Spalatróban bérlett velenczei hajókra szállott külföldi hadi társaival együtt, 's utjában Cyprus szigetén kikötvén, elvitte onnan magával a' cyprusi királyt Lusignani Hugót és az ott tartózkodó jerusalemi királyt Briennei Jánost, és velek együtt Palaestina partjára szállott Acre (Ptolemais) városánál. A' hatalmas és vitéz Saladin halála után birodalma, az ő maradéka, az Ejubitak között részekre szaggattatott vala. De még sem vittek semmit véghez András és hadi társai; a' minek főoka a' közöttök támadott egyenetlenség és irigység vala. A' Tábor hegyén fekvő várnak vivásában szövetségeseitől elhagyatván, lemondott András a' további hadakozásról, és főképen minekutána méregnek tulajdonitott betegségéből felépült 's országából nyughatatlanitó hireket vett volna, haza indult Kis-Asián keresztül, a' hol a' nicaeai görög császárnak Lascaris Theodornak leányát Mariát Béla fijának eljegyezte, 's által is vette. Ezen utjárol Jerusaleminek szokott neveztetni, holott igen kétséges, hogy volt e valaha magában Jerusalemben, a' mellyet akkor a' hitetlenek birának. Haza érkezvén 1218 eszt. elején, az országot nagy zürzavarban találta. Mert távollétében az ország nagyai a' korona jószágainak és jövedelmeinek nagy részét magokhoz ragadták, a' hatalmasak mindent kények szerént cselekedtek, a' gyengébbeket elnyomták, az igazság és jó rend felbomlott, Kálmán Mstislaw orosz fejedelem által Halicsból kikergettetett vala. Az utolsó ugyan magyar hadak által rövid időre visszaállittatott, de minekutána jegyesével Saloméval együtt Mstislaw fogságába került volna, kénytelen volt András Halicsot és Wladimirt 1221 a' győzedelmesnek általengedni a' magyar korona felsősége alatt. Királyi jövedel-

mének visszaszerzésére 's öregbitésére olly módokat választa András, a' mellyek nagy békétlenséget gerjesztének az országban. Ide tartozik főképen az erőszakkal szerzett jószágok 's az érdem felett és nélkül nyert királyi adományok visszavétele, 's a' korona jövedelmének Zsidók és Ismaeliták (Mohammed vallását követő Bolgárok) kezére való bizása. Az első felingerlé az érdekletteket, az utolsó általján fogva ártalmas vala az országnak. Ehhez járult az is, hogy a' békételenek és a' király ellen oltalmat keresők az ifjabbik királyhoz Bélához folyamodának, egyedül ő általa reménylvén sérelmeik orvoslását, a' király lelkében pedig annak udvari emberei, főképen Dienes nádorispány, gyanakodást 's idegenséget gerjesztének fija iránt; a' miből nagy meghasonlás lett, a' melly veszedelemmel fenyegeté az országot. Ennek elháritására, a' midőn már közel fegyverre kelt volna a' dolog a' két király között, a' pápa 's némelly egyházi 's világi főemberek unszolására ország gyülése tartatott 1222, a' mellynek 31 czikkelybe foglalt végzése arany bullának neveztetik. Ebben megállapittatott a' két királynak egymáshoz való köze, kifejeztettek a' nemesség sarkalatos jusai, eltöröltettek némelly kártékony visszaélések. Különös figyelemre méltó az utolsó czikkely berekesztése, a' melly az ország minden rendbeli nemeseit arra az esetre, ha a' király ezen végzés szabásai ellen cselekednék, meghatalmazza, hogy neki ellenmondjanak és ellenálljanak. De ezen végzés után sem állott helyre az általa irányzott béke és jó rend, sőt Béla az apjával támadt uj visszálkodások miatt Leopold austriai herczeghez vette magát, 's uj békéltetés lett szükségessé, a' visszaélések fenmaradtak, a' korona jószágainak főképen Béla által sürgetett visszaszedése bosszantá az érdekletteket. Hijába reményltetett a' bajnak foganatos kiirtása az 1231 országos végzéstől, a' mellyben az arany bulla megerősittetett, és szabásai megbővittettek és megvilágosittattak, a' nemesek ellenmondása 's ellenállása helyébe pedig az esztergami érseknek arra való meghatalmazása tétetett, hogy a' királyt az anyaszentegyházból kizárhassa, mert nem csak hogy nem javult általa az ország állapotja, sőt egy részről némelly békételenek annyira mentek, hogy a' királyi ház ellen összeesküdnének, és II. Fridrik austriai herczeget hinák meg a' királyi székre; más részről pedig az egyházi kar neheztelése is napról napra nevekedék, és arra birta Robertet, az esztergami érseket, hogy 1232 az országot tilalom alá tenné, Dienes nádorispányt pedig és egyéb tanácsadójit a' királynak az anyaszentegyházból kirekesztené. A' királynak a' pápához való folyamodása az egyházi fenyiték visszavételét eszközölte, és az 1233 egyezést szülte, a' melly által magát a' király az egyházi kar jusainak szoros megtartására esküvéssel kötelezte. Ugyan ebben 's a' következő esztendőben András és Béla szerencsésen hadakozának az austriai herczeggel, a' ki a' békételenekkel egyetértésre lépett vala, és őt nagy summa pénzen való békevásárlásra kinszeriték. Tágulván egy kevessé bajai, 1234 harmadik házasságra lépett az özvegy király Beatrixxal, az estei marchio Aldrovandini leányával, de már 1235 megholt. Erdélyországra nézve említést érdemel, hogy 1211 a' német vitézi rendnek vagy Szent Maria vitézeinek adta II. András a' Bárczaságot, a' hol Marienburgot 's talán Brassót (Kronstadt) is ők épitették. De már 1224 mint felesleg való adományt, minthogy a' Szászok elégségesek volnának a' tartomány védelmére, visszavette; és a' Szászoknak a' Bárczasággal együtt azt a' szabadságlevelet adta, a' melly polgári alkotmányoknak alapja. Panaszt tett ugyan a' rend a' pápánál, és ez több izben fenyegetéssel kiváná annak visszaállitását, de minekutána 1226 Konrad, a' masowi herczeg Lengyelországban, segitségül hitta volna a' rendet a' szomszéd pogány Poroszok ellen, és ezeknek földjét neki ajánlotta volna, elhallgatott ez a' Bárczaság iránt való követelésével. *Fábri Pál.*

ANDRÁS III. (Velenczei), Magyarország királya 1290—1301. Esztei Beatrix, II. András harmadik felesége, minekutána az országból el-

szökött volna (l. Béla IV.), bátyjánál Istvánt szülte, a' ki különbféle viszontagságai után Velenczébe jutott, a' hol feleségül nyerte Morosini (mások szerént Mauroceno) gazdag patricius leányát Tomasinát, a' kitől szül. Velenczei András. Ez 1286 IV. László alatt (l. e.) Tótország herczegévé tétetett, de keves idő mulva, austriai krónikák szerént, Trigaui Arnold gróftól vendégségre hivatván, letartóztattatott, és általadatott Albrecht austriai herczegnek, a' ki őt Bécsben egy darabig herczegi módon tartá, de a' miolta András a' vadászatból visszatérő Albrechtnek az austriai nemességgel együtt elejébe lovagolni nem akart, királyi származására nézve ezt megalacsonyitásnak állitván, azolta mindent megtagada tőle Albrecht, ugy hogy András nagy fogyatkozásra juta. IV. László halála után az ország nagyainak Árpád férfi maradékához hü felekezete két szerzetest küldött Bécsbe. Ezek szerzetes köntösbe öltöztetvén Andrást, hajóra ültek vele, és a' Duna hátán Budára hozták. A' honi krónikák és történetirók, Engelen kivül, hallgatnak ezekről, és egyenesen Dalmátországból hozzák be Andrást, a' ki 1290 Fenénna nevü feleségével, a' kujavi lengyel herczeg leányával, együtt Székes-Fejérváron megkoronáztatott. Mindjárt azután egy Ál-Andrással támadott baja, a' ki az 1278 meghalálozott András herczegnek, V. István (l. e.) fijának, adá ki magát, és Lengyelországból némelly honiak biztatására bejött, de a' vitéz Sós Györgytől kijüetvén, futtában vizbe fult. Erősebb vetélkedő társa vala Albrecht austriai herczeg, a' ki apjától, Rudolf császártól, minden jus nélkül adománylevelet nyert volt Magyarországról. De ezt is letette András. Mert 1291 Bécsig előnyomulván hadjaival, 's a' vár alját felégetvén, lemondásra 's a' még IV. László alatt elfoglalt magyarországi váraknak és helységeknek visszaadására kinszeritette a' többrevágyó szomszédot. Azonban a' nápolyi királyné Maria, V. István leánya (l. e.), vélt jusát fijára Martellus Károlyra ruházta volt a' pápának helybenhagyásával, és annak részére tudta vonni Dalmátországban ugyan a' hatalmas Brebiri, Magyarországban pedig főképen Német-Ujvári (Güssingeni) grófokat. András tehát anyját Tomasinát, és bátyját Morosini Albertet Velenczéből magához hivatta, az utolsót tótországi herczeggé tette, és ott személyesen beiktatta védelmül Károly pártosai ellen. Visszajövet a' leselkedő Német-Ujváriak fogságába került a' király, és csak nagy summa pénzen válthatta meg magát; a' miért azután ama' pártosokat az ország ellenségeinek hirdettette, az esztergami érsek Lodomér által az anyaszentegyházból kizáratta, és több váraikat, nevezetesen Kőszeget elfoglaltatta. IV. Miklós pápa halála után két esztendőnél tovább üresen állván a' sz. szék, és e' miatt egy darabig nyugta lévén, bejárá András az országot Omode nádorispánnyal, itéletet tarta, a' nem igaz uton idegen kézre került királyi jószágokat visszaszedé, a' jó rendet mindenütt helyreállitani igyekezék. Megerősiteni láttaték királyi székét Martellus Károlynak 1295 történt halála, és Fenénna elhunyta után Agnessel, Albrecht leányával, való egybekelése 's uj ipjával való szoros szövetsége, mellynél fogva hadi sereggel segité azt Adolf császár ellen 1298, ugy hogy Albrecht nagy részben Zólyomi Demeter gróf és Madacs Pál által vezérlett magyar hadi társainak köszönhette Adolfon nyert győzedelmét és császárságra való emeltetését; mindenek felett pedig az ugyan abban 's a' következő 1299 a' Rákos mezején tartatott nagy országgyülés, az első a' maga nemében, a' mellyen az egész nemesség személy szerént vala jelen a' Kunok 's Szászok követeivel együtt, 's a' mellynek fővégzése a' volt, hogy III. Andrást, mint Arpád valóságos maradékát, mindnyájan természetes királyoknak 's uroknak esmerik. De az alatt VIII. Bonifacius pápa Martellus Károlynak elmaradott fiacskáját Robert Károlyt Magyarország királyának esmerte, és Csényi Gergelyt, az akkor nála mulató esztergami érseket, a' maga képviselőjévé tette Magyarországon, a' ki a' számkivetett Német-Ujváriakkal együtt bejött, az egyházi rendet a' rákosi

gyülésről Veszprémbe idézte, hogy ott a' király felett ítéletet tartson, az engedetleneket egyházkivetéssel fenyegette. Erre az országgyülés berekesztetett, a' király 's a' rendek fegyvert fogtak, Gergely a' Német-Ujváriakkal együtt Horvátországba vonta magát, 's Robert Károlyt, a' kit a' Brebiri grófok oda hoztak volt, 1300 Zagrábban megkoronázta. Ugyan abban az esztendőben a' király anyja Tomasina, 1301 pedig maga a' király is megholt méreg által. Ugy mondják, hogy asztali kése vala megmérgesitve. Ő volt Árpádnak utolsó férfi maradéka (l. Márk). Első házasságából való egyetlen leánya, a' 7 esztendős Ersébet, a' cseh kir. herczegnek Wenczelnek vala eljegyezve, de apja halála után mostoha anyjával Agnessel együtt, hihetőképen Albrecht császár akaratja szerént, apáczává lett. *Fábri Pál.*

András, herczegek. 1) András, II. András király harmadik fija (l. Márk.). 2) András, V. István király második fija (l. István V. és László IV.). 3) András, I. Károly magyar király fija, szül. 1327. Robert nápolyi király egyetértésével még kisded korában a' kis Joanna férjének és általa idővel Nápoly királyának szánva, hogy az oda való nyelvet és szokásokat jó előre magáévá tehesse, már 6 esztendős korában Nápolyba vitetett, hol a' kézfogás mindjárt, a' menyegző pedig keves idő mulva véghez ment. Azonban a' tüzes Joanna csendes férjét soha sem szerette, 's nem sokára a' hidegséget gyülölség váltotta fel; más felől a' gyenge András gondatlan kedvenczei által vezéreltetve, a' nápolyi nagyok szeretetét tökéletesen elvesztette. Robert halála után 1343 az elfojtott békételenség egész erővel kitört, mellynek lecsendesitésére I. Lajos magyar király anyját küldé Nápolyba. Ez a' két ifju házas között szinlelt békét szerzett ugyan, sőt ennek megerősitésére a' pápától engedelmet is nyert; azonban eltávozása után a' visszálkodások ujra kiütöttek, Joanna férje koronázását akadályoztatja, a' kormányt magához ragadja, vesztegető és bujálkodó életét folytatja, férjét egészen elnyomja és megszenvedi, hogy az ellene összeesküdtek Nápolyból vadászat szine alatt Aversába csalják, ott éjjel szinte szeme előtt nagy kegyetlenséggel és sok hurczolások után megfojtsák Aug. 20. 1345. *Gr. Teleki József.*

Andráskereszt, X formáju kereszt, Szent Andrásról vette nevét, kiről azt mondják, hogy Nov. 30. 83 Patrasban Achaiában illy formáju kereszten holt legyen meg.

André (Keresztely Károly), 1821 olta würtembergi kir. udvari tanácsos, elébb Brünnben gróf Salmnak gazdasági tanácsosa, a' Hesperus nevü folyó irásnak, az austriai nemzeti kalendáriomnak és egyéb az ország és nép miveltetésére czélzó, fontos irományoknak hires kiadója, szül. Mart. 20. 1763 Hildburgshausenb. A' nevelői hivatalra adta magát és egykoron főgyámola volt Salzmann nevelő intézetének, mellyet 1785 nevendékek oda vezette és mivolti segedelmei által akkor mentett meg, mikor felállitójának lelke csüggedni kezdett. Mint iró 1788-tól fogva 1798-ig a' nevelés és tanitás körül szerzett magának érdemeket. Főkép becsülik a' nevelők először Bechstein, uzután Blasche társaságában kiadott ezen munkáját: *Gemeinnützige Spaziergänge auf alle Tage im Jahre* (10 köt. 3-ik kiad.). Jó oskolai könyv volt e' következő irása is: *Compendiöse Bibliothek der gemeinnütz. Kenntnisse* (120 füz.), mellynek folytatása elakadt, midőn a' szerző 1798 végével a' brünni protestans oskolák igazgatását áltvette, és a' tilalom megjelent, hogy ausztriai alattvaló még külföldön se nyomtattasson munkát a' bécsi könyvvizsgálás helybenhagyása nélkül. Ezen időből való a' *Reichsanzeiger* vagy a' mostani *Allgemeine Anzeiger der Deutschen* nevü folyó irás planuma, mellyet elejénte (már most 33 év előtt) Gothában udvari tanácsos Beckerrel egyesülve kezdett, de kivitelét keves idő mulva ennek magának engedte. Sok jót tett André az austriai birodalomban 1800-tól fogva 1805-ig *Patriotisches Tageblatt* czimü, 's Jósef császár ideje olta első és sok ideig egyetlen illy nemü, nemzeti folyó irásával, könyvvizsgálási környülállások azonban

meggátolták folytatását. Mennyire törekedett André a' tudományos esmereteket közhasznuakká tenni, megmutatta a' többek közt 1802 ezen munkájának: *ABC oder erstes Lehrbuch der Mineralogie* kiadásával, és több száz ásványgyüjtemények elterjesztésével, mi által ezen tudománynak Austriában a' köz életre nagyobb behatást szerzett. Irói tehetségét André részént általjában a' nép miveltebb osztályára, részént különösen a' mezei gazdákra forditá. Amazoknak 1809 olta *Hesperus* nevü 's a' hozzá értőktől kedvezőleg fogadott encyclopaediai folyó irását, emezeknek gazdasági ujságait (*Oeconomische Neuigkeiten*) szánta. Mind a' két folyó irás jeles dolgozó társaktól sok eredeti darabokkal ékesittetvén, köz kedvességet nyert minden német ajaku tartományokban. 1810 felszólittatott kalendáriomirásra. Ez nyujtott neki alkalmat az austriai köz polgár miveltségére is behatni, mint szélesen elterjedt és az utolsó években fontos statisticai toldalékokkal gazdagitott nemzeti kalendáriomának 14 évi folyamatja nyilván bizonyitja. A' földleirásban és statisticában is jelesen dolgozott, és az austriai cs. kir. birodalomnak tőle megjelent leirásáról (ez 15-ik köt. Bertuchtól Weimarban kiadott *Laender-und Völkerkunde* czimü földleirásnak) a' bécsi folyó irások is dicséretesen emlékeznek. Végre 1812 fontos okokból elveszté André az 1806 adott engedelmet. Igy tudományos foglalatosságaiban magát gátoltatni képzelvén, minekutána Majus 4-ikén 1821 a' würtembergi királytól udvari tanácsosnak neveztetett volna, würtembergi szolgálatba állott, hol a' gazdasági egyesület középponti tisztségénél tudományos titoknokká és az egyesület folyó irásainak szerkeztetőjévé lett. — Még említést érdemel, hogy Brünnben a' mezei gazdaság, a' természet és ország esmeretének előmozditására felállott cs. morvai társaságnak husz évig, ugy szólván, lelke volt, mig végre 1820 titoknoki hivatalától lemondott. Különösen a' Ferencz museumának felállitása körül is nagy érdemet szerzett magának. *B. L.*

Andreossy (Antal Ferencz, gróf), franczia generalis, dédunokája a' hires A. Ferencznek (mh. 1688), ki mint ingenieur a' languedoci canalist az atlasi és földközépi tenger közt tökélyre vitte, szül. Mart. 6. 1761 Castel-Naudaryban, 1781 artilleria-lieutenanttá leve. 1797 megkülönböztete magát mint az ágyuzó sajkák commandansa a' mantuai tón, ezen erősségnek ostromlásakor, később pedig tudós, kivált mathematicai munkáji által, mint katona és a' kairoi nationale institutum tagja, az egyiptomi franczia táborozásakor. Franczia követ volt Londonban az amiensi béke után, azután Bécsben 's utoljára Konstantinápolyban. 1814 visszahivá őt innen a' király; 1815 a' 100 nap (cent jour) alatt ujra hivatalra adá magát Napoleon alatt. Következő munkájin kivül: „*Sur le canal du Midi*“; „*Mémoire sur l' irruption du Pont-Euxin dans la méditerranée*“ és „*Mémoire sur le système des eaux qui abreuvent Constantinople*“ becsültetik a' Bosporusról és a' török birodalomról irt munkája. Megholt A. Montaubanban Sept. 16. 1828.

Andrieu (Bertrand), az uj időbeli történetekre 1814 olta készitett 's javalattal fogadtatott emlékpénzekről esmeretes medailleur Parisban, szül. Bordeauxban 1761, mh. Parisban 1822.

Andrieux (François Guillaume Jean Stanislaus), a' jelesebb uj franczia játékszini költők közül való. Szül. 1759 Strasburgban, 's a' revolutio előtt herczeg Uzès titoknokja volt. A' revolutiokor a' szabadságnak kelt pártjára, polgári alkotmányt v. constitutiót akart, 's alapitani azt a' természeti törvényre. Mint iró könnyü elmésség, jól találó characterfestés, kellemes költések által tetszék. Csak nyelve nem mindenütt tisztált, némellyet gondatlanul hányt öszve. 1798 a' törvényhozó testnél a' Seine departementnek volt küldöttje, 's lelkes beszédjei a' legalsó vagy kezdő oskolák, a' sajtó szabadsága 's a' követeknek Rastadtban történt meggyilkolása felől nagy figyelmet vontak reá. A' 18 Brumaire után tribun lett, Julius 21. 1800 titoknok, Septemberben a' tribunatus előlülője. Buzgón és rendithetlenül szólott az első consul 's a'

statustanácsnak polgári alkotmányt sértő erőszakoskodása ellen, mig 1802 le kellett lépnie. A' császár azonban még is kinevezte később a' becsület legiója vitézének, 's a' *Collège de France* literatura, a' polytechnicai oskola szép tudományok professorát tisztelé benne, ugyan az által tétetve ezekké; a' király pedig 1816 a' franczia academiá 40-e közé számlálta. Hogy ne tisztelné akarmelly párt az egyenes uton maradó jelest. „*Anaximandre*“, vig játéka, egy felvonásban, elsőbb diszü dolgozása. Tetszenek: „*Les étourdis*“ és „*Molière avec ses amis.*“ Bécsben ezen munkája is: „*Examen critique du theatre des Grecs.*“ *D. G.*

Andromache, Eëtion, Thebe (Ciciliában) királyának leánya, Hector (vö. e.) neje. Troja elfoglaltatásakor Pyrrhusnak, Achilles fijának, jutott, a' ki Epirusban 3 fiut nemzett vele. De Hermionéval kelvén egybe, általadta Helenusnak, Priamus fijának, kinek még egy fiut szült. Ezen A. Euripides egy szomoru játékának főszemélye. —z—

Andromeda, az aethiopiai király Cepheus és Cassiopeja leánya. Mind az anya, mind a' leány ritka szépek voltanak. Midőn egykor azzal dicsekednék Cassiopeja, hogy leánya szépsége felülmulja a' Nereiseket, az istennék könyörögtek atyjoknak, hogy állna bosszut megbántatásokért. Neptunus beözönlé Cepheus birtokát, 's egy szörnyeteget külde büntetésül, melly veszéllyel fenyegeté azt. Az oraculum jóslata szerént a' tengeristent csak ugy lehete megengesztelni, ha Cepheus a' szörnyetegnek adja prédául leányát. Cepheus kénytelen volt feláldozni A.t, ki egy sziklára kibilincseltetett. Perseus, midőn meggyőzvén Medusát, a' gorgoni fejet tartva kezében, jőne vissza a' Pegasuson, illy állapotban látá meg a' leánykát. A' szánakozás és szerelem érdeklették a' hős szivét, 's azt igérte, hogy megöli a' szörnyeteget, ha A-t feleségül nyeri. Cepheus ráállott 's szavát meg nem szegte. A. Perseus (l. e.) tetteinek emlékéül a' csillagok közé számláltatott. —z—

Anecdota, tulajdonképen anecdoton (görög szó), az, a' mi még ki nem adatott és esmeretessé nem tétetett. Mi e' szóval rendesen valamelly rövid, vonszó elbeszélésnek, valamelly nevezetes vagy elmés kinyilatkoztatásnak, rendkivül való vagy nevetséges esetnek megfogását kötjük öszve. Ezen megfogásnak kimagyarázása annál nehezebb, mennél többb nemü dolgok értetnek és foglaltatnak be az alatt, 's gyakran az anecdoták egyértelmüek az Ana-val (l. e.). Ha az anecdoták valamelly közönségesen érdeklő történt esetek vagy nevezetes személyek élete iránt esmeretlen felfedéseket nyujtanak, vagy valami különös elmés fordulatot vesznek, ugy kiváltképen alkalmatosak a' társasági körökben való mulattatásra, csakhogy mindég attól függ a' dolog, hogy azok épen idejében és finom beszélésbeli ügyességgel mondassanak el; illy esetekben egy már gyakran hallott anecdota is kedves benyomást fog tenni. Anecdotáló-nak nevezik nálunk gunyosan az olly embert, a' ki minden alkalomra, minden szóra kész a' maga mindennapi történettárát kiüriteni, valamint az olly irót is, ki a' maga munkájit holmi költött vagy pedig minden fontosság nélkül való beszédekkel 's historiácskákkal ékesgeti.

Anemometrum, l. Szélmérő.

Anevrysma, verő-érdaganat, valamelly verő érnek ez vagy amaz helyen való kiterjeszkedése. Ez az igazi anevrysma, de ide számlálják még a' nemigazi anevrysmát is, midőn valamelly verő ér fel lévén nyilva, a' vér a' szomszéd reczés szövetbe lépik, továbbá mikor valamelly verő ér külső hártyáji meg vannak sértve, 's a' belső hártya az előállott nyiláson által kiterjeszkedik, kinyomul és egy zsacskót csinál (öszvetett anevrysma); végre a' verő-vérérdaganat (anevrysma varicosum), midőn a' gondatlan érvágásnál a' vérér egészen, egyszersmind pedig az alatta fekvő verő ér felső oldala is áltvágatik, 's igy ebből a' vér a' vérérbe nyomul. Az igazi anevrysmának okát eddig részént a' vér erős nyomakodásában, részént a' verő-érhártyák gyengeségében és petyhüdtségében keresték az orvosok, de kétséget sem szenved, hogy ezen fontos nyavalyá-

nak oka sokkal mélyebben fekszik, mellynek felfedezéséhez az újabb orvosi tudomány hatalmasan közelget. Az anevrysma sokkal többször előfordul a' nagy verő-értörzsökökön, kivált a' szív szomszédságában, az aorta ivhajlásán és a' külső tagokon, p. o. a' térdhajlásban 's az oldalbordákon, hol az arteriák inkább ki vannak a' kiterjesztés és erős mozgások, test megszoritásai, taszitás, esés és zuzás által tétetve a' gyakori megsértéseknek. Adhatnak azonban alkalmat, kivált a' belső anevrysmákra többféle nyavalyák, erős vérbuzgások, hevitő italokkal való élés, erős szenvedelmek és indulatok, kivált harag, sőt okozhatnak ezek verő-érszakadásokat 's ezek által hirtelen halált is. A' külső anevrysmákat az arteriák táján lévő, elejénte kicsiny, gömbölyü vagy tojásdad daganatból lehet megesmerni, melly puha, rugós, 's mellyben az érveréshez hasonló kotogást vehetni észre. Ez a' kotogás megszünik, ha a' daganat felett erősen megnyomatik az arteria, 's megjelenik azonnal, mihelyt a' nyomás megszünik. A' nyavalya első periodusában sokáig kicsiny marad a' daganat, vagy legalább igen lassan nő; a' másodikban már hirtelen megnevekedik, szine megváltozik 's kékké lesz, fájni kezd, a' szomszéd részek feldagadnak, a' daganatban kevesbbé észrevehető a' kotogás. Végre ha gyógyulás nem következik, megreped a' daganat, mellyben igen sok részént megaludt, részént folyós vér van, és a' beteg vére elfolyván, vagy a' rész megfenésedvén, meghal. A' belső verő-érdaganatokat nehéz megesmerni; gyanitani lehet akkor, ha az érverés nem egyenlő, 's ha a' beteg szivdobogásban szenved, (de a' mellyet nem kell összevavarni a' bővérüeknek, hypochondriacusoknak, a' görcsökre hajlandó asszonyszemélyeknek 's meff. szivdobogásával), ha e' mellett a' lehelléssel való bajlakodások, belső, kotogó fájdalom 's gyengeség jelennek meg. A' külső anevrysmákat eddig ugy gyógyitották, hogy vagy tartós nyomást alkalmaztattak a' daganatra, vagy pedig kiirtották azt operatio által, mellynél (Hunter methodusa szerént) az arteria a' daganat felett megmezitlenittetvén, leköttetik, ugy hogy az által a' vérnek az anevrysma zsacskójába való folyása megakadályoztatik, 's annak öszvehuzódása eszközöltetik. A' tökéletesitett orvosi tudomány az anevrysmát a' testben lappangó nagy nyavalya küljeléül vévén, annak gyökeres gyógyitását csupa belső szerekkel igyekszik végrehajtani, meg lévén a' felől győzetve, hogy a' külső szerekkel való gyógyitás csak a' nyavalya képét változtatja, de a' kivánt czélhozjutást elő nem segiti. *A. B. P.*

Anfossi (Pasquale), szül. Nápolyban 1729, az ott való muzsikaoskolában elébb hegedült, azután pedig Sacchini és Piccini mesterektől muzsikaszerzést tanult, melly utolsónak kedvét megnyervén, annak közbenjárása által 1771 a' romai delle Dame játékszinhez jutott, 's noha ott nem igen nagy szerencséje volt, Piccini még is több illyen helyekre segitette. Ezentul szerencsésebb lett ugyan Anfossi, mert az ugy nevezett „Üldözött esmeretlen" daljátéka 1773, valamint következő esztendőkben „*La finta giardiniera*" és „*Il geloso di cimento*" darabjai is köz tetszéssel fogadtattak; de ellenben az „*Olympiade*" 1776 olly rosszul ütött ki, hogy az ebből származott kedvetlenségek miatt Romát elhagyni kénytelen vala. Ekkor Olaszországot keresztül utazván mint velenczei conservatoriumbeli tanító, 1780 Franciaországba ment, hol az Üldözött esmeretlent a' királyi academiában ismét előadatta, de ennek kellemes és vidám muzsikája itt sem nyert ollyan tetszést, mint a' millyent érdemlett. Innen Londonba ment, hol 1783 az olasz játékszinnél muzsikaigazgató volt. 1787 ismét visszatért Romába, hol több darabjait előadatván, azoknak szerencsés kimenetelén nem csak előbbi kedvetlenségeit elfelejtette, hanem általok köz figyelmet és kedvességet is nyert, mellyet egész 1795 történt haláláig megtartott. Szerzeményei ugyan Sacchini és Piccini munkájira emlékeztetnek, mivel magát azok után formálta és mivelte; de izlése, előadása 's felemelkedésben és kifejtésben való mestersége olly szembetünők, hogy e' részben némelly darabjainak be-

rekesztései való li remekek, termékeny esze pedig oda mutat, hogy igen könnyen is dolgozott. Jelesebb tréfás daljatékai közt említést érdemelnek: „*L' avaro*“, „*Il curioso indiscreto*“, „*I viaggiatori felici*“. Ezen kivül leginkább Metastasio után több oratoriumokat 's énekeket is készitett. *J.*

Angelek, német nép, melly a' mai Magdeburg herczegségében lakott vala, 's hihetőképen a' Longobardok régibb ülő helyébe költözött, mikor ezek a' Cheruskiak földjének éjszaki részét elfoglalták. Minthogy a' Rhenushoz és a' romai hirodalomhoz soha sem közelitének, nyoma sincs neveknek a' romai iróknál, kiknél a' Chauzok és Szászok közönséges neve alatt jőnek elő, mig Britannia meghódoltatása őket, mint egyes népet, esmeretesbekké nem tette. Az 5 szazb. csatlódtak erős szomszédjaikhoz, a' Szászokhoz, 's Angol-Szászok neve alatt a' mai Angolországot (l. Nagy-Britannia) hóditák meg; egy része a' dán félszigeten maradt, hol Schleswig herezegség keleti tengerpartján egy csekély vidék Angelnek neveztetik.

Angelo (Michel), l. Buonarotti.

Angelo, (Castello di S.), l. Angyalvár.

Angeloni (Luigi, gróf), Frosinoneból. Repülő irását 1814 Olaszország népei eggyé léte iránt a' burkus király kegyesen fogadta. A' régi 's mostani olasz polgári, társalkodási 's tudományos állapot leirása benne vonszó. Uj a' lombardiai követségnek, melly 1814 Parisba a' szövetséges fejedelmekhez ment, sikeretlenségéről szóló előadás. Lord Castlereagh igy nevezé az Olasznak önfüggése iránt kiadva volt hitegetéseket: „*Opere d' imbecillità*“. 1818 Angeloni Parisban ezt adta ki 2 kötetben: „*Dell' Italia, uscente del Settembre del* 1818, *Raggiomenti IV dedicati al italica nazione.*“ *D. G.*

Angelus Silesius, tulajdon nevén dr. Scheffler János, egyházi költő és mysticus, szül. 1624 Boroszlóban, III. Ferdinand császár udvari orvosává lett, 1653 a' romai cath. hitre tért, és 1650 születése helyén egy monostorban holt el. Gyengéd érzésére, tüzes lelkesedésére, de mellette nagyzó fonakságára 's áhitatos enyelgéseire nézve hasonlit a' „*Trutz Nachtigall*“ költőjéhez, Spee Fridrikhez. „*Cherubinischer Wandersmann* nevü munkája majd egy egész századig többféle kiadásokban elterjedt épületes könyv volt. Először Glogauban jelent meg 1675. Ezen kivül még két munkát irt, egyet: „*Geistliche Hirtenlieder*“, másikat „*Betrübte Psyche*“ nevezete alatt. Emlékezetét az ujabb mivészoskola megnyujtá. 1815 Heid adott ki Angelus Silesius mondásaiból egy gyüjteményt; 1818 Horn hasonlót cselekedett, és 1820 Berlinben jelent meg: „*Sammlung geistlicher Sprüche aus dem cherubinischen Wandersmann.*“

Angiologia erek és lymphás edények tudománya. (L. Anatomia.)

Anglaise (ang. country-dance), angol, eleven 's könnyü mozgásu tánez; eredetét a' franczia r i g a u d o n tól veszi, melly lassanként egyszerübb lett, 's most közönségesen négy fordulatra szorittatott. 8 tactusu, 's kétszer ismételtetni szokott melódiája, mesterkélés nélkül összekötött kottafigurákból 's egyenlő számu felosztásokból áll. Tactusa rendszerént $^2/_4$ vagy $^3/_4$. *J.*

Anglesea (Henrik Vilmos P a g e t, uxbridgei gróf, marquis), angol lovas generalis, ki a' waterlooi ütközetben Jun. 15. 1815 megmutatott vitézségéért, hol egyik lábát elveszté, Angleseai marquisságra emeltetett. Szolgált Wellington alatt Portugalban és Spanyolországban, hol mint generallieutenant, Paget név alatt, ügyessége 's bátorsága által magát több alkalmakkal megkülönbözteté, 's több izben meg is sebesitteték. Angliába visszatértekor Augb. 1815 a' lichfieldi polgárság diadalban vivé a' város házához és egy tiszteletbeli kardot nyujta neki. Marquis Anglesea a' brit felső házban ül, és a' királyné processusában a' büntető bill mellett voxolt. Szerencsétlen egybeköttetése lady Charlotte Wellesleyvel, Wel-

lington sógorasszonyával, kit férjétől elválta után hitvesül vett, tudva van. Vicekirállyá leve Irlandban, de 1828-ik eszt. végén visszahivatott, mivel Wellington nézeteivel nem egyezett.

Anglia, Angolország, Nagy-Britannia (l. e.) déli része, a' tulajdonképen való Angliát, Wales herczegségét, Man szigetét és a' normanni szigeteket, mellyek öszveséggel 2770 nsz. mföldön feküsznek, foglalja magában. A' körüle lévő tengerek sok öblöket és kikötőket formálnak. 50 hajókázható folyója közt legnevezetesebbek: a' Themse (Thames), melly ezt a' nevet Hentleynél Berkshirének határaiban kapja, előbb pedig Isisnek neveztetik; a' Trent, melly az Ousevel való egyesülése után Humber nevet visel; a' Severne és a' Mersei. A' tartomány belső öszvekötésére igen sok csatornák (l. e.) épittettek. Tavakkal Anglia nem bövelkedik, a' legnagyobbak éjszaki részében vannak. Legnagyobb tava az igen kellemetes környékü (kiváltképen a' rajta lévő legnagyobb szigeten) Winand tó. Még gazdagabb szép tájékokkal a' Derwent-Water tó, mellyet szép téres rétek és meredek kősziklák vesznek körül. Némelly tájékain posványok és mocsárok is találtatnak, kiváltképen Lincolnban. Földje részszerént tér, részszerént hegyes völgyes. Déli partjait alacsony halmok, dél-kel. partjait krétás hegyek fedik; éjszakkel. tartományiban, nevezetesen Norfolkban és Lincolnban, pedig alig emelkedik feljebb a' föld a' tenger vizénél, 's igen lapályos. Angliának legdélnyugotibb pontjától a' nyugoti partokig egy mindég feljebb feljebb emelkedő hegy nyulik, melly most inkább, majd kevesbbé közeledik az ország közepéhez, és a' melly cornwalli hegynek neveztetik. Futását éjszaknak intézi, több ágakra oszlik, a' nyug. partok felé hajlik, a' nyug. grófságokat hegyesekké teszi és csaknem egyesül a' walesi bérczczel, mellynek legfelsőbb csucsa, a' Snowdon, 3456 l. magasan van a' tenger felett. Angliának főhegye a' Peak, mellynek láncza Derby, Lancaster és York grófságokon terjed el, és kiváltképen Derbyben igen bájoló tájékokat formál több igen nevezetes barlangokkal, mellyek közt kiváltképen megjegyzésre méltó a' legszebb csepegő kövekkel fedett castletoni barlang. A' Bonvennél lévő 150 l. nagy barlangban sok régi világbeli állatoknak csontjai és szarvai találtatnak. A' természet csudájival gazdag Peak bérczknek legmagasabb csucsai a' 4050 l. magas Wharn és a' 3987 l. Ingleborough. Egészen a' Cheviot bérczekig, mellyek csinálnak Anglia és Skóczia között határt, kiterjed. Angliának éghajlatja nedves és változó, de nem egészségtelen; gőzkörnyéke homályos és ege nem tiszta. Keves tartományokban ér el az ember olly nagy vénséget és olly erős testére nézve, mint Angliában. Mind a' hévség, mind a' hideg mérséklettek, és a' tél gyengébb, mint más a' szélességnek ugyan azon, sőt beljebb eső gradusa alatt lévő tartományban. A' fagyás ritkán tart tovább 24 óránál, a' hó egynéhány nap alatt elolvad, 's a' barmok egész esztendőn által a' szabad ég alatt tartatnak. Földje általjában véve termékeny, a' földmivelésre, gabonatermesztésre 's borontartásra alkalmatos, és a' legszebb zöld gyeppel fedetik, mindazáltal még most is van benne 7 mil. acrenyi pusztaság 's miveletlenül heverő föld. Termései: igen jófaju szarvas marha, mellyhez erejére nézve keves europai tartományban találtatik hasonló; kiváltképen jó lovak; sok juhok, mellyek a' spanyolországiak után legfinomabb gyapjut adnak; sok sertés; nagy és erős kutyák; sok szárnyas állat, kiváltképen ludak, mellyek annyira meghizlaltatnak, hogy 30 fontot nyomnak; temérdek halak, tengeri csigák 's tengeri rákok; ragadozó vadjai épen nincsenek 's enni valók igen kevesen találtatnak. A' lakosok termesztenek gabonát, több buzát, kevesebb rozst, igen jó árpát, jóizü kerti növevényeket, lent, keves kendert, elég és jó komlót, sáfrányt, édes gyökeret, rhabarbarát, különös nagyságu, de vizes gyümölcsöt; bor helyett, mellyet a' sok esőzések és gyakran felhős ég miatt termeszteni nem lehet, csak almabort készitenek. A' tüzi fa nemlétét kőszén, mellyel a' természet Anglia

földjét igen gazdagon megáldotta, pótolja ki; épitésre való fát más tartományokból viszen be. Egy europai tartomány sem ad annyi és olly jó czint, mint Anglia; továbbá van Angliának sok ónja és reze, sok vasa, plajbásza, egérköve, czinkje, piskolcza, kobaldja, kalaminércze, legjobb kallóföldje, porczellánföldje, edénynek 's pipának való agyagja, sava, melly mindazáltal a' belső szükségre nem elégséges, igen jó épiteni való köve, kénköve, gáliczköve, timsója, palaköve, krétaja, alabastroma, granitja, porphyrja, márványa, kovaköve, ásványos vize. — A' tulajdonképen vett Angliát mintegy 12 mil. és Walest 760,000 lak. lakja. Az Angolok a' hajdani Angolok és Szászok maradékai; igen szép 's erős emberfaj, mellynek német nyelvből származó nyelve sok deák, frisiai, franczia és britanniai szavakkal elegyes. A' Wallisiak, a' hajdani Britek maradékai, mellyek Walesben és Man szigetén minden más népekkel való összeelegyedés nélkül megmaradtak, vendégszeretések, jó indulatjok és társaságszerétések által különböztetik meg magokat a' komoly 's barátságot nem kedvelő Angoloktól; hanem tudatlanok, babonások és szegények. Nyelvek, melly a' hajdani kymri, ugyan az, mellyen beszélnek még most is a' bretagnei lakosok. Mindazáltal a' manxi nyelv (azaz a' Mona vagy Man szigetbeliek nyelve), melly az irinek vagy irlandinak leánya, igen elegyes angol, normann és olasz szavakkal. A' kymri ellenben az iri Celták nyelvétől az által különbözik, hogy német törzsökszavakkal van öszvekeverve. A' normanni szigeteket Francziák lakják, kik felette hibásan beszélnek francziául. Uralkodó vallás Angliában az angol reformata (l. Angol egyház) vallás, mellyen kell lennie az uralkodó familiának és a' status főtisztjeinek. Minden más vallásbeli felekezetek szabadon követhetik vallásokat, a' honnan sehol sincs annyiféle vallásu lakos, mit Angliában; vannak itt ugyan is Catholicusok, Lutheranusok, Independensek, Arminianusok, Arianusok, Socinianusok, Quäkerek, Methodisták, Memnoniták, Herrnhuterek és Zsidók. — A' lakosok fele fabrikákban él. A' nagyok gazdagsága és fényüzése, a' miveknek a' coloniákban és más tartományokban való nagy kelendősége, a' fabrikák tulajdonosainak gazdagsága, azok a' sok machinák, mellyek a' mivek készitésében az Angoloknál több millio kezek helyét pótolják ki, és az, hogy az Angol a' külföldinek a' maga miveit csekélyebb áron adhatja, mint ez azokat a' maga hazájában megszerezhetné, mind ezek az okok, mondom, a' mesterségi szorgalmatosságot a' tökéletességnek és nagy kiterjedésnek magas pontjára emelték. A' fabrikák esztendei mivei, lehuzván a' készitetlen materiák árát, 114 mil. és a' tiszta nyereség 27 mil. font sterlingre tétetik. Legnevezetesebbek a' pamutfabrikák, mellyek eszt. 197 mil. font pamutot dolgoznak fel; a' gyapjufabr., mellyeknek a' temérdek hazai gyapju nem elég; a' bőr-, vas-, aczél-, veres- és sárga-réz-, czin-, porczellán és félporczellán- 's üvegfabrikák, hanem a' selyem-, vászon- és papirosfabrikák is jó állapotban vannak. A' bőr és aczél mivek talán egész Europában sem olly jók és szépek, mint itt. Epen olly tökéletes vas hajók, kocsik és hidak készittetnek itt, mint legfinomabb aczélrugók és óralánczok, igen jó mathematicai, seborvosi, opticai és physicai szerszámok. Hiresek az öntött vas mivek, a' nagy vasöntő fabrikák és lapitott mivek fabrikáji. A' birminghami apró mivek mind Britanniában, mind Britannián kivül legbecsesebbek. A' porczellánfabrikák közt legesmeretesebbek a' wedgwoodiak (l. Wedgwood). Az üvegmetszés igen nagy tökéletességgel üzetik, hiresek kiváltképen a' kristályból csinált fénymivek. (L. Angol áruk.) Czukor-, ser- 's pálinkafőzései hasonlóképen igen fontosak. A' kereskedés nagy kiterjedésének főokai: az orszagnak igen hasznos fekvése; a' sok kikötők; az igen nagy nemzeti szorgalmatosság; a' világ más részeiben lévő leghasznosabb birtokok; a' nagy londoni bank (l. e.) több kisebb bankokkal együtt; a' kármentő társaságok, mellyek minden nagy angol városban találtatnak; a' csaknem minden kereskedő nemzetekkel kö-

tött kereskedésbeli egyezések és a' kereskedői társaságok, mellyek közt a' keletindiai legnevezetesebb. A' békeség olta mindazáltal a' fabrikai mivekkel való kereskedés alább szállott, és a' nép azokkal foglalatoskodó osztályának nyomorusága naponként nevekedik. Az egész angol kereskedésnek csaknem $^1/_5$ része a' Londoniak kezében van, aztán következnek a' Liverpooliak, Bristoliak, Hulliak 'sat. — Anglia 40 shireből vagy grófságból all; ezekhez járulnak még Wales, melly 12 shirere osztatik, Man szigete és a' csatornán lévő 23 nsz. mföldön fekvő normanni szigetek (53,000 lak.), u. m. Jersey, Guernsey, Sarke és Alderney (francziául Aurigny), az az egyetlenegy hely, mellyet Anglia hajdan Franczia-országban tett foglalásai közül megtarthatott. A' britanniai nép gazdag életerejének, polgári szabad életének és a' britanniai világon való uralkodásának minden csiráji a' hajdani Anglia földjébe voltak elrejtve 's ebből fejtődtek ki. Britanniának minden melléktartományi, Wales, Irland és Skóczia (Scotia), azon alkotmányokat 's rendeléseket, mellyek által reájok nézve lehetséges lett, hogy az erőnek azon kifejtődésében részt vegyenek, részszerént Angliától kapták, részszerént pedig már régebben tulajdonjaik voltak, minekelőtte Angliával egyesittettek volna. Ha a' nép mostani állapotjára jutásának történeteit vizsgáljuk, a' hajdani szász alkotmány lelke az, melly a' népben és a' statusban még most is olly hathatósan munkálódik, a' régi britanniai tulajdonságokat és szokásokat ugy kiküszöbölte, hogy alig maradtak meg azoknak imitt amott nyomai, a' Dánok durva erejének, valamint a' Normannok vitézségének ellenállott, sőt magokat ezen győzedelmeseket is meggyőzte. A' szabad köz érzés 's létel az, mellyből származott a' nép erejének azon egy czélra való munkálódása, 's ama' köz lélek, mellynek nem csak Anglia maga köszönheti jó állapotját és hatalmát, hanem a' melly ott is, a' hova Angliából általplántáltatott, mindenütt szintollyan bőven érezteti jóltévő következéseit, mint az anyaországban. Mind az, a' mi a' világot mozgásba hozza, csak az arra való törekedés volt, a' mit Anglia eddig birt, 's mindég nyilvánságosabbá lesz az, hogy Anglia az a' pont, mellytől kell a' világ sorsának további irányát vennie. Anglia az ő gyarmatiban független statusokat nevel, mellyekből az ő polgári rendelései mindég tovább terjednek, és akkor is, ha az eredeti épület az anyaországnak megrázatása által öszveomolnék, épen ugy fogják azok meneteleket a' régi és uj világon keresztül folytatni, mint most. Maga a' franczia zendülés sem egyéb, mint annak megujitása, a' mi előbb Angliában történt azon fontos és jó következésekhez, mellyeket Franczia-országnak egy része, mint a' revolutiónak szüleményét, magának akar tulajdonitani, már annakelőtte több hasonló jó következéseket 's hasonló módon állitottak elő az Angolok hazájokra nézve. Mindazáltal az ők közönséges és legfontosabb rendelései nem a' háborunak, hanem a' békeségnek gyümölcsei; még a' hajdani időből származnak azok, és a' nép belső csatázásaiban 's János, III. Henrik, I. Károly és II. Jakab ellen való küszködéseiben csak megtartattak, nem pedig szereztettek. Azért látszik azokon nagyobb részént még most is a' durvább időszakasznak neminemü rozsdája, a' mi onnan jő, hogy az Angolok minden ujitásnak felette nagy ellenségei, kik inkább elszenvednek akarmelly nagy alkalmatlanságokat, sőt a' legszembetünőbb visszaéléseket és igazságtalanságokat is eltürik, mintsem ollyan ujitásokat tegyenek, mellyeknek végét, a' mint hiszik, bár melly csekély legyen is azoknak kezdete, előre látni nem lehet. A' népnek a' parlamentben való ollyan képviselése, mellynek választatása módja képtelenséggel határos; egy olly törvény kiszolgáltatása, melly a' polgári törvényes dolgokban csaknem üres szó; azon büntető törvényhozás, mellyben a' ritkán történő 's nem tartós politicai nyughatatlanságok rendszerént indulatos keménységgel teljes állapotjának nyomai 's a' rendes határnak általhágása örökittettek, és mellynek végrehajtásában önkényesség, részre-

hajlás és nép előitéletei uralkodnak; azon polgári törvényeket, mellyekben a' földek birása olly lánczokkal van megterhelve, hogy nincs ollyan törvénytudó, a' ki ezen birtok másra szálitásának (common recovery) közönséges formáját a' praxis tekervényes utjain tökéletes bizonysággal keresztülvihetné: mind ezek, mondom, elszenvedtetnek, csak hogy a' régi alkotmány ne is ilettessék. És még is, ha ez az alkotmány ingadozni látszik, nem annak főfalai és oszlopai, mellyeknek fundamentuma még meg nem renditettett, azok, a' mik ingadoznak, hanem csak a' szobák belső alkotása az. A' népnek a' földek birásában való minden részvételből lett kiszorittatása, mind a' szegénységnek, mind a' gazdagságnak felettébb való nagysága az, a' mi ismét hajdani természeti egyenlőségébe igyekszik magát visszahelyeztetni, és a' földek tulajdonosainak és status hitelezőjinek uralkodó pártja előtt igen tudva lévő dolog az, hogy ők nem a' statust, hanem csak magokat kénytelenittettek oltalmazni. Itt tetszik meg, melly helyesen látott Montesquieu, midőn az aristocratia fővirtusának a' magamérséklést nevezte. A' magamérséklés Anglia belső politicájának talpköve. Minden közönséges terheket könnyebbiteni, a' nép állapotján szelid vele való bánás által segiteni, hogy ez kétségbeesés által erőszakos eszközökhöz nyulni ne kinszeritessék, ez az a' főczél, mellyet a' ministerium szemei előtt tart. Az ország főrészében, ugy látszik, hogy ezt a' czélt el lehet érni, ellenben a' megrongált Irlandra nézve ez a' feltétel hajótörést szenved. Itt ugyan is csak fundamentumos ujitás segithet a' dolgon, nem pedig azon csekélységek elnézései és kevesbe kerülő áldozatok, mellyek által az angol aristocratia (midőn t. i. ez az arendapénzt kevesebbre teszi) jövedelmeinek alig érezhető részéről mond le. Sőt külső politicájában is a' magamérséklést tette Anglia sinórmértékévé. Minekutána 30 eszt. alatt a' felzendült Franczia ország ellen kötött 's felállitott öszveszövetkezéseknek feje volt, és ezen rettenetes háboruban a' népnek minden erejét felaldozta és kimeritette volna, mintegy lemondott ezen magamegerőltetésének és győzedelmeinek jutalmáról. Visszahuzta magát a' zendülés principiuma ellen való további 's részszerént már könnyebbé tétetett küzdéstől; más hatalmasságoknak engedte Europa ügyében a' biróságot 's itélethozást; sőt azon rendszabásokat sem akadályoztatta meg, mellyeket önországló széke nyilván nem hagyott helyben, hanem a' legszorosabb neutralitast tartotta szemei előtt. Csak 1825 és 1826, midőn Amerikában és Portugalban fontosabb következésü mozdulások és zendülések ütöttek ki, szakasztotta félbe munkátlanságát és neutralitasát. De akarmilly sorsa legyen is Europának, annyi bizonyos, hogy Angliának munkátlan magaviselete mellett is, intézeteinek mustraképe 's példaadása által a' statusok kifejtődésére nagyobb befolyása fog lenni, mint a' mennyivel valaha a' csupa fegyveres erő és nagy hatalom birt. Ennél fogva tekintsük meg Angliának polgári alkotmányát egyenként és annak legujabb időbeli polgári állapotját.

1. Népesség, népalkotmány, nemesség. A' britanniai birodalom (1828) 88,000 nsz. mf. 137 mil. lakost foglalt magában, mellyek közül 5,555 nsz. mf. és 22,290,000 lak. jő Európára; a' honnan már europai népének számára nézve is Europának statusai közt az első helyet érdemli. 1825 a' nép száma Angliában 12,422,700, Skócziában 2,113,000; Irlandban 6,950,000; Gibraltárban, Helgolandban és Maltán 110,300 volt, odaszámlálván a' szárazon lévő és tengeri 640,500 emberből álló katonaságot is. Már Lowe 21,500,000 tette Nagy-Britanniának és Irlandnak népességét, az ő „*Present state of England*"jában (London 1822). E' szerént Nagy-Britanniát Europában az orosz birodalom (47 mil.), Austria (32 $^{1}/_{5}$ mil.) és Francziaország (32 mil.) után a' negyedik hely illeti; ha pedig Europán kivül lévő alattvalóit (kik Colquhoun szerént 42 mil. szabad hazafiból és 576,346 rabszolga Negerből; Hamilton szerént pedig az adózó tartományokban lévő alattvalókon kivül 1828-ban 83 mil. lakosból állottak) hozzá számláljuk,

akkor első helyen volna a' népességre nézve. A' nép számára nézve Skócziának felföldi tajékai még Törökországnak is utána vannak, mivel itt egy angol nsz. mföldön 50, amott pedig csak 30 lakos van. (az europai Oroszországban 23, Németországban 90—170, Francziaországban 150—154, Felső-Olaszországban 219-en laknak egy nsz. mföldön); Angliát magát ellenben, (a' hol 1 ang. nsz. mföldön 232, 's Irlandban 237 lakos van) csak Hollandia (362 lak.), Flandria (420, sőt kel. Flandriaban 554 lak.) mulja felül. Hanem arra nézve, a' mit a' főtartományok 22 mil. lakosa a' statusnak ad, egy europai népet sem lehet a' Britekkel öszvehasonlitani. Elmellőzvén azt, a' mit Anglia és Skóczia szabad tetszése szerént ad, Angliában minden főre esztendőnként általjában véve 63 shilling (Irlandban csak 11 shil.) közönséges adó esik, midőn az orosz birodalomban egy főre 9 $^{3}/_{4}$, Austriában 12, Prussiában 13 's Francziaországban 24 shilling jő. Nagyon hibázna az, a' ki azt vélné, hogy ezen adóknak nagyobb része a' kereskedésből vagy coloniákból jő be. Ha Lowe- és Colquhounnal a' nemzet tőkepénzét 2200 mil. font sterlingre tesszük, ugy abból 1400 mil. a' földbirtokokra 's a' földmivelés jövedelmeire jő, és csak 300 mil. marad fen a' kereskedésben lévő tőkepénzekre. (400 mil. a' házakra 's más épületekre számláltatik, mellyeknek egy része a' kereskedéshez, nagyobb része pedig a' földmiveléshez tartozik, a' bányászságban lévő tőkepénz 65 mil., a' csatornákban, országutakban és nagy erdőkben lévő pedig 45 millióra tétetik). A' kereskedés és manufacturák tőkepénze tehát ugy van a' földekéhez és a' földek jövedelmééhez, mint 3 a' 14-hez. Az esztendei uj productumok értékét Colquhoun 1812-ben 430 mil. számlálta, mellyből a' föld- és bányamivelésre 226 mil., a' kereskedésre 's manufacturákra pedig mintegy 204 mil. esik. Ellenben a' kereskedéssel foglalatoskodó és manufacturákban dolgozó familiák száma a' földmivelőkét felülmulja, mivel amaz mintegy 7 mil., e' pedig csak 6 mil. embert teszen. Hanem mivel Colquhoun Irland népességét nagyon kevesre tette, ott pedig a' lakosok többnyire földmiveléssel foglalatoskodnak, tehát csak ugyan a' földmivelők teszik a' többséget. Minden esetre nem emelkedett volna a' kereskedés és mesterségi szorgalmatosság ama' rendkivül magas pontra, ha az egész nemzet ereje rendkivül nagy mértékben ki nem fejtődött volna, és csak az erő ezen kifejtődésének köszönheti a' nemzet az ő eddig való szerencsés belső öszveköttetését. Két dolgot kell ebben a' tekintetben kiváltképen megjegyezni: u. m. az angol nemesség hasznos helyeztetését és azon nagy szabadságot, mellynél fogva a' status alkotmánya szerént kiki mind egyenként, mind másokkal egyesülve, szabadon munkálódhatik. Az első által a' nemzetnek minden belső meghasonlásai elkerültettek vagy legalább csak hamar megorvosoltattak; a' második által pedig azon köz jóra czélozó közönséges törekedés 's azon köz lélek állott elő, melly, mint az angol nemzeti characternek tulajdon vonása, olly igen szokott dicsértetni, de a' mellyel minden nemzet dicsekedhetnék, ha annak szabad mező engedtetnék.

Az angol n é p a l k o t m á n y n a k hasonlóképen 3 rendje van, mint más europai tartományokban: I. az urak rendje vagy a' főnemesség, (nobility); II. a' lovagi rend vagy az alnemesség, (gentry); és III. a' polgári rend (commonalty); a' papság semmi különös rendet sem formál, hanem különbféle rangjaihoz képest mind a' három közé tartozik. Mindazáltal az angol törvények és szokások csak 2 rendet esmernek, u. m. a' nemességet, melly alatt csak a' főnemesség értetik, és a' köz emberekét, kikhez számláltatik az alsó nemesség is. Ezen rangbeli különbség semmi meghasonlást sem szül a' nép öszveköttetéseiben, mivel a' nemesi familiák öszve vannak olvadva a' polgárok rendjével, a' mennyiben a' nemesi jus mindég csak a' legidősebb fiura szokott szálani, minthogy a' felsőbb hivatalokra és méltóságokra vezető ut legalább a' törvények szerént, a' közönséges szolgálat legfontosabb ágaiban pedig

valósággal is nyitva áll az érdem előtt, és a' nemesség semmi ollyan különös jussal nem él, melly által a' józan gondolkozásu nemnemesek megbántathatnának, vagy a' köz jóra való adózásban az egyformaság törvénye megsértethetnék. A' rendek egymáshoz való állása a' polgári alkotmány által olly jó rendbe van helyeztetve, hogy az egyiknek elmulhatatlan szüksége van a' másikra, és a' fórangu a' köz jóban való fáradozásainak legszebb és legmegjutalmazóbb részét csak az alsóbb rangnak bizodalma 's iránta való jó hajlandósága által érheti el. Az alsóbb nemesség pedig, melly más tartományokban rangjának különös hasznai és elsőségi jusai által a' néppel ellenséges öszveköttetésbe helyeztetik, Angliában sem a' polgári alkotmány szerént, sem valósággal nincs a' polgárságtól külön válva, melly a' nemességgel az alsó parlamentben együtt tanácskozik a' közönséges dolgok felett, és a' ki szorgalmatossága, szerencséje, tudománya és szép lelki tehetségei által a' köz népen felül emelkedik, nemes levél nélkül is, nem az emberek kedvezése, hanem érdeme, a' sors kedvezése által 's törvényes uton ülhet a' követek sorába. Az Angolok még soha sem jöttek arra a' gondolatra, hogy a' főbb egyházi méltóságokat, mint némelly tartományokban a' katonaságokat vagy statusi hivatalokat, a' születéstől tegyék függővé; soha sem tett az angol nemesség próbát a' természettől az által való eltávozásra, hogy anyai részről is nemesi származást kivánjon, vagy hogy a' familia jószágaiban való örökösödést és a' legfőbb nemesi méltóságokat a' nemesi születéstől függőkké tette volna. Az angol királyi székben az ujabb időkben is két királyné (Maria és Anna) ült, kiknek anyja Hyde Anna, II. Jakab első felesége, a' ki 1659 titokban ment férjhez és 1661 esmertetett meg törvényes királynénak, csak egy prokátornak, a' hires Hyde Eduardnak, a' ki később nagycancellarius és Clarendon grófja lett, leánya volt. Később is jöttek elő a' királyi familiában hasonló történetek, és másokban azok a' skot törvénynek azon különössége által, melly szerént a' titkos és a' szülék megegyezése nélkül kötött házasságok megtiltatnak ugyan, de a' már egyszer megkötöttek kötelező erejüekké tétetnek, megkönnyebbittetnek. (L. Gretna Green.) Sem adótól való szabadsága, sem a' törvényszékek előtt való különbsége a' nemességnek nem ad okot arra, hogy a' polgárság panaszkodjék; csak a' közönségek némelly szolgálatjaitól szabadok némelly lordok, 's az a' jusok ezeknek, hogy a' felső parlamenttől itéltetnek meg a' főbenjáró vagy criminalis ügyekben, mivel az igazság kiszolgáltatása szintollyan kemény reájok, mint másokra nézve, ezen kivül még sokkal költségesebb is, épen nem méltó az irigylésre. Az angol nemesség történeteiben mindenütt ugyan azt a' sarkalatos törvényt lehet látni, melly az angol törvényhozásnak és polgári alkotmánynak egész menetelében feltaláltatik: u. m. a' régi rendeléseknek hiven való megtartását és az időhöz 's kürnyülállásokhoz való, de igen lassu előrehaladással öszveköttetett hüséges ragaszkodást. A' mostani nemességen még most is láttatnak azon állapotnak némelly vonásai, mellyben az már az Angolok és Szászok alatt volt; tulajdonképen való örökös nemességet ezek nem esmertek; az ők nemesei, az előkelők első osztálya, csak a' királyi familiák tagjai voltak, és ezek közül is talán csak a' király fijai és unokáji számláltathattak a' nemességhez. Az ország érseke papi méltóságánál fogva azokéhoz hasonló ranggal 's hasonló jussal birt, nem ellenben, mint az ujabb időkben, fekvő jószágokkal. Az ország kerületekre (shires), később grófságokra (counties), osztatott, mellyeknek feje egy ealdorman (senator, kit a' Dánok eorlnak neveztek) volt; hanem ez hivatalát mint királyi tiszt nem birta örökség szerént. A' szabadok közt a' király és nagyok szolgáji, a' thanok, kitetsző jusokkal éltek, de ezeknek rangja sem volt örökös; a' földmivelő paraszt (ceorl) is felemelkedhetett vagy lehetett azzá, ha 5 hydenyi földje volt. tulajdon templomot, harangtornyot és a' vár kapujánál törvényszéket tarthatott, és a' királynál lévő közönséges gyülésben

jelen volt. A' kereskedő is megnyerhette a' thani méltóságot, ha tulajdon költségén 3 tengeri utazást tett, és a' ki vitézi fegyvereket szerezhetett, hogy a' királyt egy helyből (manor) a' másikba kövesse, földbirtok nélkül is eljutott már a' thanság középső lépcsőjére. A' különbféle jobbágyi állapotokban lévő szabad parasztok (ceorls, cotsets, bovarii, bowers, bure) és a' személyes szolgálatra 's földmivelésre (theowi men, esne a' Szászoknál, a' Dánoknál pedig thraels) köteleztetett örökös szolgák tették a' népnek többi részét, de a' mellyeknek különbözéseannyival öszvébb voltak egymással keveredve, mivel a' rabszolgaságból szabad polgárságra, a' szabad polgárságból thanságra és ealdermanságra vagy grófságra való lépés kinekkinek lehető volt. Az Angolok és Szászok idő szakaszának vége felé mind ezek a' méltóságok és rangbeli különbözések már igen közel voltak ahhoz, hogy örökösökké legyenek, a' Normannok urasága pedig tökéletességre is vitte azt. A' kerületek helytartóságai, a' megyék, 's grófságok örökösökké lettek, de feudalis kötelezetések mellett, 's épen ennél fogva egy század lefolyása alatt nem egyebek voltak azok, mint csupa méltóságok. Már János király alatt az earlok csak a' bárók első osztályát tették, kik ugyan sok földet birtak, nem ellenben tulajdonképen való grófságot vagy grófi hivatalt. Ez a' kerület eddig való második tisztjeire, a' kerület közönségének előljárójira, birájira, a' shire-gerefanokra, vice-comitesre, exactorokra, reevesre, és sheriffekre (grófokra) bizatott, kik azt mind e' mai napig megtartották. (Vö. Gróf.) Minden fekvő-jószági birtokosnak meg kellett a' normann királyok feudalis uraságát esmerni, minden statushivatalok örökösökké lettek, sőt a' püspökök és a' püspöki süveges apátok is a' bárók sorába léptek. Jószágaikért katonai szolgálatra köteleztetett feudumok birtokosai tették a' lovagi rendet, hanem ebből majd két osztálybeli uri rend, u. m. a' grófoké és baróké, emelkedett fel, 's ez maradt meg csak azon jusnak birásában, hogy az ország gyülésén (parlament) személyesen megjelenhessék, midőn a' lovagság vagy nemesség csak követei által lehetet abban jelen. Hogy ezen változások alatt a' szabad földmivelők száma megkevesedett és a' szabad árendások jobbágyokká tétettek, annál nem is lehetett egyebet várni; mindazáltal a' polgárság, kiváltképen London városában, már igen hatalmas és a' csupa bérfizető jobbágyok (freeholders) rendje sokkal számosabb volt, hogy sem ismét az ellenkező irány nem lett volna csak hamar uralkodóvá. A' népnek a' bárók nyomása miatt II. Richard alatt (1381) történt felzendülése, midőn az a' rabszolgaságnak általjában való eltöröltetését kívánta, csak kezdet volt, mellyet, még 200 esztendő sem mulván el ezen történet után, teljes szabadság 's a' jobbágyi köteleztetéseknek tökéletes elenyészése követett. Minden osztálybeli földbirtokosak, sőt a' robotosok is részt vettek mint freeholderek a' parlamentbe küldendő nemesi követek választásában, és csak azok rekesztettek ki ezen jusból, a' kiknek a' jószághoz épen semmi jusok sem volt, u. m. a' csupa árendások (farmers) és azok, a' kik valamelly jószágot bizonytalan időre kaptak, mellyet a' földes ur, a' mikor akarta, szabad tetszése szerént visszavehetett, vagy a' copyholderek. Az uri rend két osztályához később még más harmadik jött. III. Eduard hóditásainak fényében legidősebb fiját (1337) Cornwall herczegévé tette és 1362 ifjabb fijai számára két herczegi méltóságot (u. m. Clarencet és Lancastert) alkotott. II. Richard nem csak az ő ifjabb nagybátyjait nevezte ki York és Gloucester herczegeivé, hanem kedveltjét Vere Robertet is Irland herczegévé tette. Azolta a' herczegi méltóság mind eddig megmaradt az angol főnemesség legfelsőbb lépcsőjén, mindazáltal csak Lancaster herczege birt valóságos herczegi jószággal, mivel a' lancasteri grófság III. Eduard 4-ik fiáé Gaunt Jánosé lett mint herczegi birtok (apanage) valóságos felsőségi 's uralkodói jusokkal. Ez a' herczegség ugyan már 1461 ismét egyesittetett a' koronával, különös polgári alkotmánya mindazáltal még mind ek-

koráig megmaradt. Az emlitett idő olta több familiák jutottak herczegi méltóságra, hanem a' York és Lancaster házaknak a' korona felett való véres háboruji és a' status ellen elkövetett vétke miatt történt gyakori kivégeztetések megemésztették azoknak nagyobb részét. II. Károly idejéből még csak két herczegi titulus van meg, u. m. Norfolk (1483-tól) és Somerset (1546-tól), melly méltósággal II. Károly az ő törvénytelen ágyból született fijait ajándékozta meg. Az ujabb időkben III. György olta, ugy látszik, mintha az országló szék sinórmértékévé tette volna, hogy csak a' királyi házból született herczegeket ajándékozza meg ezen titulussal, hanem Wellington tettei kivételt kivántak és csak ő az az egyetlen egy, a' ki 1766 olta herczegi méltóságra emeltetett. Most 13 angol, 8 skot, kik közül mindazáltal kettő egyszersmind angol herczegi titulussal bir, és egy irlandi herczeg van. Többnyire a' herczegek marquis, grófi, vicegrófi, bárói 'sat. titulust is viselnek egyszersmind, mivel Angliában a' főbb titulusok némelly alsóbbakat is magokban foglalnak. A' herczegek és grófok közé II. Richard uj, azaz, marquisi méltóságot alkotott, az emlitett Vere Robertet dublini marquisvá nevezvén ki. Ezt a' méltóságot soha sem birták sokan. Angliában 1789 csak 1 marquis volt, most 17, Skócziában 3, Irlandban 12. A' marquis után a' GRÓFOK, EARLOK (l. e.), melly mind ezen titulusok közt legrégibb, következnek. A viscount vagy vice-gróf titulus VI. Henriktől veszi lételét és hasonlóképen soha sem volt számos. Most Angliában 22, Skócziában 4, Irlandban 52 van. A' grófok száma Angliában 100, Skócziában 39 's Irlandban 74; a' báróké Angliában 134, Skócziában 23 és Irlandban 74. (Ezeken kivül vannak még más bárók is, p. o. a' kincstár bárói (of the exchequer), az 5 kikötő bárói (of the cinque ports) 'sat.; hanem ezek nem tartoznak a' főnemességhez, a' felső parlamentben nincs helyek 's titulusok nem szál firól fira. (Minden főnemes lordnak, azaz, urnak neveztetik és az ország nagya vagy paire (baron of parliament). A' londoni birónak (mayor), mig hivatalát viseli, lord titulusa van. Az érsekek és püspökök személyekre nézve a' főnemesség rangjával és jusaival birnak, mellyek közt legnevezetesebb a' parlament felső házában való ülés, melly jussal az angol pairek mindnyájan, a' skócziaiak és irlandiak csak magok közül választott 16 (skócziai) és 28 (irlandi) követeik által élnek. Mind ezen méltóságokban csak a' legidősebb fiuk örökösödnek, kik atyjok életében a' közönséges életben (a' hivatalos levelekben ugyan is esquireknek neveztetnek), atyjoknak második titulusát, és ha ennek más titulusa nincs, p. o. csak báró, akkor lord titulust viselnek. A' főnemesség többi különös jusai igen csekélyek. A' criminalis ügyekben a' felső ház által itéltetnek meg, a' civilis dolgokban pedig ugyan azon törvényszék alatt vannak, melly alatt a' status többi polgárai. Ha magok tartanak törvényszéket, soha sem kötelesek hitet tenni le, ellenben mint tanuk megeskettetnek. Az ellenek tett rágalmazások némelly régi statutumokban, mint scandalum magnatum, különös büntetésekkel fenyegettetnek; de valósággal ezen statutumok nagyon ritkán hajtatnak végre. 1813-ban (ide számlálván a' 6 érseket és 42 püspököt is) a' főnemesek 564 familiát tettek, és csak a' világi főnemességnek jövedelme Colquhoun szerént 5,000,000, az egyházi uraké pedig 240,000 ft. st. ment. — II. Az alsó nemesség (gentry), a' szónak a' közönséges életben vett értelme szerént, mind azokból áll, a' kik nem közönséges kézi munka, aprólékos kereskedés 'sat. által élnek, hanem törvényes értelemben e' következendők tartoznak hozzá: 1) mind azok, kik nemesi származásuak, és igy a' főnemeseknek minden ifjabb fijai és ezeknek maradékai; 2) mind azok, a' kik hivatalok vagy méltóságok által személyes nemességet érdemlettek. Annakokáért az alsó nemesség nem is szokott különös levél által adatni, mivel az csak valamelly a' polgári társaságban viselt hivatalnak magától előálló következése. Igy volt elég hajdan Franciaországban is, a' tituluson, (t. i. egy Secretaire du roi titulusán) kivül, csak a' vivre

noblement (nemes ember módjára élni) arra, hogy valaki az alsó nemesség jusaiban nemes level nélkül is részesüljön. A' csupa gentlemannak vagy nemes embernek semmi különös titulusa sincs, megesmertető jelül mester (master) nevet visel, mellyet senkitől sem lehet megtagadni. A' nemességnek egy felsőbb lépcsőjét formálják azok, a' kik ESQUIRES (vö.), ecuyers (armigeri, scutiferi), nemesi czimerekkel élhetnek, a' nélkül hogy lovagok volnának. Ezeket hajdan csak különös királyi czimeres levelek által lehetett megnyerni; hanem ez már régen kiment a' szokásból. Minden status hivatalok, a' békebirótól kezdve felfelé, a' doctoratus, a' barristeri gradus just adnak arra, hogy valaki neve mellé esquire titulust tegyen, a' mit egy angol sem mulat el. A' lovagok (Ritter, eques) idősebb és a' pairek ifjabb fijai születéseknél fogva esquirek, melly titulusban első szülöttség jusán ezeknek maradékai is örökösödnek. Minden külföldi nemesek, sőt az irlandi pairek is Angliában csak az esquirek közé számláltatnak. A' lovagi méltóságnak (l. KNIGHT) e' következendő lépcsőji vannak. Közöttök állanak a' baronetek, egy az első szülöttség jusán örökség szerént való titulus, mellyet I. Jakab király talált fel 1611, midőn a' felzendült Irlandia ellen való táborozásra pénzre volt szüksége. 100 személy találtatott, kik közül mindenik 1000 font sterlinget adott kölcsön azon megtiszteltetéséért, ha neve elejébe ezt a' szót „Sir" teheti és czimerében az ulsteri provincia czimerét használhatja. Minden különös jusaik ebből állanak; de épen azért, mivel tiszteletbeli jus az, a' baronetek, mint önérdemeknek nyilvános megesmertetésével vagy mint érdemes elejekre megemlékeztető jellel, igen büszkék azzal. Ezen méltósággal a' kitetsző tudósok, polgári és katonai tisztek szoktak megajándékoztatni, a' honnan a' baronetek száma most 851-re megyen. A' lovagok és esquirek számát Colquhoun 11,000-re, a' nemesekét, kik csupán jövedelmeikből élnek, 35,000 atyára teszi. — III. Ezen alsó, részszerént személyes, részszerént hivatalból származó és valóságos nemesség 's a' polgári rend (commonalty) közt olly keves a' hülönbség, hogy p. o. Blackstone az angol törvényekre irt hires commentariusaiban ezt amahhoz számlálja. Az itt vett szorosabb értelemben pedig a' polgárok rendjéhez tartoznak: először minden földbirtokosak, kiknek jószágok esztend. legalább 40 shil. jövedelmet hoz be, vagy a' yeomenek, továbbá minden mesteremberek és napszámosok (tradesmen, artificers és labourers). Mint mindenütt, itt is ezek teszik a' nép nagyobb részét; de sehol sincs a' szegénység sulya és a' bővelkedés olly ellenkező irányban egymáshoz, mint Angliában. Egy háznépnek eszt. szüksége ugyan is a' nép szegényebb osztályában 45 's a' városokban 48 font sterl-re tétetik 's a' népesség $^5/_7$-ének (18 millióból 7 $^1/_4$ millióknak) kell annyiból élnie. A' népnek $^1/_3$-e (1,548,000 ember) pedig még ezen szükségére szüken kimért jövedelemmel sem bir, hanem szükségének $^2/_3$-ét imitt amott a' közönségektől kapja mint alamizsnát. A' szegények ezen taxája Angliában és Walesben Mart. 6. 1827 — Mart. 5. 1828-ig 7,715,055 ft. sterl. tett. A' népnek $^1/_5$-e (a' felsőbb 's alsóbb statustisztek, orvosok, törvénytudók, tanitók, tőkepénzesek, nemesek és gazdagok, valamint a, szegények is) semmit sem termesztenek és semmi miveket sem készitenek, 's még is azok nyelik el a' termesztmények és mivek értékének $^1/_3$-ét. A' házi gazdák számát Colquhoun $3\frac{1}{2}$ millióra teszi, mellyek közül a' királyi familiára 12, a' főnemességre 564, a' gentryre 36,861, a' status polgári tisztjeire 21,500, a' száraz földi és tengeri erőre 222,500, a' papságra 19,000, a' törvénytudókra 19,000, az orvosokra, seborvosokra és patikásokra 18,000, a' földmivelőkre (kik közt 70,000 középszerü, 210,000 csekély földbirtokos 's 280,000 árendás van) 1,302,000, a' mesteremberekre, kereskedőkre és manufacturásokra 1,506,774-en számlál. A' középső rend (egy orvos, ügyvéd 's középszerü statustiszt) familiájának esztendei jövedelme általjában véve 3—400, egy felsőbb statustiszté vagy tehetős jószágbirtokosé 800 — 1000, a' baroneteké 3500 és

a' főnemességé 10,000 font sterl. tétetik; ezen előadások mindazáltal egyenként véve nagyon hijányosak 's a' főbb ranguakra nézve igen csekélyeknek látszanak. Mr. Thellusson, a' kinek nagyatyja 30 mill. álló tőkepénzt halmozott öszve, 1 1/2 mill. esztendei jövedelmével 430 baronetnél vagy 120 lordnál birt többel. A' szegénység és gazdagság közt lévő ezen nagy különbözésnek következése az, hogy a' középszerü szabad földbirtokosak száma mindég kevesebbre olvad, és földbirtokok kevesebb kezekre kerülnek, valamint az is, hogy a' kereskedésben és manufacturákban a' más számára dolgozó béres munkások száma naponként nevekedik, kiknek helyeztetése ennél fogva mindég sulyosabb, következésképen a' szegénység mindég nagyobb lesz. Ez az az örvény, mellyhez Anglia most gyors lépésekkel közeliteni láttatik ('s mellybe Irland már elmerült), ha csak a' nagy földbirtokosak aristocratiája, elég belátással és nemes lelküséggel birván, rendkivül való áldozatokkal (p. o. a' JÖVEDELEMADÓ (l. e.) viszontbehozása által) a' végső veszedelemtől meg nem szabaditja azt. Az erre szolgáló eszközökről már több éles belátásu férjfiak gondolkoztak, a' millyen eszközök t. i. a' status adóssága egy részének rendkivül való, jövedelemre vetett adó által leendő kevesebbitése, Hatzfieldtől; az országban lévő szegényeknek miveletlen, de mivelésre alkalmatos tájékokon való megtelepitése, Owentől; a' jobbágyok állapotjának és a' földbirtok más alkotmányának, részszerént azon sulyos formálitásoknak, mellyek által a' fekvő jószágok birtoka igen megnehezittetik, eltörlése, részszerént 's kiváltképen a' nagy földbirtokosaknak arra való kötelezése által leendő törvényes megállapitása, hogy földjeiket illendő bérért örök árendába adják, vagy más visszahuzhatatlan módon a' földmivelőknek engedjék által, 's ennél fogva ezek nagyobb részének bizonyos élelmi kutfőt nyissanak fel. Ezen utolsó eszköz Angliának hajdani törvényével, melly a' földes urnak megtiltotta, hogy jobbágyait jószágaiból szabad tetszése szerént elüzze, tökéletesen megegyeznék. Igy változtatott már annakelőtte a' copyholdereknek csak a' földes ur jó tetszésétől függő jószághoz való jusa egy legalább a' parasztnak haláláig visszahuzhatatlan 's nagyobb részént örökös jusává is. Hogy t. i. a' földbirtoknak a' nemzet belső állapotjába mélyen beható formájit is emlitsem, tehát a' szabad földbirtokosak, kik az ők jószágait feudalis jus szerént függetlenül birják, akar hadi, akar udvari szolgálatot (knight service, grand serjeanty) teljesitettek, vagy adóztak és más szolgálatokra (freesocage, villein socage) köteleztettek azokért, soha sem nyomattak el egészen. Ezek közül származtak a' mostani szabad földbirtokosak (freeholders) és II. Károly alatt minden lovagi feudumok örökös szabad feudumokká (free, and common socage) lettek, következésképen minden feudalis köteleztetések és szolgálatok (kivévén az egyházi, frank almoigne és udvari szolgálatokat, p. o. koronázáskor) egészen eltöröltettek. De magok a' robotra köteles jobbágyok (villeins) is, kik közül származtak, a' mint van emlitve, a' mostani bérlő és robotoló parasztok (copyholders), ezen szolgálatjokon kivül szabad embereknek nézettek. Legnyilvánságosabban kitetszik ez azon háromféle törvényszékekből, mellyek a' feudalis uradalmakban tartattak, 's mellyek, jóllehet részszerént ritkán tartatnak többé törvény szerént, még most is megvannak. A' polgári ügyekben a' freeholdereknek tulajdon törvényszékek (court-baron at common law, baron's court, freeholder's court) van, mellyben a' földes urnak vagy az ő tiszttartójának elölülése alatt ők a' birák; a' robotoló parasztok ügyeiben ellenben a' földes ur maga a' biró, a' ki az uradalmi kerületnek különös törvényei szerént (customary court) itél. Ezek a' törvényszékek 3—4 hétig tartatnak, és pedig eredetiképen a' földes ur tornáczában. Ellenben a' criminalis ügyekben a' freeholderek és robotoló parasztok kétszer vagy háromszor tartottak büntető törvényszéket (court-leet, vagy a' mint az Angol-Szászok nevezték, folk-right) a' király nevében, mindazáltal az uradalmi tiszttartó-

nak (steward) előlülése alatt, a' kinek e' végre törvénytudónak kellett lenni. A' jobbágyi hüség megsértése 's az árulás miatt tett panaszokat a' tiszttartó a' királyi birák elejébe terjesztette; a' kisebb ügyekben ellenben maga gyüjtött juryt a' kérdésben forgó ügynek megvizsgálására, melly megtörténvén, maga a' tiszttartó mondta ki az itéletet. Mind ezeknek előadásából kiki láthatja, hogy a' parasztoknak a' földes urasággal való öszveköttetése és ennek törvényszolgáltatási jusa a' nép közönséges szabadságával kevesbbé volt Angliában ellenkezésben, mint más tartományokban, és hogy a' törvényszolgáltatási hatalom eredeti vonása, „hogy t. i. e' legyen a' szabad embereknek vezérlője és előljárója," itt tisztábban tartatott meg, mint akarhol másutt. De épen e' tette az Angolokat, mint népet, nagyokká és erősökké, bár melly sok van is egyébiránt az ők rendeléseiben ollyan, a' mit gyalázni lehet.

II. Statusalkotmány. Épen nem lehet Montesquieuvel, jóllehet már sokan vélekedtek ugy, azt mondani, hogy az angol statusalkotmánynak ereje a' 3, u. m. az igazgató, birói és törvényhozó hatalmaknak egymástól való különválasztásában áll; mert kiváltképen a' parlament mind az országló szék foglalatosságaiban, mind a' birói hatalomban igen nagy és valóságos részt veszen, főképen az alsó parlament, a' mennyiben ennek felvigyázása alatt vannak a' status igazgatása és sok országlást illető dolgok, nevezetesen az országutak, hidak, csatornák épitése 's más közönséges épitések, az ifjak nagykoruvá tétele, váló perek 'sat. az ugy nevezett privát billeknél fogva; hasonlóképen veszen részt a' nemzet a' birói hatalomban is a' felső parlamentben, a' mennyiben ez a' legfelsőbb törvényszék Angliában. A' király pedig az ő titkos tanácsában vagy a' titkos tanácsosok közül kiválasztottak kisebb gyülésében, a' cabinettanácsban, gyakorolja mind törvényhozói, mind birói jusait; a' 3 legfelsőbb törvényszéknek hasonló hatalma van a' romai praetorokéhoz, mivel itéletmondásaiknak neminemü törvényes ereje van, és a' status hatalmának ezen 3 ága annyira öszve van szövődve egymással, hogy egy sem független a' másiktól. Épen olly kevessé lehet a' király és a' parlament 2 házának helyeztetését ugy nézni, mint a' monarchiának, aristocratiának és democratiának öszveelegyedését, sőt inkább a' parlament, kivévén ennek egynéhány tagjait, kik különös kinézéseknél fogva szólanak a' nép mellett, általjában véve aristocratákból áll. Az alsó ház vagy a' parlament alsó háza pedig csak a' nagyobb földbirtokosak gyülése, valamint a' felső ház is, csak más formában 's azon különbséggel, hogy ennek tagjai született aristocraták. A' nép kivánságainak a' 2 ház közül egyikben sincs törvényes és szükséges védelmezője, hanem valóságos jusai és azon sarkalatos törvények, mellyeken a' polgári szabadság áll, más intézetek által bátorságositatnak, és ezen rendelések fenállását az ő részéről ismét 2 környülállás védelmezi, hogy t. i. egy felől ugyan azok egyszersmind az aristocratiának is bástyául szolgálnak a' monarcha önkényes uralkodásra való hajlandósága ellen, más felől attól lehet tartani, hogy a' nép, ha azon reá nézve hasznos rendelésektől megfosztatik, (a' millyenek a' nép törvényszékei a' juryban, a' gyüléstartásra való jus és a' sajtószabadság), nem csak ezeket tartja meg erőszakosan és kezei között, hanem meglehet még többet is kicsikarna. A' királyi hatalmon még most is látszanak a' régi német népalkotmányból való származásának nyomai. A' szabad fegyverviselők vezérei királyokká, az ország fő feudalis uraivá, törvényhozókká (a' parlament végzései ugyan is csak kérések, mellyeket a' király egy „Majd meglátom"-mal, le Roi s' avisera, félre tehet) és birákká lettek (mert a' westminsteri főbirák sokáig egészen a' királytól, a' ki azokat akarmikor elbocsáthatta hivatalokból, függöttek, és a' király a' törvényeknél fogva mintegy jelen van azokban), hanem a' királyi hatalom több egyezéseknél és szokásoknál fogva korlátok közé van szoritva. A' parlament szabadságai csupán csak természetes lehetetlenség által szorittatnak meg, és gyak-

ran olly hatalom adatott annak kezébe, melly a' királyén is felül emelkedett. Mindazáltal a' megállapitott közönséges vélekedés ellen semmit sem tehet, a' honnan az Angoloknak igazságok van, midőn azt mondják, hogy az ők polgári alkotmányában 3 dolog van, mellyeknek valóságos tulajdonságát és kiterjedését nem lehet szorosan előadni, 's ezek a' korona jusai, a' parlament hatalma és a' nép jusai. Itt is az angol-szász alkotmány szolgál fundamentumul, melly I. Vilmos (1066) ugy nevezett hóditása által módosittatott ugyan, de a' fődolgokban keves változást szenvedett. A' feudale systemának közönséges használása a' feudalis uri jusoknak nagyobb kiterjesztése és a' normann udvari alkotmány bevivése, mellyel a' főtörvény- és igazgató székek alkotása öszve volt köttetve, voltak ezen változásnak főpontjai; hanem a' hajdani alkotmánynak belső valósága, a' nemzetnek 2 gyülésében, u. m. a' Wittena-gemotében (a' bölcsek, azaz, a' püspökök és előkelők gyülésében) és a' nép közönséges gyülésében vagy Mickel-gemotében (nagy gyülésben) való törvényhozó jusa, és a' népnek birói hatalma a' vele egy ranguakra nézve, a' court-baron és a' court-leetben az uradalmak jobbágyainak megitélésére, a' grófság törvényszékében, county-courtban és a' sheriffs-turnban vagy a' grófság criminalis törvényszékén, az assisekben és juryban, 's végre a' pairekre nézve a' felső házban való birói jusa megmaradtak, a' királyok rendkivül nagy feudalis uri jusai pedig a' szabadság levelek által III. Henrikig megszorittattak *).

A) A' király. (L. Chitty „*Treatise on the law of the prerogatives of the Crown and the relative duties and rights of the subject*“ London 1820). A' korona örökös bizonyos törvények szerént, mellyeknek megváltoztatására a' parlamentnek hatalma van. A' királyi méltóságban való örökösödés első szülöttség jusán először a' fiakra, és ha ezek nem volnának, a' leányokra megyen, kik az utolsó király férjfi ágon lévő atyjafijait abban meg előzik. Ha a' királynak örökösei nincsenek, akkor a' megholt király atyjafijai örökösödnek a' királyi székben, de csak ugy, ha a' korona első birtokosától hozzák le származásokat. Az ebben való rend linea szerént megyen, és igy az idősebb lineából származott asszonyi nem az ifjabb lineából lévő férjfi atyafiaknál előbb el jut a' királyi székre, hanem a' testvérek közt a' fiuknak mindég több jusok van a' koronához, mint a' leányoknak. A' korona közbevetetlenül megyen által az örökösre, a' nélkül hogy arra nézve valami különös cerimonia volna szükséges. Soha sem marad tehát a' királyi szék üresen, és Angliában, valamint Franczia-országban is, igaz az, hogy a' király nem hal meg és a' megholt az élőt a' korona birtokába helyezteti; a' honnan II. Károly országlása nem a' királyi székre lett hazahivatásától, hanem I. Károly halálától kezdve számláltatik. A' király 18 eszt. nagykoru; a' koronaörökös kiskorusága alatt miképen igazgattassék az ország, a' király intézi el testamentomában, mellyet, ha a' király nem tett, akkor a' parlament teszen a' felől rendelést. A' koronaörökös III. Eduard olta született Cornwall-, egy nyilvános levél ereje szerént Walesnek herczege. A' király a' westminsteri apátságban koronáztatik meg a' canterburyi érsek, a' királyné pedig a' yorki érsek által. A' királynak és udvarának, a' főtiszteknek és collegiumoknak tartására a' parlament 1820 a' Civillistát (l. e.) IV Györgyre nézve, Nagy-Britanniából 850,000 's Irlandból 207,000 fontra tette. Az ország főhivatalai, mellyek két örökség szerént valókon kivül a' királytól szabad tetszése szerént töltetnek be, ezek: 1) a' nagycancellarius (lord high-chancelor) egyszersmind nagy pecsétre ügyelő (keaper of

*) A' britanniai statusalkotmánynak oklevelei ezek: 1) I. Henrik hajdani szabadságlevele (charta libertatum, charter); 2) a' magna charta (the great charter); 3. Charta magna; 3) a' Petition of rights (l. e.) törvényért való esedezés; 4) a' Habeas-Corpus-Bill (l. e.); 5) a' Declaration of rights, bizonyos alkudozás, mellyet III. Vilmosnak 1689 el kellett fogadni, hogy a' koronát elnyerhesse; 6) az 1701 és 1705-iki örökösödést illető acták; 7) a' Skóczia egyesülését tárgyazó 1707-iki és 8) az Irland Angliához való kapcsoltatásáról szóló 1801-iki acták.

the great seal). 2) A' nagykincstárnok (lord high-treasurer), a' kincstár elölője. Ezt a' tisztseget I. Györgytől fogva 5 biztos viseli, kik kincstár lordjainak neveztetnek 's kik közül az első ministeri hatalommal bir. 3) A' status vagy a' titkos tanács elölülője (lord president of the privy council). 4) A' titkos pecsétre ügyelő (lord privy seal), a' ki nyomja reá minden királyi privilegiumokra, adományokra 's más okleveleekre a' titkos pecsétet, mellyekre csak azután nyomatik reájok a' nagy pecsét, ha szükséges. 5) A' nagykamarás (lord high-chamberlan). 6) A' nagymarschall (lord earl marshall), a' ki egyszersmind főbiró a' genealogiai ügyekben. Ezt a' hivatalt a' Norfolk herczegi familia birja örökség szerént. 7) A' nagyadmiral (lord high-admiral) vagy a' tengereket és folyókat illető ügyek főbirája. Ez a' hivatal most több biztosok kezében van, kiknek elölülője admiralitas első lordjának neveztetik. Skócziában, Angliával való egyesülése olta, még 5 korona- és statustiszt van. A' király Angliában minden elejivel és örököseivel egy egészet formál; egy magában fenálló test, a' sole corporation. A' thronusban való örökösödés megváltoztatásának jusát a' parlament mind a' York és Lancaster familiák egymással való háboruskodásakor, mind főképen az 1688-iki zendüles után használta, midőn II. Jakabot és ennek masodik házasságából született maradékait a' királyi székből kirekesztette, és az 1700-iki Act of settlementben a' koronát Sófia herczegné (a' palatinatusi választó fejedelemné Erzsébet, a' ki I. Jakab angol király leánya volt, ifjabb leányának) protestans maradékainak adta. A' király hatalma törvények által meg van szoritva, és egy közte és a' nép közt köttetett sarkalatos egyezésen fundáltatik. Mert bármelly állhatatosan ragaszkodtak is I. Jakab és az ő két fija azon principiumhoz, hogy az uralkodói hatalom Istentől adatott jus, még is mindég ellene mondott annak a' nemzet és III. Vilmos; Maria és Anna csak azon közönséges kinyilatkoztatásoknál fogva ülhettek a' királyi székbe, hogy a' királyi méltóságot a' nemzet kezéből fogadják el. Mivel pedig mind e' mellett is, kiváltképen II. Károlynak a' királyi székre lett emeltetése olta, megesmertetett azon principium, hogy a' statusban a' királyi hatalom felett semmi más hatalom nem lehet, a' király tettei vizsgálat alá nem vétethetnek és a' királynak minden személyes felelet terhén felül kell emelkedve lennie, a' honnan egy a' status törvényének első sarkalatos pontjai között az, hogy a' király igazságtalanságot nem tehet, ennél fogva azon eszközök, mellyek által az országló szék törvényes korlátok közt tartatik, igen mesterséges egészet formálnak és mesterségesen fejtődnek ki. 1) T. i. a' monarchának minden cselekedetei a' törvények értelme szerént vétetnek, előre feltévén azt, hogy a' király semmit sem teszen fel ollyant, a' mi a' törvényeknek ellenére volna. 2) A' törvényekkel ellenkező rendelések 's parancsolatok nem a' királynak, hanem az ő tanácsosainak tulajdonittatnak, a' honnan mind ezek, mind pedig azok, a' kik az illyen törvénytelen parancsolatok végrehajtásának eszközei, elvádoltathatnak és vizsgálat alá vétethetnek, a' nélkül hogy szabad volna a' király parancsolatjára utalniok. Ez a' felelet terhe alá való vettetése a' király tanácsosainak egy az angol, valamint általjában véve minden statusalkotmánynak főbástyáji közül; de sehol sincs is az olly tökéletesen kifejtve, és sehol sincs a' monarcha iránt való tisztelet a' polgárok bátorságával olly jól egyesülve, mint Angliában. Ezen két principium által lehető az, hogy a' törvényekkel ellenkező királyi rendelések, p. o. valamelly polgári alkotmánnyal ellenkező megkegyelmezés 's több effélék, félretétessenek, midőn vagy azt mutatják meg, hogy a' per folyamatját a' megkegyelmezés meg nem akadályoztathatja, vagy valakinek justartásait meg nem semmisitheti, vagy ugy veszik a' dolgot, hogy a' királynak hamisan van a' tárgy előterjesztve. 3) Mind a' parlamentnek, mind a' törvényszékeknek jusok van arra, hogy az országló szék tetteit szabadon rostálhassák; kiváltképen a' parlament, valamint a' felső háznak mindenik tagja, azzal a' jussal bir, hogy a' királynak a'

királyi parancsolatokkal ellenkező vélekedéseket elejébe terjeszthesse. Mindenik pair ugyan is született statustanácsosa a' monarchának, a' honnan mint pairnek jusa van a' királynál különös meghallgattatást kérni, hogy annak az ország boldogságára czélozó vélekedéseit előterjessze. A' monarchának azon feltétele ellen, hogy a' polgári alkotmányt eltörölje, az angol törvények már azon oknál fogva semmi gátat sem vethetnek, mivel ezen principiumnál fogva: „A' királynak semmi igazságtalanság sem lehet czélja" az igazságtalanságnak már megfogása is lehetetlen 's fel sem lehet azt a' királyról tenni. A' honnan megesmert és II. Jakab esete által bebizonyitott igazságnak tartatik az Angliában, hogy a' polgári alkotmány megsemmisitésére czélozó egyenes és elhatározott próbatétele a' királynak annyi, mintha az országlásról le akarna mondani; ellenben azon kérdés, melly cselekedetekből lehet általlátni, hogy a' király a' polgári alkotmány eltörlésére törekszik? nincs eldöntve. „Ha" igy szól a' király pártján lévő Blackstone (Comment I., 245), „a' törvény és historia hallgatnak, ugy illő dolog reánk nézve, hogy mi se hozzunk itéletet, sőt inkább a' maradékra bizzuk annak megitélését, hogy micsoda esetekben kivánhatja azt a' szükség 's az egésznek java, hogy ama', jóllehet elrejtve pihenő, de a' polgári társaságban elválhatatlanul benne lévő hatalmat, mellyet sem éghajlat, sem idő, sem polgári alkotmány, sem egyezés valaha el nem törölhetnek vagy meg nem csonkithatnak, használják?" 4) Minden statuspolgárnak hathatós bástyája van az erőszaktételek ellen a' Habeas-Corpusban (l. e.) vagy a' tisztek elvádolhatásában, a' parlamentnél való panasztehetésben és végre a' sajtó szabadságában. Hanem a' királyon való személyes keresetekre nézve semmi törvényszék sincs, és csak az az egyetlenegy ut van azoknak megnyerésére, ha a' kereső a' nagycancellariushoz folyamodik, a' ki a' királynak bejelenti a' dolgot 's egyszersmind javalja, hogy azt, ha keresete igazságos, elégitse ki. A' király ellen inditott, jószág felett való perekben különös törvénykezés módok vannak, mellyek a' cancellaria törvényszékén folytattatnak. Ezek szerént előre feltétetik, hogy a' király a' peres földnek birtokában van, 's megjegyzésre méltó, hogy a' királyról az itéletmondásban semmi szó sincs, hanem csak a' birtok itéltetik a' panaszló félnek, a' királynak ahhoz való erősebb jusát fentartván (*amoveantur manus domini regis, et restituatur petenti possessio, salvo jure domini regis*), és hogy az itéletmondás végrehajtásának illetlensége elkerültessék, az itéletmondás nem egyéb, mint a' birtok általvételére való utasitás. Ez általjában véve a' királyi hatalomnak a' parlamenthez és a' nemzethez való állása, valamint a' coloniákban is, a' mennyiben a' status törvényének főprincipiuma az, hogy az angol jusok mindenüve, a' hova csak Nagy-Britanniának hatalma kiterjed, általplántáltassanak; a' honnan az angol coloniákban mindenütt fel lehet találni az anyaország alkotmányának képét. A' mi a' királyi hatalomnak a' status kormányozása egyes ágaiban való megszorittatását illeti, erre nézve méltó megjegyezni, hogy p. o. a' törvénykezésre nézve, mellynek a' közönséges hatalom 's a' hazafiak személyes szabadsága között közbenjárónak kell lenni, a' királynak és a' ministeriumnak alig lehet annak folyamatját megzavarni. A' király csak védelmezője a' törvény alkotmányának, ellenben a' végrehajtás nem az ő hatalmában van. Egy status tisztjének sem adhat nagyobb hatalmat, mint a' mennyit annak a' törvény maga ad, és mind azok a' rendelések, mellyek az egyes polgárok személyes törvényes állapotját illetik, ha nem a' törvényszékek által adatnak ki, sikeretlenek és épen nincs azoknak kötelező erejek. A' király megkegyelmezési jusa is igen keskeny korlátok közé van szoritva, u. m. a' ki sem az egyes polgárok jusait meg nem csonkithatja, sem a' már folyamatban lévő törvényes vizsgálás folytatását abban az esetben, ha az alsó ház lépik fel mint panaszló fél a' status főbb tisztjei ellen, meg nem akadályoztathatja. Az itélet kimondása után ugyan a' büntetést a' király egészen vagy részszinyire elengedheti, a'

közönséges hivatalokból való kirekesztetést mindazáltal, melly több polgári vétkekkel (kiváltképen a' közönséges hatalommal való visszaéléssel) törvényesen öszve van köttetve, egyáltaljában meg nem semmisitheti. Innen a' Habeas-Corpus törvénynek megsértésével elvádoltattaknak sem kegyelmezhet meg a' király. A' közönségesen káros következésü cselekedetekre nézve nincs a' kegyelmezésnek elébb helye, mig az, p. o. a' valamelly folyón való hajókázás megakadályoztatása miatt tett panasz egészen el nincs igazitva, és általjában a' kegyelemlevelekre nézve is, ha ezek hamis előadásokon fundáltatnak, a' törvényszékek, mint nem kötelező érejüeket, félre tehetik azokat. A' kegyelemlevelben annakokáért a' véteknek, mellyre nézve a' bünösnek megkegyelmezés adatik, pontosan ki kell tétetni, mellynek az a' következése, hogy a' valósággal veszedelmes gonosztévők nem könnyen nyerhetnek kegyelemlevelet; a' törvényszékek jegyzőkönyveiben legalább a' legrégibb időktől fogva a' legujabbakig egyetlenegy eset sem jő elő, hogy valamelly szántszándékos gyilkos kegyelmet kapott volna.

B. A' parlament alkotásának hasonlóképen az angol-szász alkotmány talpköve, hanem a' normann időszakasz elsőbb esztendejiben a' systema feudale által különös formát kapott, a' mennyiben a' koronának csak közbevetetlen vasalljai gyültek öszve az udvarnál minden esztendőben háromszor, u. m. Karácsonykor, Husvétkor és Pünköstkor. III. Henrik alatt az országlás törvénytelen birtokosa Montforti Simon, Leicester grófja, ismét a' nép-közönségesebb gyüléséhez folyamodott, a' mennyiben (1265) minden grófság nemességéből 2, és minden királyi városból vagy városi közönségből (cities és boroughs) hasonlóképen két követet hivott öszve, és ha ez valósággal ujitás és nem hajdani szokás volt is, III. Henrik, midőn az eveshami ütközet által szabadságát visszakapta és a' királyi székre jutott, még is megtartotta azt. Ezek a' rendek gyakran 's egy helyen gyültek öszve, hanem ha fontos tárgyak adták elő magokat, akkor mindenik rend, u. m. a' főpapok, bárók és a' nemesség a' városokkal tulajdon 's különös gyülést tartott, feleleteiket mindazáltal a' királynak mind együtt terjesztették elejébe. A' parlament két háza csak III. Eduard (1327—1377) alatt vált el állandóul egymástól, midőn a' főpapság a' világi főrendüekkel, a' nemesség pedig a' városokkal egyesittetett. Az érsekek és püspökök egyházi méltóságoknál fogva vettek részt ezen jusban, és csak Angliának a' Normannok által lett elfoglaltatása után tétettek azoknak világi birtokai feudalis uradalmakká 's hajtattak a' feudalis kötelességeknek alája. VIII. Henrik előtt 27 püspöksüveges apát és 2 prior tartozott az egyházi főszemélyekhez, hanem a' klastromok eltöröltetésekor mind azok elenyésztek. A' világi pairek törvény szerént nem voltak mindég tagjai a' parlamentnek, hanem csak azok, a' kiket a' király arra meghivott, de a' pairi méltóság (főnemesség, lordság) és pariamenti rang lassan lassan elválhatatlanok 's egyjelentésüek lettek. A' király mindazáltal mindég fentartotta magának azt a' just, hogy a' lordok számát tetszése szerént nevelje, jóllehet nincs többé arra szabadsága, hogy valamelly már egyszer kinevezett lordot azért, mivel rossz gazdálkodása miatt nincs többé abban az állapotban, hogy rangjához képest élhessen, méltóságától megfosszon. I. György alatt a' lordok házában már keresztülment egy bill (törvénnyé teendő feltétel), melly szerént az uj lordok kinevezésére való királyi jus bizonyos számra sorittatott, hanem az alsó ház, látván annak aristocratiai czélját, egyáltaljában visszavetette azt. Egy király sem használta annyira ezt a' just, mint III. György. 1760—1820 2 herczeg, 16 marquis, 47 gróf, 17 vicegróf (viscount) és 106 báró neveztetett ki csak magában Angliában, és igy ide nem számlálván a' skócziaiakat és irlandiakat. Ez által III. György uralkodásának vége felé (Febr. 1820) az angol főrangu urak száma 291 ment fel (I. Jakab alatt 106, 1673 154 volt) Skóczianak és Irlandnak Angliával való egyesittetése által a' sko-

eziai nagyokból még 16 's az irlandiakból 28 követ és 4 irlandi püspök (Irlandnak 4 érseke és 18 püspöke ugyan is egymást felváltva jelennek meg a' parlamentben) jött ahhoz, annyira hogy a' felső ház, az angol 2 érseket és 22 püspököt is ide számlálván, 1820-ban 363 lordból, kik közt 28 egyházi főszemély volt, állott; az irlandi catholicus pairekkel pedig 1829 olta alkalmasint felmegyen 400 azoknak száma. Az ALSÓ HÁZ (l. e.) 658, u. m. 531 angol és walesi, 45 skócziai és 100 irlandi tagból áll. Hanem ezen tagoknak felosztatása igen egyenetlen, ha a' népesség és földbirtok irányát megtekintjük (l. VÁLASZTÁSI FORMÁK). Már a' grófságok igen egyenetlen nagyságuak. Yorknak 1 milliónál több, Rutlandnak csak 20,000 lakosa van, 's még is 2 nemesi követet küld, mint amaz. A' walesi 12 grófság és a' skócziai 33 grófság közül mindenik egy követet küld, mindazáltal Skócziának 6 kisebb grófsága erre nézve egyesittetett, a' honnan Caithnesz és Bute, Clackmannan és Kinrosz, Cromarty és Nairn együtt választanak egy követet, Irlandnak 32 grófsága közül mindeniknek 2 követe van jelen a' parlamentben. A' választásban minden freeholdereknek (bért nem fizető szabad földbirtokosaknak), a' kiknek eszt. 40 shilling 's több jövedelmek van földjökből, van részek. Ezeknek száma a' grófságokban igen különböző; Yorkban a' választási jussal birók száma 16,000, más grófságokban ellenben az egyes familiák földbirtoka olly nagy, hogy azok magok nevezik ki a' grófságnak 1 vagy 2 követét. Innen van az, hogy mintegy 11,000 személy választja az angol és walesi képviselőknek felét. Skócziában a' grófságok 30 követe csak 2767 jószágbirtokostól választatik. Ott ugyan is csak a' korona közbevetetlen alattvalói birnak választási jussal, ezeknek száma pedig egy grófságban sem több 220, a' legtöbbekben 100-ra sem megyen, Clackmannanb. csak 16, Nairnb. 20, Peebleb. 34 Sutherlandb. 35. Irland kénytelen volt a' csupa árendásoknak egész életekre választási just adni, mivel a' földbirtokosak felette kevesen volnának, és az April. 13. 1829 költ emancipationsbill Irlandban a' választók jövedelmét 40 shillingről 10 font sterlingre emelte fel. Jöllehet a' 40 angol és 12 walesi grófságnak 92 követe közül, épen 46-an egyenesen az egyes nagy földbirtokosaktól 's többnyire a' főnemességből választatnak, még is ezen ugy nevezett lovagi tagok (knights of shires) a' parlament legfüggetlenebb tagjainak tartatnak. Mert a' városi követekre nézve, kik közül Anglia 405, Wales 12, Skócziа 15 és Irland 35 nevez ki, még rosszabbul áll a' dolog. A' városok képviselői jusa eredetét a' történetnek köszönheti. Eredetiképen minden királyi polgári szabadsággal biró helyek (boroughs), valamint a' provinciák fővárosai (püspöki lakhelyek, cities) is, követeket küldöttek; mivel ezek is közbevetetlenül a' király alatt voltak. Hanem ezek, a' mennyire csak lehetett, kihuzták magokat ezen kötelesség alól, mellyet csak szolgálatnak, költséges terehnek, nem pedig jusnak és többi polgárok felett való elsőségnek néztek. Ennél fogva ezen helyek közül sok elvesztette az országgyülésen való megjelenhetés jusát, mellyet azután ismét megnyerni igen nehéz volt. A' királynak azon hajdani jusát, hogy uj privilegiumok által országrendi just osztogasson, legutolszor II. Károly használta Newarkra nézve; a' koronának ez a' jusa most nincs meg többé, és azolta több város nem is nyert országrendi just. VIII. Henriknek uralkodásra lépésekor a' városi követek száma 269-ra szállott le; hanem azon eléhbeni királyi jusnak, hogy a' király uj parlamenti választó just osztogathat, viszon-helyreállittatása által 1678 ismét 180-nál lett több, kik Walesnek Angliához való kapcsolása által 12 és a' hajdani Chester és Durham palatinatusi grófságoknak a' koronával való egyesittetések által még néggyel szaporodtak meg. Ezen országrendjét alkotó polgárságok közül sok egészen vagy nagyobb részént elenyészett, elpusztult (l. ROTTEN BOROUGHS), és a' parlament tagjai kinevezésének jusával most már csak néhány ház él. Old Sarumból p. o. most csak egy várkastély omladékai állanak fen, 's a' választás jusával

csak 7 földbirtokos bir, annyira hogy a' csak Caledon grófjától függ), vagy egészen csak néhány familiák kezében van az. Több nagyobb városokban is a' választási jus vagy a' freeholderek, vagy csak bizonyos várbeli feudumok (bourgage-tenures) kezében van, a' honnan a' választók igen kevesen vannak, p. o. Plymouthban 60,000 lakos közt 230, Harwichban 17,000 lak. közül 32, Portsmouthban 45,000 lak. közül 100, Bathban 32,000 lak. közül 18, Bristolban 106,000 lak. közül csak 50 'sat. Ezen keves számu követek is nagyobb részént Anglia valamelly nagy familiájának befolyása alatt vannak; innen van az, hogy mintegy 12 familia több tagokat nevez ki a' parlamentbe 100-nál, p. o. a' Mount-Edgecombe és Fitzwilliam grófok közül mindenik 6-ot, ugyan annyit Devonshire és Bedford herczegei; a' Pelhamok, Newcastle herczegei, Chichester grófjai és Yarborough lordjai 15, Norfolk herczege 16, Lonsdale grófja ugyan annyit 'sat. Azon keves helyekkel, mellyek független választó férjfiaktól töltetnek be, rendszerént gyalázatos kereskedés üzetik, a' törvények ellenére is a' szavak és pártkercsők ára közönségesen esmeretes, egy csekély falu helye közönségesen 5000 font sterl. ér. Ellenben a' legnevezetesebb városoknak, u. m. Manchesternek (165,000 lak.), Birminghamnak (118,000 lak.), Leedsnek (90,000 lak.), Sheffieldnek (45,000 lak.), 's igen sok 10—40,000 lakossal biró városnak épen semmi része sincs a' képviselő-küldésben; a' honnan nem csuda, hogy annak jobb rendbeszedése, az ugy nevezett parlament uj alkotása, egy a' nép legközönségesebb kivánságai közül. Mert a' parlamentnek mostani alkotmányában igen könnyü a' ministereknek több ollyan lépéseket tenni, mellyek épen annyira ellene vannak a' köz vélekedésnek, mint az ország javának, kiváltképen Anglia temérdek adósságait azon megátalkodottságnak köszönheti, mellyel az Amerika és Francziaország ellen háborut folytatott, nem tekintvén a' népet rend kivül sajtoló nagy adósságokra. De épen olly könnyen által lehet látni azon sarkalatos okokat is, mellyek ezen reformatiót megakadályoztatják, mivel most már nem a' korona, hanem az uralkodó nagyok azok, kiknek befolyása az által csonkulást szenvedne. A' MINISTERI PÁRT és OPPOSITIO (l. e.) fundamentumos czéljaikra nézve kevesbbé különböznek egymástól, mint némelly mellékes dolgokra nézve, és a' nép lelke szerént való oppositio még nagyon távol van attól, hogy a' ministereknek a' parlamentben veszedelmes lehessen. A' parlament nincs mindég 's állandóul öszvegyülve, a' mi egyetlenegy eszköz arra, hogy tökéletesen el ne fajuljon, hanem a' királyi, minden más hatalomtól független jusok közé tartozik annak öszvehivása és szétoszlatása. Sem ez, sem amaz nem maradhat el tovább 7 esztendőnél. Amaz minden lordnak személy szerént 's levél által való meghivatása és a' grófságokhoz 's városokhoz küldött parancsolatok által, hogy t. i. követeket válasszanak, megyen véghez. A' parlament most mindég a' westminsteri régi királyi palotában tartatik, a' hol mind a' felső, mind az alsó háznak tulajdon szálája van. Az első ülést mindég maga a' király kezdi el egy a' felső házban a' királyi székről tartatni szokott beszéddel, mellyre mindenik ház különösen 's irásba tett köszönettel felel. Minekutána a' parlament tagjai (kivévén 1829 olta a' Catholicusokat) a' VIII. Henrik által bevitetett egyhazi esküvést (oath of supremacy), mellyszerént a' király esmertetik meg az angol anyaszentegyház fejének és a' TESTET (l. e.), az alsó ház tagjai pedig ezen felül még a' jobbágyi hitet is letették volna, az alsó ház szószólót (speaker) és egy 5 személyből (kik közül egy az alsó ház jusaira, a' 2-ik a' nép panaszaira, a' 3-ik a' törvénytelen valasztásokra, a' 4-ik a' kereskedésre és az 5-ik az egyházi dolgokra ügyel) álló biztosságot választ, mellyek meglévén, a' tanácskozások elkezdődnek. A' felső háznak előlülője a' lord cancellarius. A' parlament mindenik tagjának van jusa valamit előterjeszteni (l. BILL). A' ki nincs jelen, elveszti szavát; a' lordok mindazáltal képviselőket (proxies) küldhetnek. A' parlament foglalatosságaira és formájira nézve

I. Bill és Acta. A' parlament az ország kormányozásában és a' törvényes dolgokban is nevezetes részt veszen. Minthogy minden pénzbeli jóváhagyások mást kirekesztőleg az alsó háztól jőnek, ennél fogva minden köz jövedelmet illető tárgyaknak elejébe kell annak terjesztetniek, és egyetlenegy tárgyat sem lehet gondolni, melly kérő levelek vagy panaszok által mind a' két ház előtt elő nem jőne. A' felső ház, mint a' bárók hajdani törvényszéke, mellytől a' westminsteri 3 legfőbb törvényszék csak elvált, még most is legfelsőbb itélő széke a' nemzetnek. A' polgári dolgokban legfelsőbb forum és itéletmondást megsemmisitő tövényszék az, mivel az angol, skot és irlandi főtörvényszékek itélethozása ellen tett megsemmisitő panaszok a' felső ház elejébe tartoznak. A' melléktartományok (Man szigete, Jersey, Guernsey, a' coloniák) főtörvényszékeiről a' perek feljebbvitele ellen és azoknak megsemmisitése végett tett panaszok a' királyhoz tétetnek az ő titkos tanácsában. A' criminalis ügyekben a' lordok a' törvénybirák a' lord high steward törvényszékén, melly mind annyiszor öszvegyülik, valahányszor lord a' bepanaszoltatott fél. A' lord high steward méltósága ezelőtt firól fira szállott, hanem most minden különös esetben másnak adatik az. Ha pedig a' parlament különben is öszve van gyülve, akkor nincs szükség ezen különös törvényszékre, 's következésképen szorosan véve a' lord high steward kineveztetése is szükségtelen. Más személyek is idéztethetnek a' felső ház törvényszéke elejébe, ha t. i. az alsó ház a' panaszló fél. Ekkor a' criminalis törvénykezésnek minden formáji megtartatnak 's az itéletet csak 12 lord szavának többsége mondhatja ki. Egy illyen pernek folyamatja nagyon lassu és költséges. A' mi időnkben 3 illyen criminalis per folytattatott, u. m. az indiai főkormányozó Warren Hastings (l. e.) ellen a' nép sanyargatása 's kegyetlensége miatt; Dundas Melville viscount ellen, hivatalának rossz lelki esmerettel való folytatásáért, és a' yorki herczeg mint generalissimus ellen, a' ki a' katonai hivatalok pénzért való eladásával vádoltatott. Az utolsó ellen nyilván nem tétetett vád, 's a' két első a' büntetés alól felszabadittatott; mindazáltal Hastings perének 7 esztendeig való huzódása és azon temérdek költségek, mellyeket a' maga védelmezésére kellett fordítania, már maga is elég büntetés volt. Nagyon különböző a' felső háznak ezen törvényszéki rendeltetésétől a' büntetésnek a' törvényhozás utján való kimondása, act of attainder, ha halálos büntetés mondatik ki, és bill of pains and penalities, hogyha kisebb büntetésről van szó. Ezzel a' különös jussal mindenik ház élhet (a' megholt királyné ellen a' per a' felső házban kezdődött el); nincs annak törvényszéki formája, sem a' fenálló törvényekhez nincs köttetve, hanem a' végzésnek mind a' két háztól el kell fogadtatnia és a' király jóváhagyásával meg kell erősittetnie. Howard Anna, VIII. Henrik felesége, és I. Károly ministere Wentworth Tamás (Strafford grófja) 's mások ezen módon iéltettek halálra.

C. A' nép szabadságai. A' nép szabadsága, ez a' minden Angollal vele született jus (birth-rigth), mellyről minden Angol büszkeséggel és tisztelettel beszél, a' polgári alkotmányhoz és a' királyhoz való állhatatos ragaszkodásnak ezen kutfeje semmiben sem áll egyébben, mint a' mit minden status igér a' maga polgárainak: u. m. a' törvényes bátorságban. Senkinek sem szabad életében és testében megsértetni, szabadságában legkisebb megcsonkittatást is szenvedni, javaiban megkárositttatni, kivévén a' polgári alkotmány által megerősittetett törvényekhez képest hozott birói itéletmondást. Hanem a' mi az angol polgári alkotmányt kitetszővé teszi, nem ezen megsérthetetlen és szent jusnak a' magna chartától III. Vilmos Bill of rights-éig való megesmertetéseiben, hanem azon eszközökben áll, mellyeket ez az alkotmány kinekkinek kezébe ad, hogy azokat akarmelly esetben is a' maga hasznára fordithassa. Ezek az eszközök 3 főrészre osztatnak: I. Közönségesen megesmert czikkelye az az angol statusi törvényalkotmánynak, hogy különös

törvények által senkinek se tiltathassék meg az, a' mi a' már fenálló törvények által nem tilalmaztatik. E' szerént a' polgárok az országló széknek, azaz, a' tiszti karnak nem feltételetlen, hanem csak a' polgári alkotmányból folyó engedelmességre kötelezteinek. II. A' tiszti karnak a' néptől való szembetünő különválása, 's a' népen való felettébb nagy uralkodása és ennek orránál fogva való vezetése az által távoztattatnak el, hogy az angol országlás alkotmánya a' status kormányozását illető tárgyak közül többeket bizott a' népre, mellyekbe ennek igen fontos befolyása van. Ide tartoznak a' békebirák és esküdtek, a' grand jury, a' municipalis alkotmány, mindenek felett pedig az a' jus, hogy minden közönséges dolgokra nézve öszvegyülhetnek 's egyesülhetnek. III. A' személyes szabadság a' status tisztjeinek felelet terhe alatt való léte és kiváltképen az önkényes elfogatások ellen hozott Habeas-Corpus nevü törvény által bátorságosittatik.

III. Az igazgatás alkotmánya. Erre nézve is sok nyomait találjuk fel a' mai Angliában még most is a' hajdani időknek. A' mi a' közönségeknek angol-szász alkotmányából elenyészett, nem annyira a' törvények által töröltetett el, vagy másnemü rendelések által szorittatott ki, mint inkább önnön magában enyészett el. Az igazgatás ezen alkotmányánál főképen két pontra kell figyelmezni: t. i. miképen alkottattak a' közönséges hatalom eszközei és micsoda öszveköttetésben állanak ezek mind egymás közt, mind a' néppel? Mind a' két tekintetben Angliának sok különösségei vannak. Az elsőkben t. i. nyilván lehet látni, hogy annak, a' mi más országokban a' közönséges hatalom legfelsőbb középpontjából származik, nagy része Angliában a' népre van bizva; a' másodikban pedig a' status szolgálatja alkotmányának keménysége, a' közönséges hivataloknak, mellyekben a' tiszteknek felelet terhe alatt léte önnön hivataloknak tulajdon jusaira van épitve, neminemü függetlensége által igen meglágyittatik. *A*) Az igazgatás alkotmányának rendje. Az ország igazgatásának feje természetesen a' király, mint az egész statusnak mind békeségben, mind háborúban, mind az egyházakban, mind a' világiakban feje, segittetvén a' ministerektől, a' statustitoknokoktól és a' titkos tanácstól, a' parlamenttől, az ország legfőbb tisztjeitől és törvényszékeitől. A' király az országnak közönséges földes ura, egyetlenegy 's szükségesképen való feudalis ura (lord paramount), és pedig olly szorosan véve, hogyha ő valamelly jószágot a' feudalis kötelezteiések alól való felszabaditással adna valakinek, ez az adomány már magában sikeretlen volna. Ő kutfeje minden törvényszéki hatalomnak (fons justitiae); a' patrimoniale forumok vagy valakinek azon jusa, hogy a' maga jószágában birói hatalommal birjon, esmeretlenek, kivévén azt, hogy valamelly ugy nevezett nemesi jószágnak birtokosa (lord of the manor) bizonyos csekélyebb polgári vétkeket megitélhet; de akkor is ugy, ha az ügy megitélésére a' freeholdereket meghija. A' király továbbá minden neveletlen és árvákká lett gyermekeknek közönséges pártfogója (parens patriae), a' honnan a' tutorság ideje alatt az árvák vagyonjának jövedelmét huzhatja; ő végre minden méltóságoknak, hivataloknak és jusoknak forrása (fons honoris). Az angol egyház már VIII. Henrik előtt megesmerte őt a' maga fejének, a' honnan mind azon egyházi rendeléseknek (canones), mellyeket az az ő egyházi parlamentjében (convocation) hoz, a' királytól kell megerősittetniek; ő nevezi ki az érsekeket és a' püspököket is. Ő a' békeségnek legfőbb fentartója, és minden polgári vétkek ugy nézetnek, mint a' király ellen való hüségnek, a' király békeségének vagy legalább a' királyi méltóságnak és jusoknak megsértései. A' békeség 's háboru és a' külső hatalmasságokkal való öszveköttetések egyedül ő tőle függenek, a' mennyiben a' nemzet által való segitség, pénzfizetés arra nem szükséges. Ő osztogatja ki többnyire a' statushivatalokat, hanem azoknak szabadságait sem nem nevelheti, sem meg nem csonkithatja. Ő a' parancsoló hatalomnak feje a' statusban; de a' parancsolat ott, a' hol az igazga-

tás ezen ágára nézve különös statushivatal van, csak az által adathatik ki. A' ministerium szélesebb és keskenyebb értelemben vétethetik. Szorosabb értelemben a' cabineti ministerek tartoznak ahhoz 15-en, kik között a' belső, a' külső, a' hadi és coloniákat illető dolgokra ügyelő statustitoknokok, a' kincstár cancellariusával, mint köz jövedelemre ügyelő ministerrel, a' tulajdonképen vett 4 osztály ministerei. A' lord cancellarius ugyan a' törvényszéki alkotmánnyal szorosan öszve van köttetve; ő az ország cancellariájának feje, melly tartatik a' parlament után legfőbb törvényszéknek; ő nevezi ki a' békebirákat 's több más tiszteket; mindazáltal a' szoros értelemben vett igazság kiszolgáltatásra és köz bátorságra ügyelő (polizei) minister a' belső dolgokat kormányozó statustitoknok. Ez által adatnak ki a' birák kinevezései, a' büntető itéletmondások megerősitései és meglágyitásai, minden megkegyelmezések, és neki kell a' belső bátorság és csendesség fentartására gondjának lenni. Szélesebb értelemben több más tisztek is, u. m. a' főkamarás, a' főpostamester, a' korona főügyvédője 'sat. is a' ministeriumhoz számláltatnak. A' ministerek mindnyájan a' király szabad tetszése szerént neveztetnek ki 's bocsáttatnak el hivatalokból, és rendszerént, ha valamellyik minister valamelly ellenpárttól kiszorittatik, az alsóbb hivatalok is az uj minister pártján lévőkkel töltetnek be. A' titkos tanács (privy council) a' királyi ház herczegeiből, a' ministerekből és más a' királytól kinevezett férjfiakból áll, melly utolsók rendszerént mind halálokig megtartják méltóságokat (a' honnan a' hivatalokból elbocsáttatott ministerek rendszerént tagjai a' titkos tanácsnak); de az ülésekben csak a' királynak különös meghivására jelennek meg (a' mostani titkos tanácsosok száma 152). A' két érsek, a' korona főtisztjei és az alsó ház szószólója születéseknél vagy hivataloknál fogva titkos tanácsosok. A' titkos tanácsosokat a' király tetszése szerént elbocsáthatja méltóságokból, 's az ő halálával hivatalok magától megszünik; mindazáltal egy 1708-iki törvénynél fogva a' tanács ebben az esetben még hat hónapig folytathatja kötelességeit, ha az uj királytól előbb el nem bocsáttatik. Minden esztendőben fel szoktak a' tanácsosok nevei jegyeztetni, és a' ki az előbbeniekből nincs többé beirva, annak jele, hogy titkos tanácsosi méltóságát elvesztette. Többnyire minden dologban csak javalló 's tanácsot adó szava van a' titkos tanácsnak, a' coloniákat vagy az országnak a' világ más részeiben lévő birtokait illető dolgokban mindazáltal birói hatalommal bir, és pedig azon dolgokban, mellyek a' tartománynak közönséges állapotját illetik, első, a' melléktartományok főtörvényszékei által eldöntött perekben pedig legfőbb törvényszék (vö. Titkos tanácsi rendelések és Cabineti parancsolatok). — A' status igazgatásának alsóbb ága a' hajdani német grófsági alkotmányon fundáltatik. Minden szabad emberek tizedekbe (ecclésiákba, feudalis uradalmakba), századokba és grófságokba egyesülnek, melly egyesületek közül mindeniknek tulajdon községi öszveköttetése van, egymásért közönségesen és kölcsönösen jót állanak, 's mind egyiknek tulajdon törvényszéke és hadi alkotmánya van. Anglia e' végre 40, Wales 12 grófságra (shires) osztatik, mellyek közül ennek előtte némellyek u. m. Chester, Durham, Pembroke, Hexam (most Northumberlandhoz van kapcsolva) és Lancaster palatinatusoknak (counties palatine) neveztettek, mivel grófjaik királyi jusokkal birtak azokban, mint a' németországi hajdani herczegek (duces palatini) és a' francziaországi feudalis herczegek, nevezetesen a' normandiai, bretagnei, burgundi, guiennei 's mások. Ezen grófságoknak tulajdon főstatusigazgató székeik voltak 's a' grófok minden királyi jusokkal meg voltak ajándékozva, a' honnan ezek nem is tartoztak a' parlamentet formáló ország rendjeihez. Durham még most is fenáll 's főura a' püspök, mindazáltal jusai már VIII. Henrik által igen megcsonkittattak. Chesterben és Lancasterben is még sok maradt fen a' palatinalis grófság alkotmányából. Ezeken kivül 12 régi püspöki városnak (cities) és 5 másnak van azon elsőségi jusa,

hogy magokban grófságok legyenek (county corporate), azaz, hogy a' grófi hivatalt tulajdon tanácsok által viseljék. Minekutána a' hajdani grófi méltóság elenyészett, a' SHERIFFEK (l. e.), a' grófságok második tisztviselői (vice comites), léptek ezeknek helyére, 's ezek most a' grófságnak első tisztjei, jóllehet a' lordhadnagynak, II. Károly olta a' polgári katonaság vezérének és a' grófság legnagyobb birtoku lordjának, utána vannak. Mig a' hajdani grófok (comes, a' kit a' Normannok néha countnak neveztek) a' királytól választattak, azok voltak a' grófság közönségének tisztjei; azután lett kineveztetések királyi jussá. Mindazáltal nem választatnak a' királytól szabad tetszés szerént, sőt egy a' király önkényes akaratjánál fogva kinevezett sheriff (pocket sheriff) törvénytelennek tartatik, mivel a' törvényes a' nagycancellariustól és más status tisztjeitől candidáltak közül neveztetik ki a' királytól. Hivatalok esztendeig tart. A' sheriff a' maga segitségére alsheriffeket (under sheriffs) választhat, a' grófság kerületei számára tisztviselőket (bailiffs) nevezhet ki, de jót kell érettek állania. A' grófságnak második tisztje a' coroner (coronator), a' kinek főfoglalatossága az, hogy azon eseteket, mellyekben közönséges panasz tétetik, kinyomozza. A' főtörvénybiró (lord chief justice of the kingsbench) az országnak első coronerje, 's hivatalával, ha akarja, az egész országban mindenütt élhet. Most mindenik grófságban 4—6 coroner van, kik a' grófság közönségétől választatnak 's hivatalokat egész halálokig megtartják. Hajdani tekintetekből igen sokat elvesztettek, mivel többnyire csekély születésü emberek vágyakoznak a' coroneri hivatalra az ezzel öszveköttetett jövedelmekért. Ha valamelly holt test találtatik, ha valaki hirtelen vagy a' tömlöczben hal meg, a' coronernek kell a' halálnak okát 4—6 szomszéd esküttel kinyomozni, midőn a' vizsgálódást pergamenre irja, melly a' fő udvari törvényszéknek vagy a' legközelebb lévő assiseknek adatik által. A' hajótöréseket és talált kincseket is neki kell megvizsgálni, és ezen esetekben a' király jusaira ügyelni. Legnevezetesebbek pedig az angol igazgatásnak minden tisztviselői közül kétség kivül a' békebirák (l. BÉKETÖRVÉNYSZÉKEK) (custodes vagy conservatores pacis), kiknek kezeiben van csaknem az egész köz bátorságra 's jó rendre való ügyelés és ezen kivül az igazgatásnak még nem csekély ága is. Az ország békeségének legfőbb fentartója maga a' király; hanem többnyire a' status főbb tisztjei is, u. m. a' lord cancellar, a' kincstárnok, lord marshall, a' lord high constable, a' 12 főbiró 's mások is részt vesznek a' békebirói hivatalos foglalatosságokban az egész országban, a' sheriffek és coronerek a' magok grófságaiban 's alsó tisztviselők a' magok törvényszékei alatt lévő kerületekben. Béketisztek elejétől fogva voltak Angliában, kik eredetiképen a' grófság gyülésében választattak, mig III. Eduard azoknak kinevezését királyi jussá nem tette. A' békebirói nevet III. Eduard alatt kapták, midőn 1351 a' hütelenség vétkének megitélése reájok bizatott. Elejénte egy grófságban csak ketten vagy hárman voltak, de idővel mindég többen lettek és most minden, a' ki a' grófságban lakik és földbirtokából 100 ft. st. esztendei jövedelmet veszen be, lehet békebiró. A' nagycancellarius időről időre közönséges patenst készit a' grófság minden békebirájinak számára, mellyben gyakran 5—600 is neveztetik ki egyszerre. De nem élnek mindnyájan valósággal hivatalokkal, 's a' ki ezt akarja, a' korona titoknokja által az ország cancellariájában különös levelet (Dedimus potestatem-et) adat magának, leteszi a' közönséges és különös esküvést, 's ez által just kap magának hivatalos foglalatosságainak gyakorlására. A' valóságos szolgálatban lévő békebirák száma Angliában 1796-ban 2351, Walesben 305 és Skóciában 1463 volt. Foglalatosságaiknak egy részét kiki maga, némelly részét kettő együtt, a' harmadikat ellenben csak a' grófság minden békebirájinak gyülése viheti véghez, melly minden fertály esztendőben egyszer tartatik és leveltári jussal biró törvényszéket formál (court of record). Hajdan a' békebirák sokasága között bizonyos válasz-

tottság volt, mellyből némelly tárgyakban legalább egynek jelen kellett lenni, és ezek ezen clausulának: Quorum aliquem vestrum A. B. C. D. unum esse volumus, első szavától quorumoknak neveztettek; hanem most ez a' különbség csak nem egészen eltöröltetett. A' békebirák munkásságának köre az ők közönséges patensétől függ, melly még most is egy 1592-ben készittetett forma szerént adatik ki a' fődolgokra nézve; egyébiránt sok statutumokkal meg van bővitve, a' honnan a' békebirói foglalatosságok határa igen széles kiterjedésü. Legjobb kézi könyv a' békebirák foglalatosságaira nézve Burnnak ezen munkája „*Justice of the peace*" 1755-ről, melly már 23-szor adatott ki. Ők a' békeségnek fentartóji, azaz, nekik van jusok valamelly polgári vétekbe legelőször bele szólani, a' gyanus személyeket elfogatni, 's ezeket kezesség mellett szabadon bocsátani, vagy vizsgálat végett tömlöczbe tétetni; ők vizsgálják meg az esküdtek törvényszékével vagy a' juryval a' birtokokban való erőszakos megháborittatásokat és adják vissza a' tulajdonosnak törvényes birtokát; ők büntetik meg és tiltják ki a' grófságból a' kolduso kat és kóborlókat, 's ők ügyelnek egyszersmind a' szegények közönséges tartására 's nyomozzák ki a' törvényes házasságon kivül született gyermekek atyjait és gondoskodnak azoknak élelméről is; ők vigyáznak mindenütt a' közönséges jó rendre és a' törvények megtartására; ők ügyelnek az uj vendégfogadók, ser- és pálinkakorcsmák épitésére, 's huzzák vissza a' szabadságot, ha valaki azzal visszaél. A' nép gyüléseinek, 10-nél több személy esedező leveleinek két békebirótól kell jóvá hagyatniok. Azon minden fertály esztendőben tartatni szokott gyüléseken, mellyek fen emlittettek, a' sheriffnek, coronereknek, főconstablenek, a' tisztviselőknek, tömlöcztartóknak és minden biráknak jelen kell lenniek, mindazáltal az utolsóknak csak keves része, 's rendszerént mintegy 12—40-en jelennek meg. Egy a' békebirák közül custos rotulorum, azaz, irományokra ügyelő vagy leveltárnok, a' ki arra a' közönséges patensben a' királytól neveztetik ki, 's rendszerént egy a' grófság legjelesebb férjfijai közül. Az elölülő (chairman) a' békebiráktól választatik. Ezen ülésekben 's gyülésekben határoztatnak meg a' grófság közönséges költségei, nevezetesen az országutak, hidak, tömlöczök, közönséges épületek fentartására 's a' tisztviselők fizetésére szükséges költségek 'sat., 's osztatnak fel egyszersmind a' közönségek között; itt neveztetnek ki továbbá a' szegényekre ügyelők, az ecclesiák elöljárói 's más tisztek; végre, itt itéltetnek meg a' kisebb polgári vétkek, csekély lopások, verekedések, fenyegetődzések 'sat. egy grand-jury segitségével, 's intéztetnek el az egyes békebirák rendelései ellen tett panaszok és feljebb vitt ügyek. Ez a' törvényes alkotmány mind Angliában, mind Anglián kivül ugy magasztaltatik, mint minden azon rendelések közt, mellyekkel Anglia bir, a' legjobb; már Coke, I. Jakab alatt élt főudvarbiró, azt mondotta, hogy ha ez a' hivatal igazán viseltetik, az egész keresztény világban nincs hozzá hasonló. A' békebiráknak épen semmi fizetések sincs; a' jövedelmeket mindenik békebiró rendszerént irnokjának adja, csak Londonban és Westminsterben kellett fizetéssel békebirákat kinevezni. A' békebirói hivatal a' tehetős embereknek igen becsületes és közhasznu munkássági pályát nyit fel; öszveköti az a' népnek minden osztályait és rendjeit, mivel a' legfőbb ranguak is kapnak azon tiszteleten, melly ennek a' hivatalnak jó lelki esmerettel való folytatásából háramlik reájok, és a' békebirák, kik az egész grófságban egyforma hatalommal birnak, nagy száma mellett is, az illendő kérés rossz kedvüségből vagy büszkeségből, hogy a' hivatalbeli halalmat a' kérő annál inkább érezze, nem könnyen vettethetik meg. E' mellett ezen törvényes alkotmány által a' népnek minden pallérozott tagjai mintegy kinszerittetnek, hogy hazájok törvényeivel megesmerkedjenek; a' sok szükségtelen irkálás, mellynek sulya alatt más statusok tisztjei csaknem öszveroskadnak, 's mellynek sokasága közt a' tárgy maga elvesz, el-

kerültetetik; és a' nemzet a' természettel legmegegyezőbb aristocratiai módon, azaz, az értelem, józan ész és a' lelki pallérozódás aristocratiája által igazgatja magát. A' végrehajtó hatalomnak legalsó eszközei a' CONSTABLEK (l. e.), a' kiket inkább a' nálunk lévő falusi birákkal és fertálymesterekkel, mint a' hajdukkal lehet öszvehasonlitani. A' honnan ezek is (kivévén a' fizetés mellett szolgáló, kőz bátorságra ügyelővagy politiatiszteket) tulajdonképen a' közönségek tagjai 's polgárok, és igy ennek a' hivatalnak alkotásában is a' közönségeknek az igazgatásba való befolyása a' fővonás, melly Angliának minden intézeteiből kitetszik, 's melly, midőn ezen intézeteket a' más statusok polgári alkotmánya felett kitetszővé teszi, egyszersmind távol van attól, hogy a' monarchiai hatalmat democratiai módon megcsonkitsa, sőt inkább ugy nézethetik, mint a' monarchiai hatalomnak és nagyságnak legnevezetesebb kutfeje. — A' közönségeknek az uralkodásba való ezen befolyásával a' legszorosabb öszveköttetésben van *B*) a' status tisztjeinek felelet terhe alatt való léte. Ennek fundamentuma az, hogy a' status minden tisztjének jusa és kötelességei a' törvények által olly pontosan ki vannak mérve, hogy azok csak egy más törvény által változtathatnak, bővittethetnek vagy csonkittathatnak meg. A' statusnak mindenik tisztje, az elsőtől az utolsóig, hivatalbeli tekintetét 's hatalmát a' törvényektől, nem pedig valamelly felsőbbnek kezéből veszi, és igy hivatalának törvényes használásáról a' status közönségének számot köteles adni. Egy következése ennek az, hogy senki, a' ki valamelly törvénytelen cselekedet miatt bepanaszoltatik 's elvádoltatik, magát valamelly felsőbb tisztnek parancsolatjával nem mentegetheti, hanem a' felelet terhe épen a' legalsóbb tiszteken kezdődik, a' kiket könnyebben reá lehet arra huzni, mint az előkelő és hatalmas férjfiakat, kik ellen az leginkább vagy puszta formalitas, vagy csak a' meghasonlás lelkének munkája. A' ki a' status valamelly tisztjének hivatalbeli tette által jusaiban magát megsértetettnek véli, ezt a' kár megtéritése végett bepanaszolhatja (p. o. ha ok nélkül tétetett tömlöczbe), és pedig a' nélkül hogy valamelly törvényszéknek engedelemadására szüksége volna. Ezen kármegtéritések sok esetekben a' törvények által már előre meg vannak határozva, midőn a' költség kétszeresen 's háromszorosan is visszafizettetik, némelly esetekben pedig az esküdtek törvényszéke (jury) által határoztatnak meg a' környülállások szerént. A' hivatalbeli hatalommal való visszaélések ezen kivül igen nevezetes büntetéseket szoktak magok után huzni, mellyeket sok esetekben még a' királyi kegyelem sem lágyithat meg. A' király p. o. semmi pénzbeli büntetést el nem engedhet, melly a' megkárositottnak, a' panaszlónak vagy a' feladónak van itélve. Igy tehet panaszt valamelly rab, a' ki törvényesen helybenhagyott ok nélkül vitetik más tömlöczbe, egy illyen parancsolatnak mind kiadója, mind végrehajtója ellen, valamint az a' rab is, a' kinek 6 óra lefolyása allatt, minekutána kivánta volna, az elfogásról szóló parancsolatnak hiteles mása ki nem adatik, 100, a' nagycancellarius vagy ennek kepviselője ellen pedig, ha a' kért Habeas-Corpus mandatumot megtagadta, 500 ft. sterlingig. Hogy a' megbüntetéstől a' status polgárai még nagyobb bátorságban lehessenek, sok esetekben nem csak annak, a' kit a' büntetéspénz személyesen illet, hanem egy harmadiknak is jusa van a' törvényes pénzbeli birságnak lefizetése végett panaszt tenni. Ide tartoznak kivaltképen azon esetek, mellyekben valaki ollyan hivatalt válal fel, mellynek folytatására szükséges tulajdonságokkal nem bir, vagy a' törvényes feltételeket, hitletételeket 'sat. nem tölti be. A' ki a' parlamentben helyet foglal, a' nélkül hogy törvényes birtoka volna, akarkitől bepanaszoltathatik, midőn 500 ft. st.re büntettetik. Hasonló büntetése van az ollyan sheriffnek, a' ki a' parlamentbe küldendő követek választásában törvénytelenséget követ el, és ez az angol törvényalkotmánynak legkitetszőbb oldala, hogy mind ezen esetekben

a' személynek tekintete az igazság kiszolgáltatásának folyamatját meg nem gátolhatja. Magok a' ministerek sincsenek bátorságban, midőn nyughatatlan időkben, szokás szerént, a' Habeas-Corpus törvény felfüggesztetik, az említett kármegtérítő és büntető panaszok ellen, hanem ha a' törvény felfüggesztésének ideje lefolyt, akkor a' felfüggesztés ideje alatt a' fogságbatétettek panaszainak egy uj törvény által (indemnity bill) kell elnyomatniok, mellyet azok a' parlamenttől meg nem nyernek, ha az említett törvény felfüggesztésével igen nagy mértékben visszaéltek, és a' valóban veszedelmes emberek helyett ártatlanokat tettek és tartottak fogságban. A' felelet ezen terhe alatt lételre sokat teszen az alsó háznak azon jusa, hogy a' status főtisztjei ellen is felléphetik mint panaszló fél, és bár mennyi ellenvetést lehessen is különben az esküdtek alkotása ellen felhozni, az mindazáltal tagadhatatlan, hogy az esküdtek által való ítéletmondás, kik közé a' status tisztjei nem vétetnek be, a' mennyiben ennél fogva a' nép maga tart az ő tisztjeire nézve törvényszéket, nem keveset teszen a' tiszti kar ezen felelet terhe alatt létének még nagyobb megerősitésére és a' status igazgatásában a' közönségek alkotmányának fentartására. Igen hibázna az, a' ki azt vélné, hogy ezen polgári alkotmánynál fogva a' status tisztjei igen sok panaszoknak és vádaknak volnának kitétetve, 's hogy azok hivatalokat állandóul 's jó kedvvel nem viselhetnék. Sőt inkább ezek a' panaszok igen ritkák, mivel a' tiszteket már a' felelet terhe alatt lételnek öntudása visszatartóztatja, 's nem azok adnak arra okott. Kiváltképen a' békebirák törvény ellen való tetteiben, ha azokban semmi alacsony mellékes czél, bosszuállás kivánása, önhaszonkeresés vagy uralkodásra vágyás nem fedeztethetik fel, a' kár megtérése végett tett kérések 's panaszok benyujtatnak ugyan a' fő udvari törvényszéknek, de büntető perbe a' bevádoltattak nem kevertetnek. Igazságosság, igazságszeretet és egyenesség az, a' mi, 's helyesen, egyedül tekintetbe vétetik. — Az igazgatás alkotmánya ezen fővonásai közé tartozik még C) Angliának polgári (municipalis) alkotása is, melly szerént a' közönséges életnek közönséges intézetei inkább a' polgárok szabad akaratjára vannak bizva, mint valamelly felsőségtől parancsoltatnak. Hogy az ember nagyobb tüzzel van az iránt, a' mit, mint maga szüleményét, ugy néz és ugy szeret, az igen természetes dolog. Az országló szék annakokáért méltán enged szabad mezőt ezen köz munkálódásnak, mellyre nézve a' polgárok gyüléseket is tarthatnak a' közönséges dolgok felett való tanácskozás végett. Erre Angliában egyéb nem szükséges, mint egy békebirónak kinevezése, a' ki a' gyülés idejét és helyét meghatározza. A' tanácskozásnak ezen jusa (l. Petitio) egy 1820-iki parlamenti végzés által csak módosittatott, de belső valóságában semmi változást sem szenvedett. Csak a' grófság állandó lakosainak szabad, de fegyver nélkül, az illyen gyülésekben jelen lenni, hanem a' sheriffek, békebirák, mayorok (birák) sem rekesztethetnek ki azokból. Ezen rendszabásokra való figyelmezés mellett a' közönségek gyülése meg nem akadályoztattathatik.

IV. Polgári és büntető törvényhozás, törvényszéki alkotás és törvénytudomány. A' status polgárainak tulajdon jusaira nézve, ha ezt t. i. szélesebb 's a' büntető törvények hozását is magában foglaló értelemben vesszük, Nagy-Britanniának alkotmánya nem kevesbbé kitetsző, mint azoknak közönséges jusaira nézve, 's itt is egy ollyan épület tünik szemünk elejébe, melly elébb eljutott a' tökéletességnek és kiterjedésnek bizonyos pontjára, mint Európának más tartományaiban, de a' mellyben épen azért még most is, midőn a' többi Europa a' maga törvényes alkotmányát olly igen megváltoztatta, nem csak sok régit, hanem igen sok megavultat is lehet találni. Ha szinte a' törvények kifejtődése általjában véve hasonló menetelt vett is a' többi statusokéhoz, mivel a' nép régi jusai itt is már korán elenyésztek, és a' 11-dik századbeli ujabb törvényeken a' romai törvénynek befolyását nem

lehet meg nem esmerni, mindazáltal az angol törvények nagyobb eredetiséggel birnak, mint más statusokéi, mivel először a' romai törvény Angliában soha sem nyert valóságos törvényes kötelező erőt (kivévén az egyházi törvényszékeken, és igy a' házasságot és testamentomot illető dolgokban, 's az admiralitas törvényszékein, de itt is igen fontos megszoritasokkal), és másodszor annál fogva, hogy a' valóságos törvényhozás, minthogy soha sem volt magának az országló széknek kezében, sokkal kevesbbé volt munkás, mint más tartományokban. Angliában soha sem jelent meg, bármelly csekély foglalatu polgári vagy büntető törvénykönyv is, soha sem valamelly országos-, politiai-, törvényszéki-, vagy perek folytatását illető rendelés, a' mi a' 15-ik század olta a' legkisebb német statusban is megtörtént. A' törvények kifejtése annakokáért a' birói végzésekre bizatott, és csak néha határoztattak meg némelly fontos pontok nyilvános törvények által; de ezekben is csaknem mindég valamelly a' polgárok törvényes öszveköttetéseiben már annakelőtte megtörtént hasonló változás esmertetik meg, következésképen a' törvények által semmi uj változás sem tétetik. Legtöbb történt ezen tekintetben I. Eduard uralkodása (1272—1307) alatt, a' kit ennél fogva az Angolok Justinianusoknak neveznek. Az angol törvényes alkotmány annakokáért kétszeres alapon fekszik, u. m. a' közönséges törvényen (common law) melly alatt az értetik, a' mi a' törvényszékek theoriájában és praxisában fejtődik ki, és a' megállapittatott törvényeken (statute law), mellyek a' nyilvános és ujabb parlamenti törvényeket foglalják magokban. Az ugyan is általjában hibás előadás, hogy ezen különbözésnek nemzeti különbféleség volna az oka, mellynél fogva a' közönséges törvények angol-szász eredetüek lévén, a' Normannok hóditása után csak az országnak régi lakosai éltek azokkal, ellenben a' parlament végzései által hozott törvények csak a' Dánok, azután I. Vilmos normann-franczia vasallusai számára hozattak. Ezen különbözésnek semmi nyoma nem találtatik, sőt inkább a' normann-franczia feudalis törvények, Angliának a' Normannok által lett elfoglaltatása után, közönséges törvényei lettek ezen tartománynak 's az angol vasallusoknak, és midőn II. Vilmos és I. Henrik a' népnek a' hajdani szász szabadságok egy részét visszaadták (melly visszaadást az akkori időbeli krónikák ugy irnak le, mint Eduard Confessor törvényeinek helyreállitását), akkor a' normann urak is részt vettek abban. Általjában pedig, a' mint már emlitve van, az angol-szász törvényes rendelések belső valósága megmaradt és csak Normandiának formájihoz és nyelvéhez alkalmaztattak, 's ezen kivül semmi nevezetes változást sem szenvedtek azok. A' királyi udvar, a' parlament, a' törvényszékek, sokáig francziául beszéltek; III. Eduard alatt (1327—1377) a' deák nyelv lett törvényes nyelvvé 's az is maradt 1730-ig, midőn egy törvény által minden angol itélő és törvényszékeken az angol nyelv tétetett közönséges nyelvvé. Azon változásokat, mellyek az idő menetelével a' nép alkotmányának belső valóságában történtek, leginkább a' törvényes alkotmánynak kell tulajdonitani, melly, mint az udvar alkotmányának egy része, hasonló alkotást kapott ahhoz, mellyel az a' normandiai herczegségben birt, 's melly a' szásztól főképpen abban különbözött, hogy a' birói hatalom a' Szászoknál a' közönségeknek, 's kiváltképen a' grófság közönségének, kezében volt a' püspök és gróf közös elölülések alatt; midőn pedig Angliát a' Normannok foglalták el, a' királyi hatalomnak egy részévé tétetett az, melly az alsó forumokon többnyire a' bárókra bizatott, a' felsőbbeken pedig a' királyi tisztek által gyakoroltatott. A' grófság törvényszékeiről a' fontosabb polgári és criminalis ügyek azon szin alatt vétettek el, hogy az által a' királyi jus, a' fontosabbakban a' jobbágyi hüség, a' csekélyebbekben a' királyi méltóság sértetett meg. A' hajdani udvari törvényszék (aula regis) a' királynak fő udvari tisztjeiből állott, kik között egy főbiró (justitiarius capitalis) volt, a' ki hatalmára nézve az Aragoniak justiziájához hasonló volt, és magát a' királyt

is megitélhette, a' minek a' lett a' következése, hogy az egész hivatal eltöröltetett. E' helyébe 3 állandó törvényszék rendeltetett, több törvénytudó tanácsokkal, mellyek közt első volt a' főtörvényszék (court of common pleas, curia communium placitorum) az alattvalóknak egymás közt való polgári ügyeire nézve, mellynek hogy maradandó helyet fog kimutatni, már János király megigérte a' magna chartában 1215. Mindazáltal a' békeség megrontásai és szarvasabb vétkek, mellyek a' feudalis hüség megsértésének nézethettek, a' fő udvari törvényszék (court of kings, melly queen's bench-nek is neveztetett, mivel a' király, mint előlülő, hajdan egy a' többinél magasabb padon ült benne) elejébe tartoztak; e' tulajdonképen még most is együtt jár a' királyi udvarral, és felsőbb forum az ország főtörvényszékénél. Végre a' királyi jövedelmekre nézve egy kamarai kormányszék (court of exchequer, curia scaccarii) állittatott fel. Ezen három törvényszék közül mindeniknek egy főbirája (chief justice) és 3 tanácsosa (ezek a' kamarai törvényszéknél báróknak és a' főbiró chief baronnak neveztetik) van, és ezen 12 főbiró teszi együtt azon collegiumot, melly dönti el a' többek között a' kétséges törvényes kérdéseket is. A' kamarai törvényszékhez tartozik még a' kamarai cancellarius (chancellor of the exchequer) is, a' ki teljesiti a' köz jövedelmi minister foglalatosságait. Az ország főtörvényszékéről az udvari főtörvényszékhez, az udvari feudalis törvényszékről és udvari főtörvényszékről pedig a' feudalis kamarai törvényszékhez (court of exchequer chamber), melly az ország cancelláriusából, a' főkincstárnokból és a' más két főtörvényszék tagjaiból áll, mind ezen esetekben pedig a' lordok házához vagy a' felső parlamenthez lehet az ügyeket feljebb vinni. Ezen törvényszékek mellett 's neminemü részben azoknak felette van az ország cancellariája (court of chancery), melly a' nagycancellariusból, egy vicecancellariusból és 12 ügyeket előterjesztő tanácsosból (masters of chancery) áll. Az ország cancellariusa elejébe tartoznak, mást kirekesztőleg, mind azok az ügyek, mellyek a' királyt személyesen érdeklik, vagy ha a' királyi adományok kérdésbe hozatnak, a' concursualis perek, tutori ügyek és azon ajánlások, hogy valamelly tárgy nem szoros igazság, hanem illendőség szerént itéltessék meg. Idővel a' többi törvényszékek is nyertek arra szabadságot, hogy illendőség szerént itéljenek, valamint lassanként a' cancellaria is több törvényes ügyek eligazitását tette tulajdon jusává. Csak az ügyek megmutatásába nem avathatja magát a' cancellaria, mivel esküdtek törvényszékét nem rendelhet, és ekkor az ügy az udvari főtörvényszék elejébe vitetik. Mind ezen eredetiképen korlátok közé szoritott munkássági kör mellett is mindazáltal, most akarmelly polgári törvényes ügy elkezdődhetik akarmellyik előtt a' 3 főtörvényszék közül, ha a' felek abban megegyeztek, mivel bizonyos törvényes költeményekkel élnek, p. o. hogy az ügy az udvari főtörvényszékhez vitethessék, az költetik, hogy a' bepanaszoltatott a' várnagyság (marshalsea) tömlöczében van, vagy a' panaszló adósává az ország békeségének megrontása által lett; hogy a' feudalis udvari törvényszék előtt folytatathassék a' per, azt adja elő a' panaszló fél, hogy ő maga is adósa a' királynak, és örömest fizetne, ha a' bepanaszoltatott adósságának letartása által azt lehetetlenné nem tenné. Az egyházi ügyek, házassági perek és ingó vagyonról tett testamentomok a' püspökök törvényszéke, a' tengeri kereskedést illető dolgok, tengeri rablások, bátorságositások 'sat. az admiralitas törvényszéke elejébe tartoznak. Ezeken kivül még igen sok alsóbb törvényszékek vannak az ügyek és helyek különbféleségéhez képest; hasonló itélő székek Chester, Durham és Lancaster palatinatusi grófságok, a' cornwalli bányásztörvényszékek (stannarics) és a' Londonban lévő nagyszámu birói székek. Hanem a' fen emlitett 3 főtörvényszék, mellyek üléseiket Westminsterben tartják, vigyáz többnyire minden más törvényszékekre és sokakkal közülök közösen munkálódik. Mind az országnak távolabb fekvő részeire nézve igen nehéz volt a' perlekedő felek ügyeit Londonban foly-

tatni, tehát már II. Henrik alatt (1154—1189) az rendeltetett, hogy a' birák az országot utazzák be, és ez a' rendelés vagy a' grófságokban esztendőnként tartatni szokott ASSISEK (l. e.) tökéletesebb formát vettek magokra. Azolta a' 12 főtörvényszéki birák minden esztendőben kétszer utazzák be Angliának minden grófságait, és ötszörös meghatalmaztatásoknak ereje szerént 1) mint békebirák, 2) a' criminalis ügyek (oyer and terminer) megvizsgálására és elintézésére kinevezett biztosok, 3) minden már elébb elkezdett criminalis ügyek bevégezésére (goal delivery, 4) a' peres fendalis birtokok (assise) és 5) a' 3 főtörvényszéken kezdett perek, a' mennyiben az utazó biró elébb megérkezett a' grófságba, mint az ügy a' főtörvényszéknél felvétetett volna (nisi prius), eligazitására rendelt biztosok gyüléseket tartanak. Melly fontosok legyenek ezen assisek (vö. JURY), mint a' grófság nevezetesebb férjfijainak közönséges gyülése, más tekintetben is, Angliának polgári életére nézve, kiváltképpen Cottu („*De l' administration de la justice criminelle en Angleterre*“) igen jól előadta. A' mi pedig a' törvényes alkotmány kifejtődését illeti, a' törvényszékek alkotásának már ezen kevesbe foglalt rajzolatjából is lehet látni, hogy annak minden hajdani különössége és a' polgári törvényszolgáltatás minden hijányossága mellett is, legalább a' törvény principiumaiban nagy együgyüséget és állandóságot kell szükségesképen szülnie. Ez a' törvény további kifejtődésében lévő változhatatlanság és állandóság az által még nagyobbá lesz, hogy azon törvényszékek, mellyek leveltári jussal (courts of record) birnak, tulajdon itélethozásaik által annyira megköttetnek, hogy soha sem távozhatnak el azoktól többé, a' nélkül hogy önitélettételeiket meg ne semmisitsék, 's épen ebből lett az, hogy az angol törvényszéki szokás ollyan kiterjedésü és ollyan kötelező erejü lett, mellyben áll az angol törvénytudománynak nagyobb része. Ez a' törvényszéki szokás teszi Angliának közönséges törvényét. Soha sem lehetett ugyan ez a' szokásbeli törvény valóságos törvénnyé; mindazáltal a' törvények magyarázása, fellengős megkülönböztetései és kiváltképen a' költemények és ujonnan feltalalt ügyorvosló módok által azokat határok közé szoritotta és foganatjokat megsemmisitette. A' törvények ezen része eredetiképen nem csupa szokásbeli törvény volt, hanem a' régibb idők valóságos törvényeit is magában foglalta az. Midőn pedig a' Normannoknak Angliában lett megtelepedése után, a' romai törvény jó systemajánál és philosophice helyes principiumainál fogva, főképen a' papság (Lanfranc, Be b. apát és azután canterburyi érsek, Vacarius 's mások) által Angliában is esmeretessé tétetett, a' honi törvénytudók az által dolgoztak nyomos következéssel ellene, hogy annak tudományos formáját és közönséges igazságait a' hazai törvények hasznára megtanulták. Angliának elébb voltak honi törvénykönyvei, mint akarmelly más ujabb europai tartománynak; Glanvilli Ranulph „*De legibus et consvetudinibus Angliae*“ czimü munkáját 1189 táján irta, és Bracton munkája, melly hasonló czim alatt a' törvénynek igen jól kidolgozott systemáját adja elő, III. Henrik idejéből való. I. Eduard törvényei tették a' honi törvények győzedelmét tökéletessé, mivel ez a' derék fejedelem, IX. Lajos franczia király példáját követvén, a' törvényszékeknél jobb rendet hozott be. Az ezen időben irt törvénykönyvek, u. m. a' Brittoné, Fletáé, Henghamé, 'sat. nagyobb részént még most is használatban lévő törvényeket foglalnak magokban, és azok formálják azon középpontot, mellyből származtak a' közönséges törvények. Ezek, a' mint a' fen mondottakból látszik, a' törvényszékek itéletmondásaiban egészen megtartattak, mellyek ennél fogva már régen különös gondossággal szedettek öszve, és II. Eduardtól fogva (1307—1327) elébb a' törvényszékek hajdani annalisaiban hivatalosan, későbben pedig privát szorgalmatosság által tétettek közönségesekké. Ezen gyüjtemények minden 10 esztendővel nevekedtek számokra és nagyságokra nézve. III. György uralkodásának végéig 256 illyen gyüjtemény (reporters) volt, mellyek közül sokak ismét több kötetek-

ből állottak, a' honnan a' törvények tanulását minden esztendővel szövevényesebbé tették, kiváltképen midőn a' törvénytudomány az ujabb időben a' két angol universitasnál tanittatni szokott tárgyak közül egészen kirekesztetett. Mert az universitasok egészen egyhazi intézetek lévén, csak a' romai törvény, mellyhez a' papság mindég különösen ragaszkodott, 's melly volt csak a' papi törvényszékeken szokásban, tanittatott, 's ezen az uton végre talán közönségesen is e' használtatott volna Angliában, ha egy szerencsés környülállás a' honi törvényeknek segitségére nem jött volna. 'S ez a' környülállas, a' mint fen emlitve van, a' János király magna chartájában felállittatott westminsteri legfőbb állandó törvényszék volt, melly által az abban dolgozó törvénytudók bizonyos czéhbeli egyesületet formáltak, 's majd arra a' gondolatra jöttek, hogy a' honi törvényeket tanitsák és nevendékeiknek tudós mesterlegényi és mesteri jusokat, 's mintegy barristeri (baccalaureus vagy licenciatus) és serjeant at lawi (serviens ad legem, eques legum, doctor) academiai rangot adjanak. (L. Barre.) Sok ifju emberek gyülekeztek öszve közös lakhelyeken, hogy a' cancellariánál (az inns of chanceryben, cancellariai szállásokon) a' theoriát, a' törvényszékeken pedig (az inns of courtban) a' praxist megtanulják. Ezen szálásokból társaságok származtak, mellyek még most is, mindazáltal csak mint csupa formák, olly formán állanak fen, hogy senki sem lehet ügyvéd, azaz, valamelly ügynek védője, a' ki azt az időt, melly a' 4 inns of court-ra (Inner Temple, Midelle Temple, Lincoln's Inn és Gray's Inn) ki volt szabva, mint azoknak tagja, ki nem töltötte. Az ezen intézetekben lévő tudós tanitás már rég olta megszünt, ellenben némelly gazdag emberek hagyományi által 1758 Oxfordban Viner Charlestől (megholt 1756; a' ki 1741—1751 24 kötetben az angol törvénynek egy nagy repertoriumot készitett) és 1800 Cambridgeben Downing Györgytől az angol közönséges törvény tanitására cathedrák vagy tanitói székek alkottattak (Sir Downing 1719 holt meg. A' testamentoma fellett támadt per 1800-ig tartott, a' mi nyilvános tanubizonysága az angol perfolytatásnak). Viner oxfordi fundatiójának első tanitója a' hires William Blackstone (l. e.) volt, a' kinek az angol törvényekre irt magyarázatjai még most is a' legnevezetesebb munka a' maga nemében, és pedig kiváltképen philosophia-practicai foglalatjáért. Ezen törvénymagyarázatokat legujobblag Edw. Christian cambridgei professor 's fija William adták ki. Egyébiránt Angliának törvényes literaturája a' systemában való kidolgozásra nézve nem igen gazdag; lord Coke institutioji (még I. Jakab idejéből) még most is egy a' legkelendőbb munkák közül, mellyeket nem a' titulusok szerént kell megitélni. Legnevezetesebb azok közül egy a' Littleton jus feudaléjára (Littleton 1472 tján ország főbirája volt) irt magyarázat; a' status positiv törvényeire nézve is csaknem csupa historica-antiquaria vizsgálódásaik (hanem mindég practicus czélból) vannak az Angoloknak Seldentől, Madoxtól, Bradytól, Pettyttől, Spelmanntól, Nath. Bacontól 's másoktól. Angliának közönséges törvényt, a' mi foglalatját illeti, nem csak a' polgári, hanem a' criminalis törvényeket is magában foglalja. Annak mind a' két tekintetben való értelmét keves szókkal és még is pontosan előadni lehetetlen. Hogy a' földbirtokok a' systema feudaléra alkottattak, az már elő van adva, és jóllehet II. Károly alatt, kivévén némelly udvari szolgálattételeket, p. o. koronázáskor, minden feudalis szolgálatok eltöröltettek, még is lehet mind ezen polgári rendelésekben is, kiváltképen az örökösödésben, a' feudalis fundamentumot most is látni. Megjegyzést érdemlő a' mellett az Angoloknak az a' nagy szabadsága, melly szerént javaikról testamentomaik által szabad tetszések szerént tehetnek rendelést. A' 13-ik században a' feudumokról épen nem lehetett rendelést tenni, az ingó vagyonoknak pedig csak $^1/_3$ részéről lehetett azt cselekedni, hanem a' papság segitségével lassanként oda vitetett a' dolog, hogy a' gyermekeknek még az ősi, nemzetséget illető feudumokra nézve sincs szükségesképen való örökösödési jusok. E' mellett a' földbirtok olly sok

különös megszoritásokkal terheltetik, és annak egyik kézről a' másikra való jutása annyira meg van nehezitve, hogy egy illyen pernek folytatásában a' legtapasztaltabb ügyvédőnek legmestersségesebb fogásai is sikeretlenek. A' criminalis törvényeknek ez a' mondás szolgál talpkövül, hogy minden polgári vétkek a' királyt, mint legfőbb feudális urat 's békeségfentartót, sértik meg; a' nagyobb gonosz tettek, u. m. gyilkosság, gyujtogatás, rablas, lopas, csalás a' jobbágyi hüség megrontásának (felony), a' kisebbek pedig a' király megsértésének (misdemeanors) nézetnek. A' jobbágyi hüség megsértéséről a' hazaárulás, sulyosabb büntetésére nézve, különbözik; a' mi az elsőbbet illeti, annak rendszerént halál a' büntetése. A' pénzbeli büntetés, tömlöcz, korbácsolás csak a' kisebb polgári vétkek büntetései. Az igen gyakori halálos itéletmondások a' papoknak azon privilegiuma (benefit of clergy) által lágyittatnak, melly lassanként közönségessé lett, 's melly szerént a' halálos büntetés rendszerént Botanybaiba való vitetéssé változtatik; továbbá a' gyakori megkegyelmezések 's az esküdteknek azon jusa által, hogy a' nagy vétek helyébe kisebbet tesznek, p. o. a' 40 fontnyi lopást 39 shillingre szálitják le. Mivel a' positiv törvényhozás a' közönséges törvények systemájába igen ritkán vágott belé, és a' törvény azon változásainak, mellyek a' nép életéből magából fejtődtek ki, inkább engedett, mint azokat előállitotta volna, tehát már ez maga ugy látszik, mintha a' törvényszékek végzésein épült törvényeknek (statute law) különös dicséretére szolgálna, mellyet mindazáltal semmi tekintetben sem érdemel meg. Sőt inkább épen annak tanubizonysága az, hogy ezen partialis későbbi segédtörvények igen keveset használnak, sőt zavarodást szülnek. A' mélyebben fekvő fogyatkozásokat nem merik eltörölni, hogy az egész törvényes alkotmány meg ne rendittessék; egyes hozzátételek és változtatások pedig a' rosszakon nem segitenek, sőt még nevelik azt, mert arra, hogy azok a' többiek közé, a' többiekkel megegyezőleg iktattassanak be, sokkal mélyebb belátás szükséges a' törvények minden egyes részeinek öszveköttetésébe, mint valamelly uj sarkalatos törvénynek alkotására. Annakokáért méltán hányják szemére az angol közönséges törvényhozásnak ezen két egymással ellenkező hibákat, u. m. a' munkátlanságot és hirtelenkedést. Nem meri ugyan is az a' hijányosságokat eltörölni, a' törvénykezés menetelét a' polgári ügyes bajos dolgokban, kiváltképen a' fekvő jószágok szerzésére nézve, együgyübbé tenni, a' hajdani kegyetlen vagy az idővel együtt elrepült környülállásokhoz alkalmaztatott büntető törvényeket megsemmisiteni; ellenben minden parlamenti ülésben igen sok egyes rendelések hozatnak, a' nélkül hogy az elmultra és a' jövendőre legkevesebbé tekintenének, és pedig olly könnyü gondolkozással, melly gondatlansággal határos. Innen van az, hogy a' parlamenti törvények gyüjteménye minden esztendővel szaporodik, és az azzal való élés, valamint a' törvényszékek végzéseinek esmerése és tudományos kidolgozása is, mindég nehezebb. A' törvények nyelve, valamint a' törvényszékeké is, olly hosszas és ugyan azon egy dolgot jelentő szavakkal teljes, hogy a' világosságra és tökéletesebbé tételre való felette nagy törekedés miatt gyakran az egész törvény érthetetlen lesz, és a' legfőbb dolgok kimaradnak belőle. A' közönséges törvények helyett mind addig csak helyhez alkalmaztatott 's partialis rendelések hozatnak, mig ezek lassanként ugyan az egész országban elterjednek, vagy valamelly tárgyba minden oldalról belé vágnak, de akkor egyszersmind nem is egyeznek többé öszve, 's ámbár nagy rakást tesznek, de nem egy törvényekből álló egészet. Igy hozattak a' csekélyebb adósági ügyek folyamatjára nézve 50, a' jószág más birtokába való általengedésének ügyorvosló módjaira nézve 82, a' szegényekről való gondoskodásra nézve 106, a' vadászatra nézve 50, csak egy marhadögre nézve 35, a' halászatra nézve 113 különbféle rendelések, a' nélkül hogy valamellyik ezen rendelések közül az előbbenieket egészen megsemmisitené. A' Ruffhead készitette parlamenti törvények (statutes

at large, melly 1763 kezdetett el 's minden esztendőben folytattatik) gyüjteményeinek János király magna chartájától 1780-ig 32 vastag kötete van; egy másik, melly tömöttebben van nyomtatva, 's Tomlinstól és Raithbytól adatott ki, 1215—1817 16 kötetből, 's a' Pakeringé, melly az 1215—1796 hozott parlamenti törvényeket foglalja magában, 23 's az innen 1817-ig hozattak gyüjteménye 34 kötetből áll. A' statumoknak azon pompás hivatalos gyüjteménye, melly a' régi okleveleknek 1810 olta kezdett kiadásához tartozik és a' parlament költségén Tomlins és Taunton urak ügyelése alatt jó ki, 1216—1509 3 kötetet teszen. A' honnan egy mind a' törvénykönyvekben foglalt közönséges törvényeknek, mind a' statutumoknak egymással öszveköttetésben lévő és mindent magában foglaló törvényekben való uj szerkeztetése (vagy más szavakkal a' régi törvények uj könyve) Angliaban épen olly közönségesen ohajtatik, mint más tartományokban; kiváltképpen a' criminalis törvények megjobbitására nézve egynéhány esztendők olta több kitetsző törvénytudók, nevezetesen Romilly Sam., Mac-Intosh J. igen munkások voltak, 's Peel egy biztosságot is nevezett ki, melly azzal foglalatoskodik. Ez az utolsó legközelebb azt tette munkásságának tárgyává, hogy a' criminalis törvényhozásnak egyes részeit lágyitsa és a' halálos büntetést több csekély vétkekre nézve eltörölje. Már Blackstone panaszkodik a' miatt, hogy az angol törvények 160 esetet tesznek jobbágyi hüséget megsértő bünökké, mellyekben a' benefit of clergy kizáratott, vagy mellyekre halálos büntetés hozatik. 'S azok közt némellyek igen különös tulajdonságnak. Egy fővétek t. i. a' jobbágyi hüség ellen az, ha valaki álruhába öltözve és fegyveresen találtatik valamelly erdőben, országuton 'sat.; ha valaki rossz indulatból vagy bosszuállásból valamelly kertben vagy mulató erdőben a' fákat körülvagdalja, marhákat vagy juhokat öl, vagy megsebesit; a' halálra itélt gonosztévőknek, kik a' büntetés idejének eltelése előtt Botanybaiból visszaszöknek, szálást ad; valamelly pénzverő házba álruhában megyen ki 'sat. Többnyire minden lopás és hamis levelek által való csalás halállal fenyegettetik, annyira hogy a' törvények felette nagy keménysége és a' bevádoltattak nagy megkiméltetése a' szóval való közönséges perfolyamatban és az esküdtek által való megitéltetésben egymással párosodva vannak. Hanem ez a' kedvezés is nagyobb részént csak csalóka fény. Azon rendelés által, hogy minden itélettételek valamelly vádnak valóságos igaz voltánál fogva csak a' nép közül választott 12 férjfitól és csak köz megegyezéssel hozassanak, elkerültetik vagy legalább megnehezittetik ugyan, hogy az országló szék valakit büntetés alá vethessen, ha a' sokaság itélete szerént bünösnek nem találtatik; de a' sokaság, mellynek organuma az emlitett 12 esküdt, vak és indulatos itélete, a' birónak, a' ki a' tanuk nyilvános kihallgatása után az ügyet személyes kinézése szerént birálja meg, befolyása ellen az ártatlant senki sem oltalmazza, midőn a' bünös megvesztegető külseje, tettetett szemérmetessége és lelki nyugodalma, az ügyvédő mesterséges fogásainak segitségével, az érdemlett büntetést gyakran kikerüli. A' kinzás Angliának szabad földjén soha sem szenvedtetett meg, és olly szelid a' rabokkal való bánás, hogy a' per közönséges folyamatja alatt senkinek sem szabad azt a' dolog öszveköttetéséről megkérdeni, hogy önmagának ne legyen vádolójává. De arra sincs senkinek jusa, hogy az esküdtek lelki esmerete elejébe bizonyos regulákat szabjon, a' jury csak első tekintetre itél 's mondja ki a' legtávolabb lévő gyanu okaira a' „Vétkes" szót, mellyet a' biró halálos itélete követ, és senki sem fogja a' bevádoltatottnak pártját, ha ügyvédet nem vehet fel szegénysége miatt, vagy ártatlanságának távol lévő tanujit a' törvényszolgáltatás napja előtt elő nem állithatja. „Igen félhetünk", igy szól az Edinburgh review „hogy az angol criminalis törvényfolyamatnak ez a' pontja már több ártatlanoknak került életébe"; a' honnan ezeknek az intézeteknek idegen földre való általplántálására valóban hosszas meggondolás szükséges. Bentham Jeremias rettenetesen

írja le az 6 „*Truth versus Asthurst*“-jában (London 1823) az angol törvénykezés költséges és bizonytalan voltát. L. D. Beschornernek „*Grundzüge des Gemeinwesens und Beleuchtung der engl. Staatsverwaltung*“ nevü munkáját is (Leipzig 1820). *L—ú.*

Angliai, Anglus áruk 'sat. l. Angol áruk 'sat.

Angol áruk. Az angol áruk alatt, mellyeket Napoleon a' continentale systema által 1810 esztendőben az europai száraz földből egészen kitiltott és tüzzel 's vassal üldözött, közönségesen a' Manchesterben készült pamut áruk 's azon apró áruk értetnek, mellyek Birminghamból és Sheffieldből jónek a' kereskedésbe. De ezeknek még több nemei is vannak, mellyek magokat egyáltaljában jóságok 's olcsóságok által megkülönböztetik. Mi csak a' legnevezetesebbeket hozzuk elő. Glasgowban (Skócziában) készülnek vékony kárton, tiszta musselin, koczkás pullicateszövet; Aberdeenben (hasonlóképen Skócziában) gyapju kötött harisnya; Tiwertonban serge; Exonban flanell; Leedsben vastag 's középvékony posztó, biber, calmouck, számos gyapjuszövet, ugymint: merino, tamisz, callamancoe, zay; Halifaxban ugyan az, a' mi Leedsben, 's ezen kivül még karsay is; Rochdaleban boy; Norwichban gyapju damaszt és shawl; Nottinghamban vékony harisnya; Etruriában a' fejér 's fekete wedgewoodei cserép kőedény; Manchesterben fejér czérna (az ugy nevezett water- és mule-twist), kárton, az ugy nevezett manchester, pamut batiszt 's több egyébféle áruk; Birminghamban quincaillerie, azaz, gyermekjátékok, gombok, 's számtalan apróságok; Sheffieldben kések 's ollók; Londonban majdnem mind az, a' mi a' tartományokban, de mind csinosabb 's tökéletesebb minemüségben; a' miért ez drágább is, 's ezen kivül a' legtökéletesebb mathematicai szerszámok, csinos üvegáruk, nyereggyártó müvek, kocsik 's t. ef. — Sok okai vannak, mellyek az angol áruknak a' szárazföldi áruk felett elsőbbséget szereznek, 's nagyon hibáz, a' ki azt kiszi, hogy azoknak puszta eltiltása fabrikájinkat hasonló jóságra 's olcsóságra viheti. Legelső oka a' felséges angol országalkotmány, a' melly minden egyes személyt jusaiban véd 's biztosit, 's neki minden tehetsége 's ügyessége tökéletes 's szabad kifejtődését engedi; az angol nemzetnek köz lelke, melly minden nagy ideát, a' melly a' nemzeti boldogságot nevelheti, felsegit 's arra egyesül, innen származnak csatornájik, felséges országutjaik, az ők intézetei az utazás 's minden öszveköttetések könnyebbitésére; a' legszerencsésebb szigeti fekvés; a' legkiterjedettebb hajókozás földünk minden pontjai felé 's az ez által különbféleképen felserkent 's előmozditott nagy munkásság 's egymást kölcsönösen felsegitő szorgalom. Végre legnevezetesebb befolyások vagyon az angol áruk valamint olcsóságára, ugy jóságára nézve is, a' kimerithetetlen földalatti kőszénfekteteknek, mellyek által gőzmachinájikat minden fabrikájikban, manufacturájikban 's mivészségekben a' legnagyobb előmenetellel használva, sokkal könnyebben, mint másutt lehetséges, fentarthatják.

Angol bank, l. Londoni bank.

Angol birtok keletindiában. Egy angol kereskedői társaság bir Hindostanban egy országot, melly ötször nagyobb Nagy-Britanniánál. A' calcuttai statisticusok ezen birtokot most a' keletinek szokták nevezni. 1600 egybeállott 101 londoni kereskedő a' keletindiai kereskedésre, 200,000 tlrt. raktak öszve, ez nem sokára megkétszereztetett, és 4 hajót készittettek ki. Mivel a' nyereség nevezetes volt, a' tőkepénz 4 mil. tallérnál feljebb emeltetett. Némelly indiai fejedelmek kegyelmességéből több factorságokat állithatának fel. 1643 Madras városát nyerték, hol Sz. György erősségét épitették. E' volt a' társaság első birtoka e' tartományban. 1698 vettek egy környéket Bengaliában, hol most Calcutta áll. Az 1689 felállott második keletindiai társaság 1708 a' régivel egyesült. Ekkor alkottattak a' társaság birtokaiból a' calcuttai, madrasi és bombayi elölülőségek a' száraz földön,

's a' negyedik, Benkulen, Sumatra szigetén. Elejénte inkább czélja vala, a' kereskedésre állandó pontokat nyerni, mint tartományokat birni. De a' 18-ik száz. közepén a' nagy Mogul birodalma belső békételenségek, a' Persák, Afghanok és Marattok berohanásai által igen meggyengittetett. A' Francziák Keletindiából minden Europaiakat ki akarták üzni, a' társaság erőszakra kinszerittetett. Lord Clive meggyőzvén a' Francziákat, mint hóditó lépett fel. Egész Bengalia az Angolok hatalma alá jutott. 1792 olta politica által mindég terjeszté a' társaság birodalmát. Esztendei fizetésére védhatalom igértetett néhány fejedelmeknek. 'S igy a' barátságos fejedelmek minden más szövetségtől 's saját védszerektől elvonattak. Elébb meghódittattak ezen barát ellenségi, 's azután a' barát maga háládatlansága miatt. Az adó felemelése 's tartományok részei kérettek, ezt megtagadván, mindene elvétetett. A' félt Hyder Ali meggyőzetett. Elesék (Maj. 4.) 1799 Tippo Saheb fija is Seringapatnam lakó városának elfoglalásánál. Erre a' Marattok is meggyengittettek, 's az 1818 's köv. háboruban a' keleti és nyugoti Marattok ugy megaláztattak, hogy 1823 olta egy keletindiai birodalom sem lehet vezedelmes a' társaságnak. A' generalgouverneur lord Cornwallis megerősité és nagyobbitá a' Warren Hastings által kiterjesztett birtokot; ezután 1793 sir John Shore követte mint igazgató, utána lord Teignmouth; 1798 marq. Wellesley; 1805 ismét Cornwallis, ennekutána sir J. Barlow a' Row Holkarral kötött békéig; 1807 lord Minto; 1813—23 marq. Hastings (Moira); 1827 lord Amherst; azolta lord Will. Cavendish Bentinck. Jelenleg az ang. keletindiai birtok magában foglalja Előindiának legszebb részét, Malaccát, egy parti vidéket Utóindiában néhány szigetekkel, öszvesen 53,000 nsz. mf. 123 mil. lak., mellyek közül 25,800 nsz. mf. 83 mil. lak. közvetetlenül az országlásnak van alája vettetve, a' többi adózó fejedelmeké. Amazok 3 elöljüségre: Calcutta (l. Bengalia INDIÁBAN), Madras 's Bombay, vannak felosztva. Eszt. jövedelme 28 mil. ft. st.nél több, költsége csaknem 29 mil. A' társaság activ tőkéje 49 mil. felülhalad, adóssága mintegy 40 mil. Hadi ereje 213,000 főből áll, kik közt 22,540 kir. europ. seregek. A' belföldi seregek europai módra vannak felfegyverkeztetve, 's ugyan europai módra gyakoroltatnak a' fegyverben, 's azért az europai hadakozás mesterségének szelleme által India többi statusainak seregeit felülmulják. A' generalgouverneur, kinek lakhelye Calcutta, statusi főtiszt a' polgári 's katonai dolgokra nézve, nem csak a' calcuttai elöljüségben, hanem minden többi indiai gouverneuroké is, kik nem az ő elöljüségéhez tartoznak. Csaknem ugy uralkodik, mint király, de tetteiért a' brit parlamentnek számot adni tartozik. A' generalgouverneurnek, ugy a' többi elöljüségek gouverneureinek is 4 tagból álló tanács van adva. A' született Britek 's ivadékaik brit, a' Hinduk és az benszülöttek tulajdon törvényeik szerént tulajdon birájik által itéltetnek. 1828 a' keletindiai provinciákban csak 40,000 Brit találtatott. De miolta a' generalgouverneur Aprilb. 1823 a' sajtószabadságot korlátok közé szoritotta, Angliaban több erőszakos visszaélések nyilvánosan feddettek meg, mellyek Keletindiában a' brit szabadságot sértik, 's a' benszülöttek civilisatióját akadályoztatják. A' Hinduk vallását, szokásait és néposztályait a' brit kormány nem háborgatja. A' keletindiai társaság ezen birtokain kivül a' koronaé CEYLON szigete (l. e.) Vö. Sir John Malcolm: „*Political history of India from* 1784 *to* 1823" (2 rész, Lond. 1826); James Mill: „*History of british India*" (6 köt. 3 kiad. Lond. 1828) és Hamilton: „*Eastindia gazetteer*" (2 rész, 2 kiad. Lond. 1828.).

ANGOL EGYHÁZ (másképp püspöki egyház). Igy neveztetik Angliában az a' reformált egyházi alkotmány, melly szerént főtörvény gyanánt tartatik az, hogy a' püspökök Istentől rendeltettek, és hogy az egyháznak azok által kell igazgattatni. Hajdan a' pápák igen nagy hatalmat gyakoroltak Angliaban, 's esztendőnként nagy summa pénzt

kaptak ezen országból. VIII. Henrik az ő tudva lévő házassági elválása miatt öszveveszett a' pápával, 's 1531 magát tette az angol egyház fejévé. De még e' mellett ő buzgó Catholicus maradott, 's a' pápának a' lelki dolgokba való hatalmán és a' szerzeteseken kivül az egyház régi tanitásában csak igen keveset változtatott el. A' reformatio ugyan már ő alatta is titkon, 's következője VI. Eduard alatt nyilván is talált kedvességet, de csak Ersébet királyné idejében 1558 vétetett be egészen. Ersébet adta Angliában az egyházi alkotmánynak azt a' formát, mellyben az még most is van, 's az arra felvigyázást az érsekekre és püspökökre bizta. Azután a' következett fejedelmek, jóllehet mindenkor fejei maradtak az egyháznak 's abban a' főhatalmat gyakorolták, még is megtartották ezen alkotmányt, mert ugy találták, hogy a' királyi tekintetnek nagyobb erőt ad az, mint a' Presbyterianusok szabad köztársaságibb alkotmánya. Angliában tehát a' püspöki (*episcopalis*) vagy főegyház az uralkodó, 's egyedül az értetik az angol egyházon. Ez a' külső isteni tisztelet különbféle rendtartásaival, különösen pedig azzal, hogy püspökök által igazgattatik, megkülönbözteti magát a' genfi egyháztól, mellynek csak a' vének vagy presbyterek az előljárói. Ugyan azért Angliában az ezen utolsóhoz tartozók Presbyterianusoknak hivatnak, vagy más néven Puritanusoknak is, minthogy a' püspöki egyházban meghagyott 's megtartott cathol. cerimoniáktól megtisztitott külső isteni tiszteletet tulajdonitanak magoknak. Ezen vallásbeli felekezeteknek lelke a' politicai dolgokról gondolkozásban is különbséget okozott, 's egymást üldözték a' szerént, mint a' környülmények engedték. Az egyházi felekezetekből politicai felekezetek származtak, mellyek Angliában a' köz békeséget sokszor megzavarták. A' Puritanus felekezet kebelében támadtak az Independensek, kik az egyház igazgatását sem a' véneknek, sem a' püspököknek nem akarták engedni. Ezeknek segedelmével inditotta Cromwell I. Károly alatt a' revolutiót. Ezen háborus időkben számos vallásbeli felekezetek vették eredeteket, mellyek közül Angliában még most is több megvan husznál. Sok háborgások után a' Presbyterianusok végre III. Vilmos alatt 1695 a' türelemről szóló törvény (*Act of toleration*) által teljes lelki-esmeretbeli szabadságot nyertek. Azolta Angliában és Irlandban a' püspöki, Skócziában pedig a' presbyterianus egyház az uralkodó. De minden egyéb vallásbeli felekezetek is eltüretnek, mellyek, a' Presbyterianusokat sem veve ki, az Episcopalisoktól megkülönböztetvén, közös névvel: Nonconformistáknak vagy Dissentereknek hivatnak. L. EMANCIPATIO és Carwithen: *History of the English Church* (Lond. 1829). *K. J.*

ANGOL KÉPIRÁS ÉS HANGMIVÉSZSÉG, l. ANGOL MIVÉSZSÉG.

ANGOL KERTEK, l. KERTÉSZSÉG.

ANGOL KÜRT (*corno inglese*), nem egyéb, mint egy nagyobb 's görbére hajtott hoboe, azonban ennél, noha violin kulcsa van, öt egész hanggal mélyebb, 's azért ezen muzsikaszerre mindent öt hanggal feljebb kell tenni, p. o. ha a' darab C-ből megy, azt az angol kürte G-be kell tenni. Sem olly kellemes, sem annyira kiterjedő hangja nincs, mint a' bassetkürtnek. *J.*

ANGOL LITERATURA, TUDOMÁNY, POËSIS ÉS JÁTÉKSZIN. 1) Literatura és tudomány. A' nyelv magában foglalja a' nemzet tulajdon világszemléletének systemáját, ennek kifejlése pedig több időn, több viszontagságon megyen által; azon idők szine tehát a' nyelven is szembe tünik. Ha az angol nyelvet történeti tekintetben vesszük fel, eredeti bélyegének, mivel Britanniában elejénte Celták laktak, gallusnak vagy celtának kellett lennie. Julius Caesar hoditása után a' romai nyelvből vevé egy részét. De 400 K. u., midőn a' Skotok és Piktek nagyobb erővel nyomulának éjszak felé, 's a' segédül hitt Szászok mind inkább megtelepedének, 350 év eltölte alatt a' szász nyelv beha-

tásának is nem lehete nem nyilatkoznia. Később a' Dánok nyomák reá bélyegeket, 's végre Hóditó Vilmos alatt a' Normannok is. Igy tehát ó-celta, latán, angol-szász, dán és normann egyveleg az angol nyelv. Minden nemzet eredeti élete, mint illyen, ennek elemeit, a' megesmerést és ábrázolást, vagy akarhogy nevezzük az élet ezen kettős oldalát, mint elkülönözetlen 's szilard egységet, magában foglalja, és a' történeti kifejlés, melly később következik, csak ezen egység szétoszlása 's egyes, előbb megkötött momentumok előlépése. Ezen kor mythusi kornak neveztetik, 's mivel, a' mondottakhoz képest, a' mythus, mint religiosus idea ábrázolása, 's a' történet közönséges értelemben még elkülönözve nincs, mindenütt a' rege korának és mezejének tekintetik, 's mint terméketlen a' historiára nézve, egészen kirekesztetik. Ezt, ha felvettük az abstractiót, helyben kell hagynunk; de más részről nem tagadhatjuk, hogy a' mythus elkülönözve 's magában tekintve is igen termékeny vizsgálatok tárgya lehet, 's fenséges ideákra vezérelhet, sőt vezérel is. Arthus király, a' kerek asztal (*Tafelrunde*) 's Merlin varázsnok említésére, mi dus 's messze terjedő regekör nyilik a' jártasnak! Az Angolok későbbi haladásait a' scholastica philosophiában inkább a' közöns. europai miveltségnek, mint nemzeti literaturájoknak tulajdonithatjuk. Az angol nemzeti literatura krónikákon és romanczákon vagy balladákon kötött beszédben kezdődik. A' krónikák, mellyeket cyclusi hősköltemények gyanánt nézhetünk, a' Normannok sajátjai, kik a' főbb rangot tették, mig az angol-szász és éjszaki-franczia elemek lassanként öszve nem folytak, mellyek köz german eredetüek voltanak. A' balladák ellenben, mellyeket vándorló minstrelek daloltak, az Angol-Szászokéi voltak, 's főkép Skotországban és Anglia éjszaki határain virágzottanak. A' poësis ezen neme egészen a' 12-ik századba terjed, 's a' balladaköltés, mint népdal, az angol literatura arany korában tünik el. Anglia sajátképi tudós literaturájának kezdetpontjául azon időt vesszük, mellyben kereskedő Caxton, haza térvén messze járta után, mintegy 1474 tájban Westminsterben a' könyvnyomtatást kezdé gyakorolni. Chaucer az angol poësist, legalább formájára nézve, kevessel azelőtt alapitotta ujolag, 's valamivel szorosabban szabta a' mivészség kivánatihoz; csaknem azon időben kezdték a' prosát is mivelni: 's igy az angol poësis és ékesszólás kezdetpontja ugyan egy időbe vág. Caxton, az időt követvén, előbb mythico-religiosus munkákat bocsáta közre, mellyek tartalma a' Frankok és Szászok Trojából származását tárgyazó, az éjszakon közönségesen elterjedt regék voltanak. Hogy később a' classicusok fordításait olly időben, midőn még parlagon feküdt a' classica literatura, adta ki, noha nem vala igyekezetének kivánt sikere: valljon, köszönetet nem érdemel e? De igy kezde hasadni a' literatura hajnala, melly a' Tudorok alatt lassanként ragyogóbb fényre derült. Mert ott is a' classicusokból áradozott a' miveltség. De minekelőtte egyes tárgyakba ereszkedénk, az ang. literatura egészének általányos áltnézete mellett lehetetlen azon észrevételt elmellőznünk, hogy a' nagy, szinte mértékhaladó, századokiglani harczok által fentartott 's megerősitett szabadságvágyás és az egyes személyek komoly gőge, ama' republicanismus, mellyet az országnak shirekre osztása, a' képviselők választása 's az esküdtek törvényszéke által alapitott meg Nagy Alfréd, itt is kimutatkozik. Kimutatkozik hasonlatja (*analoguma*) a' különbféle egyesületekben; kimutatkozik a' tudásnak czélzásában az életbeli használatosságra, valamint a' theoria és általjaban a' speculatio iránt innen eredt csekélyebb fogékonyságban. Kitünik universitasaik alkotmányából, a' tanulás folyamatjából 's végre egyes, ott fejlő geniek erejéből, kiket maga a' nemzet, megerősitvén őket szabad sajátosságokban, mondhatni bizonyos tekintetben, megóvott a' franczia izlési csinonosodástól. Noha egy részről az előadott characterben az egyoldalusságot 's a' jó izlés hijányának ártalmas létét nem lehet meg nem vallanunk: tisztelnünk 's nagyra becsülnünk kell más részről ezen kemény, szinte fa-

nyar vonásokkal irt képben ama' nagy erőt, melly már gyakran kezesül 's közbenjáróul szolgált az europai statusszövetség minden nemzetéért, ha kellett. — Az angol literatura története, a' legközelebb előadott szükkörü értelem szerént, 3 időszakra osztatik. Mindenikből kitetszik, hogy, noha némelly, szinte tudós uralkodók részént munkájik, részént intézeteik és adakozásaik által segitették a' tudományokat, minden magából a' nemzetből fakadt, 's szabadlelküsége által, mellyhez fogható, mivel vagyonossága által emeltetik, sehol sincs, mozditatott elő. Az első időszakba, a' Tudorok alatt (1485—1603), VII. Henrik, VIII. Henrik (scholast. theologus volt, 's Luther ellen irt; költött is), VI. Eduard, Maria és a' tudós Ersébet; a' másodikba, a' Stuartok alatt (1603—1702), I. Jakab, a' ki tudományos miveltségü prosaicus és szónok volt, a' szerencsétlen I. Károly, a' tudományok háborgatott ápolója Cromwell, II. Károly, a' ki, noha pazar, a' tudományok egyesületét megerősitette, II. Jakab, III. Vilmos, kik mind a' ketten megajándékozták a' könyvtárakat, tartoznak; a' harmadik végre Annától a' mi időnkig terjed.

A' legujabb kori ang. literaturának characteréről bővebben fogunk értekezni. Pillantsunk legelébb is a' 18-ik száz. utóbbik felére, a' tudományok és mivészségek mezején szük aratást lelünk, sőt némelly tudományok mezeje, kiváltképen a' természettudományoké, egészen parlagon feküdt. Csak néhány ragyogó nevek, mellyek a' literatura dicsőségét gyámolitják, jöttenek által Anna királyné idejéből: Johnson, Hume, Robertson, Gibbon, Burke, de koszorujik bántása nélkül is állithatjuk, hogy közülök egy sem volt valódi nemzeti iró azon értelemben, mint azt Shakspeare-, Bacon- és Miltonról mondhatjuk; hanem egyet szükséges itt figyelembe vennünk, a' stylus t. i. mindég szembetünőbbleg előhaladó magasb miveltségét azon időszakban, 's valólag felvéve, az volt a' legközelebb lefolyt időkor legjobbb hagyománya. Ha pedig a' szép mivek mezejét tekintjük, egy ragyogó név sem tündöklik előnkbe, egy sem, mellyet a' költői szellem legmagasb ihlete lelkesitett volna, noha Thomsont, Akensidet, Penroset, Grayt és Goldsmithet méltólag becsüljük. Ambár pedig ezen időszakban még mindég az Anna királyné alatt virágzott arany korban keresék a' költés remekeit, már akkor is, mint a' nevezett költők néhányának munkájából kitetszik, változásnak indult a' poëtai izlés, 's az ó honi költés szelleme halkkal kezdé a' reáigázott formák alatt emelni szárnyait. Azonban az angol magasabb reptü költés kifejlését még sokáig hátráltatta az aestheticai critica állapotja, melly a' vizsgálódásunk tárgyául vett korig még mindég igen alacsony fokon állt. A' ki erről egyes aestheticai munkák és a' criticai folyó irások massájának olvasása nélkül meg akar győződni, tekintse közelebbről Anglia legnagyobb nemzeti költőjének, kinek tiszteltetése a' nép melyében lobbadozó poëtai szikrát soha el nem áltatja, uj 's legujabb magyarázóját, meglátja, hogy Shakspeare szellemének mélységét és gazdagságát még csak fel sem foghatták. Azon időszakban is, mellyhez immár fordulunk, folytaták hatásokat a' literatura emelkedésének kedvező környülállások, mellyek a' nép helyezetéből, társasági és politicai viszonyaiból eredtek, sőt vagyonosságának és tekintetének nevekedése az europai népek közt azon környülállásokat még terjedtebb hathatósággal ruházta fel. Ez legelébb is a' tudományos miveltségnek külső kedvező- és előmozditó eszközeihez vezérel. Angliának két universitasa régi alkatját megtartá, 's egyedül azt tekinthetnők előlépés gyanánt, hogy valamint Oxfordban, ugy szinte Cambridgeben is, nagyobb buzgalommal ápolgattattak a' természettudományok némelly részei, és a' tanitásmódban neminemü javitások történtek. Ezen universitasok a' részben is régi characterek hivei maradtak, hogy Oxfordban kiváltkép a' classica literatura, Cambridgeben a' mathematica gyakoroltatott előszeretettel; de Nagy-Britanniában is mind a' két intézetet ezen tekintetben veszedelmes egy-

oldalusággal vádolták 's állíták, hogy Oxfordban, hol az academiai gradus elérésére mathematica esmereteket nem is kivánnak, igen nehéz a' mathematicára tanitót lelni; Cambridgeben ellenben a' vizsgálatok alkalmával csak egy tételt sem képes megfejteni a' görög uj testamentomból a' theologus nevendék. Hogy ezen hijányok, valamint egyebek Angliában, meg nem szünnek, okát az aristocratismus és az uralkodó egyház interesséjében, mellynek tagjai az academiai praebendákban kizárolag részesülnek, kell keresnünk; holott az universitasok korszeréntibb elintéztetése mellett ama' praebendák, mellyek hivatalbeli munka nélkül jövedelmes statiók, másra fordittathatnának. Igen szembetünő volt az 1816—18, midőn a' parlament kinevezte választottság az alrend tanittatásának megvizsgálására a' fővárosban, minekutána munkásságának köre kiterjesztetett, a' nagyeszü Brougham elölülése alatt, a' tudósok oskolájit és a' colleges-eket (l. Collegiumok és Universitas) az universitasokban is vizsgálásai alá akará vonni, mig a' felső ház, némelly visszaélések már felfedezve lévén, ezen avatkozásnak a' főbb rendek neveltetésébe ellene nem szegezkedett. Általjában ha az angol főoskolákat részeletlenül méltatjuk, alkatjok elsőségeit felülmulják annak hijányai. — A' tudományi és mivészségi egyesületek, mellyeket részént az országlás bőkezüsége, részént mivelt férjfiak igyekezete alapita meg; előmozdittattak, közebb hasznuakká tétettek, 's számok ujak felállitása által szaporittatott. A' királyi társaság (*Royal society*) Londonban, Banks halála után, chemicus Davy elölülése alatt adá 1829-ig emlékirásait („*Philosophical transactions*"); most Sussex herczeg az elölülője. Ezen társasággal az edinburgi hasonló nevü egyesület vetélkedik, melly 2 classisból a' physicai- és literaturaiból áll, 's 1821 olta Scott Walter a' praesese. Az ujolag alkotott tudományi egyesületek között legnevezetesbek: Werner természethistoriai társasága Edinburghban, a' geologiai társaság, a' természetvizsgáló társaság Cambridgeben (1820 olta), a' kertmivelő társaság Londonban és Edinburghban, a' természethistoriai Glasgowban (1808 olta), az entomologiai társaság, az épitésmivészségi társaság Londonban, mellyek mind adnak emlékirásokat. Ezekhez járultak ujobblag az 1820 alapitott *Astronomical-society* Londonban és 1821 a' *Royal literary society*, mellyek czélja a' literaturát segéd- és jutalompénz által előmozditani. Ezen közhasznu egyesületek közt megkülönböztetést érdemelnek azon intézetek is, mellyeket ezen század elején privát személyek alkottanak Londonban, 's a' mellyek különbféle tudományok nyilvános előadása által nagyérdemüleg hatnak a' miveltségre. Legrégibb a' *Royal institution* (1800 olta), melly 1818 olta chemicus Brand intézése alatt bőtartalmu folyó irást (*Journal of science, literature and the arts*) ad ki. A' legujabb angol literatura történetében főkép azért nevezetes, mivel chemicus Humphry Davy 1806 olta itt adá elő a' tudományra nézve nagyfontosságu felfedezéseit. Ezt a' hasonló planum szerént alkotott *London institution* követte 1807, azután több efféle intézetek nyitattak meg, mellyek között a' *Royal society of literature* tiszteletpénzeket és évenkénti jövedelmet alapit jeles tudósok számára. — A' tudós folyó irások sokoldalulag hatnak a' tudományosságra, 's kiváltképen a' criticai folyó irások a' vizsgálatunk alá vett időszakban a' jelesség azon fokára emelkedtek, mellyen ezelőtt nem álltak. A' régibb biráló folyó irások közül némellyek, mint az 1749 olta fenálló *Monthly review*, a' *Critical review* (1765 olta), áltjöttek időszakunkba, de azonközben mig az utóbbik elenyészett, az első sokat nyert az ujabb korban, 's nagyobb szabadelküség és részeletlenség által különbözködik, mint az előtt. De mind azok felülmulattak, midőn 1802 az *Edinburgh review* kezdődék, mellyből mintegy 12,000 pél. kelt el, 's a' melly az 1899 Londonban megjelent *Quarterly review*-ben vágytársat látott. Valamint a' korább időbeli folyóirások, mint p. o. a' fen emlitett két rendbeliek, ugy ezen ujabb criticai szószólók is valamellyik politicai

pártnak hódoltak, mellynek nézetei és törekvései nem legkedvezőbben hatottak a' literaturai birálásokra. Ezen két intézet minden korabbiaktól sok alapos értekezés, — de gyakran olly tárgyakról, mellyekre a' birált munkák nem ritkán igen távolról adnak alkalmat, főképen a' statustudományok köréből — nagymiveltségü stylus 's a' korábbi időkben szokatlan sanyaruság által különbözik. A' *Quarterly review* egészen az azt megelőzte *Edinburgh review*-nek planumát vevé fel, 's jelenleg vele együtt részesül a' publicum kedvezésében, de politicai tekintetben egyenes ellenkezője; mert a' skot időszaki irás a' Whigpárt principiumait, az angol pedig a' Toryékat védi. A' *Quarterly review* az előadásra nézve, melly elejénte valamennyire nehézkés vala, csak később érte el vágytársát, de idegenkedéseit még most is keményebben 's néha gonoszul nyilatkoztatja. Ugy látszik, hogy ezen két bőhatásu irást az 1822 olta a' cambridgei tudósok intézése alatt megjelenő *Cambridge quarterly review* követni törekszik. A' többi csupán biráló időszaki irások közül ezeket említjük: A' *British review* évnegyedenként jelenik, 's gyakran jó darabokat ad; a' *British critc*-t a' püspöki egyház orthod. követői bocsátják közre; az *Ecclectic review* a' protest. Dissenterek véleményit sokkal mérsékletebb principiumok szerént védi, mint azelőtt. Az uj *Retrospective review* figyelmét régibb, méltatlanul feledékenységbe jutott munkákra, mellyek a' tudományok helyreállitása olta jelentek meg, fordítja. Az 1817 olta Londonban megjelenő *Literary gazette*-t ama' folyó irásokétól különböző planum szerént szerkeztetik, hetenként egyszer jelenik, 's biráló jelentéseken kivül, mellyek bő kivonatokat közlenek, literaturai tudósitásokat és mulatságra szolgáló darabokat is ad. Ha politicai kérdések jőnek szóba, szorosan a' Toryk principiumait követi ezen folyó irás. Planuma- 's külsejére nézve a' *London museum*, melly 1822 olta áll fen, ennek utánazása. A' hasonlólag 1822 megjelent *Monthly censor* a' honi és külföldi literatura összeségét akarja felvenni. A' külföldi literaturáról a' jeles *Foreign review and continental miscellany* (Lond. Blackn. 1828) és a' *Quarterly foreign review* (Lond. Treuttel és Würzn.) ad tudósitásokat. A' különbféle foglalatu időszaki irások, a' *Magazine*'s, fontosok az angol liter. historiában, minthogy mindennemü vizsgálódásokra utat nyitottak s az esmeretek köz elterjesztésére nagy hatással voltak. 1731 előtt csaknem mind politicai tartalmuak voltanak a' folyó irások. Akkor támadt az angol folyó irások legrégebbike, a' *Gentleman's magazine*, melly azolta folyton jelenik 's főkép Nagy-Britannia régiségeiről sok tudósitást közöl. Valamint követőjinek nagyobb része, ujabb irományok birálását is tárgyai közé számlálja. A' többi vegyes időszaki irások közül megjegyzést érdemel: az 1796 Priestley, Price, Nees, Aikin, Morgan, Godwin, Holcroft által megalapittatott, több eszt. olta Philipps Richard által kiadatott *Monthly magazine*, melly valamint politicai, ugy vallásbeli tekintetben is, szembetünőleg mindég egy párt színét viselte, mindazáltal szabadlelkü principiumok követői közt még most is el van terjedve; a' *New monthly magazine*, melly támadásakor 1814 egyenesen amannak szegezkedett ellenébe, de Campbell Tamás igazgatása alatt (1821 olta) szabad véleményekhez állott, 's sokkal becsesebb lett; az 1817 a' régibb (1739 olta fenállt) *Scotch magazine* helyébe lépett *Edinburgh magazine and literary miscellany*: Blackwood *Edinburgh magazine*-e, mellyet sanyaru literaturai birálások 's elhatározott Toryprincipinmok különböztetnek; a' *London magazine*, melly Scott John alatt igen emelkedett, de a' ki Blackwood „*Magazine*“ redactorának egy küldöttjétől kettős viadalban meglővetett; és az 1822 kezdett *Brighton magazine*, melly a' parlamenti beszédek bő kivonatjait foglalja magában. A' közönséges tárgyu folyó irások sorába tartozik az 1758 olta évenként megjelenő *Annual register*, mellynek foglalatja status- és literaturatörténet, 's az 1780 olta Stockdale által csaknem hasonló planum szerént kiadatott *New annual register*. Fontos repülő irások (replegek)

gyüjteményét *The pamphleteer* Valpy adja füzetenként. A' kirekesztőleg egy tudomány körének szánt folyó irások közt, egy 1810 olta a' classica, bibliai és keleti literaturának is van szánva, Valpy *Classical journal*-a. Idiai tárgyakkal és a' keleti literaturával foglatoskodik 1816 olta a' becses: *Asiatic journal*. Főkép a' természettudományoknak, az astronomiának, mechanicának és földesmeretnek, a' fen emlitett *Quarterly journal*-on kivül, a' bőtartalmu *Edinburgh philosophical journal* van szánva, mellyet Brewster és Jameson évnegyedenként adnak ki. Régebb olta divatlanak *Tilloch philosophical journal*-a és Thomson *Annals of philosophy or Magazine of chemistry, mineralogy, mechanics, natural history, agriculture and the arts*-a; és a' *Botanical magazine*, mellyet most dr. Sims ad ki. Ha a' theologiai folyó irásokat tekintjük, igen szembe tünik, de egyszersmind a' püspöki egyház gyengébb buzgalmából, mellyel elsőségeit rég olta védte, könnyen megfejthető, hogy az ő, de mérsékletl principiumai szerént lélekkel 's ügyesen dolgozott időszaki irása *The christian observer* ellen több jeles folyó irásokat adnak ki a' Dissenterek. Igy a' *Monthly repertory*, melly a' régibb *Protestant dissenters magazine*-ből támadt, 's kivált biráló részében jeles, többnyire az Unitariusok közt van elterjedve. Az *Evangelical magazine*, melly korábban igen el vala terjedve, főkép a' protest. Dissenterek minden nemeitől gyamolittatik, egy idő olta Burder elölülése alatt egy választottság által intéztetik, 's becses missioi tudósitásokkal kedveskedik. Hasonló szellemben irt 's igen kedves a' *New evangelical magazine*, melly literaturai részében amazt felülmulja. A' *The christian instructor or congregational magazine*, melly biographiákat, predikációkat, értekezéseket és biralásokat közöl, az Independensek principiumait vallja. A' *The methodist magazine* csaknem kizárólag Wesley követőjinek van szánva, 's példatlan elterjedésén a' Methodisták olly nagy száma mellett Nagy-Britanniában (1817ben 190,000 voltak) nem lehet csudalkoznunk. Az angol ujabb közönséges encyclopaediai munkákról az ENCYCLOPAEDIA czikk. fogunk emlitést tenni. — A' literatura előmozditó eszközeinek sorába tartoznak a' könyvtárak is. Ujabb efféle intézetek alkotásáról semmit sem tudunk; ellenben a' brit museum Londonban a' mh. dr. Burney ritka gyüjteménye által bővült, mellyet az országlás 1818-ban 13,500 ft. sterling. fizetett meg, 's a' mellyben 14,000 köt. nyomtatott könyveken kivül, több kéziratok is találtatnak, p. o, az Ilias, melly hajdan Stownley birtokában volt, görög szónokok és a' görög testamentom fontos kéziratokban a' 10-ik és 12-ik száz.-ból. Egy másik becses része ezen könyvtárnak a' maga nemében egyetlen gyüjtemény, melly politicai ujságokból áll 1603-tól a' mi korunkig. Ujobblag III. György könyvtára gazdagitotta ezen museumot. De mind azon kedvezések közt, mellyekben a' literatura részesült, legnagyobb áldással hatott reá a' sajtószabadság 1694 olta a' mi korunkban is; olly palladium maradt ez, mellyet senki megbántani nem mert! 's az, a' mit Mack-Intosh mondott ékes beszédjében, midőn Peltiert védelmezte az első consulnak Napoleonnak vádja ellen, az időnek 20 év olta csudálatosan megváltozott környülállásiban is igaz: „Sértetlen még egy menedéke a' szabad kinyilatkozásnak; van még Europában egy hely, hol az ember szabadon beszéltetheti józan eszét a' társaság legfontosb ügyeiről, hol a' legkevélyebb, leghatalmasabb tyrannusok tetteiről bátran kimondhatja itéletét. Anglia sajtója szabad még. Őseink szabad alkotmányá védi. Védik az Angolok szivei, karjai, 's mondhatni véljük, ha elenyészik, csak Britannia romjain enyészik el.“ 'S noha a' honi szabadság ezen bástyáját, mint a' Britek méltán nevezik, sem meghatározott törvények — az ingatag sajtótörvények mint itt, annyi szabadságot az önkénynek sehol sem engednek — sem az esküdtek — kik a' sajtóvétségek megitélésére nem a' köz, részeletlenséget biztositó mód szerént választatnak — nem védik is: Az Angolok szivei, karjai a' parancsolók tisztelete a' nyilvános vélemény iránt, 's félelmek azon

veszélytől, mellyel bizonyos ponton járna a' nép javalatlansága, ezek azok, mik e' bástyát olly hatalmasan oltalmazzák. —

Ezen bevezető vizsgálódások után tekintsük a' literatura egyes mezejinek gyümölcseit.

A) Philologia. Már megjegyzők, hogy a' Briteknél is a' görög és romai classicusok- 's nyelvekkel való foglalatoskodás vala a' jövendő míveltség kezdetpontja 's eszköze. Ezen studium Olaszországban már korábban kezde tenyészni, 's 1490 után Grocyn William, Collet John, Linacre Tamás 's Lilly William honjokban terjesztgették az ott főkép a' görög lit. nyert esmereteket. De a' philologiai míveltség első magvait Erasmus Rotterodamus hinté 7 év mulva Oxfordban, mind azon akadályok ellenére, mellyeket a' világi papok részeletes hevessége, hallgatványai csekély javalatja, 's még a' pestis és mozgalmak is gördítettek elejébe. Noha e' miatt Angliát elhagyá, de két szorgalmas 's nagy talentumu Angol, Montjoy William és Gray Tamás, szavainak engedve, visszatért 's több jeles férjfiakkal megesmerkedett, de tartós ott mulatására szükséges gyamolitásban még sem részesült. Fel volt ugyan a' szellem e' részről ébresztve, de a' szerzemények mintegy a' 16-ik század végéig nyersek 's míveletlenek voltak, mint Crispin görög szókönyve, mellyet azután Grant ada ki, 's a' classicusokból némelly forditások bizonyitják. A' prosa ugyan már ama' régi remekek után indulni törekvék; de az antik világnézet bizonytalan és félszeg viszonadása közt való szorongás miatt az ohajtott czélhoz azonnal eljutni lehetetlen volt. Az Angol csak lassanként fedezte fel a' régi élet olly hatalmasan kitünő nyilvánságában a' Görögökkel, de főkép a' Romaiakkal való rokonságát, 's igy meg vala már nyerve interesséje munkájik iránt, a' nélkül még is hogy a' nyelv egészen fejtetlen maradt volna. A' görög és romai classicusok olly költők, mint Pope, Dryden 's m. által készitett forditásainak is, noha sajátképen keves philologiai becsek van, nagy befolyások volt a' classica literatura iránt való izlésnek ébresztésére és elterjesztésére ezen nagy publicumban. Egy görög szótár megjavitásában nagy része volt Robertson Hillnek (1676); egy latánnak alaposságában Holyacke Tamásnak (1677), 's néhány év előtt Goudmannak, melly kiadás (1693) a' cambridgei szótárt elhomályositá. A' hajlandóság, melly elébb csak gyengén szitt a' zsidó nyelvhez, a' 17-ik századb. lassanként más asiai nyelvek iránt is ébredezett, 's Bedwell, Pococke Eduard, Greaves John, Castle Edm. Huisch Sand., Clarke Sam., Hyde Tamás, Dudley Loft, Walton (a' hat utolsó a' londoni polyglossa kiadója) Lightfoot John, Selden John, Goodwin Tamás, Spencer John, Pearson John és Richard, Scattergood Ant. az Arabok régiségeit fejtegették és magyarázták. Syriai grammaticát Beveridge Will. irt. Huntington Robert samaritanul, Greaves, Castle, Hyde persául tudtak, 's ezen nyelvek grammaticájit, szótárait 's az egyéb ide tartozókat esmertették meg, 's Bernard Ed. 29 nyelv alphabetumát tudta előállitani. A' 18-ik században Daves Richard, Burges Tamás a' görög metricát, Mattaire Mihály a' dialectusokat fejtegették; Toup John görög grammaticusokkal és lexicographusokkal foglalatoskodott. Bentley (l. e.), a' kit combinatiója, éles elméje, nagy tudománya, valamint logicai mestersége, a' criticusok fejéve tett, Markland, Taylor John szó- és magasb criticát egyesen vagy mind a' kettőt együtt gyakorlottak. Baxter, Bentley, Cunningham, Gataker, Gale, Hudson, Creech, Rowe, Simson, Gregory, Wakefield, Daves, Zach, Pearce, Hearne, Wasse, Barnes, Clarke, Upton, Mangey, Heath, Musgrave, Syrwhit, 's a' század vége felé a' genialis Porson (l. e.), Bentley szellemi rokonja, classicusokat adtanak ki. A' legujabb időben legnevezetesebbek: Butler (Aeschylus kiadója), dr. Burney (metricus), Blomfield (l. e.), Barker (grammaticus és lexicographus), Gaisford, Dobree, Monk, Elmsley, Kidd 's a' paradoxus Payne Knight. Azon szemrehányás, mellyel a' classica literatura, az angol universitasoknál divatló tanulásnak

módját illették, hogy t. i. nem azon szabad lélekkel adják reá magokat, melly a' lelki miveltség alapjává tehetné, hanem szorongva kicsiségekhez, kicsided grammaticai vizsgálódásokhoz ragaszkodnak, ezen több esztendő előtt még Nagy-Britanniában is fenzengő szemrehányást megerősiteni látszik az, hogy a' brit tudósok, a' Németek, Franciák- és Olaszokkal iránylatba téve, a' classicusok criticájában még igen keveset munkáltak. Megválik majd, valljon azon javitások, mellyek nyilván ama' szemrehányások által gerjesztetve, kivált az oxfordi főoskolában, a' classica literaturára nézve is, szabadabb nézetek szerént a' két utolsó évtizedben történtek, valljon termékenyebben fognak e jeles tudósok miveltségére hatni, mi annál biztosabban várható, ha mint reménylhetjük, végre az ó fonák tanitásmódnak maradványai már egyszer eltünnek. — Mig az angol universitasokban főkép a' görög nyelvet gyakorlák, a' latánt pedig elmellőzték (innen magyarázhatni, hogy az angol, kivált az oxfordi tudósok latán stylusa igen rossz hirbe jött), a' skot universitasok épen ellenkezőt tettek. A' görög nyelvet Skotországban, hol a' latán nyelv esmerőji között kiváltképen Gregory jeleskedett, csak az ujabb időkben kezdették forróbb szorgalommal gyakorolni, mellyet különösen a' halála után 1821 megjelent, ó Görögökről szóló tanitásairól és Collectanea graeca majora és minora (Edinburg 1802 köv.) czimü munkájáról esmeretes Dalzel And., a' görög literatura professora Edinburgban, és bold. prof. Young gerjesztettek. A' classica literatura mezején legfontosabb jelenetek közt Valpy (l. e.) ujolag kiadta Stephanus Henriknek (l. e.) görög szókönyve említést érdemel, melly mindazáltal a' classica literatura tudományosságának jelenkori állapotjáról Angliában nem legkedvezőbb tanubizonyságot nyujt. Az ugyan azon kiadótól 1819 elkezdett classicusok gyüjteményét (*Regent's classics*) csak csinos külseje, nem pedig belső criticai becse különbözteti meg. A' görög, latán és goth nyelv rokonságáról Jamieson (l. e.) tett a' *Hermes scythicus*-ban (1814) vizsgálódásokat. A' zsidó nyelvet a' 18-ik század kezdete olta szorgalommal 's izléssel gyakorlá Lowth és Kennicott, az arab nyelvet Chaming, White, Jones, Dow, Gladvin, Davy, Sulivan, Gaudin, Nott, Ouseley, Champion, Scott. A' keleti nyelveket általjában, valamint az élőket ugy a' holtakat is, nagyobb buzgalommal tanulták, mihelyt azok a' részént tengeri, részént szárazföldi utazások által mind inkább nevekedő világesmerettől gyakorlati érdekletet is nyerének, az ujabb időkben főkép a' missiointézetek által. A' phoeniciai és palmyrai nyelvet Swinton, a' koptit Wilkins és Woide, az örményt Whiston William és George vizsgálták. Az indiai nyelvnek és dialectusainak esmeretét Holwell, Jones (l. e.), Wilford, Leyden 's m., általjában véve a' calcuttai társaság hozták életre, mellynek nagyhasznu gyümölcseit az időjárta érlelendi meg. A' zsidó nyelv keves ollyan dolgozókat nyere az ujabb időkben, kik a' jeles Lowth vagy Kennicottra emlékeztetnének. E' mezőn Boothroyd szorgalmának sikere, egy zsidó Biblia Kennicott textusa szerént jegyzésekkel, legfontosabb, mellyet 1810 kezde 's 1816 végze el. Annál szembetünőbbek voltak egyéb keleti nyelvekbeli dolgozások gyümölcsei, mire Anglia politicai állapotja sokképen szolgála ösztönül 's legdusabb segédeszközöket nyujta, 's a' mit e' részben tettek 20 év olta az angol tudósok, koszorujik legragyogóbb virágait teszi. Wilkins Károly az Europaiak közt első, ki sikerrel tanulá a' sanscrit nyelvet, 's a' sanscrit literaturát sikerrel esmertette meg a' nyugoton, annak grammaticáját (London 1808) adta ki; ez alapossága által jeleskedik egyéb e' nemü munkák felett, mellyeket előbb Colebrooke (a' sanscrit nyelven irt grammatica) Calcuttában, későbben Carey (a' Bengaliaban szokásban lévő grammaticák szerént dolgozva) bocsátottak közre. Masden (1812) a' malayi nyelv jeles grammaticáját és szótárát adta ki. Morrison (l. e.) chinai grammaticat (Serampore 1815, 4.) 's későbben chinai lexicont lépetett világ elejébe. Lockert két elementaris munkát dolgozott ki az arab syntaxisról (Calcutta 1814, 4), Gladwin (1801), Rousseau (1805) 's kivált Lumsden persa gramma-

ticákat írtak, 's Wilkins számos pótlékokkal és igazításokkal Richardson persa- arab- angol szókönyvét (1806, 4). A' köz hindostani nyelvet Gilchrist, Hadley (1809) 's később Shakspeare (1813 és 1817) grammaticájikban és szótáraikban, 's Carey (1805) a' bengaliai dialectust tanitá. Az 1799 olta Calcuttában megjelenő 's Angliában ujra nyomtatott *Asiatic res arches*, mellyek a' derék Jones Will. alapitotta calcuttai tudós egyesület emlékirásait adják, az indiai nyelvtudományosságról, kivált Colebrooketól, ki az indiai nyelvben és szokásokban jártasok közt első helyet érdemel, jeles értekezéseket közlenek. Ezen egyesület 's munkás elölülője Anstruther John iparkodásainak köszönhetni, több fordításokon kivül a' sanscrit 's más keleti nyelvekből, az első eredeti nyelveken nyomtatott indiai munkákat, mellyek a' calcuttai és serumporei nyomtató mühelyekből kerültek ki. Nagy-Britanniában a' napkeleti nyelvek tanulását leghatósabban előmozditó eszközök közé tartozik az 1805 marquis Wellesley serkentéséből alkotott és czéliányosan elintézett keletindiai collegium (*East-India college*) Herfordban, hol a' kereskedői társaság szolgálatjába készülő ifjak a' közönséges, historiai és statisticai esmeretekben 's a' keleti nyelvek alapmegfogásaiban vesznek oktatást, azután pedig a' fort-williami tanitó intézetben (Calcutta mellett), mellynek csupán nyelvtanitás a' czélja, tökéletesitik magokat. Hogy a' több idegen nyelvekkel való foglalatoskodás, a' nyilvános igazságszolgáltatás és kormányi tanácskozások formája szülte szükség 's a' korábbi classicusok iránt viselt szeretet 's bennek való kevélykedés mellett, a' publicisták, költők és historicusok által az angol nyelvnek is nagyobb tökéletességre kellett emelkednie 's terjedésében, világosságában és hajlékonyságában nyernie, de, mint magának a' nemzetnek is, egyszersmind ollyas valami alkotmányost 's feszességest felvennie, természetes volt. De valljon a' Francziákkal való öszveköttetés 's az ők befolyása által az utóbb lefolyt időkben valósággal annyira gazdagul a 's olly hathatósan tenyészék e, mint korábban a' nemzeti szellem mélységében gyökerező, nagyerejü férjfiak által, kik közül mindenek felett Shakspeare érdemel megkülönböztetést? olly kérdés, mellynek igenlése vagy tagadása a' nemzet mélyebb méltatásától függ. Annyi bizonyos, hogy a' nyelvnek csinosulása, mellyet a' társalkodás hoz elő, magában véve még nem bővülés és nyereség, mivel körének terjedéke a' nagyobbá vagy kevesbbé mély sokoldalu kimivelődéstől függ, hanem a' miveltséggel való hasonnemüsége 's képzékenysége által kell mint illyennek bebizonyulnia. Az angol grammaticusok, nyelvvizsgálók és lexicographusok közt Lowth, Sheridan, Walker 's mindenek előtt JOHNSON Samuel (l. e.) nevei diszlenek; az ujabb időkben Nares, Horne, Took, Crabb, Malone Edm., Todd John, Hazlitt, Allen, Grant, Lewis, Adams Jam. 's m. Ellenben azután, mit korábbi időkben Hickes, Wanley, Lye, Price, Somner, Benson, Thwaites 's m. tettek az éjszaki eredeti nyelvek vizsgálásában, még az angol-szász nyelvre nézve is keves történt. A' skot Alföldnek rokon dialectusa részént Jamieson J. etymologiai szókönyve (Edinb. 1808, 4.) 's az ő intézte, résznyire bővitett kivonat, részént az ó-skot költemények (p. o. Sibbaldtól) gyüjteményeihez rekesztett glossariumok által lett esmeretesbbé. Vallancey ó-irlandi, Conellan és O'Reilly jelen irlandi, Richard Wales nyelvebeli grammaticákat és szókönyveket irtak. Azon változásokat is, mellyeket az anyanyelv a' szabad leánystatusban szenvede, Piekering, egy Americai, az egyesült statusok tulajdon szavainak és szólásmódjainak jegyzeményében öszvegyüjtötte.

B. Régiségtudomány. Ha a' nyelvtudomány köréből legközelebb a' classicus régiségek tudományának jelen időszaki nyereségeire forditjuk figyelmünket, legelébb is a' Denon nagy munkájához irt becses pótlékvizsgálatok tünnek szemünkbe, mellyeket lord Engin követségi titoknokja Hamilton William Törökország több részeiről szóló (*Aegyptica* 1809) észrevételeinek 1 köt. közöl. Görögország őskorát MARSH (l. e.) vizs-

gálta (*Horae pelasgicae* 1815). A' Dilettantik társasága 1809 régi egyiptomi, hetruriai, görög és romai sculptura, Nagy-Britannia különbféle gyüjteményeiből választott próbájit csinos képezetekben leirással együtt láttatá, 's 1817 Attica még le nem képezett régiségeiről 's az eleusisi, rhamnusi, suniumi 'sat. épitőmivészség maradványairól hasonló munkát bocsáta közre. Leake, a' ki becses vizsgálatokat irt Görögországról (1814), a' régi Athene, Gelle Troja topographiaját (1802) 's egy munkát Ithaca régiségeiről ada ki. Stuart és Revett munkáját Athene régiségeiről (1816) ezek hagyományából Wood pótolta meg a' 4-ik kötettel. Az „*Antiquities of Ionia*"-ból 1822-ig 2 köt. jelenék meg. Combe a' brit museumban találtató régi márványemlékeket (1812—15), az égetett földből készült edényeket (1810) 's a' régi pénzeket (1814) irá le. ELGIN MÁRVÁNYEMLÉKEI-nek (l. e.) képezetei is megjelenének (1816). Moses (1814) antik vasok (mivedények), oltárok és triposok 'sat. gyüjteményét adá. Herculanum régiségeit Drummond és Walpole („*Herculanensia*" 1810) fejtegették.

C. Theologia. Valamint a' közönséges élet 's annak rezgései Angliában a' nyelvtudományt előmozditották, ugy történt ez más tudományokkal is. A' theologiában a' külső, vagy ha ugy nevezhetjük, a' gyakorlati, a' status felé fordult rész, t. i. az egyház 's annak formája vétetett legelőször munkálódás alá, 's annak kiképzése többféle külső surlódások által még jobban haladott, mint a' studium methodusa által. Ugy iparkodott VIII. Henrik, a' ki a' hét szentségről Luther ellen irt munkájáért a' hit védjének tartatott, a' pápától elválni 's befolyását az angol papságra akadályoztatni; de midőn e' részben az önzés nemzeti bélyege szerént elszigetelve munkálódnék, a' munkának lassabban kelle folynia és a' nemzeti képzésre nézve sokkal csekélyebb előmenetelének lenni, mint különben, a' hol közös erő munkálódik. Ő, mint VI. Eduard, számos klastromot törölt el; de ez által csak egy lehető, fenyegető akadály mozdittatott el, de előmozditó eszköz nem állittatott elő. Sőt midőn Maria, VIII. Henrik leánya, ezen buzgó követője a' pápának, az uralkodáshoz jutott, akkor rettenetes visszalépések történtek tüz és vér által, 's a' külső nyomás sokakat, a' kik azt szabadságérzésekben eltürni nem akarták, a' külföldre üzött, a' honnan a' kiralyné halála után uj esmeretek által meggazdagodva 's megerősödve, Ersébet uralkodása alatt visszatértek. Valamint már akkor a' nemesség alászállott, ugy emelkedett fel a' nép gazdagsága 's önbirodalma a' földmivelés, kereskedés, hajózás 's a' Spanyolokon nyert győzedelmek által. Az angol szabadságlélek a' Puritanusok, Episcopalisok 's később a' Methodisták felekezeteiben is zabolátlanul lépett fel, 's ezen indulatosság, a' külső polgári életre forditott eszmélettel egyesülve, nem igen látszott kedvezni az Isten esmerete csendes 's áhitatos ápolgatásának 's kiképzésének. De épen ebből lehet megmagyarázni, hogy e' studium is az Angoloknál egyoldaluvá lett, a' mi érettebb kifejtődését még most is hátráltatja. Amaz emlitett versengés csak két, a' philologia által öszveköttetett mezőre vitt: t. i. először patristicára és egyházi történetek tudományára, mellyben Fell John, Beveridge, Wharton, Durell, Cave. Usher, Bingham érdemesitették magokat, 's másodszor a' magyarázás mezejére. Itt Poole, Pococke 's több fen emlitett férjfiak dolgoztak. I. Jakab 47 tudós által az ugy nevezett Királybibliát dolgoztatta ki. A' dogmaticára, mint a' felsőbb keresztényi életnek előadására, a' mennyire az egyes a' kereszténység formája alatt lévő egész által meghatároztatik, annál kevesebb gond fordittatott, mivel ez szemléleti (theoretica) oldala vala. Ellenben már korán Hobbes és Cherburg által terjesztetett el a' Deismus, mellynek Templer John, Eduard Clarendoni gróf, és Howel William ellene szegezték magokat. A' 18-ik száz. Tindal, Tolland, Collins, Woolston, Morgan, Chubb, Shaftesbury, Bolingbroke valának Deisták, és Chandlerben, Butler Johnban, Lardnerben ellenjeikre találtak, a' kik a' kereszténység pártját fogták. Illy tartós

volt az ingadozás mind a' két oldalra egész a' legujabb időig, ugy hogy a' Dissenterek versengései 's a' keresztény vallás bizonyitásai még most is a' legnevezetesebb theologiai jelenetek. Mivel a' kevélység a' kereszténység ideajában annyira idegen, hogy ez inkább ellenséggé 's egyenes ellentételévé leszen, 's a' nemzeti kevélység is erkölcstelen, azért ezen tünemény, azon hidegség a' kereszténység iránt, nem csudálatos ugyan Angliában, de olly an vonás, melly azt bizonyitja, hogy a' képzés valóságos magassága, némelly szép tulajdonságai mellett is, e' népben még idegen. Patrick Simon, Lowth, Clarke, Hammand, Pyle, Whitby, Doddridge, Locke 's mások iparkodásainak ellenére is a' magyarázat tudománya még sem miveltetett ki tökéletesen. A' 18-ik száz. először Mill John, Whitbey ellenzésével, gyüjtött Variansokat, utána Kennicott, az utóbbi masorethi kéziratokból. Grabe a' hetven magyarázó, Holmes Robert ahhoz való criticus apparatusa mellett segittetett. Még is az Angolok kitündököltek, mivel a' Németek még e' tudományt nem gyakorolták, a' kik azonban itt is, mint minden tudományban, gyorsan, mélyen 's bátran behatván, őket lassanként kiszoritották. A' püspöki egyház ujabb iróji közt jeleskedik a' tudós Marsh Herbert, most püspök Peterboroughban, 's a' theologiai studiumra nézve Cambridgeben, a' hol tanitói széke vagyon, valamint Eichhorn „Bevezetésé"-nek kidolgozása, ugy az összes theologiai tudományok áltnézése 's egyéb munkáji által érdemeket szerzett magának, de ellenben nem régiben azon eszközök által, mellyeket a' megyéjebeli papok calvinistás gondolkozásának kinyomozására használt, botránkozást okozott. Legjelesebb szólóji közé tartoznak Porteus és Horsley püspökök, kiknek predikácziói összegyüjtettek. A' másképen gondolkozók nevekedő sokasága mellett nem lehetett versengések nélkül, annyival is inkább, mivel a' Methodisták is igen serénykedtek irások által munkálódni, 's nem tagadhatni, hogy ezen csiszolódásoknak, mellyek az uralkodó egyházat előbbi tunyaságából felébresztették, már hasznos következések volt legalább a' gyakorlati kereszténységre nézve, mellyre talán a' tudományos léleknek annyira szükséges magasabb élesztése fog következni. A' bibliai társaság munkálódásáról másutt vagyon szó. Az angol missiókról, mellyek majdnem kirekesztőleg a' Dissenterek 's főképen a' Methodisták által igazgattatnak, legjelesebben ir Buchanan tudósitásaiban az indiai missiókról. A' presbyteri egyház Cookban igen oktató történetiróra talált, a' ki a' skot reformatio történeteit (1811) Crookshankban a' reformatiótól a' revolutióig való időszakot irta le (1812). M' Crie az ő Knox reformator életében (1812) az annyira elesmert derék férjfiunak hü 's érdemes képét irta le, a' reformatio előmeneteleinek 's elnyomatásának Olaszországban a' 16-ik század történeteit irta.

D. Törvénytudomány. Britországban még ez is nevezetes, hogy itten az ó és uj idők törvényhozásainak nagyobb része a' maga erejében van. Mem és Mohammed határozzák el a' Hinduk 's Mongolok polgári ügyeit és az Indiából feljebbvitt ügyekben kénytelen a' főtörvényszék Whitehallban a' Koránt és Puranast megkérdezni. Justinianus szól Ó-Angliának püspöki törvényszékein a' házasság 's végrendelés dolgaiban, az admiralitas itélő székén a' tengeri kereskedés 's hajózás tárgyaiban és a' ioniai szigetek törvényszékein. Jerseyben 's Guernseyben még Rollónak, a' Normannak, régi szabásai vannak divatban, mellyeket már Rouenben nem esmernek; Canada még azon régi törvényeket tiszteli, mellyeket Franciaország elvetett, 's azon rendelések, mellyeket Szent Lajos a' vincennesi tölgyfa alatt magyarázott, elhatározzák a' földbérléseket Szent Lőrincz öblében; az általelleni félgolyóbison Móricz szigeteiben (egyébiránt Isle-de-France) uralkodik Napoleon törvénykönyve; alcaldok 's corregidorok itélnek spanyol törvény szerént Nyugotindiában, landdrostok a' néhai egyesült alföldi respublica törvényei szerént; és Man szigetében élnek még a' régi scandinavi tengeri királyok törvényei. A' törvények

ezen különbféleséghe mellett a' törvénytudomány literaturájában is hasonló különbféleséget lehetne várni, de ez egyaltaljában hü maradt hajdani különösségéhez, 's a' mint azt az angol törvénytudónak szokott képzése menetelétől különben nem is várhatni, főképen a' vidéki törvénynek a' gyakorlati szükséghez alkalmaztatott magyarazására vagyon szoritva, a' nélkül hogy a' szemléleti álláspontra felemelkednék. A' törvény történeteiben nevezetesek az alsó ház kiküldöttsége által kiadott régi rendelések. Uj megjobbitott kiadásait Hale „Angol polgári törvény történeteinek" (Common law) Runnington 1820. és Blackstone, „A' vidéki törvény magyarázatjainak" Christian 1809 adták ki. Tomlins statutumok gyüjteménye III. György uralkodása utolsó esztendejéig folytattatott, 's ezen massának használása Raithby és Ruffheab lajstromai által könnyebbittetett. Chitty Beawes kereskedési törvénykönyvét megbővitve ujonnan adta ki 1813, kiadott egy külön munkát a' vadászati 's halászati törvényekről 1816. Williams egy igen becses utmutatást a' békebirák számára 1812 és egy hasznos szókönyvet a' törvényes nyelvben szokásban lévő kifejezésekből 1816 és Holt Ludlow a' becstelenitő irások iránt hozott törvények (libel law) előadását adta ki, ezen törvények, lassanként való változtatások 's a' legnevezetesebb törvényesetek történeteivel együtt. Ezen törvények kimeritett magyarázatjai, mellyekből, a' mint tudva vagyon, a' nyomtatási törvények állanak, találtatnak Erskinenek Ridgway által öszvegyüjtött törvényszéki beszédjeiben. Az angol büntető törvénykönyvnek, vagy is inkább az egyes büntető törvény halmának megtisztitása a' régi 's ujabb barbaria rozsdájától 's az ellenmondás szemrehányásától a' törvény 's annak teljesitése között különösen a' lelkes és nemes Romilly munkája vala, a' ki még nem szünt a' parlamentben tartott beszédjei, mellyek 1820 öszvegyüjtettek, 's külön irásai által, mint észrevételei az angol büntető törvények iránt 1810, czéljait elérni. Ismételt javalatjainak, mellyeket 1810-től tett, végre azon következése vala, hogy a' parlament kiküldöttsége ezen törvényeket megvizsgálta, 's ennek olvasni méltó tudósitása („*Report from the select Comittee on criminal laws*" London 1819) neminemüképen fáradozásai folytatásának tartathatik.

E. Orvosi tudomány. Nem ment ez az orvosi tudományban sem jobban, mert e' sem ereszkedett a' haszonra forditásnál többre, 's mind a' két universitasban, Oxfordban és Cambridgeben, a' philologia, mathesis és logica közönséges alapján épült annak studiuma, 's csak az életben mivelte ki jobban magát. Azonban itt is, mint minden tudományban az Angoloknál, voltak egyes nagy fejek, kik különösen az anatomiában nagy felfedezéseket tettek. Olly jókor már I. Károly alatt Harvey a' vérforgásról fontos tapasztalásokat tett. 1651 Wharton minden mirigyeket leirt, 's felfedezte a' nyálcsatornakat a' pofamirigyben, Clopton Haver a' nyálkás mirigyeket (glandulas mucilaginosas), Glisson Ferencz az irritabilitast; Bidloo az emberi test ábrázolásait adta, mellyhez Cowper irta a' textust; Sydenham, mint antiphlogisticus, a' practicumban sok hypotheticumot elvetett. Nagy orvosok voltak a' Hunterek és Cruikshank. Először Edinburgh hozott be tökéletes oktatmányt. Nevezetes anatomicusok a' két Monroe, practicus Mead, Huxham, Pringle, Heberden, Baker, Darwin, Brown, Jenner, a' tehénhimlőoltás feltalálója, Currie. A' chirurgia csak 1745 választatott el a' borbélyi foglalatosságoktól, 's vizsgálások alá vettetett. Az azt illető tanitásokon kivül, vannak még elég más oskolák is, mellyekben magokat Cheselden, Poll, Nourse, Sharp, Hunter, Beil 'sat. kimivelték. A' bábaságban 1763 Smellie volt hires, és Aitkin (1789) tanitó könyve által. (Vö. ANGOL ORVOSI ÉS SEBORVOSI TUDOMÁNY kül. czikk.)

F. A' mathesis csaknem minden ágazatinak haszonvehetéséért a' polgári életben és kézi mesterségekben, kiváltképen pedig az astronomia elkerülhetetlenül szükséges volta miatt a' tengeri kereskedésben felette nagy tiszteletben tartatik az angol nemzetnél. Csalhatatlan bizony-

sága ennek az angol mathematicusok hosszu lajstroma is, kik között többen a' mathesis birodalma határit tetemesen tágitották és annak historiájában mint első rangu csillagok tündöklenek. Világos nyomát az astronomiának Európában a' 13-ik század előtt nem lelhetni (l. *Delambre Hist. de l' astron. du moyen age.* pag. 241.), és a' legelső astronomiai munkát (*Tractatus de sphaera* czim alatt) Európában irta egy angol barát. Vezetékneve Halifax, szülő földje után Holywood, legközönségesebben Joannes de Sacrobosco. Virágzott 1232 tájban. Parisban tanitott, a' hol csak ugyan 1256 meg is holt és a' Mathurinus barátok klastromában temettetett el. Az emlitett munkának foglalatját maga a' szerző ezen szavakkal adja elő: *Tractatum de sphaera quatuor capitibus distinguimus, dicturi primo compositionem sphaerae, quid sit sphaera, quid sit ejus centrum, quid axis sphaerae, polus mundi, quot sint sphaerae, quid sit forma mundi. In secundo de circulis, ex quibus sphaera materialis componitur, et illa super coelestis componi intelligitur. In tertio de ortu et occasu signorum et de diversitate dierum et noctium et de divisione climatum. In quarto de circulis et motibus planetarum et de causis eclipsium.* Ez a' munka oskolakönyv volt egész Európában mindenütt, és minden kézben forgott a' 17-ik századig, a' midőn Clavius által Bambergában 1611 ujra kinyomtattatott. B. Sacrobosco egyéb munkáji, mellyeket esmerünk, ezek: *De algorithmo*, egynéhány levelből álló könyvecske durva deák versekben, *de computo ecclesiastico, de astrolabio.* Ugyan ezen homályos században élt Baco Roger (l. e.), a' ki főképen optica tudományáról hires és Angliában született, élt és holt meg. (Szül. 1214, mh. 1294.) Nehogy pedig valaki gondolja, hogy akkoron az Angoloknál a' mathematica tudományok a' szerzetes klastromok falai közé szoritttattak legyen, világos és mai napig oktató tanuságot hagyott irásban Baco Roger (maga Franciscanus barát). Im tulajdon szavai: *Laici enim et omnino illiterati figurare et computare sciunt, et cantare, et haec sunt opera mathematicae.... non solum damnosum est clericis, sed omnino turpe et vile, quod ipsi ignorant, quae laici utiliter et pulchre sciunt.* A' 14 és 15-ik században élt mathematicusok között egy Angol sem találkozik; a' 16-ban pedig csak Digges Leonard geometra, ennek fija Tamás astronomus és Recorde Robert, egy becses algebrai munkának szerzője, irt a' geometriáról és cosmographiáról is. Ezentul mind inkább inkább virágzottak a' mathematica tudományok Angliában, szaporodtak irói. Itt csak a' legnevezetesebbeket lehet rövideden emliteni. A' 17-ik században Briggs Henry (szül. 1556) leghasználhatóbb formába öntötte a' logarithmusokat, mellyeket előtte Napier John (Skótus, szül. 1550) feltalált. Az algebráról jeles könyveket irtak Harriot Tamás (szül. 1560, mh. 1621) és Oughtred William (szül. 1573, mh. 1660); főképen Harriot, ki egyszersmind Jupiter holdjai és a' napfótok feltalálásában Galiläivel és Scheinerrel vetekedik az elsőségért. Ekkori volt Horrox Jeremiah is (szül. 1619 tájban), egy főrendü genius, de a' ki csak rövid ideig járt e' földön; minden astronomusok közt ő látta legelőször Venust a' nap tányéra előtt; *New theorif of lunar motions* czimü munkájával Newton mint alappal élt, valahol csak a' holdat választotta vizsgálódása tárgyának. Ide tartoznak Wallis János (l. e.), Gregory Jakab (szül. 1648), jeles opticus és geometra. Ward Seth (szül. 1617, mh. mint salisburyi püspök 1671). Barrow Isaac (szül. 1630. mh. 1677.), Newton mestere, sokféle becses munkájival 's Euclides jeles kiadásával. Hooke Robert astronomus, mechanicus, opticus (szül. 1635, mh. 1702). Molineux William (szül. 1656, mh. 1698.) astronomus és opticus. Flamsteed (szül. 1646, mh. 1719.) legelső királyi astronomus, 3000 veszteg álló csillagokat magában foglaló lajstromával, melly valamennyi előtte készülteknél nagyobb gonddal és pontossággal készült, pompás munkája „*Historia coelestis britannica*“, mellynek 3-ik kötetében találtatik az épen emlitett csillaglajstrom, egyszer a' szerző éltében kedve ellen Halley által, másodszor pedig holta után (1725) tökéletesebben Hodgson James által. Wren Kristóf (szül. 1632, mh. 1723)

jeles astronomus; ugyan az, a' ki a' londoni Sz. Pál templomát tövéből felépitette, tehát akkoron legnagyobb architectus. Részszerént a' 17-ik, részszerént a' 18-dik században éltek az utóbb emlitetteken kivül NEWTON Isaac (l. e.), HALLEY Edmund (l. e.), COTES Roger (l. e.), BRADLEY James (l. e.), MACLAURIN Colin (l. e.) az egész földkerekségen, a' hol a' mathematica tudományok illenő becsben vannak, esmeretes nevek, utánok lehet vetni Demoivre Abrahamot (szül. 1667, mh. 1754.), hires analystát Angliában, a' hova 11 esztendős gyermekkorában származott, és Simson Robertet (szül. 14 Oct. 1687, mh. 1768) több jeles érdemeiért a' mathesisben, fökép a' régiek analysisa felfrisitéséért. A' 18-ik században hiresek lettek Dollond John (szül. 1706, mh. 1761) a' szint nem játszó üvegek feltalálása és legjobb csövek készitése által az opticában, Robins Benjamin (szül. 1707) az artilleriában, Simson Tamás (szül. 1710, mh. 1761) az analysisben és geometriában annyival nagyobb dicséretre méltó, mivel szegény vándorló takácslegényből tulajdon erejével szerzette tudományát. Emerson William (szül. 1701, mh. 1782) a' mathesisnek csak nem minden ágazatiban. Price Richard (szül. 1723, mh. 1791) a' polgári arithmeticában. Smith (1738) az opticában. Bird és Sisson az instrumentalis astronomiában. A' most folyó században is mutat Anglia a' mathesisben jeles neveket. Wollaston csillaglajstromait, Vince, Brinkley (immár püspök), Pond, Woodhouse, Herschell II. astronómusok érdemeit ki nem esmeri? Tovább Barlowot az analysisben, Olynth Gregoryt a' mechanicában méltó dicsérettel kell emliteni, e' felett Ramsden és Troughton astronomiai instrumentumi álmélkodásra gerjesztik a' nézőt könnyü szerü használhatások 's pontosságok miatt; hogy ne legyen szó számtalan hajóépitést és hajókázó mesterséget tárgyazó szerzők neveiről. Ha századunkban Anglia Lagrange-t és Laplace-t nem mutathat, a' helyett, hogy némellyek módjára az angol oskolákat okozzuk, meg kell emlékeznünk, hogy Newtonnak sem volt párja az egész földön tulajdon századjában, a' ki mindazáltal hasonló szabásu (régi módi) oskolában tanult. Választott lelkek az illyenek, mellyek nem az oskolából emelkednek fel, hanem az égből szálanak alá, századok mulhatnak el egynek megjelenésétől a' másikéig nem csak egy nemzetre, hanem az egész emberiségre nézve is.

G. Természettudományok. Már cardinalis Wolfey, kinek képét olly találva adá Shakspeare VIII. Henrikében, tanitószéket állitott ugyan fel a' természettudománynak 1518 Oxfordban, 's azelőtt két esztendővel egy füves könyv is jelent meg, mellyet 1550 Turnernek és 1597 John Gerardnak füves könyvei követtek, azonban egyedül 's egészen az angol szellemhez alkalmaztatva Verulami Baco Ferencz munkált arra 1605. Ő is, mint Goethe mondja, mindenekben a' csupa tapasztalásra, a' határtalan empiriára, utalt, 's az által olly methodustól irtózásra nyujtott alkalmat, hogy a' rendetlenség 's hányt vetett rakás ugy tekintetett, mint a' tudásnak egyedül való 's igaz elementuma. Bodley, ki ellenben mindent maximákra vitt vissza, ellenébe helyeztette magát Bacónak. Egykorúja Gilbert Vilmos különösen a' magnessel foglalatoskodott 's becses felfedezéseket tett, mint p. o. az üvegelectricitast; igy Barlow Vilmos is; 1645 állott elő a' Láthatatlanok társasága Londonban és Oxfordban, melly a' természettudományt tette vizsgálódásinak tárgyává. Itt, Goethe rajzolatja szerént, sok nevezetes dolgot nyomoztak ki, de az auctoritastól való félelem — mottója „Nullius in verba" volt — a' valóságosra, Baco által adottra való irányzat, itt is a' theoria és praxis közt meghasonlást okozott, 's mindenféle hypothesisekre nyujtott alkalmat a' tapasztalásnak 's rationalis bánásmódnak methodusa nélkül. BOYLE Robert (l. e.), Hook, NEWTON Isaac (l. e.), ez a' derék genialis fő, kinek keblébe még is egynémelly tevélygések belopództak, Halley, ki a' magnestő elhajlásiról olly sok tapasztalatokat tett, Woodward János különösen kijelelték magokat. Dauby 1632 egy füvészkertet fundált Oxford-

ban, Cradescant, apa és fiu, egy természeti dolgok cabinetjét 1662, 's egy másikat Courton Vilmos. 1629 Parkinson János 3800 plántát irt le, 's a' következő esztendőben Johnson Tamás egy angol plántalajstromot adott ki. Horn Vilmos brittus Florája 1650 jelent meg, 's későbben John Hill által ujonnan dolgoztatott. Hasonlókép a' botanicával foglalatoskodtak Morison Robert, Ray János 1690, Millington Tamás, ki a' himszálak termékenyitő erejét felfedezte, mit annakutána Grew Nehemias és Mortand Samuel megmutattak és megerősitettek. A' zoologiában dicséretesen dolgoztak Charlton Walter 1668—1671, Willoughby Ferencz (mh. 1672) Ray János (szül. 1628, mh. 1705). A' 18-ik században Wilson az electricitas öregbitését tanitotta, Watson és Franklin a' positiva és negativa electricitast fedezték fel. Ezen tárgyban CAVENDISH (l. e.) is dicső felfedezéseket tett, 's az oxygen felfedezése által 1774 Aug. elsőjén az antiphlogistica chemia tulajdonképi atyja vala, mellynek felfedezését a' Francziák magoknak tulajdonitják. Crawford az állati melegségnek egy uj theoriáját adá. Azonban minden találmányok különösen az empiricumra voltak irányozva. Igy tanitá Hales István, miként kell a' tengervizet ihatóvá tenni, megmérte gyertyák által a' levegő tisztaságát, szelelőket talált fel a' hadi hajók 's fogházak számára. A' chemiában az antiphlogisticus rendszer mellé állott Higius Vilmos. Kirwan, Priestley, Hatchett, Davy, egy a' legszellemgazdagabb chemicusok közül, szorgalmatosan experimentáltak. Természethistoriában vizsgálódtak Hill János, Miller Fer. János. Blackwell Ersébet a' botanicát üzte 1741. Csak lassankénti követték Linnét. Hill János 1756 volt az első, azután Miller János. Végre Smith megvette Linné cabinetjét 's a' Linné társaságot fundálta. Aiton, királyi kertész Kew-ban, mint esmerő bánik a' legszebb exoticus növevényekkel. Curtis egy füvészmagazint ad ki. Edwards György 1743—1751 madarak természethistoriáját, Pennant Tamás 1763—1783 zoologiát, Latham János minden madarak természetrendszerét adták ki, Adams az ázalékállatocskákról irt, mellyekből 359 különb-különbféléket irt le, Ellis János a' korallokról és állatplántákról, Mertyn Tamás egy conchyologiát, Trembley Madera és Barbados természethistoriáját, Lawson a' Carolinák természethistoriáját. A' mint egy részről a' felsőbb mathesissel foglalatoskodók száma fogyott, akként szaporodtak más részt a' természettudományok buzgó tisztelői, 's mint 50 esztendő előtt három Brit, Blak, Cavendish 's Priestley, nevezetes felfedezéseik által uj chemiát alapitottak (l. CHEMIA), melly Lavoisier nevét viseli, ugy a' jeles Humphyr Davynak maradt fen időszakunkban a' tudomány uj képbe öltöztetése, midőn (1806 olta) egy erős galvanica batteria alkalmaztatása által az alkalikat és földeket szétbontotta, 's az által azon fontos felfedezésre jutott, hogy azok oxydált érczes substantiák legyenek. Ő és földijei, Dalton, Leslie (a' melegség természetéről való becses vizsgálodási által 1804), Brande, Thomson, Brewster folyvást igyekeztek azolta a' tudományt felfedezések és nyomozások által elébbre vinni, 's egy olly nép közt, melly veleszületett hajlandóságánál fogva a' gyakorlásbavételt 's hasznost mindég elejébe teszi a' csupa vizsgálódásnak, egy olly kézimivtartományban, hol az adók nehéz nyomása miatt mindég a' költség 's emberi erők megkimélésén kell igyekezni, a' chemiának technicus czélokra való széleskörü alkalmaztatása nem maradhatott ki. A' természethistoria sok részei annyira elmellőztettek, hogy a' Britek a' Francziák és Németek megett hátra maradtak, a' mi a' füvésztudományra nézve közönségesen véve, még mindég ugy van, noha a' honi botanica folyvást miveltetett, 's erre nagyon sokat tettek az angol füvészkertek magas elsőségei, mivel azokban esztendőnként a' legritkább külföldi plánták neveltettek, 's onnan a' száraz földre terjesztettek el. Ezen kertek kincsei sok lefestések, p. o. Andrews jeles rézképes munkája által („The botanist's repository" 1797—1808, 5 négyrétkötet) tétettek esmeretesekké. A' tudományra nézve a' legfontosb nyereségek közül valók: So-

werby, „*English botany*“-ja 2592 réztáblával, 8, melly 1814 a' 36-ik darabbal bevégződött; Curtis jeles „*Flora londinensis*“-ének folytatása Hockertől (1816); Smith „*Flora britannica*“-ja (1800—1704, 3 darab. 8.); Hooker „Skócziai Florája“ (1821) és Greville „*Skóczia lopvanőszőji*“ (1822); Dickson, „*Britannia lopvanőszőji*“ (1811) és Turner „*Irlandia moszatjai*“ (1804). A' zoologiát Bewick „Anglia négylábuji és madarai“ (1811—16); Donovan munkáji Britannia halairól (1808), bogarairól (1809) és csigájiról (1810); a' brit madarak leirása Graves-től előmozditották, az alatt mig az állattudományt sok utazók európánkivüli tartományokban lakó uj nemek és fajok által gazdagitották. A' mineralogia és geognosia (vagy mint az angol természetvizsgálók rendszerént nevezik, geologia) Angliában uj tudományok, mellyeknek ápolása Skócziából ment ki, 's Angliában kivált az utóbbi időkben a' geologiai társaság buzgó munkássága 's ezen tudományoknak szentelt tulajdon tanitószékek fundálása által Oxfordban és Cambridgeben előmozdittatott, noha némelly angol geologusok (kivált Buckland Oxfordban) a' Moses hiteles irásaira való szorongó tekintet miatt nézeteikre nézve igen szük korlátok közt vannak. A' skócziai mineralogusok közt Jameson (l. e.) Edinburgban, ki közöttök sok esztendők olta legmunkásabb volt, 's az általa fundált oskola sokáig Werner rendszerét követte, noha már azelőtt a' freibergi geognosia ellen többen kikeltek; az ujabb időkben azonban az edinburghi oskola részént Hauy crystallographiájához állott, részént, mint maga Jameson, a' Mohs által felállitott rendszerhez. Ő, Hibbert és Macculloch különösen tökéletesitettek Skócziának 's szigeteinek geognosticai esmertetését, 's az utolsónak köszönik Skócziának egy jó geologiai abroszát. Anglia mineralogusai közt még megnevezésre méltók Clarke és Daubeny Oxfordban. Conybeare Anglia geologiáját adta 1822, Smith pedig Anglia és Vallis geologiai abroszát. Hutton theoriáját a' viznek és tüznek egyesült munkásságáról a' földképzésben tudományos alakba öltöztette Playfair (1802), de noha nem talált, kik azt követték volna, az ujabb angol geologusok még is inkább hajlanak a' vulcanistica, mint a' neptunistica theoriához, 's Macculloch, Hall és G. Mackenzie, egy geognosticai utazás szerzője Islandián keresztül, egészen amahhoz. Az életmives maradványokról Parkinson 1805 egy munkát adott ki.

H. Philosophia, különösen a' skócziai oskola. Természetesen hogy a' philosophiának, ezen minden tudományok köz pontjának, kidolgozásában tetszik ki leginkább, ha a' világ idealis oldalához hajló érzék hibázik. Oxfordban scholastica uralkodott, Cambridgeben uj-platonismus. Gale Tamás öszveolvasztotta azt 1677 theologiával. More Henrik 1687 cabbalával. Uj-platonicus és keresztény volt Cudworth. Baco irányzatja már emlittetett. Hobbes különösen a' statusjusra és politicára adta magát, 's ellenfelei Algernon Sidney és James Hanington voltak. Minden empirismus volt, 's igy Locke 1690 épen jókor jött. Ő az emberi esmeret végokairól való vizsgálódásoknak, a' nézelődő philosophiának, földijei közt több mint száz esztendő olta meghatározott irányt adott, mellynek annál erősben meg kellett egy tapasztalati philosophiát alapitani, mivel már ezt az utat elébbi gondolkozók is megtörték, 's a' nép, minden benne lakó philosophiai szellem ellenére is, nagyobb szeretettel hajlik oda, a' mi különösen soha sem mutatta ki magát annyira, mint a' 18-ik század alatt, midőn az erős principiumok nemléte 's az észnek a' tapasztalati körre való szoritása által a' materialismusnak és scepticismusnak ajtó nyittatott, 's a' Locke oskolája által tudományos méltóságában el nem esmert metaphysica hátratétetett. Hume scepticismusa ellen a' skócziai Reid Tamás állott fel, ki a' megesmerő lélek törvényeit tapogató próbatételében, a' lélek tehetségeit néhány egyszerü, meglett dolgok által megesmert törvényekre viszi vissza, mellyeknek megvizsgálása egy közönséges meglett dologban végződik, melly semmi további nyomozást nem enged, minthogy az épen megegyezik a' mi természeti

szerkeztetésünkkel, a' ki tehát egy külvilág létéről való hitünk végokait alaplétünknek egy eredeti ösztönnemü elvében találja. Ezen visszatekintésre szükség volt, mivel mind azon gondolkozók, kik Angliában egész az ujabb időkig a' nézelődő philosophiával foglalatoskodtak, e' két oskola egyikéhez tartoznak, mellyeknek vezérei Locke és Reid, 's mivel az utóbbiknak rendszere az ujabb időkben skócziai metaphysica nevezete alatt jobban elterjedt, kivált Skócziában. Sokat tett arra különösen a' szellemmelgazdag Skótus, Dugald Stewart, egykor edinburghi professor, ki 1812 Reid próbatételét a' lélek tehetségeiről a' szerző életleirásával ujonnan kiadta, 's nézeteit egyszersmind jeles előadással kijelelt saját munkáji által is (*Elements of the philosophy of mind* és *Philosophical essays*) megalapitani igyekezett. Az angol methaphysicusok többnyire a' Locke nyomaiba lépett Hartley-t követik, ki a' lélek minden tehetségeit az ideák öszvekötésének törvényeiből igyekezett lehozni. Kant tanitmánya csaknem semmi kedvet sem talált Angliában. A' moralphilosophiában nem mentek az ujabb időkben (mint a' 18-ik század elején olly keves szerencsével) az erkölcsiség legfőbb alapjaira vissza, hanem a' tapasztalati körben is tartózkodtak, mint p. o. Palay és Gisborne. A' philosophiai izléstudomány (*Philosophy of criticism* az Angoloknál) sem lépett ki ezen körből, sem Knight-nál, sem Alison-nál, kik mind ketten irtak az izlés alaptételeiről, csak dr. Stewart ment mélyebb okokba be azon tárgyról, valamint a' szépről és felségesről való 's fen emlitett egyik munkajában (Essays) találtató vizsgálódásiban.

I. Historia. A' történetben is inkább hajlik az Angol a' történetiráshoz szorosb értelemben, mint status organismusához, 's kiváltképen a' magáéhoz. Most hazafiui érdekletből, mondhatnók nemzeti kevélységből indulának ott a' jobb történetirók. Holinshead Raph. gyüjtötte 1577 es 1587 Anglia, Skóczia és Irland krónikájit. 1587 szedett Harrison irt oklevelekből angol történetet, Commelin gyüjté a' középkori angol történetirókat, utána Smile Henrik és Camden Vilmos. Közönséges világtörténetet kezde Raleigh Walter 1614, de mivel hiteget fogadták, nem folytatá. Ó és uj testamentombeli évkönyveket 1650 Usher, krónikát Simson Ed. adtak ki, valamint Pierce Tamás Robinson évkönyveit. 1649 és 1672 Marsham John a' krónikában nagy érdemü, nem Newton. Ez alatt folyvást szedték az angol történet forrásit Roger, Twysden, Selden, Fell 's Gale. Angol egyházi történeten dolgozott Cave 1674 synopticai táblákban; és az egyházi irók tudományos történetén. Angol érsekekről 's püspökökről Warton „*Anglia sacra*"-ja adott tudósitást. Fuller „Hires angol férjfijai" és Wood „*Athenae Oxonienses*"-e nem megvetni valók. Ide tartoznak Beveridge, Warton, Duvell, Usher, kik az egyházi gyüléseket, törvényeket, szokásokat és régiségeket sokféleképen világositottak fel. 1730 adá ki egy társaság a' közönséges világtörténetet, mellyből Guthrie és Gray 1764—1767 kivonatot készitettek. Roma történetét irák Ferguson és Goldsmith, a' görögöt ugyan Goldsmith, Gillies és Mitford, a' romai birodalom elestét Gibbon; V. Károly és Amerika felfedezése történetét Robertson. Kevélységből az Angolok a' külföldi birodalmak ujabb történetét nem szeretik, csak Napoleon fenyitő dynastiája idejében tekintének arra. A' belső történetére gyüjtött Rymer (mh. 1714) még okleveleket, valamint Manning, Astle, Fenn, Lodge, Morgan, Howard, Harley; Sommer, Macki; romai hadi régiségeket Britanniában Leroy. Though, Carle és Smollet ezen szereket még nyersen dolgozák ki. Nagyon felülhaladta őket Hume, de ez, igen meggazdagodván, csak III. Vilmosig ment. Ujabb időkben „Nagy-Britannia memoir"ja Dalrympletől, és Anglia története Canninghamtul, Turnertől és Lingardtól emlitést érdemelnek. Biographiára szolgál: „*Biographia Britannica.*" a' „Brit Plutarch," Johnson „Az angol költők élete," Mason „Gray biographiaja," az „*Ann. Obituary.*" A' muzsika történetét adták Burney és Hawkins. Fanner, Granger, Berrenhout irtak mind a'

három ország tudósairól; Mackenzie a' skot tudósokról, skot költő Irvingról; Irlandról Campbell, az orvosi tudomány viszontagságairól Aikin, a' botanica előmeneteleiről Pulney. Heraldicusok voltak Bolton, Gillim, Gore; numismaticus Evelyn; a' beltartomány földleirói Camsden, Purchas-Harcour. Számosak általjában az utazásleirók, u. m. Herbert, Gage, Brown, Jesselyn, Fryer, Burnet, Ovington, Maundrel, Waser, Smith, valamint világ- és felfedező utazásaik. Anderson és Macpherson kereskedéstörténete becsültetik. Földabrosz jobbitóji voltak Moll, Jeffery, Faden, Dury, de la Rochette, Kitchin, Dalrymple, Rennel, Arrowsmith. A' külföldi geographia ellenben rosszul áll; maga Büsching sem nyert részvételt. A' számtalan utazók közül nevezzük ezeket: Churchill, Campbell, Streens, Dalrymble, Hawkesworth, Commodore Byron, Wallis, Carteret, Cook, Mulgrave, Portlock, Dixon, Vancouver, Clarke, Parry (l. e.). Hazai statisticán dolgozott Pennant; statusgazdaság tudományán Stewart, Smith, Price. Most egy munka sem lépik elő, melly classicus volna, bár több elmés 's szorgalmas irók criticai vizsgálódások és történeti szerek szorgos gyüjtése által jövendő történetiróknak segitségére dolgoztak. Minekelőtte ezeket általnéznők, jegyezzük meg, hogy ezen terméketlenség a' historia mezején nem még meg nem érintett nagy tárgyak hiján alapul, mivel N. Britannia története a' revolutio (1688) olta, a' polgári alkotmány és az angol kereskedési hatalom tökéletes kiképzése időszakától fogva, mintegy a' mesternek méltó tárgyat nyujtana; de inkább abban leszen annak oka, hogy a' legjelesebb fejek több évtized olta részént a' költésre 's ékesszólásra, részént a' statustudományokra adták magokat, de az utolsó 30 eszt. nagy esetei, mellyek olly hatalmasan ösztönöznek a' jelen- és mult kor egybehasonlitására, 's a' mostani változások okainak az előkor eseteiben való felkeresésére, imitt amott már gyujtó szikrakat szórtak. A' forrásgyüjtemények közt legelőször az alsó ház egy kiküldöttsége (*Record committee*) által ezen száz. elején kiadatott, statustörténetre és nyilvános jusra nézve fontos okleveleket a' brit statustárakból; és az (1807—11) 15 negyedrét kötb. kijött ó angol krónikák folytatása említendők. Igy kezdék a' skot régi történeti munkákat ó skot nyelven kiadni. Szorgalmatosan szedtek az egyes tartományrészek történeteire; sok grófságoknak és jelesebb városoknak tulajdon munkák áldoztattak, azoknak régiségei, még a' leghiresebb főtemplomok története is résznyire pompamunkákban előadattak, mellyek közül többet a' kir. régiségnyomozó társaság adott ki. Egy gyüjteménye a' brit nevezetes férjfiak és asszonyok jól metszett képeinek eredeti képek után Lodge által 20 füzetben végeztetett el (3 kiad. 1829). Skotország régiségeiről hasonló munkák, p. o. Chalmers és Scott Walter (a' skot-angol határkerület régiségeiről) által nyujtattak. Hume „Angol története" 1805 Bowyer által pompakiadást nyert (10 köt. fol.), de Belsham „Nagy-Britannia története a' revolutiótól az amiensi békekötésig" (1806, 12 köt.), melly ama' remek munka végénél kezdődik, mélyen áll Smollet előbbi folytatása alatt és részrehajlás által el van rutitva. Henry „Nagy-Britannia története" (VI. Eduardig), mellyhez Laing (1804) egy függeléket adott, főképen a' mivelés állapotjára nézve igen fontos, és az „Anglia története III. György országlása kezdetétől az 1783-ki békéig" Adolphustól, csak a' jövendő történetirónak lehet hasznos, mint tettek gyüjteménye. Turner „Angol-Szászok története" (1807) és későbben (1814—15) „Anglia története Normandia elfoglalásától V. Henrikig" a' régi angol-szász időben sokat felvilágositott. Lingard „Anglia története" (6 köt. 1825 és 12 köt. 1828) egyoldalu, különben van érdeme. Fox hagyott hátra „II. Jakab országlása első éveinek történetében" (1818) egy töredéket, melly a' benne uralkodó törvényes szabadság alaptételei miatt nevezetes és némelly különösségekben jeles, de mint történeti előadás magas lépcsőn nem áll. A' Stuart házat illető irások, mellyekből Clarke (1816) II. Jakab életét adta ki, még több kivonásoknak is alapul szolgálhatnak.

A' polgári alkotmány történetét kidolgozták (1823) Millar, Moore, lord Russel, és Hallam („*Constitutional history of Engl.*" 3 köt. 1829) Skóczia történetéhez hasonlóképen csak toldalékok adattak, mellyek részént egyes időszakok kidolgozásából, részént a' cselekvő személyek becses emlékirásaiból 's más oklevelekből állanak. A' 11 száz. előtti kort Pinkerton, a'ki sokat merészen tett fel előre, igyekezett felvilágositani; de a' legderekabb munkát adta (1819) az alapos Malcolm Laing Skóczia történetében II. Jakab angol kir. székre való lépésétől a' két ország egyesüléséig, mellynek első kötetei criticai vizsgálását foglalják magokban Maria Stuart részesülésének férje megöletésében. Az 1745-ki támadást Home beszéli el (1802) nem egészen részrehajlatlanul, 's a' skot Felföld történetéről 's alkotmányáról, mellyre azon esetnek igen nagy befolyása volt, Stewart irt (1822). Homet követi Smollet. Irland története méltó dolgozót nem talált, mivel sem Gordon, sem Plowden nem adtak valami jelest, ellenben Parnell „Az irlandi Catholicusok ellen való büntetéstörvények története" (1808) használható munka volt. Igy a' hazai történetben egy massa van felhalmozva, melly csak a' mozditó 's alkotó lélekre vár. Előadások az egész történeti időből vagy némelly szakaszaiból, a' millyeket a' német literat. derekakat mutathat, kivévén az oskolai könyveket, igen ritkák. Ezen közönséges munkák közt alig van valami jeles, sőt Hallam „Középkori története," némelly jó részeit kivévén, hasonló német munkakkal nem hasonlittathatik öszve. Gillies adá (1807) „Ó-Görögország történetének" folytatását világtörténet rajzolatjában, Sándortól Augustusig. Az előbbi kevessé esmeretes uj birodalmak történetére folyvást a' mostani esetek buzditottak, 's ezen részvételnek köszönhetünk sok felvilágositásokat, mellyek részént angol folyó irásokban, részént különös munkákban foglaltatnak. Jeles lord Russel ezen munkája: „*Memoirs of the affairs of Europe from the peace of Utrecht* (London 1824, 4. 2 rész 1829). Az ujabb kor történetének legjobb darabjaihoz tartozik South munkája a' Spanyolokkal és Portugaliakkal való haboruról (1822), ő irta már előbb Brasilia történetét (1810—19). Cavanah Murphy, egyesülve Gillies- Shakespeare- és Horne-val, adott egy derék munkát a' mohammedán birodalomról Spanyolországban, melly főképen az arab épités történetére nézve igen fontos. Az angol indiai birodalom nem talált ugyan még méltó történetirót, de több töredékeken kivül, mellyek az „*Asiatic annual register*"-ben (1799—1807) foglaltatnak, Malcolm „India története" is (1811) jó szereket tart magában, neki köszönhetjük Persia igen becses történetét (1815). Megjegyeztük már, hogy az angol történetvizsgálók leginkább gyüjtésre adták magokat, ezen irányt megtarták azon számos életirásokban is, mellyek időszakunkban megjelentek, többek valóban, mint sem jók lehessenek. A' legtöbbek tárgyai hires Britek. Legjelesebbek az akkori történetre is fontos: „Memoirjai herczeg Marlboroughnak" Coxétól; „Robertson történetiró, (1801) és philosophus Reid Th. (1803) életirásai" Stewarttól; Ritchie „Hume Dávid élete" (1807) és d'Israëlis „*Life and character of Charles I.*" (2 köt. 1828.) Hires tudósok életirásaiból áll majd az egész tudománytörténet is, mellyben közönséges áltnézések nincsenek, ezt már a' Németektől kezdték kölcsönözni. Ebben még legjelesebb Watt munkája „*Biblioth. Brit.*" (Glasgow 1819 olta).

K) Geographia és statistica. Bár melly nagyok voltak a' Britek érdemei a' geographia körül az ujabb időkben is, még is az összveséges földesmeretet leginkább csak nevezetes utazásleirásokkal gazdagitották. Közönséges geographiai munkákból a' mi időnkben is, valamint előbb, keves jelent meg, a' minek a' külföldre nézve becse lehetne, vagy csak Mentelles és Malte-Brun irásaival vetekedhetnék, mellyeket Pinkerton 1811, és Playfair 1808—1814 geographiai munkáji a' szokott segédkönyvek a' szorgalmatos kidolgozásra nézve el nem érik. A' legjobbakhoz tartoznak a' közönséges geographiai szókönyv: „*The edinburgh gazetteer*"

1318—1822 6. köt. 's Hamiltonnak hasonló munkája Indiáról 1815; u. k. Lond. 1828 2 köt. — A' régi geographiára nézve nagy érdemeket szereztek magoknak az érdemes Rennel a' 10,000 Görög visszahuzásának magyarázatjai 1816 's Herodotus geographiájának systemaja által, és Vincent a' régiek kereskedési öszveköttetéséről Indiával irt munkája által 1807. A' belföldnek esmerete szorgalmatosan miveltetett; az ország majdnem minden részeiről topographiai leirások jelentek meg, p. o. minden grófságok leirásai Angliában 's Walesben (*Beauties of England and Wales*) Brittontól, Brayleytól 's másoktól 25 k. 1801—1816 és Lysonnak „*Magna Britanniaja*" 1806-tól fogva, több egyeseket elhallgatván. Nyomosak a' földmivelő társaság által kiadott uj áltnézései a' földmivelés állapotjának minden grófságokban, mellyek 1813—1816-ig 60 k. megjelentek. A' háboruk ideje alatt, midőn a' száraz föld nagy része az utazni szerető Britek előtt zárva vala, a' haza, különösen pedig Westmoreland 's Wales, képletes tájékainak esmerete több utazásleirások által is terjesztetett. A' legujabb statisticai munkák közt Lowe irása Angliának állapotjáról, mellyet Jakob L. H. (Lipcse 1823) megnémetesitett, megkülönböztetésre méltó. Scotia szorgalmatos statisticusai, Sinclair, Chalmers és Playfair, igyekezetek által lett esmeretesebbé. 'S a' Felföld állapotjának esmeretét a' felföldi társaság iratjai („*Transactions of the Highlang society*") nevezetesen segitették. Irlandról főképen Newenham 1808 és Wakefield 1812 adtak statisticai tudósitásokat. Az Angolok legujabb utazásleirásai közt némellyek azon érdemmel is jeleskednek, hogy az eddig alig esmeretes földvidékeket legelőször felvilágositották, p. o. Elphinstone tudósitása Kabulról 1815; Pottinger utazása Beludhistanban és Sindben 1816; Hall leirása a' Lu- Tsu szigeteknek 1817 's püspök Heber „*Narrat. of a journ. through. the Upper Prov. of India* 1824 3-ik kiad. Lond. 1828 3 k.) Többet l. Utazások. — Az utazásleirások közönséges gyüjteményét kiadta Pinkerton (1808 köv. 17 k. 4.), mellyek közt a' legutolsó 1814 az utazásleirások literaturáját foglalja magában.

L) Országtudomány. Anglia mindenkor érdemesnek mutatta magát azon régi dicsőségre, hogy az ország igazgatásáról minden mások előtt szabadlelkü nézeteket állitott fel, 's az uralkodó és nép közt való irányt megalapitotta, a' mellyek a' heves lázadások alatt, mellyekből a' polgári élet szabadsága származott, megtisztultak. Azon nagy mozgások befolyása, mellyeket a' franczia revolutio Európában felkölött, főképen e' tudományok országában vala munkás. De ámbár ezen időszak folytában Angliában, a' hol elébb a' királyok isteni jusáról és a' nemzetek szenvedő engedelmessége kötelességéről való tanitás szóval 's tettel szerencsésen megküzdetett, az azzal épen ellenkező tanitás a' nemzet isteni jusáról 's a' szenvedő engedelmességről az iránt még az okos 's jószándéku férjfiak által is egy ideig védelmeztetett, még is a' józan vizsgálódás, melly a' közönséges alaptételek mellett a' tapasztalás utmutatásait is tekintetbe vette, nem sokára ismét megtartotta régi jusait, 's a' lelkek mozgásából, melly egy minden oldalu 's haszontalan fejtegetésre vezetett, azon nyereség származott, hogy a' politicai tudományok alapjai szorosabban megvizsgáltattak, 's a' mi e' vizsgálást kiállotta, annál erősebb meggyőződéssé vált. Az idő környülállásai főképen arra szolgáltattak többféle alkalmatosságot, hogy az ország gazdálkodásának alaptételei, mellyeket legelőször Smith Adam emelt fel a' gyermekkor állapotjából, megfejtegettessenek, 's azon fekvés, mellybe ama' történetek által több europai országok jutottak, gyakran felvilágositotta ama' tudomány számos homályos vidékeit; mint a' többek közt a' pénzről, főképen papirospénzről 's adóvetésről való tanitást 's a' kereskedési politicának számos kérdéseit. De mind ezen ébresztések 's kedvezések mellett is nem valának az országtudományok ezen időszak alatt Angliában valódi kedvelt foglalatosság, 's ez okból

nem jelent meg egy munka is, melly a' nyert felsőbb tudományi álláspont emlékéül szolgálhatna, mellyet többnyire csak a' parlament vitatásaiból, a' politicus 's criticus időszaki és alkalmatossági iratok fejtegetéséből, mellyeknek épen-e' miatt Angliában a' tudományra nézve olly gyakran állandó becse vagyon, lehet megesmerni. Az országtudomány egyes részeinek alapos kidolgozásai találtatnak a' többek közt az éles látásu Malthus iratjaiban a' népességről 's a' gabonabeviteli törvényekről, Thornton munkájában Nagy-Britanniának papiroshitelérőll (1802). Ricardo vizsgálatjaiban az országgazdálkodásról és adóvetésről (1819), Mill és Macculloch követik alaptételeit. —

A' tudományokban tett előmenetelek áltnézése után lehetetlen ama' közönséges észrevételt nem ismételnünk, hogy a' vagyonosság és hazafiság sehol sem mozditotta olly hathatósan elő a' tudományokat, mint Angliában. Bizonyitják ezt részént sok meggazdagult tudósok, mint Pope, Hume, Blackstone, Hawkesworth, Gibbon, Paley; részént a' privát személyek állitották számtalan cabinetek, mint a' brit museum, a' Leweré, az Ashmolé; a' jutalomosztogatások; továbbá az egyes tudományok előmozditására alkotott tanitószékek; számos tudós társaságok; könyvtárak, mint a' brit museumé, Sions-College. Banks, Radcliff, Bodley, Catham 'sat. Egészen a' nemzet szabadságához 's vagyonosságához képest, mi e' vagy ama' tudomány iránt ébreszti az egyesek hajlandóságát, e' részben az egyes személyeknek több befolyást 's érdemet lehet tulajdonitanunk, mint a' kormánynak, mellynek behatása itt egészen félrevonul, 's a' nemzet méltóságát és erejét még inkább emeli. Ha, csupán ellentételül, ide vetjük az oxfordi és cambridgei universitast, nagyon szembe ötlik ez. Ezeknek alkotmányából kitündöklik egyszersmind az angol nemzeti character. Tulajdonképi academiát, melly meghatározott, általjában regulázott képe volna a' Britek tudományi sajátosságának, hijába keresünk, 's már a' fen mondottakból világos, hogy mindenkor csak egyes személyek, egyes talentumok állottak elő nagy felfedezésekkel, de közönséges, eszmélve befelé munkálkodó törekedés a' tudományok után nem mutatkozott. Valamint az Angolok kevélységével és szabadságával tökéletesen megegyezett az, sőt ezekből kellett erednie, szintugy fentartotta azt a' két universitas henye 's rossz alkotmánya. Nem volt, nincs is itt semmi egész, melly alkotásának regulássága 's kifejezése által vonszana, ébresztene. Ezt a' theoria iránt való gyenge fogékonyság nyomta el. Hogy némelly tudományok épen nem, mások tökéletlenül 's egészen az oktatók kénye szerént adatnak elő, de itt is fentartják a' tanulók szabadságokat, 's igy az egyes talentumok csekély utmutatás mellett saját ösztönökre, saját hevekre vannak hagyva: ez olly viszonyiranylatot látszik előttünk képezni, mellynek hasznai és kárai könnyen észrevehetők. Mathematica, logica, classica philologia az az egyetlenegy, mit mint a' tudományok alapját üznek. A' többi tudományokat némelly előző, hijányos áltnézetek, utmutatások és tanácslatok után, a' mi privát szorgalomra bizza a' theoriát, nyilvánosan kifelé 's csak a' praxisra irányozzák.

2) Angol poësis. Már az eddig mondottak megfoghatóvá teszik, hogy azon nemzet, melly egészen a' nyilvános életnek 's nemesebb értelemben vett polgáriságnak él, kivált mély, lassu, érzetlen komolysága mellett, mi sajátja az Angolnak, más nemzetekkel, egészben véve, a' poësisben sem mérkezhetendik, ámbár keblében is tenyésztek ragyogó genieket, mellyek öszveségéül az egyetlenegy Shakspeareet emlitjük, ki nemzete minden elemeit, még annak legsajátabbikát, az általok olly jelesen kifejtett humort (szeszélyt) is, magában foglalja. De épen a' humornak ezen előlépte egyszersmind mutatja, hogy a' poësis félrevonulni volt kénytelen, mert a' comicum, mellynek (az njabb korba tartozó) eleme a' humor, részént egy időnek uralkodó tendentiájával, részént a' poësissel ellenkezik. Azért a' humor ottan soha el nem alszik,

sőt szinte sulyegyenbe lépik a' tudománnyal; a' poësis ellenben gyakran igen hátra marad. A' nemzet már régibb ugy nevezett legjobb időszakában mutatkozott nagyobb hajlandósága ennek egy neméhez, t. i. a' leiróhoz, melly későbben még az ő geographico-topographiai tendentiájának is tőn szolgálatot, a' poësissel öszve nem férő egyoldalusságot árul el. E' mellett Shakspeare tudva vagy eszméletlenül mindenütt, hol csak arányi szikra gyuladozik a' poësisért, keresztülzeng; 's hogy némellyek a' nyelvvel érintkező oldalát mivelték inkább, részént az idő jártának, részént, véljük, az eleven kedv 's a' szemlélet mélysége és gyengédsége hijának tulajdonithatni. Vizsgáljuk az angol poësis történeteit, 's tanitást veendünk azokból. Ó románs poësist Percy, Ellis és Ritson gyüjtöttek. VIII. Henrik verseket, különösen sonetteket irt, 's igy udvari tonussá lett a' verselés; Wyat és Surrey már 1547 olta verselének. Borde és Heywood epigrammákat és tréfázatokat (Posse), Sackville poëtai biographiákat irt; sőt Tye az apostolok cselekedeteit is versekbe foglalta. A' provençal-poësis gerjesztette próbákat ki nem mivelték, 's az angol poësis atyjának nevezett Chauzer (mh. 1400), ki franczia remekek szerént irt költeseiben élénk elmét mutata, nem volt eléggé nemzeti. Spenser és Waller koráig (a' 16-ik század utolja 's a' 17-ik első fel.) jeles dalnok nem mutatkozott. Ők, kik az idylliumi nemben dolgozának, a' nyelv lágyságára 's melodiájára nézve szerzettek érdemeket, valamint Sidney is próbálkozott e' nemben. Spenser phantasiája gazdag, mint az Ariostoé, a' zavarig pazarlotta képeit, ő volt a' róla nevezett 9 soru stanza szerzője. Ezen idő tájban élt Shakspeare, kinek oriási szelleme nem csak a' szinjátékban tett epochát, de más költésnemekre nézve, különösen a' lyrai poësisben, sem lehet őt korunjnak egyikével is öszvehasonlitani. Shakspeare és Milton közt sok jó versmivész élt, de nagy költő egy sem. Említést érdemel a' busongó Cowley. Milton, az „Elveszett paradicsom" költője, minden munkájában kora viszonyainak tüköre volt, 's a' millyen magasan felfogá, ugy vissza is sugároztatá azokat. Lyrai erővel 's hévvel teljes, mint Klopstok „Messiasa," néha oktató hangba ereszkedő religiosus eposa elérhetetlen remeke az angol poësisnek, noha mint egész a' critica minden kivánatinak meg nem felel. Ezt Dryden követte, kit uj, szelidebb 's franczia izlés behatása által mivelt characterü költői oskola fejének tekinthetünk. Poësise, melly az elbeszélésben legszerencsésebb, finom, gyengéd, ingerlő 's azért éles és csipkedő is, verse 's nyelve nagyrészént teljes hangzatu és sima. Dryden követője 's szellemi rokonja Pope volt, kinek elmés és correct módja Anna királyné ideje olta az óangol izlést elnyomta. Kora fijai közül különböztetést érdemelnek a' csinos Addison, kinek prosája verseinél nagyobb sikerü volt; prior Gay, az eleven comicus, mint mese- 's vig-játékköltő; Thomson, a' kedves természetfestő, és Swift sarcastico-humoristicus (guny-szeszélyes) önlétüségében; a' mély érzetü, innepi merészségü Young, de religiosus pathosa gyakran dagállyá fajul; Allan Ramsay és Bruce, a' jeles skot népdalnokok. A' 18-ik száz. közepe tájától végéig Akenside mint bölcselkedő didacticus, Gray mint elegiacus, a' genialis Goldsmith, Armstrong orvos mint humorista, Penrose és Burns mint lyricusok virágzottanak. A' legujabb korba hajló időszakaszban, mellynek költeményeit sajátos bélyeg jelezi, a' „Leonidas" költője Glower, a' mélyen néző Cowper (l. e.) 's a' falusi vidámságu Bloomfield diszlettek. A' ki ezen költői szerzemények egészét alttekinti, 's a' 60—70 évnyi időszakban, Erzsébet uralkodása közepétől a' restauratióig, olly ragyogó nevekre talál, mint Shakspeare, Spenser, Sidney; meg kell vallania, hogy abban a' nemzetiség szembetünő bélyegével jelezett oriási munkák jöttek a' világra. De máskép lehetet e ez, midőn azon boldog időszakban a' soktudásra való hajlandóság 's az azzal elválhatatlanul öszvefüggő különözés és egyessé tétel az egybegyüjtött szellemi erőt még meg nem

törte 's szerte nem szilálta, midőn a' mesterkélés nem bénitotta meg a' lélek szabad repültét, 's mozgalmak rengették a' nyilvános életet? A' polgári háboruk szintugy erős lelkeket hoztak világra, valamint viharaik a' phantasia pillangócsillámu porait szertefuvalták. Erre a' franczia izlés finom illendőségi erőszakával csuszott be, 's elmés, kérkedő és ragyogó stylus lett uralkodóvá, de egyszersmind regulásabb 's mesterségesebb is. Ollyas világi, városi, józan 's dévaj valami volt benne, mi a' királynak 's udvarnokjainak, kik a' vidám franczia udvartól jövének 's a' mély komolyságban kedveket nem lelték, jobban tetszett. A' gyengéd phantasia helyébe satyra 's sophismálás lépett, nagy lelki gerjedelmekébe mesterséges szavalás, Shakspeare világot ölelő, világtörténeti nyelve helyébe Dryden személyességei és szatyársági. Dryden a' maga idejében kétség kivül legnagyobb költője volt Angliának, a' nyelv senkinek sem volt ugy hatalmában, mint neki, 's ha honjának korábbi remekeit tartja szemei előtt, politicai pártoskodásokba nem avatkozik, udvaroktól, játékszinektől félrevonul, örökké fenmaradandó oskolát fog vala alkotni. Ama' külföldi stylusnak magasságpontja Addison volt. A' szorongás, soványság és korlátosság 's a' szenvedélyes és ragyogó teljes hija egy nyomát sem mutatják, hogy Shakspearenek földije. Pope lelkesebb, több izlése van 's élénkebb; de phantasia 's szenvedély nélkül szükölködik. Thomson az ó nemzetit idézte vissza, 's noha nehézkés vala, sok tisztelőt hódita pártjára. Young stylusában mind a' kettőből, abból, mellyet eredeti stylusnak mondhatunk, 's a' külföldiből volt valami, érzése 's szenvedélye nem ugyan, de gazdag phantasiája, melly a' helyett, hogy könnyüded játékokban 's ragyogó képekben ömledezett volna, gyakran az epigrammaticumba 's hideg tulságba ment által. Ugy akart irni mint Pope, de a' természet inkább Cowley és Shakpearehez utasitá, 's azért forgonyság, természetesség hijával volt. Akenside 's Gray a' régieket utánazták. Collins és Goldsmith keveset teremtettek. Cowper lerázá a' franczia bilincseket 's szabadon ó-angol szellemben ira, 's szintolly sajátos nemzeti a' Skot Burns erdei dala. Azon idő tájban, midőn ezen két költő a' néző helyet elhagyá, léptek fel lassanként ama' dalnokok, kik Anglia jelen költői hirét megalapiták. Uj éledésével a' honi költőmivészségnek, melly egyenesen a' románoshoz hajlik, magában Angliában a' német mód és mivészség behatásáról hallattak szavak; de ha megfontoljuk, hogy azon ujulás idejében az ujabb német poësisből olly keveset esmertek 's még most is általjában vévo olly keveset esmernek, hogy a' német mivészség szellemét teljesen felfogni aligha lehetett, mit az angol criticusok ekkoriglani nyilatkozásaiból észre lehet venni, 's hogy egyesek, p. o. Coleridge, közelebbi jártassága a' német literaturában itt semmit sem határozhat el, ezen behatást igen nehéz elhinnünk, 's hajlandóbbak vagyunk itt az ujabb miveltség, épen a' romános, egy ideig elnyomatott, de soha el nem nyomathatandó belső lényének uj ébredését megpillantani. Ezen ujuláskor is, mint mindég, a' teremtő költői szellem a' biráló szellemnél sokkal elébbre haladt, 's az angol criticának állapotját tekintvén, igaza lehetett az ujabb dalnokok egyik lelkesebbjének, Wordsworthnak, midőn költeményeinek korábbi kiadásában ezt választotta symbolumul: *Neque te ut miretur turba, labores*, hogy ne csudáljon a' sokaság, azon légy! De 20 év lefolyta alatt — a' mint főképen az „*Edinburgh review*“- és „*Quarterly review*“-ből láthatni — a' critica szelleme is tisztáltabb lett, 's már rég általlátták a' legközelebb elmult időszakok fonák poëtai tendentiáját, és mind inkább nagyobbulni és fényre derülni látszik a' láthatár, hol pártoskodó nézetek nem borongnak. Az angol criticusok az uj költői időszak kezdetében, midőn közülök egy a' Musának szabadabb szárnyaltát látván, „a' poësis és critica uralkodó systemájától való elpártoltakról“ szóla, 's Pope „találó 's finom sajátossága“ a' poësisben legmagasbnak tartaték, néhány akkor fellépett költőket Wordsworth-, Coleridge- és

Southey-t, kikhez később Wilson is járult, tói oskolának (Lacke School) neveztek, mivel főkép az elsőbbek a' westmorelandi tavak kies környékeit festék dalaikban. De e' viszony épen ezen költők valamelly különös sajátosságában olly kevessé alapul, hogy reá áltnézetünkben nem is figyelhetünk. Ezen előszavak után egyes költők characterének előadásába ereszkedünk. Wordsworth William (l. e.), ki az uralkodó criticával legelőször lyrai balládáji miatt (1798) esett ellenkedésbe, már felléptekor a' gondolatok- 's kifejezésekbeli egyszerüség után való törekedése által különböztette meg magát, de minden elsőségei mellett, mellyeket gazdag, mély költői lélektől, nagyerejü phantasiájától 's gyengéd érzésétől vőn, gyakran áliránynak indult törekedése, 's őt hiu játékosságra vezeté. — Scott Walter (l. e.), a' hősidő dalnoka, első elbeszélő költeményeiben, mellyek hirét megalapitották, „Az utolsó szerelmi dalnok énekét" az ó romancza szellemében dalolta, már itt is az előidő erkölcseinek, szokásainak és életmódjának leirásában ama' szivreható hüséget, a' characterek, történetek és természet ábrázolásában ama' elevenséget mutatta, mellyben a' brit költők egyike sem érte el, csak azon románok szerzője, mellyeket közönségesen nekie tulajdonitanak, de egyszersmind története szövevényében nem mindenkor szoros öszvefüggést 's ereje mellett, melly nyelvével mindég rokon, gyakran hijányokat, mire az ábrázolásban neki tulajdon élénksége könnyen vezérelhette, tüntetett ki. Egészen másként mutatkozott lord Byronban (l. e.) a' költői szellem, melly eredeti saját erejére nézve amazét kétség kivül felülmulta, 's általjában időszakunk legnagyobb erejü költői közé tartozik, de kedvélye harmoniáját vad szenvedélyesség 's komor világszemlélet zavarta meg, a' mi főfeltétele a' mivészi miveltségnek és felemelkedésnek. Költői tehetségét főképen elbeszélő költeményeiben, 's kivált a' képek gazdagsága 's erős nyelv által első helyet érdemlő „Childe Harold"-jában (1812) bizonyitotta be. De legélénkebb phantasiája 's heves érzete mellett is szemléleti nyugalom nélkül szükölködvén, charactereinek hathatósan kitünő éltet nem adhatott, 's önállásu, erős vonásokkal jelezett alakokká nem teremthette azokat; lehetetlen vala ennek a' dramában is nem mutatkoznia, mellyben próbákat később teve. — Campbell Tamás (l. e.), ki a' „Reménység örömei" (1798) 's még inkább ezen elbeszélő költeménye: „Wyomingi Gertrud" által lett esmeretessé, az ujabb költők közt legtöbb szorgalommal van a' kifejezés iránt, de ez által a' szív szabad ömledezését meggátolván, gyakran szorongóvá leszen; más részről ellenben a' versek magas harmoniája 's érdeklő gyengédség érzékeny helyeken elsőségei közé tartoznak. 's kisebb költeményeiben kivált gazdag phantasia 's gondolatok telje ragadja el az olvasót. — Southey Robert (l. e.) Scott után legtermékenyebb elbeszélő költő, szerencsés akar a' természetből vett, akar önphantasiája teremtette nyugalmas scenák rajzolásában, csak hogy sokszor tarkák 's halmozottak képei, 's az ujabb költők közt leggyakrabban a' hiu csillam 's izlés eltévesztésének vétkébe esett. — Colfridge S. T. (l. e.), kinek tehetsége a' rettentőnek 's emberi szivbe mély pillantásnak festésében jeles, szintolly gyakorta, mint Southey, kit mindazáltal mint költő felülmul, a' szörnyetegesre 's enyelgőre ragadtatta magát. — Wilson John (l. e.) fényes talentum, elbeszélő 's leiró költeményeit (főkép „*The isle of palms*" 1816 és „*The city of the plague*" 1816) a' Wordsworth kezdte hangon dalolja, 's tárgyait, mint ez, a' nép érzései- 's a' magányos élet örömeitől szereti kölcsönözni; 's noha, kivált vidám tárgyaknál elragadtató érzeményének gyengédsége, a' kifejezés egyszerüsége 's ereje után való törekedésben sokszor álfogást teszen. — Moore Tamás (l. e.), Irlandi, hirt nyere ritka gyengédségü 's melodiás alkatu versei által (Anacreon forditásában, epistolájiban és odájiban); később hathatós 's gyengéd irlandi népdalaiban elkerülte az erkölcstelenségeket, mellyeket méltán feddenek ifjabb énekeiben; egy elbeszélő költeményében „*Lalla Rookh*",

magasb orientalis irányt vőn, de a' csillám, erőltetett elmésségе 's igen tarka képei ritkán szivrehatók. — CRABBE György (l. e.), noha festéseiben a' módolgatástól nem egészen ment, egyszerü 's értelmes nyelven leghivebben, legélénkebben utánazza a' természetet, és az emberi szív 's legtitkosb gerjedelminek igen finom vizsgálója, mind a' mellett, hogy a' miniaturfestés néha kicsikéssé fajul, 's a' tárggyal együtt mélyen aláhanyatlik az ábrázolás. A' legujabb költők közül még emlitendők: Roger Samuel, Leigh Hunt, Bary Cornwall, Percy Bisshe Shelley (mh. 1822), Barton, Wiffen, Montgomery, Clare, Hoog; a' románirók Radcliffe Anna, Edgeworth Mary, lady Morgan, Scott számtalan utánazójit elmellőzvén. A' neki tulajdonitott Waverley-novellák fényes időszakot tesznek a' literatura ezen mezején. Az Amerikai Washington Irving Scott szellemi rokonja, de még is sajátos, 's a' nemzetibb COOPER (l. e.) románjainak csak formája emlékeztet az angol előképre.

3) Angol játékszin. Az előbocsátott áltnézetben a' játékszini költés és előmenetele nincs érintve, hogy azt, mint legmagasb mivészi alkotást, egészben vizsgálhassuk. Schlegel W. A. lelkesen méltatta „*Dram. Vorlesungen*" czimü irásában, mellynek utmutatását e' czikk. magyar fordítója is követi, más magyar criticusnak hagyván az angol játékszini költőkről saját véleményе előadását. Mint mindenütt, Angolországban is vallásból eredt a' szinjáték, 's ehhez csatlódott legelébb, jóllehet dramai játékok némelly nyomai (mint, a' mellyeket Walesben interludesnek neveznek) romai időszakra mutatnak. 'S igy a' *moralities* és *mysteries* kezdék meg a' dramai költést. Elsőnek tartják Sz. Katalin csudájit. VIII. Henrik alatt „*Every mant*" emlitik mint elsőt, ezt „*Hycke scorns*" és „*Interlude*" követte, azután VI. Eduard alatt „*Justy juventus*"; azonkivül sok tragicomoediák. Már 1551 Still „Gurton komaasszony tőjét" emliti, mellyben minden alattvalósága mellett is, ugy állitják, sok a' furcsálkodás. Az antik tragoedia formájában is tettek némelly gyenge próbákat. „Forrex és Porrex" vagy „Gorbodue szomoru játéka", Ersébet első időszakából, valamint „Mustapha" lelketlen volt. A' „Spanyol tragoedia" volt az első komoly darab, de bizonytalan és dagályos; Lilly „Campaspéja" édeskés és elfacsart; Marlow „II. Eduardja" művészségtelen, de hiv és egyszerü, többi dramai dolgozásai vad és merész alakuak. A' Shakspeare előtt feltüntek 's idejebeliek közül Green, Heywood, Decker, Rowley, Peele 'sm. emlitendők. Az angol játékszinnek voltak ugyan machineriáji, de tulajdonképi decoratióji nem. Mert egy kis távolnyira a' falaktól szönyegek függének. Hátul emelt hely vala. A' játékokat nappal adták. Földszinti ülések (parterre) szabad ég alatt valának. Az öltözetet legfeljebb tollak vagy rózsák a' czipőkön különbözteték a' közönségestől. Asszonyi szerepeket fiuk játszának. Felvonás közben muzsika nem hangzék. Igy találá Sheakspeare a' játékszint. Hogy időszaka miveletlen volt, nem állithatjuk. Ersébet kormánya alatt kereskedés és hajózás által virágzott Anglia. A' régiek, valamint az Olaszok és Spanyolok mivei iránt fel vala az Angolok kedve ingerelve. A' társasági szellem merész, erős, dévaj, elmés volt, 's ha Shakspeare némelly ábrázolatiból itélünk, csinos udvari tonus is volt. Mert bár mennyire emelkedjék oriási nagyságában a' költő időszakán felül, 's bár legmélyebb rejtekeiben szunnyadozó csirájit hozza napvilágra, soha sem állithatni, hogy azzal semmi részben nem függ öszve. Shakspeare még előbb nem csak mint dramai költő különböztette meg magát, mint illyen pedig köz tiszteletben részesült. Ez és játékainak fényes fogadtatása, az előadás olly csekély eszközei mellett, ismét bizonyitják, hogy időszaka durva 's miveletlen nem lehetett. Nincs itt helye ezen költő elérhetetlen fensége után indulnunk, sem az ő felette fenforgó némelly előitéleteket megczáfolnunk; miveltsége, mint minden egyes nagy miveltség, az idő 's historia bilincsein keresztül 's tul hálada. Csak azt jegyezzük meg, hogy munkája a' világi és lelki nézeteket olly harmoniá-

ban mutatják, mellyben ezek örökké egymásban tükröződnek 's egymás symbolumaivá lesznek, mi által a' valódi magas költői szellemnek lénye bebizonyul. Szivesmerő nagy volt, charecteristicája mélyen ható 's igaz; kifogyhatatlan benne az individualisálás telje, ebben aligha utólérte valamelly költő: olly veleje ez a' dramának, melly feloldásul van téve az ujabb drama elejébe. A' 34 közönségesen neki tulajdonitott darabon kivül, még talán többe is befolyt. Némelly másnak is tőle eredése bizonyos. A' Németek közt Tieck kezde legelőször némellyeket napvilágra hozni. Schlegel oda ezeket számlálja: „Pericles", „Londoni elveszett fiu," „Lord Cromwell Tamás," „Sir John Oldeastle," „Szomoru Játék Yorkshireben." Némelly tárgyakat, ugy látszik, ujra dolgozott ki. Illy mester lévén, nem tetszhetik valótalannak, hogy, a' mint fen van mondva, az egész angol poësisen többé kevesbbé az ő szelleme lebeg keresztül és végig, és még is utól nem érve; mert más talentumokat is az idő változott iránya 's hijányaik elfelejtetének. Bebizonyul ez Shakspeare egykorujin és az utána jötteken, 's őt mintegy ezek középpontjának nevezhetjük. Többen ezek közül utánazóknál nem egyebek, Chapman, Homerus fordítója, irá „Az Özvegy könnyei," kitetszik ebből comicus esze; Heywood szomoru játéka: „A' jóság megölte asszony", mivészségtelen és könnyü, irt ezen kivül 220 darabot. Ben Johnson, kit Shakspeare becsüle, gyámolita és buzdita, azt vélte, hogy mesterén felülemelkedett, mivel több oskolai tudossággal birt. Szorgalmas, criticus és munkás volt ő, de kellem és pathos hijával, mint „Catilinája és Sejánusa" bizonyitják. A' vig játékban jelesb lett, noha nehézkés, romai-gunyu, 's szövevény hija, hihetetlenség és czirkalmazás bősége maradtak tulajdoni. Beaumont és Fletcher, kik már Shakspeare idejében 50-nél több darabot irtak 's mind inkább közeledtek hozzá, termékenyek, könnyük és hajlékonyok voltak, csak hogy mindenkor a' hatást vették igen nagyon számba. Ezek is jelesebbek voltak a' vig játékban, kifejezések természetes, de szemérmetlenség 's illetlenség bélyegzi dolgosásaikat. „A' két nemes bátya", „Az égő mozsártörő hőse", a' „Hü juhásznő" darabokról Schlegel bővebben kimondá itéletét. Ezekhez igen hasonlók Massinger és Shirley. Ezen régi sorbeli költőknél bizonyos elevenség és természetesség található, melly a' dialogus szökdöséseiből és rendetlenségéből származik, 's rajta a' szójáték felettébbi szeretete tünik szembe, stylusok többnyire könnyü fordulatu és képzett, néha feszes és czikornyás, gyakran keresve rövid, de szerencsésen odavetett képek emelik, általjában őszinteség és csin szinezi. A' Puritanusok miatt 1647—60 zárva maradtak a' játékszinek, most II. Károly udvari tonusa jöve divatba, melly a' mivészségbe is áltméne, ezen tonus erkölcssértő 's illetlen vala. Asszonyok is hódoltak annak, mint miss Behn és mrs Centlivre. Davenant az operamuzsikát hozta be, 's a' decoratiókra nézve javitásokat tett. Dryden sokáig a' közönség kedvencze maradt. Hibájit eléggé megfeddte az elmés herczeg Buckingham az ő dramai próbájában (*The rehearsal*). Őt elejénte Otway utánazta, ki a' szó tulajdon értelmében éhen holt meg. „Megszabaditott Velenczéje", „Árvája" 'sat. némelly jó képességet mutatnak, 's nincsenek mély érzés és sajátos rajzolás nélkül, de sok illetlenség bélyegzi azokat, 's öszverakás hijával vannak. Most Wicherley és Congreve lettek esmeretesek, de ők is vig játékaikban több kevesb erkölcstelent, illetlent és disztelent ültettek ált az utánok jöttekre, kik Farquhar, Vanbrugh, Cibber, Steele 'sm. Illendőbb, de egyszersmind szárazabb a' vig játék Anna alatt. Colman (l. e.) mint derék characteristicus esmertette meg magát. Garrick Shakspeareen, a' mint látszik, igen hiu, személyes, korlátos nézetek szerént változtatott, 's maga is irt a' játékszin számára. Foote vig játékainak előrajzai és végzete resten vannak odavetve; a' characterek eredetiek és szeszélyesen vannak individualisálva. Cumberland nyelve világi 's társasági tonuson hangzik, de futólagos 's szivtelen dolgozása. Sheridan

comic. esze jelesebb. Ha az idézett költőkhöz még néhány tragicust számlálunk, a' játékszin történetei meglehetősen ki vannak meritve. Megnevezendők: Rowe M. mh. 1718, Shakspeare csudálója volt ő, 's érzékeny és szivreható. Addison „Catója" franczia szabású darab, 's nincs benne semmi romai. Thomson igen tisztált, de inkább olvasó, mint néző számára való. Szintolly kevessé jeleskedik Young. Lillo házi és polgári életbeli jelenéseket mesterkélt virágos nyelven ábrázolt; Moorében characteristicája és helyezete dicséretes; Brooke darabjaiban a' szenvedélyes, gyakran szavaló nyelv, Claron Hillben a' regulásság és tisztáltság, de nincsen benne szenvedélyes erő. A' legujabb időkben Angolországban is mind inkább hanyatlott a' dramai mivészség. Az uralkodó irány a' külső életre és viszonyaira, főkép a' kereskedésre 'sat. folyvást az maradt, ha a' legközelebb lefolyt esztendők itt némelly akadályokat tettenek is. Valamint a' régi melodiákhoz, vagy hatarozottabban szólván, az igazsághoz, egyszerüséghez és erőhöz való visszatérés, mellynek feltételei az idegen formák elhagyása 's a' lélek belsejének vizsgálása, általjában szerencsés következésü volt a' költőmivészségre nézve, igy a' dramát is felkölthetik vala, ha a' régi utra visszatérnek, de a' mi időszakunkba csak szikrák világlottak által a' dusabb előidőkből, mellyek még olly dramaköltőt sem ébresztének, ki azon időknek csak halványabb csillagai közt is mutatkozni merne. Visszatekintvén a' legközelebb eltelt időszakokra, látszik, hogy az angol drama egy századnál régebben csaknem egészen megszünt, midőn Dryden és Otway czélt nem ért próbatételei után, Addison, Thomson és Johnson még szerencsétlenebbek voltanak. Congreve, Young, Home tragoediái csaknem egyedül állnak a' mult században 's az emlékezetben csak félig élnek, 's minden v[illegible]saik gyengébb aljasodott időre mutatnak, mellyben Shakspeare tiszteltetése is hanyatlóbb lett. Végre visszatértek a' régi kutfőkhöz. Massinger, Beaumont, Fletcher (1812), Ford (1811), 's más korokbeliek munkájinak kiadásai pótolták ki az érzett szükséget, 's szmátalan szomoru játékok, régi remekek fejtegetett utánazásai, láttak napvilágot. Első volt Baillie Johanna, jeles költői tehetséggel megáldott skot asszony, ki 1802 olta szomuru játékokat ada ki, mellyek mindenike egy különös szenvedélyt ábrázolt; azután hasonló planum szerént vig játékokat bocsáta közre; de illy planum bilincsekbe véri a' lelket, mellyekben minden kelleme mellett egyes helyezetekben könnyen 's szabadon nem mozoghat. Ehhez járult ama' fonák törekvés, mellynél fogva tragoediájikban régi honi költőjik stylusát az u. n. classicus irók módjával egybeolvasztani igyekeztek. Az ó-angol szinjáték hasonló utánazásait, mellyek nincsenek érdem nélkül, Colegridge, („Lelki esmeret fundálása"), Maturin („Bertram és Manuel"), Cornwall („Mirandola"), Milman („Facio"), John Tobin („Honeymoon") adták, de hihető csak az utól nevezettek 's Baillie Johanna maradnak fen. Példányaikat mind addig el nem érik, mig olly kitünő utánazók maradnak, 's nem annyira előképeik szelleme után törekednek, hanem csak sajátosságaikat majmolják; nem ugy irnak, mint amazok fognának most irni, hanem mint ők magok irtak volna 200 év előtt. Már most Byron és Scott is az ujabb dramaköltők sorába léptek. Amaz 1817 olta, mikor Mansfreddel lépék fel először „Falierit," „Sardanapalt," „a' két Fascarit," „Kaint" (1822) és „Wernert" 1822 adta ki, de ha egyes jelenések jelesek is, általjában dramai hatás nélkül szükölködnek, 's a' characterfestésben nincs különbféleség. Scott „Hallidon Hilljében" (1822) ama' régi észrevételt juttatta észbe, hogy jeles romanirók majd soha nem voltak egyszersmind jó dramaköltők. Ha azonban visszapillantunk mind' ezen próbatételekre, mellyek legalább a' régi borostyánkoszorukhoz vezető utat sejtetik, inkább elő-, mint visszametelt várhatunk, 's reményljük, ha a' sejtés lelkesb és merészebb szellemekben létre valósul, koszorukat vivandanak. A' vig játék mezején szint-

olly szegény volt az aratás időszakunkban, hol a' szárazság és gyengeség mellett, melly minden próbatételen szembetünik, Farquhar és Vanbrugh vig játékaiban az elmésség és élénkség a' visszás korcsok ellenére is inkább tetszett. Az angol játékszin jelenkori állapotjáról jeles észrevételeket adott Tieck „*Dramaturgische Blätter*" 2 köt. (Vö. LONDON, Játékszin,)

A' Britek prosája ifju 's a' Biblia és classicusok fordításain kezdődik. Némelly eldődök után Ersébet és VIII. Henrik időszakából (mint Raleigh, Habington (mh. 1654), Drummond mint historicus, Hall Jósef mint egyházi szónok) a' bekövetkezett polgári mozgalmak, sokoldalu gyakorlat által könnyü fordulatu alakot nyere a' prosa, 's a' dialogus Shakspeare dramájiban már korábban az időn megelőző tökélyre jutott. Milton, Cowley, a' nagy tudományu Bacon, Hobbes, a' dialecticus, 's a' statusi ékesszólás atyja Algernon Sidney említést érdemelnek. A' 17-ik század vége felé 's a' 18-ik elején mindég tisztáltabbá lesz 's finomul a' prosa, 's kivált a' statusi ékesszólásban nagy politicai fontosságot nyer. Ide tartoznak az egyházi szónok Tillotson, Temple mint politicai iró, a' philosophus Locke, a' classicus miveltségü Shaftsbury 's a' történetiró Gilbert Burnet. Az időszaki és héti irasok csinos prosája Steele 's Addison olta nyer miveltetést. Ezen periodusba valók Swift, Goldsmith 's a' románirók Richardson, Fielding, Smollet; továbbá a' humoristico kedvélyes Sterne vagy Yorck, az egyszerü 's értelmes Chesterfield, Home, az aestheticus és moralista, Hurd, a' Ciceronianus, a' tudós Johson, Smith Adam, a' moralphilosophus, Fraklin 's a' statusi szónok Burke. Egyéb statusi szónokok közt megkülönböztetést érdemelnek: Walpole Rob, Pitt Will. (gróf Chatam), Pitt Will., Fox, Sheridan 's m. (Vö. fen *I.* HISTORIA.)

ANGOL LOVAK. Britanniában sok, 's lehet mondani, minden nemü lovak vannak, a' legnagyobbaktól a' legkisebbekig, a' leglassubbaktól a' legsebessebbekig. Az angol nemzet józanon számitó 's huzamos munkássággal végrehajtó igyekezete azt vitte véghez, hogy most a' használás mindenféle nemeire saját lovakat nevel, mellyek egymás közt végetlenül különbözők, de mindenik tulajdon czéljának egészen megfelelő formával 's tulajdonnal bir. Az angol ló mind igen nagy divatban léte, mind valódi jósága miatt sokakat érdekel, 's azért eredete 's mostani állapotjának tudása számosoknak hasznos 's nem kevesnek szükséges. Angliának eredeti lovai hasonlók 's hihetőleg egy fajuak voltak Német- 's Franczia-országéival. Régi időben különös kijeleltséggel nem birtak. Az állattenyésztésben sikerrel javitó Angolok igyekeztek ezen eredeti lovaikat különböző szükségekhez 's szolgálatjokhoz alkalmasabbakká tenni, 's általlátván, hogy huzásra nagyobb 's izmosabb, lovas alá sebesebb 's könnyebb, de azonban erősebb lovakra van szükségek, illy tulajdonnakká igyekeztek lovaikat tenni; azt egy felől uj fajok országokba hozatalával, más felől czélirányos párositás, nevelés 's tartás által eszközölték. Nyereg alatt 's hámban sebes menésre használandó lovaikat napkeleti vérrel javitották; nehéz teherhuzásra frieslandi 's flandriai fajokat hoztak. A' versenyezés és lovon való vadászat még hajdani időben is divatban léte által sebességet, győzőséget már rég igen kellő tulajdonoknak esmertek lovaikban, midőn azok még más országokban keves becsben voltak, 's ott inkább csak pompás forma 's mozdulat kellett. Épen versenyezésben 's lovon vadászatban tetszett ki, hogy az elejénte Britanniában szinte csak történetesen hozott napkeleti lovak 's azoknak ivadékai minden honiakat 's másokat sokkal felülmulnak. Igy lett a' versfutás 's vadászat lovaik javitására azon inditó ok, melly nélkül az angol lovak bizonyosan mostani tökéletességekre nem jutottak volna. Sebesség, győzőség, az erő ezen két jelenéseinek illy bizonyos próbáji nélkül az Angolok is, mint mások, lovaik 's fajaik megváltoztatásában, csak a' látás nagyon habozó itélete bizonytalanságára hagyván magokat, ezen főtulajdonok t

lovaikban nem örökösithették volna. Országlások már a' 16-ik század közepétől fogva igyekezett lovaik javitásán, de csak példaadással, jutalmak kitevése 's örökösitése által. Már I. Jakab alatt a' versenyezésben magokat legjobbaknak bizonyitott lovak pályadijakat kaptak. Ezen jutalmakat, mellyek apró arany harangokból állottak, II. Károly 1648 's 1684 közt 150 ft. sterling értékü ezüst billikomra változtatta által, melly példát több grófságok 's városok is követtek; III. Vilmos 's Anna királyné alatt nevekedett ezen dijak száma. I. Györgytől fogva illy 100 ft. st.-ből álló királyi jutalmak Angliában 's Irlandban 42-őre mentek. Csak II. György idejében elegyedett törvényhozás a' lovak dolgában, midőn az már egész virágjában volt, bizonyos rendszabásokat határozván a' versenyezésre nézve. Soha Angliában az uralkodás nagy országos méneseket nem állitott, méneket országszerte nem tartott, sem katonalovak nevelésébe nem elegyedett; de az egyes személyeknek szabad munkálkodási közt engedett, 's az igyekezetet czélirányos jutalmakkal serkentette. Napkeleti ló legelébb I. Jakab idejében hozatott Angliába, utóbb II. Károly mr. Ferwick lovászmestere által több napkeleti mént, főként kanczát hozatott, melly utolsók royal mares név alatt maradtak emlékezetben, mint a' mostani televérlovak törzsökanyjai. Egyes személyek által is feles számu napkeleti lovak jöttek az országba. Ezen időtől 1740-ig hozattak Angliába azon napkeleti mének, mellyektől származnak Britanniának minden mostani nemes és nemesitett lovai. Később is sok arab ló jött be, valamint most is illyekkel feles próbák tétetnek; de 1740 fogva egynek ivadékai sem érnek fel semmi tekintetben is az elébbenieknek fajaival. Három főtörzsöke vagyon a' mostani angol lovaknak: u. m. Byerly Turk 1689 hozatott Angliába, ennek nemzetsége mostan Herod név alatt esmeretes, melly hires ló neki másodunokája 1758 született; Darley Araber, ezt 1705-ben mr. Darleynek testvére, ki külföldön egy kereskedő társaságnak volt biztosa, hozta az országba, ő vadásztársaságnak lett tagjává, 's vadászat czéljára szerzette ezen lovat, ettől származtak Angliának két legnevezetesebb lovai Ecclips és Childers; Godolfin Araber, mellyet lord Godolfin lovászmestere Anna királyné idejében Franciaországban vett, hol, a' mint mondatik, taligába volt fogva. Csak történetesen fedeződött fel ezen nagy értékü ló valódi becse: 1731-ben a' Hobgoblin mén mellett próbaló lévén egy Roxana nevü kanczának azon mén helyett tőle esett csikaja, melly versenyezésben annyira kijelelte magát, hogy ezen addig becs nélkül volt arab ló temérdek áruvá vált 's utóbb a' leghiresebb lovaknak lett nemzője; későbbi maradéki közül Matshem volt leghiresebb, 's erről neveztetik ezen harmadik nemzetség. Nincsen egy jó televér, de sőt félvér angol ló is, melly e' három lótól 's többnyire több ágazatokban ne származnék. Ezen három legfőbb fajakon kivül, több másoknak is maradtak ivadékai, mellyek az elébbeniekkel elegyittettek, millyenek: Curwen-, Thoulouse-, Compton-barbok-, Dodsworth-, Cullen-, Coomb-, Chillabi-Araberek, Selaby, Helmsley, Belgrad 's Lister Turk, mellyet II. Jakab idejében Berwicki herczeg Buda vára ostromakor szerzett, 's még mások. Az emlitett napkeleti mének 's kanczák, hogy melly tájból valók lettek legyen, tisztán tudni nem lehet, mivel némelly török, más barbariai, meg más arab név alatt maradt emlékezetben; de hogy legjobb 's tisztább eredetüek voltak, bizonyitják maradékaik. Az angol ló e' szerént származására nézve háromféle: I) Televér (thourough breed). Ezek mind az emlitett napkeleti ménektől 's kanczáktól veszik eredeteket, semmi régi honi vagy más idegen vérrel történt elegyités ezekben nincsen, a' mint ezt a' már egy századtól fogva esztendőnként megjelenő versenykönyv (Racing Calender), William Pick Turf Registere 's a' köz ménes könyv (General Stud Book), mellyekben minden valaha Angliában élt 's most is élő televérlovak fel vannak jegyezve, bizonyitják. Ezen könyvek egész köz tudással, következőleg

a' legnagyobb bizonyossággal irattak. Annyira köz tudás tárgya volt ott elejétől fogva a' lovak állapotja 's származása, 's olly kiterjedt az ebbeli részvétel, hogy ezen nemzetségi lajstromok a' valótól soha sem távozhatván, a' legnagyobb hitelességgel birnak. 2) Tiszta éjszaki származásuak. 3) Ezeknek a' napkeletiekkel párosodásából származottak. A' televérüek az által tartattak mind addig fen, hogy az emlitett nemzetségek egymás közt elegyittettek, mindazáltal a' vérségi közel atyafiság egybepárositása mindég elkerültetvén. Ezen lovak számtalan próbák 's példák bizonyitása szerént most legsebesebbek 's leggyőzősebbek minden országbeli lovak között. Az arabokat, mellyektől származnak, sokkal felülmulják, a' mint azt az Angliában gyakran tett 's Indiákon naponként történő feles próbák bizonyitják. Ezen különösnek tetsző jelenést leghihetősebben nem az okozza, mintha ama' régi arab lovak, mellyeknek az angol televérek tisztán megtartott maradéki, a' most próbára kiállottaknál sokkal jobbak lettek volna; hanem hogy ama' napkeleti törzsököknek mostani ivadékai szinte 200 esztendős értelmes tenyésztés, megválogatás 's helyes vélek bánás által amazoknál sokkal jobbakká váltak, 's magokban fenálló, maradandó és semmi ujitás vagy idegen vér által történendő nemesitésre soha nem szoruló fajt formálták, mellyre Angliának igen kedvező éghajlatja 's derék eledele nagy befolyással volt. Sebessége ezen lovaknak olly nagy, hogy jó futó ló egy angol mértföldet (= 848 posonyi öl) közönségesen két minutum alatt megyen, 's igy minden secundumban 44 lábat — de vannak példák ennél sokkal nagyobb gyorsaságra; a' hires Ecclips vágtatása minden ugrásával 25 lábnyit haladott, 's mivel ezen ugrást minden minutumban 140-szer, vagy is egy secundumban 2 1/3 -szer tette, tehát sebessége 58 1/3 lábnyi volt minden secundumb. vagy 3500 l. egy minutum alatt, és igy egy angol mértföldet 1 minutum és 30 1/2 secundum alatt futott. A' Childersnek haladása 82 1/2 lábnyi volt egy secundum 's 4950 lábnyi egy minutum alatt. Ezen ló egy angol mértf. 64 secudum, a' newmarketti Beacon Course-ot (= 3607 posonyi öl) 7 minutum- 's 30 secundumban szaladta el. Nem csak sebes futásra, de más szolgálatokra is az angol televérlő legalkalmasabb. Az angol róka- 's szarvasvadászatokban, hol rossz helyeken sok és veszedelmes ugrásokban a' lovak ereje, győzős volta 's ügyessége a' lehetőség legfelsőbb pontját kivánja meg, ezen lovak jelelik ki magokat leginkább. Katonának 's utazásra is igen jók, hogy ha ezen czélok szerént szoktattatnak 's tartatnak; de ez elkerülhetetlenül szükséges, mert a' csak versenyezésre gyakorlott ló, egyszerre egyéb szolgálatra fordittatván, semmire sem alkalmas. Nagy gonddal 's kényesen tartott lovaknak idő 's egyéb viszontagságokhoz mindég lassan kell szokniok. Az angol televérlovak többnyire 15 és 16 marok közt lévők, szinek nagyára pej, sárga, fekete- szürke keves, fakó, tarka 'sat. nincs. A' jegyesek nem ritkák. Egész formájokon látszik napkeleti eredetek, csak hogy a' jó tartás 's a' fajra szántaknak szorgalmatos megválasztása által az eredeti napkeletieknél általjában sokkal nagyobbak, izmosabbak. Igaz, hogy formájokban azon kellemes kép, melly a' napkeletieknek látására mindenkit annyira gyönyörködtet, nem mindég feltalálható; de ez az Angolok tenyésztésbeli cselekvő módjának következése, ők sebességet 's győzőséget, 's a' mi ezeket szüli, az erőt 's egybehangzó testállást becsülvén 's keresvén leginkább, fajra használandó lovaiknál is erre ügyeltek főként. Olly külső formákkal, mellyek a' belső tulajdonokkal szoros egybeköttetésben nincsenek, mint szép fül, fő 'sat. kevesebbet gondoltak. Ez által az eredeti arab lovaknak ezen saját szépségekkel Angliában lévő maradékai közül sokan nem nagy mértékben birnak; de ellenben ezen vesztés helyett azt nyerték, hogy az arab lovaknál gyakran meglévő hijányokat, mint szük melyet, egybeálló hátulsó térdeket, lapos 's alacsony marjat, ingó lapoczkákat, jó részt levetkezték. Alkotások 's formájoknak olly leirását

tenni, melly minden angol lóra illjék, nem lehet, mivel egyáltaljában lovaknál a' különböző fajok esmertető jelei nem olly kivétel nélkül mindenben feltalálhatók 's szükségesképen meglévők, mint azok, mellyek egy állatnemet a' másiktól megkülönböztetnek. Keves olly esmertető jelek vannak, mellyek mindenben megvolnának. Az egyes részekben 's azok egybeszerkeztetésében nagyon sok különbségek lehetnek. A' mi leirást a' televér angol lóról tenni lehet, azt csak jól alkotott 's a' tökéletesség képzetéhez inkább közelitő egyes lovakról lehet érteni; de nem ugy, hogy ezen rajzvonások minden lóban mind meglennének, és hogy azon lovak, mellyek illy leirástól különböznek, rosszak vagy épen nem azon fajból lennének. Olly esmertető jeleknek, mellyek kivételt szenvednek, nem igen lehet felvenni a' száraz főt, az inak látható 's hussal nem terhelt fekvését, hus és lombosság nélkül lévő lábakat, 's bőröknek vékony és feszes voltát, valamint a' szőr lágyságát. Különben fejek többnyire egyenes, szemek szép, tekintetek eleven, nyakok könnyü, 's a' testből épen olly szabadon van kinőve, mint a' fővel hajlékonyan egybekötve. Rövid és vastag nyak ritkán található, marjok magas, derekok rövid 's erős, lapoczkájok száraz, 's olly résültesen előrenyuló, hogy ha a' marjtól egy perpendicularis linea bocsáttatik, attól az első láb honaljáig hat 's több hüvelyknyi is marad. Ezen linea hossza vagy mélysége némellyeknél egyforma, sőt több a' láb hosszasságánál. Nem laposan fekvő oldalcsontjaik testeket kerek bolthajtásra formálják, 's az abban lévő belső részeknek szabad és tág fekvést engednek. Lábaik szárazok, csontosok, térdeken felül inasok és szélesek, valamint térdek is. Lábok szára gömbölyü 's az a' mellett fekvő in merő 's látható. — Siklájok nem felette rövid, de nem is lehajló. Keresztcsontjok hosszu, egyenes, — források olly szoros, 'hogy a' csipő 's oldalcsont közt alig van némellynél egy hüvelyknél több hézag. Hátulsó czombjok inakkal teljes, széles és hosszu. Hátulsó térdek száraz, tiszta; de izmos és erős. Körmeik nagyára jók 's kemények, inkább összveszorulásra, mint ellaposodásra hajlandó. Serények ritkán tömött. Farkokat többnyire szépen hordják, kivált megállapodott korokban. Szügyök kerek 's teljes, 's a' 3—4 esztendősöknél gyakran még keskeny is — de neki tölt korosabb lovaknál széles, valamint inakkal hatalmas hátulsó czombjaik is. Lábaik állása egyenes, de elől többször lehet a' körmök és siklók kifelé, mint befelé állásának hibáját találni, — a' hátulsó térdek összeállása ritka. — Járások könnyü, egybehangzó, 's pattanó erőt mutat. Soknak ugyan menése meredt és feszes, de kerek és szabad mozdulat legbecsesebb. Vannak angol televérlovak, mellyek ezen leirásnak kevessé felelnek meg, keskenyek, vékonycsontuak, hosszulábuak, lapos- és nyulttestüek. Ezek közül némellyek rövid távolságra könnyü teherrel való futásra nagy sebességgel birhatván, Britanniában hol a' versenyezés olly nagy divatban vagyon, nem egészen haszontalanok. Csak ugyan becsek ott sem nagy, de futáson kivül egyéb szolgálatra főkép pedig fajra épen nem valók. Természete a' televérlovaknak többnyire jó, de helytelen velek bánás által gyakran gonoszokká válnak, menni szeretnek, a' verést nehezen türik. Ritkán tanczosok. Ára a' televérlónak igen különböző, még próbálatlant 's ollyat, melly vagy nem sokat igér, vagy futásban magát ki nem jelelte, meg lehet 50—100 fonton venni, sőt gyakran még sokkal olcsóbban is; ellenben a' kijelelteknek győzedelmeik mennyiségeihez vagy ivadékaik jóságához képest 100 fonttól 3000-ig felmegyen ára (pénzünk szerént több 30,000 pengő forintnál), melly temérdek ár megfogható, azt tekintve, hogy voltak lovak, mellyek gazdájoknak néhány esztendei futások által 20,000 fontot is behoztak, 's későbbre mint apalovak (kijelelt lovaknak 5 fonttól 50-ig lévén ménbérek, 's illy ménekhez egy esztendőben 50 kancza is hozatván) 250 fonttól 2500-ig adhatnak esztendei jövedelmet. A' tiszta éjszaki eredetü lovak Angliában terhek huzására használtatnak. Ezek részszerént az eredeti angol lovaktól származnak,

de erősebbekké 's nagyobbakká váltak jó tartás 's okos tenyésztés által; illyenek a' yorkshirei, suffolki, clidesdali nagy erős és formás lovak. Igen derekak ezek szántásra 's nehéz kocsiban nem nagyon sebes menetelre. Durvább fejek, nyakok, husosabb tagjaik, vastagabb bőrök, szőrös lábok mutatják éjszaki eredeteket. Sokkal nagyobbak 's lassubbak ezeknél a' flandriai belgiumi eredetüek. — Ezek helyes velek való bánás által már huzamos idő által sokkal nagyobbak 's erősebbek lettek, mint Britanniába behozott elejik. Oriási egész formájok — van köztök 22 markos is — azzal szokták ezeket megdicsérni, hogy soha egy tappot sem mentek egyebet lépésnél, de ezen emelő otromba mentekben képtelen terheket tudnak elhuzni. Ezeknek egyik faja mind fekete, más pedig szürke. Legnagyobbakat lehet látni Londonban a' serfőző házaknál. A' honi angol lovaknak a' televérekkel történt 's most is történő elegyitésekből származtak minden más különböző formáju 's tulajdonu angol lovak. Ezen elegyitésben mennél több izeken által lett televérlő a' nemző, annál inkább közelitnek azokhoz formájok- 's tulajdonjaikban. Vannak köztök annyira nemesitettek is, hogy alig különböznek a' televérüektől. Azon irány, melly szerént annyi vagy amannyi rész napkeleti vagy is televér vagyon egy lóban, szokta többnyire elhatározni, hogy hámban vagy nyereg alatt, lassubb vagy sebesebb szolgálatra alkalmasabbak e. Illyen elegyitésből való az ugy nevezett vadászló. Ezek általjában véve a' televérüeknél nagyobbak, izmosabbak, köztök a' legnehezebb lovasok jól hordozására is lehet alkalmasakat találni. Akadályokon való áltmenésben 's ugrásokban igen nagy erőt 's biztosságot mutatnak, szélességre 18—22 lábnyi árkokon, magasságra 5 lábnyi 's még azon felül való kerteken is ált tudják lovasokat vinni. Már elhiresedett, sebes, győző 's jó szökő vadászlovakért 1000 's több font sterlinget fizetnek helyben Angliában. A' könnyü lovasság alá valók is (charger) ezen elegyitésből származnak. Ezek kisebbek szoktak lenni, főként jó kerek mozdulat (round action) 's menőség (activity) becsültetik bennek, más szükséges tulajdonok mellett. Az ugyan efféle származásu uti lovak is (roadster) czéljoknak annyira megfelelnek, hogy vannak közöttök, mellyek 24 óra alatt 20—30 német mföldet elmennek. Azon lovak, mellyek sem versenyezésre, sem vadászatra nem használtatnak, hanem különben mint háti lovak szolgálnak, hackoknak neveztetnek. A' 17 markos 's ollykor még nagyobb, városi hintó elejébe való lovak hasonlólag illyen fajuak. Mind ezen lovak a' televérüektől megkülönböztetve, általjában félvérüeknek neveztetnek. Illy származásuakat szoktak többnyire külföldre 's mi hozzánk is mint hámos 's lovagló lovakat hozni. Árok ott helyben 40 fonttól 100-ig. Mi nálunk (darabjának kihozatala is 100 aranyba szinte bele kerülvén) 300 aranytól 600-ig áll. Mindezeken kivül van Angliában egy kicsinyféle ló (Pony). Hazája 's származása főkép Skóczia. 14 markon alól vannak, de lehet 3 lábnyi magast is látni. Ezeket nagyságok 's erejekhez képest nehezebb vagy könnyebb lovasok használják utra 's lövő vadászatra, nyugalmas 's azonban győzős voltokért igen becsesek. Hibás ló Angliában is sok vagyon, csont kinövések szinte több, mint másutt; de azok közt a' kapcza legritkább, kehes ló igen ritka. A' cholerát nevéről alig esmerik. Az Angolok lovaikat igen jól 's kivált a' nemesebb fajuakat nagy gonddal tartják. Szénát nem sokat, zabot bőven adnak nekiek, melly mind a' kettő a' legjobb minemüségü. Tisztaságokra is nagy figyelmet forditának, a' televérüeket jókor, a' többeket későbbre kezdik használni, amazok közül az erősebbek már 2 esztendős korokban kiállittatnak a' pályagyepre; még is ezen jókori erős használás mellett is az angol televérlovak igen tartósok, 24—30 esztendős korokig épek 's használhatók maradnak. A' félvérüek is igen tartós életüek. Tenyésztésben főként ügyelnek a' közel való atyafiság elkerülésére. Nagy gonddal választják meg, hogy tulajdonira, formájára 's származására

nézve micsoda mén illik kanczájokhoz 's ez utóbbi faju hágó lovak bocsáttatnak. Ritkán szoktak félvérü mének fajra használtatni. Televérlő több van 100-nál országszerte, mellyeket határozott ménbérért akarki használhat. Gyakran van ollyannak illyen hágó lova, kinek egy kanczája sincs, sőt némellynek egy illy ménló legfőbb vagyonja, mellyből tisztességesen elélhet. Vannak példák, hogy illy lovak ezen keresményekkel birtokosokat meggazdagitották. Nem televérlovaknak 2—5 font ménbérek, esztendőt ált sok 100 kanczánál is többhöz bocsáttatik. Soha ménló Angliában szabadon nem hág. Az angol lovaknak szapora volta nagy. Sok mének több szász csikókat hagytak magok után, van példa, hogy egy kanczának 20—22 csikaja is volt, a' nagyobb számot véve minden kancza után lehet 10—12 csikót számlálni. Csikaji nevelésében az Angol szabad levegőt, sok mozgást 's bő eledelt tart szükségesnek. Nagy ménesek Angliában nem igen vannak, alig lehet egy kettőt 20—30 kanczából állót találni; de számtalannak van egynéhány kanczája, 's ez okozza az angol lovak temérdek számát. Minden polgári 's katonai szükségekre elég, 's a' környülményekhez szabott illendő áru lovaik vannak. A' külföldre is olly sokat adhatnak, hogy az igen nevezetes szerző-kereskedői ággá vált. Még a' mult század utolsó negyedjében nem volt szabad Angliából nemes faju méneket kihozni, hihetősen még akkori ritkább voltokért. Később a' Franczia háboruk nehezitették 's akadályoztatták ezen kihozatalt, most már akarmennyi 's minemü lovak szabadon jöhetnek ki, az érettek fizetendő vám is igen csekély. Europának minden részeibe, Indiákra, Amerikába is nagyon sok mind használásra, mind fajra szánt lovak vitetnek Angliából; de sehova olly sok, kivált televérlő nem megyen, mint Muszkaországba. —

Báró Wesselényi Miklós.

Angol mivészség. Angol mivészség alatt értjük mind azt, mit az Angol a' képző mivészségek körében előhozott. A' sok tekintetben olly igen megáldott 's gazdag Anglia e' részben szükölködik, és azon isteni szikra, melly a' nagyobb rangu mivészt teremti, Britannia nedves climájában egészen elaludtnak látszik. Még fél század előtt sem vala Angliának olly festője, olly képfaragója, kő- vagy aczélmetszője 's hangszerzője, a' ki más europai mivészekkel mérkezhetett volna: csak a' mult század közepén kezdett Londonban Rainold igazgatása alatt egy festői oskola támadozni. Azonban, noha keves Angolok léptek a' mivészi pályára, a' kik felléptek, annál nagyobb dicsérettel. Ki tagadhatná meg képfaragó Flaxman compositiójinak valódi érdemét és hatalmas voltát? Igaz ugyan, hogy csak környülrajzok (contourok) ezek; de ha áll Buonarotti ezen mondása: „Rajzolj jól, fenj reá akarmi szint, ugy jó leszen", tőle sem lehet megtagadni a' nagy mivészi érdemet. Laurenzi, a' portraitfestő, annyi hasonlatosságot, annyi valóságot tudott adni képeinek, mint csaknem senki ő előtte vagy utána. Ide tartozik Gibson is, ki most Romában Canovának egyik tanitványa, Hamilton 's m. Mind ezek az angol nemzet érdemét dicsérettel halmozzák. Marad ugyan az ők munkájában olly valami feketevérüség, olly phantasiálás, p. o. tárgyakat Sz. János mennyei jelenéseiben, Dante pokolbeli utazásában keresni, 's azért az egész munka olly valami Miltonos vagy Young-éjszakás, hogy egy humoristicus, alig tudván phantaseájával hozzá leereszkedni, rövideden manierirt (módolgatott) theatrumos nevet ada neki. Némelly angol mivészekről szólani fogunk még a' Képfaragás története czikkelyben. Mivészi helyet érdemlő angol emlékpénzek még szemünk elejébe nem jöttek, 's még egy angol hangszerző sem tette magát nevezetessé a' külföldön. De mindenek felett a' mechanicai mivekben jelesek az Angolok. Az angol épitőmesterek Jones Imgo és Wren Kristóf (l. e.) nagy emberek. A' réz- és fametszők miveiben technicájokra nézve, ugy látszik, az Angolokat még egy nemzet sem multa felül, 's a' nemangol opticusok, mechanicusok és mindennemü érczmivesek tiszteletül veszik, ha munkájok az Angoléhoz soroztatik. *F. I.*

ANGOL NYAVALYA (rhachitis, spina nodosa deákul, la noueuse, la chartre francziául, the rickets angolul) hátgerénczkórság, ágyéknyavalya, kettős tagok, csontgörbülés, a' scrophulanyavalyának egy módositása, 's azzal csaknem mindég öszvekőttetésben van, többnyire a' kilenczedik hónap és második esztendő közt mutatja ki magát, 's különösen a' csontokat támadja meg. Az előkar, lábszár, oldalbordák, csigolyaduczok izfejei megdagadnak, a' csontok vastagok, lágyak, fenések, fekélyesek lesznek, meggörbülnek, (lábak, kezek, melycsont, hátgerénez, medencze); a' lábujak sárgak, feketék lesznek, megromlanak, darabostul kihullnak 's csak lassan pótolódnak vissza, e' mellett a' test scrophulás tulajdonságu, ritkán mutatják mirigydaganatok magokat. Felnőttek is elkaphatják; ezeknél sebes annak lefolyása 's gyakran tizennégy nap alatt halált hoz. Leginkább leányokat támad meg kifejtődések periodusában, sokszor elébb is. Néha magokkal hozzák a' világra a' betegek. *A. B. P.*

ANGOL NYELV. Ez olly egyveleg, mintha p. o. a' magyar, tót, oláh, rácz öszve-visszaelegyedett volna, 's azokból előttünk egy külön nyelv állana vaiamellyiknek több szellemével, melly a' többit magához sódrotta. Az angol alapja szász, ebbe dán, normann és franczia tolakodott, 's igy a' teuto és frank öszveöntődése egy uj massává lett. Ennél fogva története egész népcsapatok áltváltozásainak tüköre, mellyből kitetsző, mint bomlik szét egy egy embernem faj nyelvével, mint ad egy nemzetnek a' kifejlett nyelv öszvetartóságot. De kitetszik az azon beszélő nemzetnek sajátsága is. Az angol nemzet brit, szász, dán, normann és franczia vér, mindenikből valamije, 's maga végre külön testté vált, mint a' chemiai elegyités, melly külön productumot szül. És igy néphalálból néperedete a' világ enyésző 's termő rendszerében. Az angol szózat ezen egybeolvadása miatt szem előtt más, fülnek és nyelvnek más, mert fül és nyelv másképp veszi ált 's mondja ki, mint a' hogy a' szem leirva látja. Megtartá u. m. a' francziától vettet annak irása módjával 's azt ő még is angol-szászosan mondja ki. Időszakai ezek: A) 450—787 Krisztus után. 450 az Angol-Szászok beütöttek Angliaba 's ugy tolák annak ottan talált lakosait, a' Celtákat, Ossián földijeit, a' sziget határára, mint később a' Magyar a' Tótot. Wales völgyeiben van csak e' celta beszédejtés maradványa ma. A' Romaiaktól adott Britannia név csak az országon maradt, mint a' magyar föld egy részén Pannonia, de az uralkodó nemzet angol-szász lett. Ezen még pogány nép közé, minekutána Ethelbert főkirálynak Kentben (560—616) keresztény felesége Bertha, Charibert frank király leánya, magával keresztény szertartást vitt, külde Gergely pápa 596 egy romai apátot Ágostont 40 páppal, a' kik predikálásaira 597 Ethelbert 's vele egyszerre 10,000 keresztelkedett meg. Majd Ágoston az angol-szász nyelvet is a' romai abécze betüjivel irá le. Warton szerént (l. *History of the english poetry*) csak egyetlen egy emlék maradt fen az angol-szász nyelvből, a' mi egy kis mértékes vers Caedmontól 's Beda egyházi történeteinek Alfred által készült forditásában látható. B) 787—1066. Ez a' dán-szász időkör. 787 a' Dán-Szászok csaptak az Angol-Szászokra, elejénte csak mint rablók jőve, menve, 851 már köztök is teleltek 's végre azokkal őket Alfred öszveelegyité (L. ALFRED.) Ezt elősegitette nyelvek, mert a' két nép beszédejtése közel járt egymáshoz. A' minek ezolta angol-szász a' neve, az tulajdonképen dán-angol-szász. Ezen dánnal elegy angol-szász nyelven irta Alfred király munkáit, mellyek még meg vannak, 's még ugyan azon a' négy Evangelistának szóról szóra forditása, 's az Ál-Caedmontól a' Genesis, költőileg körülirva. C) 1066—1222. Ez a' normann-szász időkör. Elesik Harald dán-szász bitorló király Hastringsnál Octob. 14. 1066, 's ellensége Vilmos, Normandia hge, meghóditja Angliát (L. VILMOS HÓDITÓ). Ez által, ki mint a' franczia királytól függött normandiai franczia herczegnek Robertnek természeti fija fegyverrel szerze magának országot, a' dán-angol-

szász nyelv is erőszakosan félre lett téve. A' király francziául beszélt, ugy a' vele Normandiából Angliába evezett nemesség, 's ezen udvari nyelve tanitására Vilmos még az angol oskolákat is reászoritotta. Azon folyt a' tanácskozás, 's annyira gyökeret látszék verni, hogy ezen idő olta egészen máig francziául szokta irni az angol király a' public-billre, ha helyben hagyja ő is: *Le roi le veut*, a' privat-billre, *Soit fait comme il est desiré*, a' monney billre, *Le roi remercie ses loyaux sujets, accepte leur benevolence et aussi le veut*, ha pedig nem szereti valamellyikét igy: *Le roi s' avisera*. Azonban az Angliába szált Franczia kevesebb számmal lévén a' honi Angolnál, ha megtanult is a' főbb hivatalbeli Angol franczia sabb lenni, a' nagy angol sokaság felülkerekedett, 's a' mindennapi szükséges surlódás az angol és franczia nyelvet egészen ujnak tetsző szójárássá elegyité. Alig lett volna ez, ha mivelt legyen már akkor a' franczia, mert a' fenebb lévő lelkek munkáji nyelvének megadja magat a' hátramaradását érző, de sem franczián, sem angolon nem szólvan még igéző szellem, a' két együgyü egymásnak leste le hijanyos szavát, 's a' szokás őket tudatlannl öszvepárositotta. Ez a' normann-angol-szász beszédejtés, mondja Warton, darabos hajlatlan nyelv lett. Az angol-szásznak hasonlóságai lévén a' szavak kifejtéseiben, költők és istenes irók már mivelt ségének inditák és a' dánnal elegyedésekor erőt, jólhangzást, értelmességet kapott, mivel atyafivér folyt öszve, de a' francziával elegyedése, melly maga is öszveszedett vett celta és bomlott romai volt, rosszul öntött forrasztásnak látszott. D) 1222 az angol nyelv végkifejléséig és máig. Az országtalan János király fija III. Henrik alatt Angliának akkor a' Francziákkal volt sokféle ügye baja, még több Franciát vitt a' szigetre, 's a' nyelvnek ez által franczia-angol-szász időköre lett. Sőt III. Eduard idejében (1327—77) az udvar, parlament 's itélő székek nyelvévé a' deák vétetvén, most nem csak a' francziából, mint mostoha leányától, hanem a' romaitól, mint anyától, is sokat kapkoda a' már is öszve-viszahányt angol. 'S igy elszakadván már tulajdon utjától, mellyen analogiája felszabaditásai szerént lehetett volna szükségéhez képest bővülnie, uj ideához nem magából származtatott uj szót, hanem minden átalás nélkül csak a' franczia, deák 's ez által a' görög kifejezést csusztatta a' magáéi közé. Az ujabb angol költés atyjának Chaucernek (*Old Chaucer licke the morning star*, szül. 1328, mh. 1400) munkájin leginkább kitetsző ezen áltmenetel. Az eredetisége vesztett nyelven ő már jobban nem segithetett. Az angol ez olta mindenünnen való zsákmányolásra van felszabaditva; uj észképet hall, nem készit uj szót, csak egyenesen áltveszi az idegentől, a' maga nyelve hangzása szerént adja meg véghangját, 's a' szó divatba jő. Igy alkotta tolmácsává a' későbben együtt vagy egyenként fel-feltünt angol észláng költői prosai teremtésének e' zavart nyelvet, 's előttünk általak azon igazság, hogy akarmelly zordon beszédejtést is becsbe tud hozni e' kettő: genieknek abba osztott lelkessége 's a' nemzet politicai hatalma. Micsoda vad Tatár vagy Baskir nyelve ez, mondhatná valaki az angol hangzatról ama' két szerencséje nélkül? Igy tekintete van, mint a' rossz énekjátéki textusnak is, ha azon Mozart vagy Rossini ömleszti el igéző harmoniáját. Csak akarat kell tehát 's huzamos erő, akarmelly nyelv arra való eszköz, hogy rajta előbb birtokosa öszvetartó nemzetiségre fejlődjék, azután altala az emberiség nemesb jusaihoz közelitsen. Azon arany idő, melly az angol nyelvet a' legmiveltebb europai nyelvek mellé emelte, Anna királyné igazgatásának kora, a' 17-ik szazad vége 's a' 18-iknak eleje, midőn Swift, Addison és Steele az angol prosát alkoták. Az irók illy buzgóságát nem nézé az erőre kapott nemzet hidegen, a' parlament is 1730 (melly későn!) addigi deák nyelve helyett a' magáét tevé szokásba, 's ámbár magna chartáján kezdve több oklevele 's országos dolga deákul van, mind e' máig tapasztalja, hogy javára tevé. Azolta jó nyelvének hire szigetéből a' szárazra politicai becsében is Pitt, Fox, Sheridan ékes beszédjei által, a' deák

classicusok örök disze, velőssége méltán mindég tisztelendő mustrául maradván előtte. Az illy több oldalulag kicsinosult, bővült angol nyelvet 1745 körül Johnson szedte nagy szótárába, mellynek szószármaztatási tekintetben maradt hijányait Todd uj kiadása hozta helyre. Adelung azt a' Németek számára 1783 adta ki; 's Kuttner és Nicholson pedig ahhoz német-angol-szótárt készitett, Baylenek angol-német 's német-angol szókönyve Wagner uj kidolgozása által lett a' többiek közt leggazdagabbá, az a' régibb irók 's különösen Shakspeare érthetésében is legbiztosabb eligazitó. Magyar-angol 's angol-magyar szókönyv még nincs, pedig lenni kell. Az angol nyelvtanitók közt honjokban Murray, Allen és Grant grammaticája legnagyobb becsü. Németek számára Arnold és Wagner legjobb. Ezé 2 részb. 1819—1822. Magyarul tanitó angol grammatica sincs, még pedig ennek is lenni kell. A' nyelv nehéz kimondásában utasitók Sheridan, Nare és Walker közt az utolsó ajánlhatóbb. Ezen grammaticai vizsgálódások kimutogatták már az angol nyelvnek tulajdon szerkeztetését, 's minden elegyék mellett is megmaradt saját folyamát és idiotismusait, a' mik előttök annyira őrizendők, hogy a' ki most talán gallicismust vinne közökbe, hibáztatják. Szót eleget idegent, mondja tehát az Angol, de a' gyökér tulajdon elágazása, a' faderekának veleje ronthatlan maradjon. Minden lakosa Britanniának nem angolul beszél, Angliában magában a' legkiterjedettebb ugyan, de Skócziának csak térein, ennek hegyei közt 's Irlandiában 's Wales és Cornwallis tartományaiban a' régi brit- celta nyelvnek származatja. Ezeknek tehát az angolt, ha hivatalba jutni akarnak, későbben kell megtanulni. Beszédjetése vagy szójárása tájak szerént 's a' rajta beszélőnek miveltségéhez is képest különböző, legmiveltebb az irói nyelv. Egyébiránt, mint Roma és Florencz, Paris és Orleans közt vetekedés forog fen, hogy mellyik helyen tisztább az olasz, a' franczia, ugy verseng London és Dublin egymással, 's a' többség mintha Dublinhoz hajlanék. Miveltetésének sikere ez. Prosodiája a' németé lett, mivel ez alapja, jambusi, trochaeusi, anapaestusi verset könnyen irhat, hexametert, alcaicumot nem. Verselése rimes. (L. erről *Campbell philosophy of the rhetorick*.) Általjaban pedig költőiségre 's prosára lett kifejléséről Hugh Blair igy ir: „Az angol nyelv mindenünnen szedegetése által bő lett. Nincs mit panaszolnia az irónak szük léte ellen, kivált ha történeti, criticai, erkölcsi 's politicai tárgyban dolgoz, ezekre a' nemzet elmélkedő lelke jól kitágitá. Költői nyelvünk is nagyon különbözük a' prosaétól, ennek rhythmusa van 's a' megválogatásra több szava, a' miben mi nagyon meghaladjuk a' Franczia't, kinek majd csak inkább rime választja el versét prosájától. Az angol költőiség a' lélek és szív indulatjait hatalmasan tudja kifejezni. Szenvedelemhez szavunk harmincz. De csinoskodások, apróbb kedves érzelmek festésében meg a' Franczia hagy hátra bennünket 's kivált a' társalkodás és szives magaviselet lekötelező szavaiban. Forditsa valaki Marivaux novellájinak csak néhány lapját angolra, 's minden nyomon érzi azon tárgybeli hijányunkat, mert a' franczia olly kényes, mulattató, olly vidám, hogy társalkodásra talán az a' legszerencsésebb nyelv az egész világon, de felsőbb tárgyak magasságaira 's mélyeibe annál az angol sokkal kitünőbben száll fel és hat be.“ *Döbrentei Gábor.*

ANGOLORSZÁG, l. ANGLIA.

ANGOL ORVOSI ÉS SEBORVOSI TUDOMÁNY. Másutt fogjuk megmutatni (l. NÉMET ORVOSI TUDOMÁNY), hogy mindenütt minden népnél, mindennemü tudományos culturának ugyan ezen népnek nemzeti characterén 's annak ismét ezen nemzeti characterből folyó psilosophiai meggyőzetésén kell alapulni. Ezen tétel igazságát ujolag bizonyitja az orvosi tudomány kimiveltetésének vizsgálása az Angoloknál. Midőn hát mi az angol nemzeti character alapvonatjait kifejtjük, reményljük, hogy egyszersmind az angol orvosi tudományéit is lerajzoljuk. Mindenek előtt a' szabadság az, mellyben az Angolok mozognak, 's a' megköttetlen sza-

badság az ismét, mellyet az orvosi tudomány megtanulásában 's gyakorlásában is feltalálunk a' nagy szigetországban. Vannak ugyan az országló széknek hivatalos oktató intézetei Oxfordban, Edinburghban, Glasgowban, Dublinben 'sat., de senki sem kinszerittetik azért ezekből meriteni a' bölcseséget. Szabad kinek kinek önpénzéért pupil-nek lenni valamelly kórházban, itt magát kimivelni, 's még a' mellett mint patikáriussegéd hallgathat is némelly (minap azonban ezen esetekben szorosan meghatározott) leczkéket, szolgálhat a' marine-nél, az armadiánál mint seborvos, sőt még mind ezekre sincs semmi szüksége, ha más eszközök, mint tapasztalás és tudomány által a' publicum orvosi bizodalmába be tudja magát szinleni, 's ekként gyakorolják hát a' graduált doctorok, a' patikáriusorvosok, surgeon-ek és kuruzsulók mellett, a' gyógymivészséget! Hogy ezen a' módon bizonyos egységről az angol orvosi tudományban, mint az a' Francziákéban igen észrevehető, gondolkozni sem lehet, világos. Ide járul az is, hogy még a' nyilvános betegintézetek sincsenek, mint nálunk a' continensen, az igazgató szék alatt, mert az angol igazgató szék koránt sem terjeszti ki mindenre gondjait, hanem a' polgárok erszényétől 's gondoskodásától függenek azok, honnan nem vezettetnek közös czél felé 's nem adhatnak közös resultatumot. Valamint azonban továbbá a' dicsért angol szabadságnak, mint tudva van, egy olly zabolázó aristocratia áll más oldalon ellenében, melly bizony a' világ egy tartományban sem hatalmasabb és nyomóbb, ugy orvosi aristocratiát is találunk Angliában, melly valóban felette fontos az orvosi tudományra, különösen a' literaturára nézve. Ezt az aristocratiát kiváltképen a' *College of physicians* és a' *College of surgeons* formálják Londonban. Ezen társaságoknak tulajdonképi tagjai (fellows) valóságos ministeriumi hatalmat formálnak; ők adják a' praxis gyakorlására való just Londonban és London körül, a' honnan tehát még is azokat, kiket magokhoz közel lenni nem kivánnak, eltolhatják a' leggazdagabb tapasztalás ezen középpontjától is, 's szám nélkül valók azon chicane-ok, mellyeket el kell türniek a' nemtagoknak, ha azon tisztességre vágyalódnak, hogy a' collegiumba felvétessenek, vagy csak ha dolgozásaikat 's tapasztalásaikat akarják is ezen társaságok archivumaiba (*Med. chir. transactions*) letenni. A' dologhoz értő olvasók itéletére bizzuk, ha befolyik e 's mennyiben folyik be a' tudomány culturájára egy illy tudományos aristocratia. Felette fontos továbbá ezen czikkely czéljára az Angolok characterében való tendentia a' praxisban haszonvehetőre; 's itt van az épen, hol az ők philosophiáját szemügyre kell vennünk. Angliában mai napig is Locke empirismusa az uralkodó systema, melly ezt a' tételt oltalmazza: Tudomány csak tapasztaláson épülhet, mint minden megfogatjaink utóljára azon alapulnak, 's p. o. velünk született megfogatokat nem lehet elfogadni. Mi nagy fontosságu egy illy philosophiai systema az orvosi tudományra nézve, világos, mert ez jó előre minden hypothesis és theoria előtt bezárja az ajtót. Ha még az e' mellett épen egy olly tiszta practica tendentiára talál, mint a' millyen az Angol fejében van, ki minden gondolatjaira és cselekedeteire örökös nyugtól a' cui bono-t teszi, akkor el lehet gondolni, micsoda tiszta practica physiognomiát fog itt magára venni az orvosi tudomány; 's igy jövünk hát most itt az angol orvosi tudomány characteristicájának fővonására. „Az empirismusból", igy kiált minden angol könyv Harveytől fogva egész mai napig, „az empirismusból kell nekünk orvosoknak kimenni, ha valami igazán haszonvehetőt akarunk adni; nyomoznunk kell mind az élő testeket (physiologia, pathologia), mind a' holtakat (pathologiai anatomia); ezen philosophiai alaptételből mentek ki, 's gazdagitották az emberi test alkatjáról és természetéről való felfedezéseikkel a' világot Harvey, Highmore, Glisson, Warthon, Willis, Lower, Ridley, Cowper, Douglas, Cheselden, Monro, Hunter J. és V., Cruikshank, Bell J., Darwin 's más földijeink; a' practicus tapasztalás mindenek felett való becsét esmerve tette szemlélődé-

seit. Sydenhamunk, a' második Hippocrates, 's igy lettek Huxham, Fothergill, Cullen, Brown, Armstrong, Bateman, Scudamore, Willan 's más földijeink nagy orvosokká. Igy tette Jennerünk a' tehénhimlő nagy felfedezését. Ha ezek, mint mi véljük, szóló vonások az angol orvosi tudomány characteristicájában, ugy azt is állitjuk, hogy azok, mint természetes dolog, mindenütt az egyes dolgokban is feltaláltatnak. Már az angol orvosi munkák jóval több részének czime is azon cui bono-ra mutat, 's azoknak kivitele még világosabban bizonyitja azt. Az angol orvosok legnagyobb részének munkájiban rendszerént nincsen semmi logicai elosztás és rendszer, hanem az eseteknek (caser) sokszor igen fárasztó sora, mellyek többnyire a' könyvnek legnagyobb részét foglalják el, pótolja itt ki a' logicai elrendelést és az előadott tárgyba való mélyebb behatást. Ezen okból az angol literatura (valamint az ő egészen hasonló szellemü journáljaik) nagyon haszonvehető egy részről, mert egy nemzet sem ád olly sok tapasztalati materialékat az orvosi tudománynak a' szó fenebb értelmében való culturájára, mint épen az Angolok. Ehhez járul még egy másik vonás az ők nemzeti characterében, melly ismét nagyon világosan feltaláltatik orvosi tudományokban, nemzeti kevélységeket értjük. Egy szellemmel igen gazdag német iró az Angolokat Europa politicus magánhangzójinak nevezi, ezen jelelés az angol orvosokra is mutatis mutandis reájok illik. A' continens tapasztalatjai 's munkálkodási igen nehezen hatnak által a' canalison, mert az Angolok azoknak megszerzésén nem sokat törődnek, valaminthogy néptársaik nyelveivel is nevezetes esmeretlenségben élnek ők. Innen van az, hogy nálok, hogy themánknál maradjunk, ritkán, sőt csaknem soha sem találjuk, hogy orvosi literaturájokban a' Németekre, Franciákra 's másokra tekintettel lennének, és csak nem régiben bocsátott ki egy nagyhirü angol orvos egy dicséretekkel elöntött circularét bizonyos ujnak mondatott felfedezésről, mellyet egy esmeretes déli németországi orvos tett, 's Németországban már sok esztendők olta felette meghányatott, vettetett 's mint megpróbált el is fogadtatott. Nevezetes ezen tekintetben az is, hogy a' sok paradoxumokkal teljesnek látszó, de csupa tapasztalati datumokon épülő 's ennél fogva az angol szellemmel megegyező homoeopathia az Angolok figyelmét magára vonta, 's róla a' mult esztendőben egy értelmes angol orvos bőv és kielégitő tudósitást közlött földijeivel (*Edinburgh review January* 1830). Ellenben az állati magnetismus tüneményei soha sem inditották az Angolokat. Az angol orvosok therapiája nagy behatóságáról hires, 's a' Franciákéval egyenesen ellenkezik. Az Angol minden feltett szándékaiban energicus és keresztültörő, 's illyen a' nyavalyák meghóditásában is; 's ezen módot igazolni láttatik az, hogy neki csupa erős természetüekkel van dolga, kik csaknem kizárólag hussal és nagyon füszerszámozott serrel táplálják magokat, innen ő nálok minden gyógyszereknek hatalmas dosisai, valamint az is, hogy ők rendszerént a' legerősb therapenticus szerek országában dolgoznak. Borzasztó sokszor, a' mit az Angolok az érvágással, calomellel, opiummal, jalappával 's több efféle erős szerekkel tesznek. Egy ujabb franczia orvos (Broussais) azt állitja, hogy ezen vakmerő therapiának köszönik lételeket a' legrettenetesb desorganisatiók, mellyeket az Angolok olly gyakran leirnak, 's nem is lehet benne kételkedni, hogy az felette nagy befolyással van azoknak felébresztésére. Épen illy energicus és keresztültörő az Angoloknak chirurgiája is, melly, ha csak a' bátorságra, merészségre és operáló mivészségre tekintünk, első rangot foglal el. A' mi illeti a' seborvosi mivészség megyéjét, melly az újabb időben nyilvánosan elejébe hágott az orvosi tudománynak, nevezhetnénk itt egy hosszu sor próbált derék neveket, mint annak jeles képviselőjit, ha a' szük hely engedné; az olly férjfiakban mint Bell C. Brodie, Astley, Cooper, Home, Howship, Lawrence, Travers 's mások, minden nemzetnek igaza van kevélykedni, ha szinte mások érdemeit megesmerték is. Végre fel lehet még hozni mint

egyet a' fővonások közül — mert megfoghatókép itt csak fővonásokról lehet szó — mellyek az angol orvosi tudományt kijelelik, a' tapasztalások azon gazdagsága, az idegen világrészek nyavalyájiról, melly az Angolok orvosi literaturájában le van téve. Csak egy hajókázó nemzetnek, melly, mint az angol, minden éghajlatok alatt otthon van, van olly sok és gazdag alkalmatossága a' távol climákban uralkodó nyavalyák vizsgálásaira 's rég olta szokásban van azokról Lind, Rollo, Clars, Jackson, Hillary munkájikat mint forrásokat tekinteni. (Vö. NÉMET ORVOSI TUDOMÁNY és FRANCZIA ORVOSI TUDOMÁNY.) *A. B. P.*

ANGOL TÁNCZ, l. ANGLAISE.

ANGOL TÖRTÉNET 1603-ig, l. NAGY-BRITANNIA.

ANGOL VERSIRÁS. Az angol nyelv, német alapu 's francziával gyarapodott lévén, azoknak viseli hangoztatását, legfőbbképen pedig a' németé szerént ejtődnek a' francziából 's más nyelvből vett szavak is. Ennél fogva az Angol verse irásában is rimelt mértékes sorokat veve, mint a' millyenekben folyhatónak a' Német találá poësise kicsinositásakor nyelvét, de az a' hosszu és rövid szótagok mértéke olly bizonytalanná lett a' sok elegyedés miatt nála, hogy külön hexametert, alcaicumot 'sat., hol a' rimvétek, még ugy sem irhat, mint a' Német. Ennyire elveszté a' francziával elegyedése miatt a' régi német alaphangoztatást, mert a' franczia maga is, mint a' romainak elágazott leánya, kiveszve érzi folyamából a' romai hangalapot 's azt accentuált nyelvnek nevezé. Igy az angol is félig accentuált nyelv, félig pedig, a' mennyire német, hang emelő, mivel ugy ad az Angol is gyökér szótagjára emeltebb hangot, mint a' Német. Ezen okból nála sem szül két mássalhangzó egymás mellett positiót, mert ezen szavai p. o. possible, disdaining, i woult vanish illy hangmértékűek németesen, possible, disdaining, i woult vanish, a' miben a' görög, romai 's magyar hangmérték fenakad. De a' félig accentuált, félig hangemelő nyelvben, mint az olasz, franczia és német szabás tartja, a' melly szótagon accentus vagy hangemelés van, az hosszu, a' mellyen nincs, rövid, ha bár két három mássalhangzó van is egymás mellett. A' nem accentuált vagy hangatlan szótagokat hirtelenebben ejtvén ki, 's a' legutolsó betüt mintegy elsimitván vagy az angol-német kimondás természete szerént elnyelvén, ha mássalhangzó is ez, nem ütközik olly erősen a' rákövetkezővel öszve 's azt nem hátráltatván, hosszu hanggá sem teszi. Az angol accentuálás természetéből folyó verseik mértékének értése végett álljanak itt az accentusok helyeztetésnek legalább főreguláji: 1. A' két szótagu névmásai és mássalérthetők rendszerént az első szótagon viselik accentusaikat, mint *équal*, *distaff*. 2. A' két szótagu igék utolsójokon, mint *coontémn*, *contoín*, *pronóunce*. 3. A' két szótagu részesülők azon szótagra kivánják accentusokat, mellyen gyökér igéjeken van. 4. A' két szótagu előlutóljárók 's más particulák legutolsó szótagja van accentuálva, mint *abóve*, *abóut*, *abróad*. 5. A' három szótagu szavak legelső szótagjokon mutatják: mint *ábsolute*, *sénsible*. 6. A' négy és több szótaguak utolsó szótagjoktól előre számlálva a' harmadikon viselik; mint *extrávagant*, *partícular*, *notoríety*. Az accentusok ezen hatféle elhelyeztetése módjától azonban egy nagy sereg angol szó távozik el. Ezen főaccentuson kivül pedig vannak fél accentusok is, mellyek a' főtől két három szótagot röviden közben hagyva, éreztetik magokat, 's az őket viselő szótag a' versben majd hosszu majd rövid gyanánt vétethetik (anceps). Illy költői szabadsághoz tartozik az is, mikor a' két szótagunak, melly regula szerént legutolsóján viseli accentust, első szótagja, ha egyébiránt rövid is, hosszu helyett szolgálhat, mikor a' versnek emelkedésébe (arsis) kerül. A' csak egy szótagból álló szavak bizonyos mennyiségére az Angolnak nincsen megállapitott regulája, azért azok költőjiknél, a' hogy mértékek kivánja, hosszuk vagy rövidek. Csupán egy szótagu szó pedig felette sok van, a' mi ugyan egy egy

rendnek gondolatbeli tömöttségét nagyon elősegiti, de monotoniát is okozó. Hogy ezt oszlathassák, a' költők igen gyakorta élnek epithetumokkal, mellyek rendszerént több szótaguak. Az accentusoknak fen emlitett mód szerént lévő egymás után következései szülik az esmeretes verslábakat, 's azoknak öszveállitásainál fogva jambus, troshaeus és anapaestus mértékü vers van szokásban, az kevesebb vagy több szótagu rendekben iratván. A' rim azonban nem marad el, hanem ha az ötös jambus hős költeményhez vagy szomoru játékhoz van választva, a' melly versnem e' két költői nemnek rendszerént tulajdonja. Rimetlen jambusban irta Shakspeare szomoru játékait, abban Milton paradicsomát, Thomson évszakait, Young éjjeli gondolatjait, Glover Leonidását. Nagyobb méltóságu 's oktató versezetekben tehát az Angol ötös jambussal él rim nélkül a' hexameter helyett, mellynek irását, valamint Alcaeus és Zappho mértékét is nyelve szerkeztetése, mint fen is emlitve van, meg nem engedi, 's az ebben tett gyenge próbák fel nem kaphattak. Rime az Angolnak kétféle szabásu: tökéletes és megengedhető. Tökéletes az, midőn jól öszvehangozva egyezik meg az utolsó szótag egymással, mint: *love, strove, tear, appear.* Megengedhető, ha magában hangzó nem is találkozik magában hangzóval, hanem csak az utolsó betük csiklandják a' fület egyforma hanggal: mint: *distress, place; shade, mead.* A' rim tisztaságára általjában nincs nagy ügyelet, mivel inkább a' felvett mérték belső rhythmusának megtartása van a' költő szeme előtt. A' rimetlen ötös jambus közé trochaeus, anapaestus, sőt dactylus is elegyittetik, mikor ezeket elkerülni nem lehet, 's a' fönyugváson kivül, melly bizonyos modulatio kedvéért az ötödik szótagnál szokott lenni, az is meg van engedve, hogy ez a' nyugvás a' negyedik, hatodik 's hetedik szótagnál is megeshessék.

A' rimelt jambusok ötnemüek:

1. Hatlábuak, vagy tizenkét szótaguak, melly nem más nevével Alexandervers, p. o.

For thou art but of dust; be humble and be wise.

Ezek hosszu versre nézve nem igen vannak szokásban, inkább az ötös rimelt jámbusból álló egy egy stanzának negyedik rendjéül tétetnek, hogy az egyformaságot oszlassák, 's valóban előfordulások kedves. Példa:

The seas shall waste, the skies in smoke decay
Rocks fall do dust, and mountains melt away
But fix'd his word, his saving pow'r remains
Thy realm for ever lasts, thy own Messiah reigns

2. Ötös jambus. Példa:

a) *In these deep solitudes and awful cells*
Where heav'nly-pensive contemplation dwells,
And ever musing melancholy reigns;
What means this tumult in a Vestals veins?
(Pope hires epistolájának kezdete: *Eloisa to Abelard.*)

b) *The curfew tolls the knell of parting day*
The lowing herd wind slowly óer the lea,
The plowmen home ward plods his weary way,
And leaves the world to darkness and to me.
Gray elegiaja: a' Temető.

A' rimelt ötös jambust, rendszerént elegia, elbeszélés, költői level, prologus és epilogus választja mértékéül.

3. Négyes jambus:

What ecstasies her bosom fire!
How her eyes languish with desire!
How blest, how happy should I be,
Were that fond glance bestow'd on me! *Gay.*

Ez apróbb furcsa elbeszélések, mesék, epigrammák, költői levelek versneme.

4. Hármas jambus, enyelgő énekekhez.

In places far or near
Or famous or obscure,
Where wholesome is the air
Or where the most impure.

5. Kettős jambus, kicsi kellemeskedő dalhoz.

Az odát 's balladát az Angol hosszabb és kurtább rendekkel elegyitett stanzákban irja, 's vagy egymást felváltogató vagy egymástól messzebb eső rimekkel.

Trochaeusi vers, vigtárgyu énekekhez, anapaestusi pedig tréfásokhoz választatik. A' félig érzékeny, félig könnyü dalt pedig az egyik rendben jambusj a' másikban trochaeusi sorok adják elő.

A' trochaeusi versek mértéke illyen:

– ○ – ○ – ○ – ○
– ○ – ○ – ○ –
– ○ – ○ – ○ – ○
– ○ – ○ – ○ –

Az anapaestusiban az első láb jambus:

○ – ○ ○ – ○ ○ –
○ – ○ ○ – ○ ○ –

Egyébbiránt az olasz és franczia versnemeket mind utánazták az Angolok; vannak zengzeteik, madrigaljaik, triolettjeik. Egészen külön nem nálok egyedül a' ballada. *Döbrentei Gábor.*

Angoulême, (Bourboni Lajos Antal, herczeg), 1824 fogva dauphin, XVIII. Lajos unokaöccse és a' volt franczia királynak X. Károlynak, 's Savoyai Maria Theresiának legidősb fija, szül. Versaillesban Aug. 6. 1775. Kivándorla atyjával 1789, és nagyatyjánál Turinban testvérével Berry herczeggel eggyütt, kiváltképen az artilleriatudomány tanulásával foglalatoskodék. Aug. 1792 Németországban egy kivándorlottak corpusának vezérévé leve. A' háborunak szerencsétlen kimenetele kinszerité atyjával együtt Edinburghban letelepedni; mindazáltal bizonyos idővel azután visszaméne Blankenburgba Braunschweig herczegségben, végre pedig Mitauba Oroszországban. Itt öszveházasodék XVI. Lajosnak egyetlenegy leányával. 1801 elhagyá Mitaut és hitvesével 's XVIII. Lajossal együtt Warsóba méne porosz kir. oltalom alá. De a' berlini udvarnak akkori systemája ujabb kivándorlásra kinszerité őket Oroszországba, hol I. Sándortól a' legnyájasabban fogadtattak. Innen Angliába méne, hol gróf Artois és az egész Bourbon familia együtt lakék a' Hartwell maganyos mezei jószágon London mellett. Midőn 1814 a' szövetséges seregek Francziaországba benyomultak, a' brit-spanyol fő hadi szálásra St. Jean de Luzba méne Angoulêmei herczeg és azonnal ama' hires proclamatiót bocsátá a' franczia armadiához (*J' arrive, je suis en France, dans cette France, qui m'est si chère*). Már a' bordeauxi lakosok Bonaparte ellen nyilatkoztaták ki magokat, 's napról napra gyülekezének a' legbuzgóbb royalisták a' határon, hogy a' herczegnek ajánlják szolgálatjaikat. Ez végezetre Mart. 12. tartá az angol sereg védelme alatt Bordeauxba bemenetelét. Innepélyen igéré a' herczeg az öszvegyült polgárok előtt a' mairenek, hangos örömkiáltás között, minden multnak feledését 's jövendőre boldogságot. Három nappal azután egy proclamatiót bocsáta, mellyben a' király nevében, kivált a' conscriptio 's gyülöletes adók eltörlését, a' kereskedés előmozditását 's teljes vallásbeli szabadságot igére, de egyszersmind nyugalmat és rendet kivána a' Francziáktól, minden pártszellem nélkül. Fáradhatatlan buzgósággal a' király iránt, városról városra siete, hogy a' polgárokat 's katonákat megnyerje, 's Majusban Parisba érkezék, hol az egész kir. familiát

együtt lelé, 's küraszirok és dragonyosok generalissimusává 's Francziaország admiraljává nevezteték ki. Febr. 1815 egy utazást teve hitvesével a' déli tartományokba, és mindenütt enthusiasmussal fogadtatott. De Bordeauxban Mart. 9. hirt veve Parisból Bonaparte kiszálásáról, 's egyszersmind az ország generallieutenantjává neveztetett a' legteljesebb meghatalmazással. Azonnal elutazék, hitvesét a' Bordeauxiak hüségére bizván, és egy uj kormányszéket állita fel Toulonban, mellynek fejeivé gróf Damast és báró Vitrollest tevé. Ezzel előrenyomula némelly lineatrupokkal és nationalgárdákkal Montelimartig, hol Mart. 30 megveré a' Napoleonistákat. Azután Montelimarttól Valence felé méne, hogy Lyont elfoglalja, és Loriol mellett a' Livroni tetőkön és a' Drome folyó hidjánál másodszor veré meg a' pártosokat, de April. 6. St. Jacquesnél megtámadtatott, Valence tájáig visszanyomatott és seregeitől elhagyatott. Bordeaux és Toulouse elpártolt, ő maga is Port-St.-Espritnál letartóztattatott 's 6 napig fogva tartatott, végre szabadon eresztetett 's hiveivel Cetteben Scandinavia svéd hajóra ült. Barcelonában szárazra szált, 's Madridba méne VII. Ferdinandhoz. Majd közelite ismét a' franczia határhoz, hogy uj eszközöket hozzon mozgásba Bonaparte ellen. Puycerdában meghallá Jul. 10., hogy Marseille fellázadt Bonaparte ellen. Azonnal ira a' kir. comitéhez e' városban és generallieutenant marquis de Rivièret gouverneurré nevezé ki. Ő maga minden Spanyolországba futott Franczia kat egy corpusba gyüjté, és épen keresztül akara rontani a' határon, midőn a' német-alföldi történetek ujra megnyiták XVIII. Lajos előtt a' főváros kapujit. Azonnal siete a' herczeg Bordeauxból Toulouseba, hol a' kir. kormányt ujra helyre állitá, 's rövid idő alatt sok kir. volontér bataillonokat állita fel, kik magokat 4 évi szolgálatra lekötelezék, és az ő részére a' Pyreneken, Alpeseken és tengerpartokon lévő erősségeket elfoglalák. Párisba visszatérte után a' Gironde depart. választó collegiumának praesidensévé neveztetvén, Aug. 15. hitvesével Bordeauxba utazék, hol a' választó collegium üléseit egy hathatós beszéddel megnyitá, 's az a' gyönyörüsége leve, hogy a' választások ohajtása szerént ütének ki. Oct. 12. a' pairkamara 5-ik bureaujának praesidensévé neveztetek, de szintolly ritkán jelenék meg azok közt, valamint a' többi princzek. Politicai czivódások 's még inkább lármás sectás szellem a' Catholicusok és Protestansok között készteték csak hamar a' királyt, hogy e' princzet a' déli tartományokba küldje, hol ő a' pártszellemnek némelly kiütései után a' nyugalmat ismét helyre állitá. Azontul szelid és okos magaviselete által a' legnagyobb köz tiszteletet nyeré Parisban, valamint spanyolországi táborozása által is 1823 (l. Spanyolország), hol mint generalissimus belátással 's részrehajlatlansággal forgolódék, megnyeré a' nemzet bizodalmát és az armadia szeretetét. Az 1830 eszt. veszélyhozó királyi parancsok (ordonnances) Julius három napjában (26. 27. 28) végromlást okozván a' franczia thronusnak, 's a' szerencsétlen Bourbon familiát harmadszori számkivetésre juttatván, a' dauphin atyjával együtt lemondott Rambouilletben Aug. 2. 1830 költ actájánál fogva a' franczia thronusról, olly feltétel alatt, hogy Bordeauxi herczeg V. Henrik név alatt királynak kiáltassék ki. Most Angoulêmei herszeg a' számüzött királyi familiával együtt Edinburghban lakik, a' Holyroodhouse szobájiban, mellyek már egykor nekiek lakhelyül szolgáltak.

Angoulême (Maria Theresia Charlotte herczegné), dauphine, XVI. Lajos leánya, szül. Dec. 19. 1778 Versaillesben, már korán éles, általható értelmet, erős akaratot és mások szerencsétlensége iránt a' leggyengédebb érzelmet mutatá. Pál nagyherczeg, ki Francziaországot Comt du Nord név alatt bentazá, karjaira vévén bucsuzáskor a' 4 évi herczegkisasszonyt, e' szavakkal csókolá meg: „Eljen boldogul, én nem fogom többé látni!“ „Gróf ur,“ felele a' gyermek, „én el fogok hozzá menni!“ — A' revolutio kiüte, és Aug. 10. 1792 az egész kir. familia a' Templenak egyik tornyába bezáratott. A' herczegné Dec. 1795 kicseréltetett azon deputátusokért, kiket Dumouriez az Austriaiak kezébe

adott vala, és Bécsbe viteték. Az ő akkori jövedelme egy 400,000 for. álló tőkepénznek kamatjaiból állt, mellyet Krisztina austriai fhgasszony (Albert Sachsen-Teschen herczegnek meghalálozott hitvese) testált vala neki. Mig ő Bécsben tartózkodott, elhatározta XVIII. Lajos, hogy őt Angoulêmei herczeggel öszveházasitsa; ez megesék Jun. 10. 1799 Mitauban. Az orosz császár aláirá e' szövetséget; de az orosz birodalom politicai helyezete késztete minden Bourbont Jan. 1801 Varsóba futni. Itt élének 1805, a' midőn Sándor császár megegyezésével Mitauba visszatérének. De 1906 eszt. vége felé kinszeriték őket Bonaparte győzedelmei Angliába futni. A' hgné Jun. 4. 1811 hagyá el legelőször hartwelli csendes lakját, meghivatván a' regens herczegtől III. György születése innepére. Végre az 1814 Aprilis hirül vivé neki a' Bourbonoknak a' franczia thronusra ujonnan való felemeltetését, és már Maj. 4. bemenetelét tartá a' királlyal Parisba. Napoleonnak Franczia-országba visszatértekor férjével együtt Bordeauxban volt. Fáradozásai, hogy e' várost a' királynak megtarthassa, sikeretlenek valának, azért is hajóra ülvén, Gentbe méne, onnan pedig a' dolgok uj változásával visszatére Parisba. A' Bourbon familia kiüzetvén 1830 honjából, a' herczergné nehéz szivvel vált meg a' szép országtól, 's könnyekben feredve köszöntötte uj lakhelyét Angliát, hol az exkirályi familia darab ideig mulatott. Most a' Holyrood-house falai rejtik őt is Edinburghban, honnan gyakori utazások 's kicsapások által igyekszik elszórni gondjait.

Angyalffy (Mátyás András), gazdaságiró 's több mezei gazdasági társaság tagja, született Febr. 5. 1776 Naszályon, Komárom vármegyében. A' keszthelyi georgiconban 1818—1823 gazdasági professor vala. Köz fényre bocsátott német és magyar munkáji ezek: „*Grundsätze der Schafcultur*“ (Sopronyban 1817); „*Oeconomie der Landwirthschaft.*“ (két dar. Pesten 1823 és 1824.), melly szeretve tisztelt nádorunk Ő cs. k. Főherczegségének van ajánlva; „*Grundsätze der Feldcultur*“ 'sat. (négy dar. Pesten, 1823 és 1824); „*Mezei Gazdák barátja*“ folyó irás (Pesten, 1824 és 1825), melly 1829 olta ugyan ott ismét folyamatban vagyon; „*Juhász-káte* (Pesten, 1830). Képe a' magyar galeria számára Sept. 15. 1828 hiven lerajzoltatott. *P. Thewrewk J. gyüjt.*

Angyalok neve alatt az emberekkel közelebb öszveköttetésben lévő jó szellemeket értünk. Már a' zsidó theologia több classisaikat, több rangjaikat különböztette meg; de olly pontosan senki sem osztotta fel őket, mint a' mennyei hierarchia szerzője, kinek Dionysius Areopagita tartatik. Ez 3 classist 's minden classisban ugyan annyi rendet állapita meg. Némellyek azt állitják, hogy a' látható világ előtt, mások, hogy a' mennyel és földdel egyszerre teremtettek, midőn a' világosságot teremté az Isten, és szelleme a' vizek felett lebege. Az angyalok mint jó czéljainak előmozditói, egész népek és országok oltalmazói, a' parancsolatok vivői és magyarázói, egyes emberek védszellemei 's egyes ügyek elintézői szolgálják az Istenséget. Képzelik őket aetheri testü szellemeknek, mit a' nicaeai zsinatban (787) mint egyházi tanitást állapitottak meg; de ezzel a' lateranumi zsinat (1215), melly testetleneknek állitotta az angyalokat, ellenkezik. Azok, kik a' lélek terhéül 's börtönéül nézik a' testet, 's különös fenségü megfogások van a' tiszta szellemekről, az angyalokat, tisztelni akarván őket, tiszta szellemeknek tartják, 's megjelenéseiket abbeli tehetségekből magyarázzák, mellynél fogva önkényes szerént testet 's emberi formát vehetnek magokra; azok pedig, kiknél a' test nem tökéletleniti a' szellemet, testet tulajdonitanak nekiek. De mint véges lényeknek lakhellyel is kell birniok. A' régieknél, kik a' mennyet mint nagy kék szálát képzelték, mellyben az Isten lakék az angyalokkal, e' részben nem támadhata nehézség; nekünk, kiknek a' mennyről és mindenségről egészen más megfogásink vannak, azt kell hinnünk, hogy, ha csak ugyan hatnak reánk, körülünk laknak láthatatlanul. (Vö Dæmon, Dæmonologia.)

ANGYALVÁR, régi, kerekded, erős épület Rómában, mellyet VI. Sándor pápa a' 15-ik század vége felé citadellává készittetett, hozzá egy híd (angyalhid a' Tiberen keresztül) vezet. Hadrianus csaszár sirul epittette magának ezen palotát, onnan vette latin nevét *moles Hadriana*. Egészen statuákkal vala körülvétetve, mellyek közül a' szép alvó Faunust találták (VIII. Orbán pápa alatt) az árokban, 's azt azután a' Barbarini palotába vitték. A' császár tumbája porphyrből volt. II. Innocentius sirul rendelte magának; most a' Lateranumban látható. Crescentius itt védelmezte magát III. Otto császár ellen, 's azolta *Turris Crescentii* nevét viselt. Mostani nevét egy angyalnak broncz szobrától vette, mellyet, a' mint hiszik, XIV. Benedek állittatott az épület csucsára a' genti Verschaffelt Péter modellje szerént.

ANHALT, egy több apró tartományokból öszvetett herczegség. A' herczegi háznak eredeti birtoka Ballenstedt volt a' hozzá tartozó tájékkal együtt. Az Anhalt ház eleji magokat Balkenstedt (alsó-németországi módon Bolen- vagy Balenstedt) urainak nevezték, és czimerekben 5 arany mezőben lévő fekete gerendát viseltek, mellyet akkor is megtartottak és Saxoniába is általvittek, midőn magokat Askania grófjainak és Anhalt herczegeinek irták. Balkenstedtnek birtokosa Esico gróf anyja Hilda után, a' ki a' napkeleti markgrófok nemzetségéből származott, örökösödött 1031 annak az Elbe és Saale közt fekvő nagy birtokaiban 's fijára Albertre hagyta azokat, a' kinek ifjabb fijára Ottóra szalottak az Anhalt familia minden jószágai. Ez az Otto a' szász herczeg Magnusnak ifjabb leányát Elikét vette feleségül, 's vele egyszersmind a' szász herczegséghez is just kapott, mellyet mindazáltal a' Guelf-Este ház tévén magáévá, el nem foglalhatott, 's először nevezte magát Askania és Ascherslében grófjának. Ennek fija volt a' hires Medve Albert, a' ki Lausitznak és Soltwedel markságnak lett urává 1134, mellyet a' Vendekkel folytatott szerencsés háboru által a' középmarkssággal bővitett meg és Brandenburgnak első markgrófja lett. Birtokaihoz még Orlamündét, Plötzkaut és Thuringiának több nevezetes részeit kapcsolta. Hét fija közül Otto Brandenburg markságot, Hermann Orlamünde grófságot és Bernhard az anhalti birtokokat kapta örökségül Plötzkauval 's a' thuringiai jószágokkal. A' két első törzsöke kiholt, Bernhard pedig Anhalt mostani herczegének közelebbi törzsökatyja lett, és 1180 Oroszlány Henrik szász herczeg számkivettetése után a' szász herczegséget második fijára Albertre, az anhaltit pedig az idősebbre Henrikre hagyta örökségül. Ez a' Henrik kezdett legelőször Anhalt-herczegi titulussal élni 's 3 fija maradt, u. m. Kövér Henrik Aschersléhent, a' Harzot és thuringiai jószágokat vette magának és az aschersléhenti 1316-ig virágzó lineát alkotta; Bernhard, a' ki Ballenstedtnek, Bernburgnak és némelly thuringiai birtokoknak lett urává és a' hajdani bernburgi 1468-ig virágzó familiának alkotójává, és Siegfried, a' kinek az országban Dessau, Köthen, Koswig és Roslau jutottak. Az ezen utolsó által alkottatott linea 1307 Zerbst uradalmat és 1370 Lindau grófságot is magáévá tette, 's 1396 ismét 2 ágra oszlott el, u. m. a' zerbstire, melly 1526 holt ki, és dessauira, mellyben a' familia még most is virágzik. I. Joachimra, a' ki a' Dessau familiából való volt, szálván minden még meglévő anhalti birtokok, az ezeket egy egésszé tette, 's ez által ezen tartományok későbbi alkotmányának talpkövét letette. 1586 történt halála után 5 fija maradt, kik közül négyen 1603 atyai örökségeken ugy osztoztak meg, hogy a' legidősebbé János Györgyé Dessau; a' másodiké Christiané Bernburg; a' negyediké Rudolfé Zerbst és az ötödiké Lajosé Köthen lett; a' harmadik pedig, azaz, Ágoszt, pénzzel elégittetett ki, azt mindazáltal fentartotta magának, hogyha valamellyik a' négy familia közül kihalna, annak birtokaiban ő maga vagy maradékai örökösödhessenek. Az utolsó eset 1665 előadván magát, fijai valósággal magokéivá tették a' kötheni kiholt familiának birtokait. E' szc-

rént az Anhalt házban négy herczegi linea virágzott, mig 1793 Zerbsti Fridrik Augusztal ki nem holt, midőn ezen lineának birtokain (Jever allodialis uradalmon kivül, melly az orosz uralkodó házra, később pedig az oldenburgi háznak holstein-gottorpi ágára szálott) a' dessaui, bernburgi és kötheni három linea megosztozott. Az Anhalt háznak ezen három ága még most is fenáll, és hogy ezentul birtokaik több részekre ne osztathassanak, sarkalatos familiai törvénnyé tették, hogy azok az első szülött finkra száljanak, a' többi herczegek pedig kész pénzzel elégittessenek ki. Az eddig uralkodott kötheni familia ugyan 1818 kiholt, a' tartomány mindazáltal a' familiának egy pénzzel kielégitett mellékágára Anhalt-Plessre szálott, és igy politicai tekintetben semmi változást sem szenvedett. Az Anhalt-Bernburg-Schaumburg melléklinea felsősége alá engedtetett Hoym, Zeitz, Belleben és Frose négy tisztség, az emlitett familia férjfi törzsökének 1812 történt kihalása után, a' bernburgi ágra szálott vissza. April. 1807 vették fel az anhalti fejedelmek a' herczegi nevet. Ez a' ház a' német szövetséghez állván, Oldenburggal és Schwarzburggal közösen egy (azaz, a' 15-ik) szavok van a' szövetség gyülésében; a' nagy gyülésben mindazáltal mindenik háznak tulajdon szava van. Mindenik ezen 3 herczeg közül főuralkodó jussal birja ugyan a' maga tartományát, mindazáltal öszvekötetésben vannak mind a' hárman egymással, melly szerént nem csak az örökösödés jusát tartotta fen magának mindenik linea, ha valamelyik hármok közül ki találna halni, hanem a' tartományok polgári alkotmánya és hitelezés vagy adósságcsinálás is a' három ház megegyezésétől függ, 's a' familia legidősebb tagjának, a' ki most bernburgi herczeg, felvigyázása alatt van. A' herczegi ház közös titulust és czimert visel. — Az Anhalt ház birtokai, mellyek öszveséggel 49 nsz. mföld. fekűsznek és 137,000 lakost foglalnak magokban, ide nem számlálván közbevetett birtokait, nagyobb részént a' Harz és Elbe közt fekűsznek, és a' Prussiához tartozó szász provinciától kerittetnek körül; földjök termékeny, lakosaik, kik részszerént földmivelésből és baromtartásból, Bernburgban pedig bányászatból is élnek 's igen csekély manufacturákat tartanak, tehető-ök. — Az emlitett 49 nsz. mföldből és 137,000 lakosból jő: 1) Anhalt-Bernburgra 16 nsz. mf. 's 39,000 lak. Jövedelme 300,000, adóssága 322,300 tallérra tétetik. A' lakosok vallása, valamint az uralkodó házé is, a' reform., mellyet legtöbben vallanak, hanem vannak Lutheranusok és Coswigkban 390 Zsidó is. A' tudományos mivelődést egy gymnasium mozditja elő. 2) Anhalt-Dessaura 18 nsz. mf. 's 64,000 l. Ezen kivül birja a' herczeg prussiai felsőség alatt: Walternienburg uradalmat, Prioraut, Schiraut, Möstöt, Salzfurthot és Kapellét, mellyek faluk, a' löbeniritzi jószágot, egy nemesi jószágot Nagy-Möhlauban, Pratát Wittenbergnél, Burgehamnitznak egy részét, Alsleben uradalmat a' Saalenél, a' mardorfi nemes jószágot, a' mülovi és remnitzi jószágokat, a' keleti Prussiában lévő birtokait és egy Radegast nevü falut a' kölni provinciában, melly mind öszve 26 nsz. mf. tesz 's 66.000 lak. van. Mind a' két birtoka a' herczegnek öszveséggel 44 nsz. mföld. és 130,000 lak. foglal magában. A' herczeg jövedelme közbevetetlen statusaiból 340,000, közbevetett birtokaiból 133,400 's a' status adóssága 277,800 tallérra tétetik. Uralkodó vallása a' reform., hanem igen sok Lutheranus is van benne. Dessau és Zerbst városaiban vannak Catholicusok is. A' Zsidók száma Dessauban magában, a' hol sinagogájok is van, 980. A' tudományos mivelődést 3 gymnasium terjeszti. 3) Anhalt-Köthenre 15 nsz. mf. 's 34,000 lak.; ezen kivül több prussiai felsőség alatt lévő kamarai jószágok, egy Belleben nevü falu és az Aschersléhennél lévő tó melléki tartományok vannak a' herczeg birtoka alatt. Ezen birtokain kivül a' herczeg az orosz császártól Tauriában és a' dnieperi kerületben 8 nsz. mf. koronához tartozó szabad birtokot kapott ajándékba. Jövedelme a' herczeg igen szép tulajdon jószágain kivül 213,300,

ellenben a' status adóssága 889,000 tal. megyen. Fővallás a' herczegségben a' reformata; a' herczeg mindazáltal 1825 Parisban feleségével együtt Catholicussá lett. Köthenben és Wulfenben 400 Zsidó lakik. A' tudományos mivelődésre 2 gymnasium ügyel. Az anhalt-plessi herczegség felső Slésiában 18 nsz. mf. fekszik 36,439 lakossal. Jövedelme 60,000 tallér. A' katonaság Dessauban 600, Bernburgban 120 emberből, Kötheben pedig csak egynéhány testőrökből áll. *L—ú.*

ANICH PÉTER, paraszt legényből vált cosmographus és geographus. Szül. Oberprofessben Inspruck mellett 1723, mh. Sept. 1. 1766. Még 28 esztendős korában, mint az apja, ekét forgatott, vagy mások szerént juhokat legeltetett. Különös elméjére és a' tudományok iránt kisdedkorától olta vonszó hajlandóságára figyelmetesekké tétetvén az inspruckí Jesuiták, leczkét adtak neki a' mathesisből, nevezetesen a' mechanicából. Nem sokára A. égi 's földi golyóbist 's egyéb mathesishez tartozó eszközöket készitett, melly ügyessége miatt tanitója által M. Theresiának ajánltatván, a' császárné Tirolis éjszaki része felmérését bizta reá. Ezen foglalatosság közben babonás földijeitől sokat szenvedett, egykor élete is veszedelemben forgott, mindazáltal a' reá bizott mérést végre hajtotta, abroszát is elkészitette. Terhesebb parancsolat volt reá nézve az, hogy a' már kész abroszt, melly Bécsben igen nagynak találtatott, 9 levelre szoritaná öszve. Hozzá fogott ugyan a' munkához, de minekelőtte azt elvégezhette volna, meghalálozott. Ezután 8 esztendő mulva kijött az emlitett abrosz, ezen czim alatt: *Tyrolis geographiae delineata a Petro Anich et Blasio Huever curante Ign. Weinhart. Tittel.*

ANKARSTÖRM (János Jakab), III. Gusztáv gyilkosa, elejénte apród vala az udvarnál, később altiszt a' királyi seregnél, azután zászlótartó a' testőrnél. Charactere szenvedélyes és szigoru vala, 's mindenkor megnemelégedést mutatott a' király rendelései iránt, főképen, midőn a' tanács és nagyok hatalmát határok közé szoritá. Ehhez egy pere elvesztéséből származott privát gyülölsége is járula. 1783 elbocsáttaték az udvartól, megházasodék, falura méne, de 1790 ismét visszatére Stockholmba, hol gróf Horn- és Ribbinggel, báró Bielke- és Pechlinnel 's oberstlieutenant Liljehornnal a' király meggyilkolása végett öszveszövetkezett. A' gyilkos tettet A. akarja végre hajtani, Ribbing és Horn vetélkednek ez iránt vele; a' dolog sorsra kerül, a' sors A.nak kedvez. Épen országgyülést hirdet a' király Geflébe (1792); az öszveesküdtek is megjelennek, de nincs alkalom planumok kivitelére. Az országgyülés végzései még inkább felingerlik. Gusztáv visszatér Stockholmba; tudják hogy Mart. 15. a' maszkozatban megjelenendik. Itt lő A. a' királyra, 's rajta halálos sebet ejt. (Vö. GUSZTÁV III.) Elfogatik 's tettét megvallja, de büntársait elárulni vonakszik. Apr. 19. 1792 halálra itélték, több napig vesszőzték 's targonczán vitték a' vesztő helyre. Mindenütt nyugalmat mutata, dicsekvék tettével, 's 31 eszt. korában mulék ki. Horn, Ribbing és Liljehorn örökre számkivetteftek az országból.

ANNA, utolsó uralkodásra jutott ága a' most egészen kialudt Stuart háznak a' nagy-britanniai thronuson, szül. Twickenhamban London mellett 1664, 4 évvel azután, hogy az ő unokabátyja II. Károly ismét felhága I. Károlynak véres thronusára. Második leánya vala II. Jakabnak, York akkori herczegének, első házasságából Hyde Annával, a' hires Clarendon leányával. Még akkor atyja nem lépett által a' rom. cath. hitre, és igy Anna az angol egyház okfőji szerént neveltetett, és 1683 György herczeggel, V. Keresztely dán király öccsével, öszveházasittatott. Midőn 1688 diadalmaskodott az a' párt, melly az oraniai princzet meghitta, hogy ipjának II. Jakabnak thronusát elfoglalja, Anna, Jakabnak kedvencz leánya, örömest atyja mellett maradott volna. De lord Churchilltől, az utóbbi gróf Marlboroughtól, neminemüképen kinszerit-

tetett, hogy a' győzedelmes pártjára álljon, 's minekutána nénje Maria 1694, annak férje III. Vilmos pedig 1702 gyermektelenül megholt, 's maga is már 1699 egyetlenegy fiját, az ifju glocesteri herczeget, a' halál által elvesztette vala, fellépék az angol királyi székre, 's a' maga csekély szellemi tehetségei és azon nagy történetek mellett, mellyekkel az ő uralkodása olly gazdag vala, mint királyné Marlboroughtól és annak feleségétől kormányoztatott. A' Toryk megnyugodtak rajta, hogy a' királyi pálczát egy II. Jakab leányának kezeiben tudták, 's reményléh, hogy a' hajdani fejedelmi házat majd visszahivatva fogják szemlélni a' férjfiui lineában. A' Whigek örültek legalább azon, hogy a' királyné, hiv a' hármas szövetséghez, ellene állt XIV. Lajos uralkodásvágyának, hogy védelmezze Europa szabadságát és a' franczia 's spanyol koronának egy házban egyesülését akadályoztassa. Igy veve részt Anna a' spanyol örökülési hadban, mellyben Anglia Gibraltart elfoglalá, egyetlen fontos nyeresége e' 11 évi hadakozásnak. Továbbá A. uralkodása alatt egyesitteték Anglia és Skóczia Nagy-Brittania név alatt, 's bár mint kivánà is a' királyné a' maga familiájának ujabb beiktatását, mindazáltal a' hanoverai háznak vala szánva az örökülés. Hijában próbált Jakab Skóczában kiszálani; a' jó Anna királyné kénytelen vala még egy olly hirdetményt is aláirni, mellynél fogva az ő fejére jutalom tétetett. 17 gyermekből, kiket Anna szült vala, egy sem maradt életben, 's mint 44 évi özvegy, nem hallgatott a' parlament kéréseire, hogy uj házasságra lépjék, talán hogy familiája thronusra lépésének ujabb gátat ne vessen. Immost csak azon gondolkozék, hogy az egész statushatalmat a' Toryk kezébe tegye, kiknek részén mind a' három ország volt. Marlborough herczegné elveszté befolyását, Godophin, Sunderland, Sommers, Devonshire, Walpole és Camper helyét Harley (utóbb Oxford grófja), Bolingbroke, Rochester, Buckingham, Granville György és Harcourt Simon váltották fel, 's a' parlament felbontatott. A' békeség meghatároztatott. Marlborough bevádoltatott, hivatalából letétetett és számkivettetet. Azonban ugy látszik, hogy A. mind azon lépések ellenére is, mellyeket nyilván öccse ellen tett, nem tett le azon reményről, hogy az angol thronust neki megszerezhesse; de Oxford és Bolingbroke engesztelhetetlen gyülölsége, kik közül az elsőbb az utóbbit bevádlá, hogy az a' praetendenst pártfogolja, altháhatatlan akadályul leve neki. Busongva, hogy titkos ohajtását teljesülni nem láthatja, bizonyos bágyadtsági állapotba 's lethargiába esék 's meghala Jul. 20. 1714. Ezen szavak: „Oh kedves öcsém, mennyire sajnállak téged!“ mellyeket halálos ágyán mondott, felfedezék 'egész élténck titkát. Egyébiránt A. uralkodása nem csak nagy hadi tettek által különböztetett meg, hanem a' literaturának is arany időszaka volt.

ANNALES, l. ÉVKÖNYVEK.

ANNATÁK, egy esztendei jövedelem, melly a' pápának az egyházi haszonvételtől a' bullának kiadásáért kiszolgáltatik.

ANNOMINATIO, mondatik paronomasiának is, egy muzsikai beszédbeli figura, melly ha nem ugyan azon szavaknak, de legalább ugyan azon törzsökü szavaknak ismétlésében áll, és az édes ékesgetésre 's kellemetes enyelgésre hajlik, de igen könnyen gyermeki játékosságra is fajulhat, azért is nagy vigyázással kell alkalmaztatni. Vörösmartytól olvassuk e' szép sorokat:

Eljátszodtad már kis *játékidat*,
Kedves fiu, hamar *játszodtad el.*

's Náraytól:

Addig ébren édes *álmot*
Álva, édes életet
Álmodoztam, 's áldtam 'érte
Sorsomat 's a' végzetet.

Annuitasok, egyik neme a' személyes jövedelemnek, melly az előre befizetett pénztől az angol bank által fizettetik. (L. Fond.)

Annunciasok, l. Franciscanusok.

Annus (esztendő vagy év). *Annus anomalisticus*, rendhiju esztendő. (L. Apsis.) *Annus civilis*, *tropicus*, *sideralis etc.* (L. Esztendő.)

Anodyna (ezen görög szóból ὀδύνη fájdalom, és a' megfosztó *a*-ból), fájdalomenyhitő szerek. Ezen közönséges elnevezés tulajdonkép igen sokféle szereket foglal magában, mert mivel a' fájdalom olly sokféle okokból származhatik, természetes, hogy az azok ellen való szereknek is különbféléknek kell lenni. Igy p. o. származhatik valami fájdalom gyuladásból, 's ezen esetben a' hivesitő szerek, langyos nedves borongatások fájdalomenyhitők. Még az érvágás és hashajtó szerek is munkálhatnak itt fájdalomenyhitőleg. Máskor a' hevitő szerek enyhitik a' fájdalmat, p. o. az ideggyengeségnél és görcsöknél. Ezen tekintetben a' liquor anodynus Hoffmanni is a' fájdalomenyhitők sorába tartozik, noha tulajdonképen nem az. Szorosb értelemben másszor az anodynumok alatt olly szereket értettek, mellyek az idegrendszerre való közvetetlen munkálatjok által, megtompitván tudni illik annak érzékenységét, a' fájdalmas benyomás iránt való fogékonyságot megkisebbiteni képesek. A' legrégibb időkben, midőn a' gyógyszertudomány még különbféle fejedelmek által is gazdagittatott, 's kivált a' mérgek és ellenmérgek tudománya jobban miveltetett, mint egy némelly része a' gyógymivészségnek, sok ide tartozó orvostestek fájdalomenyhitő tulajdonságát is közelebbről vizsgálták, és azon szerekből tulajdon classist csináltak. Minthogy ezt a' fájdalom iránt érzéketlenné tevő tulajdonságot a' már legrégibb időkben szokásban lévő mákonyon (opiumon) nevezetes mértékben vették észre, ennek nem csak első helyet adtak a' szerek ezen osztályában, hanem megkülönböztetőleg anodynum nevezettel illették mind azon vegyelékeket, mellyekben opium találtatott. *A. B. P.*

Anomalia, szabástól eltérés, törvény ellenlét, egyezetlenség. A' szabástól eltérő, anomalon. Illy értelemben e' szó grammatica nyelve.

Anomalia (rend hija), az astronomiában azt a' szegletet jelenti, mellyet a' nap (vagy holdas planeta) közepéből valamelly planeta vagy cometa (vagy hold) helyéhez és ugyan ezen planeta vagy cometa (vagy hold) napközeléhez (vagy planetaközeléhez) vont két egyenes linea formál. *Tittel.*

Anomoeusok, l. Arianusok.

Anonymi *Belae regis notarii historia hungarica de septem primis ducibus Hungariae.* Elbeszéli a' hét magyar főember (l. Almos) viselt dolgait, és Magyarországnak általok történt elfoglaltatását. Hogy a' munka szerzőjének neve P. betün kezdődött, bizonyos; a' mellyből némellyek Pált, mások Pétert hoznak ki, sőt az 1802 meghalálozott Enesei György kéziratban hagyott magyar értekezésében, vezetéknevét is ki teszi, és Vilcsina Péternek irja (l. *Shedius Zeitschrift von und für Ungarn Bd. I. S.* 137). Egyházi személy és II. vagy hihetőbben III. Béla királynak udvari irója, utóbb pedig Erdély püspöke vala. Munkája csak 1746 jött világosságra, a' mikor azt Schwandtner kéziratból kiadta, magyarra forditva Mándi által kijött 1799. Hiteles voltát kétségbe hozta Schlötzer, védelmezték főképen Cornides és Engel. *Fábri Pál.*

Anorganicus, ellentétele az organicusaak, l. Organon.

Anquetil du perron (Abraham Hyacinthe), egyik legnevezetesebb orientalista a' 18-ik században, született Parisban December 7. 1731. Minekutána tudományait az ottani universitason dicsérettel végezte, Auxerreben 's azután Amersfortban Utrecht mellet a' theologiát tanulta, de sokkal nagyobb hajlandóságot érzett magában a' hebraeus, arab és persa nyelvek tanulására. Azért Parisba ment, hol fáradhatatlan szorgalma a' könyvtárban a' kézirások felvigyázójának abbé Sallier-

nek figyelmét magára vonta. Ez őt barátjaival esmertette meg, a' kik az ifju Anquetilnak a' napkeleti nyelvek nevendékének tulajdonságában középszerü fizetést kiszereztek, történetből kezébe jutának egynéhány egy Zend kézirat szerént lemásolt levelek. Ezolta nem vala nyugta, India czélja lett életének. Feltette magában e' földet bejtazni, a' Parsok szent könyveinek felfedezésére. Az alkalmatosság kedvezőnek látszik; a' l'orienti kikötőben épen egy expeditio készittetett Keletindiába, de védjeinek igyekezetei neki az együttutazhatást kiszerezni el nem sültek. Anquetil a' verbungkapitányhoz megyen, szolgálatba lépik 's mint köz katona, hátán a' borju, Nov. 7.'1754 Parisból elutazik. Mihelyt védjei ezt hallják, sietnek a' ministerhez, a' ki igazságosan elcsudálkozván illy ritka buzgóságon a' tudományok iránt, neki szabad utazást 's fizetést enged. Kilencz hónapi utazás után Antequil Pondicheryban szálott ki a' szárazra. Mihelyt ottan az uj persa nyelvet megtanulta, Chandernagorba ment, a' hol reménylette a' Sanscritot tanulhatni. De e' reményben megcsalatkozottnak látá magát; épen ismét elutazni készüle, midőn betegséghe esék, mellyből csak bajjal lábbada fel, 's alig kerülé el ezen veszedelmet, midőn a' háboru Franczia- és Angolországok közt kiüte. Chandernagor bevették 's Anquetil félvén egész utazásának czélját eltéveszteni, eltökélé magában gyalog Pondicheryba visszatérni. Több, mint három hónapi bajos és veszedelmes utazása után odaérkezvén, hajón Suratéba indult; de hogy a' földet megesmerhesse, valamint Koromandel partjait megesmerte, Mahéban kiszállott 's gyalog utazott Suratéba. Itten állandósága 's engedelmessége által meggyőzte egynéhány pars papok (destour) aggódásait. Ezek őt a' Zendben és Pehlwiben annyira oktatták, hogy egy szókönyvet 's egynéhány más munkákat is ezen nyelvekből lefordithatott. Erre elhatározta magában, a' Hinduk nyelveit, régiségeit 's szent törvényeit Benarezben tanulni, midőn Pondichery bevétele őt Europába visszatérni kinszeritette. Egy angol hajóra szála, Londonba ére, meglátogatá Oxfordot 's Maj. 4. 1762 Parisba visszajöve 180 kézirathól álló kincsel 's egyéb ritkaságokkal. Apát Barthélémy 's más barátjai pensiót eszközöltek ki nekie a' napkeleti nyelvek tolmácsának czime alatta a' királyi könyvtárnál. 1763 tagjává leve a' szép tudományok academiájának. Most kezdé Anquetil az annyi bajjal gyüjtött materiálékat feldolgozni; megjelentek tőle időről időre a' Zend-Avesta, a' napkeleti törvényhozás, az ő historiai 's geographiai vizsgálódásai Indiáról 's munkája a' kereskedésről. Később a' revolutio kezdé nyugalmát háborgatni. Hogy iszonyatosságait elkerülje, elszakasztá minden öszveköttetéseit, szobájába zárkozék 's nem vala más barátja könyveinél, egyéb kedvtöltése a' visszaemlékezésnél kedves Braminjaira 's Parsaira. E' magánynak gyümölcsei valának e' munkáji: *L'Inde en rapport avec l'Europe*, és a' fel nem fedezhető titkok (*Oupnek' hat* 2 köt. 4. 1804); az utóbbi forditása egy persa kivonatnak a' Vedakból deákra. Midőn a' nemzeti intézet ismét elrendeltetett, Anquetilt tagjának választá. Folyvást tartó munkálkodása 's felette szük életmódja által elgyengülve, meghala Parisban Jan. 17. 1805. Bő kiterjedésü tudomány, majdnem minden europai nyelvek tudása 's nyugalom nélküli munkásság valának Anquetilban a' legtisztább igazságszeretettel, józan philosophiával, 's ritka önhasznutalanság s' a' legtisztább szivvel egyesülve.

Anselmus, canterburyi érsek, szül. Piemontban Aostán 1034. 1060 baráttá, néhány esztendővel azután priorrá, 1078 Normandiában Bec klastromában apáttá leve, hova a' hires Lanfranc hire vonszá, 's 1093 mint amannak utánja, Angliában canterburyi érsekké, melly hivatalt haláláig 1099-ig viselte. Éles elme és jámborság tündöklik irásaiban. Buzgón kerese az Isten lételének bizonyitására sarkalatos okot, a' mellynek végre a' Később u. n. ontologiai (lénytudományi) okban való feltalálásával magát kecsegteté is, noha ennek feltalálását hibásan tulajdo-

nitják neki. Ő t. i. a' legfőbb és legtökéletesb lény megfogásából annak lételét következteté. Ambár ezen ok, mellynek már akkor Gaunilo (marmontieri barát) ellene szegezte magát, elégtelen, Ans. igyekezete azonban, természeti theologiát v. philosophica religiót alapitani, akkorra nézve nagy fontosságu. Jóllehet az anyaszentegyház, valamint tanitóji, nevezetesen az ő szellemi rokonja Ágoston befolyását philosophiai gondolkozása módjára nem tagadhatni, mindazáltal őt illeti azon dicséret, hogy philosophiai religiója alaptételeit (okfőjit, principium) határozottabb dialecticai formában, élénkséggel és élettel kifejtegette, 's ez által egyszersmind valóságos alapját vetette a' scholastica philosophiának. Munkáji „*De veritate*," „*De libertate arbitrii*," „*Monologium*" és „*Prologium*," mellyben a' fen emlitett okot kitevé, hirét fentartják.

Ansgar v. Anschar, az éjszak apostola, mivel Dán- és Svédországba a' kereszténységet behozta. Szül. Picardiában 's Corveyben a' klastrombeli oskolában neveltetett. 813 Sz. Benedek szerzetébe lépett, 820 ezen szerzetbeli oskolának főtanitója lett. A' kegyes Lajos császár rendelésére megkeresztelt dán herczegeket segédtársával Audiberttel Dánországba követte, 's ott több üldöztetések után a' királyt 's a' nemzet nagy részét a' keresztény vallásra téritette. Visszatértekor 831 Hamburghan metropolt alkotott, 's ugyan ott első érsekké lett, de 847 az érseki lakhelyet Bremába tette által. Ekkor uj missioi utazásra indult Dánországba, hogy I. Erich királyt ismét megnyerje; ennek ajánlásával Svédországba ment 's Olahus király engedelmével sokakat keresztele. Megkeresztelte Erich utánját is 858. Mh. 865. A' romai cath. ecclesia felvette szentjei sorába.

Anson, (George), az angol hajózás évkönyveiben diszes név, szül. 1697 Shuckboroughban Staffordshireben, korán tengeri szolgálatra adta magát. 1716 Norris John alatt mint másodhadnagy a'l keleti tengeren szolgált, 's 1717 és 18 Byng György alatt a' Spanyolok ellen. 1739 a' ministerium egy a' Spanyolok kereskedése és gyarmati ellen induló flottának a' déli tengeren kormányozójává nevezé. Csak 5 nagyobb 's 3 kisebb hajó készittetett fel, mellyek 1400 embert vivének. A. Sept. 18. 1740 hagyá el Angliát, de le Maire csatornából kieveztekor iszonyu vészek támadtak, 's 3 hónapig hátráltatták Horn fokának körülhajózásában. Elválasztatván többi hajójitól, A. eléré Juan Fernandez szigetét, hol más három hajójával, mellyek mindazáltal igen nyomorult állapotban valának, ismét öszvetalálkozott. De alig pihenték ki magokat egy kissé katonáji, ujra kihajózott, több fogást (prise) teve, 's Payta városát elfoglalta 's leégette. De minekutána az esztendőnként jövő gazdag manillai gályákat hijába leste volna, kénytelenittetett nem csak zsákmányának nagy részét, hanem két másik hajóját is megégetni, hogy a' még megmaradtat (a' Centuriont) illendőleg felkészithesse, mellyen Tinianra, a' Tolvajszigetek egyikére, vonta magát. Itt magával ragadá a' Centuriont egy vihar. Egy a' szigeten talált hajót megnagyobbitata A., 's néhány héti nyugalom után Macaóba vitorlázott, hol az acapulcoi gálya elvételének planuma kapta meg. E' végből kihiresztette, hogy visszatér Europába, de a' helyett a' Philippinák felé intézé utját 's a' Spiritu-Santo foka mellett kóválygott. Egy hónap multával megjött a' várt gálya, melly erejében bizván, csatát kezde. De az Angolok győztek, 's a' gálya, mellynek értéke 400,000 ft. sterl. méne, hatalmokba jutott; az előbbi zsákmány 600,000 ftnal többre ment. Illy gazdagon jöve A. Macaóba, eladá zsákmányait 's lobogója jrsait hathatósan védte a' chinai kantonbeli kormány ellen. Innen észrevétetlenül vitorlázott keresztül a' franczia flottán a' csatornában, 's Jun. 15. 1744 3 évi 's 9 hónapi távolléte után Spitheadba érkezett. Ezen veszélyes utazás a' földesmeretre 's főképen a' hajózás tudományára nézve esmeretlen tengerek 's tengerpartok szorosabb megvizsgáltatása által nagysikerü volt, 's ennek A. saját intézése alatt készült leirása láttatta a' világgal hasznait, noha sajátképi tudományos czél hijával van. A. a' fejér lobogó

contreadmiralja, 's később a' kék lobogó viceadmiralja lett 's parlamenti tag. Franczia admiral Jonquièren Finisterre foka mellett vett győzedelme 1747 pairségre 's Anglia viceadmiralságára juttatá. A' király Soberton bárójává, 's 4 év mulva a' admiralitas első lordjává nevezte ki. 1758 Brest előtt kormányozta a' flottát, az Angolok kiszálását St. Malo 's Cherbourg mellett segité, 's hajójiba fogadá a' visszaveretett seregeket. 1761 végre admirallá 's azon flotta főkormányozójává lett, mellynek a' királynét kell vala Angliába vinnie. Mh. 1762 Moor-Park nevü jószágában. Gyermeket nem hagyott.

Anstett (János), orosz császári titk. tanácsnok, rendkivüli követ a' német szövetségnél, a' Newsky-Sándor 's több más orosz és külföldi rendek vitéze, szül. Strasburgban, hol atyja királyi tanácsnok és itélőszéki biró volt. 1789 orosz szolgálatba lépvén, elejénte mint alhadnagy a' Scheerenflottánál a' Svédekkel akkor viselt háboruban részt vőn; az Aug. 13. 1789 történt csatában mutatott vitézségéért II. Katalin császárné kapitánynak nevezé ki, 's Wladimir rendjét adá neki. 1791 a' külső dolgokra ügyelő collegium assessorává lett, 1794 pedig Berlinbe volt küldve, melly udvarnál titkos dolgokban járt el. A' porosz királlyal ő is jelen volt a' Lengyelek ellen, 's ezen táborozás főcsatájiban részesült. Lemondván az utolsó lengyel király, A.-re bizatott a' krakói határok regulatiója, 's ő tanácsnok lett, azután a' lengyelországi adósságok kivilagositása végett kinevezett collegium tagjává 's elébb collegiumi, valamint 1801 statusi tanácsnokká. Ugyan azon évben mint követségi tanácsnok Bécsbe küldetett, hol 1809-ig maradt, 's az alatt a' legfontosb időpontokban 3szor tevé tisztjét mint udvarának ügyviselője. A' következő esztb. Austria és Oroszország közt reguláztа a' határokat. Az 1812—13 és — 14-iki emlékezetes táborozásokban mindég a' császár körül vagy a' főszállásban volt, 's minden csatákban jelen. Ezen időszakban herczeg Schwarczenberggel a' Varsó birtoka iránt folyt titkos egyezségi ügyet igazgatta, 's minekutána a' későbbi kalisi egyezség előző czikkelyeit tisztába hozta volna, titkos tanacsnokká nevezteték ki. A' pragai congressusra teljes hatalommal volt felruházva, később a' frankfurti territorialis recessusba hasonlóképen teljes hatalommal folyék be, 's ezért, valamint más azon korbeli fontos diplomaticai egyezésekben való eljárásáért fejedeleme kegyének mind ujabb ujabb bizonyságait érezé.

Antaeus, Neptunus és Gaea (föld) oriás fija, Libyának egy barlangjában lakék, 's minden jövevény kénytelen vala küzdeni vele. Mig anyját (a' földet) érinté, mindenkor uj erőt nyervén tőle, mind megöldösé a' vele birkozókat, 's sorba raká kaponyájikat lakja körül. De Hercules, észre vévén győzhetetlensége varázs okát, körülölelé 's a' levegőben tartva, megfojtá. —z—

Antal (Paduai Sz.), született Lissabonban fényes nemzetségből Aug. 15. 1195. Egy a' leghiresebb tanitványi közül Asissi Sz. Ferenczнek és szerzetének, mellybe 1220 állott, buzgó terjesztője. Vágyván a' martyromságra Afrikaba indult, de a' szelek Olaszország partjaira vették, a' hol, valamint déli Franciaországban is, nagy foganattal oktatta a' népet. Legtovább tartózkodott azonban Paduában, 's innen a' neve. Szónoki tehetsége különös említést édemel, mellyet a' legenda irója korának izléséhez képest az által akart szembetünővé tenni, hogy még a' halakat is figyelmetes hallgatókká változtatta. Megholt Jun. 13. 1231 és IX. Gergely mindjárt a' következő esztendőben a' szentek sorába helyeztette. Portugalban és Olaszországban különös tiszteletben áll, és siremlékét, melly Paduában a' tiszteletére épült templomban emeltetett, a' képfaragás remek mivei közé lehet számlálni. *B. V.*

Antal (Nagy Szent), kit többnyire a' klastromi élet kezdőjének tartanak, született 251 eszt. Komában, közel Heracleához Felső-Egyiptomban. Kiosztván örökségit és testvér hugát egy ahitatos személy gondjára bizván, magányosságba költözött, hogy ahitatoskodása semmi által

sem háborítatnék. Számos Aszceták találtattak ekkor Felső-Egyiptomban, kik az emberektől elvonulva magányos életet viseltek. Antal 305 táján maga körül többeket egybegyüjtött és a' szerzetes együttélésre példát adott. Antal kivánván vérét ontani hitéért, 311 Alexandriába ment, hol Maximinianus kegyetlen üldözést kezde a' Keresztények ellen. Gyakran a' birák előtt, gyakran a' vesztő helyen bátoritá az elvádolt Keresztényeket, mindazonáltal élete megmaradott, visszament tehát társaihoz; később pedig két tanitványával egy távolabb fekvő vadonba költözött. Sanyaru életét, soknemü csudájit Athanasius, ki nála többször megfordult, az Aszceták kérésére különös könyvben irta le. Hieronymus hét levelét nagy dicsérettel emliti; mások szerént ellenben még olvasni sem tudott. Keleten majd minden egyházi felekezeteknél találtatnak szerzetesek, kik magokat Sz. Antaltól nevezik, ámbátor, hogy különös szerzetes rendszabásokat alkotott 's irt volna, bebizonyitani épen nem lehet. 1095 nyugoton is támadott Sz. Antal rendje. Alkotója volt Gaston, egy delfinatusi nemes, ki fijának meggyógyulását szentünk közbenjárásának tulajdonitá. Az első klastrom Saint Didier la Motheban épittetett. Már 1096 a' clermonti gyülekezet, 1218 pedig III. Honorius erősitette meg a' szerzetet, kötelezvén egyszersmind a' szerzetes fogadások bevitelére. A' szerzetesek elejénte betegeket ápolgattak, különösen pedig a' Sz. Antal tüzében szenvedőket, mellyben hajdan Gaston fija is sinlődött; de minekutána VIII. Bonifaciustól a' kanonokok sorába tétettek, felhagytak ez első rendeltetésekkel 's egyedül ahitatoskodásban tölték napjaikat. A' szerzet feje Saint Didier la Motheban lakott és apátur nevet viselt. a' priorok comthuroknak, később pedig praceptoroknak hivattak. Tekintetes és gazdagságok Franczia országon kivül is nagyra nevelkedett. Saxoniában a' lichtenburgi comthur a' reformatio előtt a' wittenbergi universitasnál cancellariságot viselt. A' mult században még 30 klastromot birt a' szerzet, de lassanként mind elenyészett. VIII. Bonifacius idejétől Sz. Ágoston rendszabásait követék, fekete öltözetet viseltek, a' min mely táján kékes T betü látszott kivarva. *B. V.*

ANTANACLASIS, a' rhetoricában valamelly szónak különböző jelentésben és mint különböző beszédrésznek nyomossággal való ismétlése, p. o. *veniam ad vos, si mihi senatus det veniam.*

ANTAR, ANDAR, nevezetes arab fejedelem a' 6-ik század közepén 's egy a' 7 megjutalmazott arab költő közül, kiknek megkoszoruzott költeményei arannyal selyembe varrattak be, 's a' Kaaba kapujára felfüggesztettek. (L. ARAB LITERATURA és MOALLAKAT.) Moallakajában vitézi tetteit 's Ablához való szerelmét irja le. Legtökéletesebben Menil (Leyden 1816.) adta ki. Jones után németre forditotta Hartmann ebben: „*Hellstrahlende Pleyaden am arab. poët. Himmel*“ (Münster 1802). Asmai, hires grammaticus és theologus Arun al Rasid udvaránál, a' 9-ik század elején, a' ki legelső gyüjtötte öszve a' rege által fentartatott arab tetteket, Antar czimü románjában Antar nevéhez 's vitézi kalandjaihoz sorozá az Arabok többi hires hősi tetteit. Ezen nevezetes 's vonszó románt szorosabban legelőször Jones esmertette meg; azután Hammer ebben: „*Fundgruben des Orients*“ (1812) ezen románnak teljes példányát, melly a' bécsi császári könyvtárban találtatik, leirta; ezen kivül meg 6 példánya van Európában. Ezen román a' propheta ideje előtt élt Arabok szokásainak és életének, gondolkozás- és képzelődésmódjának, véleményeinek és előitéleteinek legtökéletesb képét mutatja, 's ezen kép hüségére még most is a' Beduinek sok vonásaiban reá lehet esmerni. Legtisztább arab nyelven vagyon irva, 's ennél fogva classicusnak tartatik. Benne költői prosa tiszta poësissel elegy. Egyébiránt olly vonszó, hogy sok esmerők az „Ezer egy éjszaka“-nak elejébe teszik. Hamilton, a' brit követségnek Konstantinápolyban titoknokja, angolra forditotta, („*Antar; a bedouean romance, translated from the Arabic by Terrick Hamilton*“ Lond. 1819, 4 köt.). Parisban is leforditották már.

Antenor, trojai nemes, Homerusnál mint okos öreg jelenik meg. Ulysses és Menelaus, követek lévén Trojában, nála voltanak szálva. A' kötendő szövetség alkalmával Priamust a' csatamezőre kisérte, 's azt javalotta, noha sikeretlenül, Ajax és Hector kettős viadala után, hogy adnák vissza Helenát. Hihetőleg ebből következtették, hogy Antenor egyet ért a' Görögökkel, 's a' mint beszélik, ő szolgáltatta kezekkez a' palladiumot, ő adott lámpással jelt a' berohanásra 's ő nyitotta meg a' falovat. Házát nem zsákmányolták ki, de ez a' Menelaussal elkövetett szivességnek tulajdonittatik. Mi lett sorsa Troja veszélye után, különböznek a' vélemények. Virgilius azon regét fogadta el, melly szerént A. fijaival Thraciába, innen a' Henetekkel Olaszországba költözött, Padua tájékán letelepedett 's uj dynastiának lett törzsöke. —z—

Anteros, a' viszonszerelem istene. A' későbbi mythologia szerént Eros, a' szerelem istene, mind addig nem nőhetett, mig Anteros testvére nem született. Ezen kellemes költemény azt jelenti, hogy a' szerelem viszonszerelmet ohajt. Némelly ujabb fejtegetők Anterosban a' szerelem ellenségét, az antipathiát, képzelik. —z—

Anthem, l. Antiphonia.

Anthologia (görög). Ezen szó tulajdonképen virággyüjteményt jelent. A' régiségben több anthologiák vagy különbféle iróktól származott 's magokat gondolatbeli gondolatszólás 's kifejezésbeli szépség és természetiség által megkülönböztető, apró, leginkább epigrammai költemények gyüjteményei készitettek. Legelsőben Syriai Meleager válogatott öszve Krisztus születése előtt 90-dik év körül efféle költeményeket, mellyek közé némelly saját munkájit is elegyitette; később hasonlót cselekedtek Thessalonicai Philippus, ki hihetőképen Trajanus idejében élt, Diogenianus Heracleota Hadrianus alatt, Strato Krisztus születése után a' 2-dik században, ki Meleager gyüjteményét megszaporitotta, és Agathias a' 6-dik században, ki csupa uj darabokat szedett öszve és hét könyvbe foglalt. De mind ezen régibb gyüjtemények elvesztek. Mi csak két későbbit birunk, egyiket Constantinus Cephalastól a' 10-dik száz., ki gyüjteményében a' régiebbeket, kivált az Agathiasét igen használta, a' másikat Maximus Planudestől a' 14-dik századból, ki konstantinápolyi szerzetes volt, de Cephalas anthologiájának izetlen kivonasa által azt, mi az ő idejéig megvolt, inkább rontotta, mint gyarapitotta. Az utolsó legesmeretesebb, melly csak egyes részeiben egyezik meg a' Cephalaséval. A' görög anthologiát legtökéletesebben kiadta Jacobs bőséges magyarázattal. Ezen apró költeményekben a' poëtai élet nagy mértéke, a' szép érzések gyengédsége, a' nyájas vidámság 's tiszta és nemes gondolkozás csudálkozásra méltó. *K. J.*

Anthropognosia, emberesmerés ellentételben az anthropologiával (embertudománnyal), a' mennyiben ez valakinek birtokában van. Az embert, azaz, ön magát és különösen másokat esmerni kivánás 's ezen esmeretnek szükséges volta, adtak az emberesmerésnek különbféle utakon való keresésére alkalmat. Soha sem hagyatott el az igaz ut az emberesmeréshez jutásra, az anthropologia és psychologia studiuma által, 's próbáltak külfelől való utakon a' testi sajátságok studiuma által jutni el a' léleknek vagy is a' belső embernek esmerésére. Ezen igyekezeteknek köszönheti lételét a' chiromantia, 's abban van a' physiognomica és kaponyatudomány fonák alkalmaztatásának fundamentuma. Az emberesmerés, azaz, az embereknek, mint a' millyek, esmerése csak a' kisebb nagyobb mértékben jelenlévő tehetségből vagy is azon homályos érzésből fejlik ki, mellynél fogva a' belső embert érteni tudjuk, 's legbizonyosabban az emberre való szemes figyelés által miveltetik ki. *A. B. P.*

Anthropolithusok, kővévált emberi testek vagy testrészek. (L. Kővéválások.)

Anthropologia (ezen görög szókból ἀνθρωπος ember és λόγος tudomány), az ember természethistoriáját jelenti és pedig azon értelem-

ben], mellyben ezen szó rendszerént vétetik, az embernek testi és lelki valójáról való esmeretek egész summájából annyit, mint a' mennyi szükséges minden mivelt embernek, ki nem medicus, az embernek esmerésére 's egyszersmind a' törvényhozás 's birói functio és az orvostudomány közt lévő összeérespontok általtására. Ide tartozik tehát az anatomiából és physiologiából annyi, mennyi azon czélnak megfelel, hogy mind a' test alkatja és részei, mind azok functiói megesmertessenek; továbbá a' psychologiából az, a' mi tapasztalatkörit a' lélekről, annak tulajdonságiról 's tehetségeiről tanit. (Vö. ANATOMIA). *A. B. P.*

ANTHROPOMORPHISMUS, l. BÁLVÁNYOZÁS.

ANTHROPOMORPHITÁK vagy AUDIANUSOK. Igy neveztettek Audinsnak vagy Audaeusnak, egy syriai tanitónak, követői, ki Scythiába kergettetvén, a' keresztény vallást a' Gothusokhoz vitte. Kr. u. 370 körül holt meg. Minthogy az orthodoxus egyház őket kárhoztatta, annál inkább ragaszkodtak vélekedéseikhez, mellyek szerént a' Husvétet a' Zsidók Paschájával egy időben innepelték, a' szokott egyházi büntetéseket elvetették, a' méltatlan papok ellen hevesen buzogtak 's az Istenséget emberi testben ábrázolva gondolták. A' 4-dik század vége felé még mutogatták magokat apró csoportokban mint sanyaru erkölcsü Separatisták Syriában, az 5-dik században pedig elenyésztek. Azon vicenzai olasz papok, kik 938 körül azért, hogy az Istenséget hasonló módon gondolták, Anthropomorphitáknak csufoltattak, nem formáltak különös felekezetet. *K. J.*

ANNHROPOPHAGUSOK, ezen szóktól ἀνθρωπος ember és φαγω eszem) emberevők, kannibalok, ollyan emberek, kiknek, valamint egész nemzeteknek is, ez a' borzasztó szokások van, hogy a' természeti ösztön ellenére emberhussal élnek. Némellyek éhség által kinszeritttetnek arra, másokat a' bosszuállás teszen emberhusevőkké. Másoknál, ugy látszik, hogy vallásbeli bal itéletek következése az; legalább némelly utazók azt irják, hogy a' Mexicoiak azoknak husát ették meg, a' kiket az ők bálványainak megáldoztak. Végre ugy látszik, hogy néha ez az utálatosság valósága betegség, melly az APPETITUSnak (l. e.) elfajulása. Igy származott egy Goldschmidt nevü tehénpásztorban, a' ki történetből gyilkossá lett, midőn tettének eltitkolására a' meggyilkoltatottat darabokra vágta volna, emberhusevésre való kivánság, mellyet a' megölt husával, midőn pedig ezt mind megette, egy gyermekével, mellyet szántszándékkal ölt meg, elégitett ki. L. *Gruner's Almanach für Aerzte*, 1782, a' 312 lap. Sőt Boëthius skócziai historiájában egy példát emlit, hogy ebbe a' betegségbe egy egész háznép belé esett. Egy haramia feleségével és gyermekeivel együtt megégettetett, mivel több embereket csalogattak magokhoz, a' kiket megöltek és megettek. Csak egy leánya, melly még igen ifju volt, maradt életben, de ez is kivégeztetett, mivel alig érte el életének 12-dik esztendejét, már hasonló gonoszságot követett el. Hogy vannak ollyan népek, mellyek megölt ellenségeik husát megeszik, esmeretes dolog; illyenek p. o. az Uj-Seelandiak; ollyan népek ellenben nincsenek, kiknek az emberhus közönséges eledelek volna, a' Battosokon kivül Sumatrán, a' kiket Anderson (London 1826) illyeneknek ir le. Az uj világ első hódoltatójinak, a' Spanyoloknak, kegyetlensége a' jó indulatu Amerikaiakat borzasztó bosszuállásra ingerelte, a' honnan közönségesen gyalázták őket, csak hogy elnyomhassák; igy irtattak ki a' Caraibek. (L. ANTILLÁK.) Hanem az ujabb világ körül hajókázók ezen kegyetlenséggel és emberevéssel való vádakat nem erősitették meg, és ott is, a' hol ollyan népekhez vetődtek, kik megölt ellenségeik husát megették, szelid és jószivü embereket találtak. A' Chinaiak nem neveztetnek emberevőknek, jóllehet kiki tudja, hogy Chinában a' gyermekek megölése nem tartatik véteknek, és hogy Kantonban a' gyermekhus a' piaczon árultatik. II. József császár uralkodása alatt erővel reájok akarták a' Czigányokra is fogni, hogy az utazókat megöldösték, szétdarabol-

ták, besózták és megették. Egyébiránt az emberevés régi kegyetlen szokás, melly a' Scythákná és Sauromatáknál, valamint Kanaannak régi lakosainál is, uralkodott. *L—ú.*

ANTIBACCHIUS, l. RHYTHMUS.

ANTICAGLIA, l. MÜEMLÉKEK.

ANTIGONE, Oedipus és Jocasta rokonparázna ágyából származott leánya. (L. ETEOCLES és OEDIPUS.)

ANTIGONUS, Nagy Sándor vezéreinek egyike, kit első szerencsés ütközetei után Asiában Lycia és Phrygia helytartójává tett. A. nem csak kis erővel védelmezé ezen tartományokat, de Lycaoniát is meghóditotta. Midőn Sándor halála után vezérei meghóditott tartományait felosztanák magok között, A.nak Nagy-Phrygia, Lycia és Pamphilia jutott. Perdiccas, a' ki Sándor egész birodalmát magáévá tenni törekvék 's Antigonustól rettege, a' király parancsolatja iránt való hütelenséggel vádolta. A. titkon általhajózott Europába, 's Craterus- és Antipaterhez ment; ezek és Ptolemaeus köz akarattal hadat izentek Perdiccasnak; Perdiccast saját katonáji ölték meg. De vezérének Eumenesnek még hatalmas seregei voltanak Asiában. Ez ellen folytatá A. a' háborut, 's megfogatván őt, a' világból kivégezteté. Ekkép rövid idő alatt majd nem egész Asiának ura lett; mert a' Syriában országló Seleucus hasonlólag meggyőzetvén, Ptolemaeusnál kerese menedéket. A. Ecbatanában és Susában elfoglalá Sándor kincseinek nagy részét; de számot azokról Ptolemaeusnak, Cassandernek és Lysimachusnak adni nem akart; sőt Cassandernek azon ürügy alatt hadat izent, hogy megbosszulhassa Olympias halálát, 's az ifju Sándort, a' ki Roxane anyjával Amphipolisban tartózkodék, megszabadithassa. Hirvágyása által felingerlé maga ellen a' vezéreket, 's ezek öszveszövetkeztenek ellene. Mig Cassander Kis-Asiában támadta meg, Ptolemaeus és Seleucus Syriába ütöttek, 's Demetriust, A. fiját, meggyőzték. Seleucus elfoglalá Babylont. Mihelyt a' történtek tudtára estek A.nak, azonnal visszatére 's Ptolemaeust visszamenetelre kinszerité. Demetrius visszavette Babylont Seleucustól. Erre A., Ptolemaeus, Lysimachus és Cassander békére léptenek, mellynek következésében, mig a' királyi czimet viselő ifju Sándor nagykorurá leszen, kinek kinek a' birtokában levő tartományok maradtanak. De midőn Cassander Sándort és Roxanét megölte, a' vetélkedő társak között ujra kiütött a' háboru. A. a' királyi czimet kezdte viselni; de planuma szerént Egyiptomot el nem foglalhatta, mivel hajósseregének egy részét a' szélvészek semmivé tették, a' szárazról pedig Ptolemaeus miatt be nem törhetett. Kevessel ezután Cassandert egész Görögországból kiüzte Demetrius. Ez Lysimachust hitta segédül, a' ki nagy sereggel ment Asiába 's Seleucussal egyesült. Ipsus mellett Phrygiában (301 K. e.) megütköztek, 's A. 84 eszt. korában ezen ütközetben elesett.

ANTIK, ANTIKOK, l. MÜEMLÉKEK.

ANTIKRISZTUS többfélét jelent. A' Krisztus születését megelőzött utolsó századokban a' Zsidók a' Messias mellett egy Ellen-Messiast is gondoltak, ki az igaz Messiasnak javokra czélozó szándékait gátolja 's a' zsidó népet az igaz Messiás eljövetele előtt sokképen háborgatja. Az uj-testamentomi szent irás ugy emlékezik az Antikrisztusról mint egy vagy több hamis prophetákról, kik magokat Krisztusnak tartatták; egyedül János jelenéseiben adatik ugy elő mint hatalmas 's a' keresztények iránt ellenséges indulattal viseltető fejedelem. A' Keresztények is az első századokban az anyaszentegyháznak illyen hatalmas ellenségét gondolták alatta, 's azt hitték, hogy üldöztetéseik annak megjelenésére mutatnak, melly Krisztusnak a' Chiliasták által várt másodszori eljövetele előtt történnék meg. A' Chiliasták vélekedése szerént az ezer évutáni országnak nem elébb, hanem akkor kellett felállani, minekutána az Antikrisztus az anyaszentegyházat soká háborgatta. Mig ezen országnak reménylése tartott, addig az Antikrisztus is az emlitett értelemben

képzeltetett 's az egyházi atyák által különbféleképen 's gyakran igen képtelenül 's éktelenül rajzoltatott, mind addig, mig végre az ezer év a' reája magyarázott jövendölések betelése nélkül elmulván, a' Chiliasták ábrándozása is kicsinyenként megszünt. Még azután is adott ugyan János jelenéseinek magyarázása alkalmat az Antikrisztus megjelenése idejének számolgatására; mindazáltal a' középidőben a' romai hierarchiának egyes vagy felekezetes ellenségei az Antikrisztuson legörömestebb értették a' romai pápát, kiről nem csak a' Waldensisek, Wicklefiták és Hussiták, hanem Luther 's ennek barátjai is azt állitották, hogy Krisztus ellen támadott 's Krisztust elnyomni szándékozott, következésképen igazán Antikrisztus; a' Pápisták ellenben Lutherra és egyéb reformatorokra ruházták ezen nevet. Ezen idő után is az Antikrisztus, ha nem közönségesen 's nem a' legnagyobb résztől is, csak ugyan sokaktól és sokféleképen nézetett az igaz anyaszentegyház ellenségének példázatja gyanánt. Egy ideig némellyek a' sokak előtt rettenetes Napoleont csufolták ezen titulussal. Most a' vallásbeli és politicai obscuransok nagy felekezete az okosságot, vagy inkább az okosságnak az obscurantismus czéljai ellen harczolását tartja Antikrisztusnak; valósággal pedig az emberiség ügyének, melly egy a' Krisztus ügyével, épen maga az obscurantismus a' legbizonyosabb 's legmegátalkodottabb, de minthogy azon ügy mint isteni ügy győzedelmét méltán reménylheti, nem meggyőzhetetlen ellensége 's ugy látszik, hogy a' keresztény Görögök ellen a' Törökkel forralt szövetsége sem tette azt erősebbé. — A' Zsidók között is megvan még Jerusalem elpusztitása után is egy régi képzelt jövendölés szerént az a' hit, hogy egy Armillus nevü Ellen-Messias harczol az igaz Messiassal, 's hogy ezen harczban a' Zsidók hosszu nyomorgattatása után az igaz Messias lesz győzedelmes.

ANTILLÁK. Minden esmeretes szigetcsoportok közt legszámosabb szigetekből áll az Antilláké, melly a' mexicoi öbölben, Yucatannak (egy spanyol tartománynak) partjaitól nem messze kezdődik, 's ivformára csak nem az Oronoco torkolatjáig terjed ki Guianában. Közönségesen ezen szigetek közé számláltatnak a' Lukai vagy Bahama szigetek és szorosabb értelemben NYUGOTINDIÁNAK (l. e.) éjszaki része is. Nagy és kis Antillákra osztatnak, az elsők száma 4 's ezek: Cuba, Jamaica, St. Domingo (most Haiti, régen Hispaniola) és Portorico. A' kicsinyek, mellyek CARAIBI SZIGETEKNEK (l. e.) is neveztetnek, fekvésekhez képest szélben és szél alatt lévő (spanyol nyelven: *Islas Barlovento és Sotto vento*; angol nyelven *Windward-* és *Luward-Isles*) szigetekre osztatnak. Amazok, mellyekhez tartoznak sok másokkal együtt Martinique és Guadeloupe, jóllehet az Angolok csak a' leginkább kinyuló Barbados szigetét tartják 's nevezik szélben lévőnek, közelebb feküsznek napkelethez és a' kel. szélnek, melly uralkodik az esztendőnek nagyobb részében ezeken a' tájékokon, elébb ki vannak tétetve, mint a' szél alatt lévő szigetek (*la Trinidad*, *Curaçao* 's a' t.), mellyekhez a' napkeleti szél fekvéseknél fogva legkésőbben jő el. A' kis Antilláknak egy része (szám szerént 60, mellyek közt Sz. Tamás és St. Croix a' legnevezetesebbek) Szüzszigetek neve alatt is emlittetik a' földleiróktól. Az Antillák közül sokakon találtatnak hegyek, mellyek meszesek; némellyek csak kopasz kősziklák, a' honnan miveletlenül hevernek; többen vulkán (tüzokádó hegy) eredetüek, és nem képtelen az a' vélekedés, hogy régenten a' száraz földnek részei voltak és valamelly nagy természeti történet által kapták mostani formájikat. A' forró földövhöz tartoznak; a' nagy hévséget mindazáltal a' tengeri szelek mérséklik. Éghajlatjok az Europaiakra nézve igen veszedelmes, mivel csaknem minden kivétel nélkül belé esnek azok itt a' hideglelésbe, melly könnyen halálos lehet. Ezen szigeteknek természeti rossz oldalai közé lehet számlálni a' gyakori földindulásokat és kiváltképen a' dühös szélvészeket, mellyek rendszerént Juliustól Octoberig uralkodnak és néha leirhatatlan dühösködések által rettenetes pusz-

titásokat visznek véghez. Ellenben az Antillák nagyobb részének termékenysége rendkivül nagy, 's bőven teremnek a' többek közt czukorplántat, kávét, pamutot, indigot, füszerszámot és déli gyümölcseket. Összeséggel a' 33 napnyugoti indiai szigetnek, mellyek 10,500 nsz. mf. 's a' 4 legnagyobbak közülök 4053 nsz. mföldet foglalnak el, népessége 2,373,000-re tétetik, kik közt az Europaiak száma 514,000, a' szabad feketéké 670,000 's a' rabszolgaságban lévő Negereké 1,000,000-nál sokkal több. Az első lakosok a' Caraibek közül, kiket találtak a' Spanyolok az Antillákon, csak igen igen keves találtatik még. A' Spanyolok fel sem vették ezen általok felfedeztetett szigeteket, mivel nem sok nemes érczeket találtak bennek. Annál inkább kaptak ellenben azokon a' Franczíák és Angolok, kik meg is telepedtek ott. Igen fontos az Europaiaknak az Antillákkal való kereskedése, mellyek közül 14 Nagy-Britanniáé, 5 Francziaországé, 3 Spanyolországé, 3 Daniáé, 4 Német-Alföldé, 1 Svécziáé, 1 Columbiáé, 1 részszerént független, résszerént nagy-britanniai felsőség alatt van, 's 1 egészen független. (L. Haiti.) *L—ú.*

Antilochus, Nestor (és, a' mint mondják, Anaxibia vagy Euridice) fija, a' Troját ostromló görög hősök legifjabbika; vitézi bátorsága, szépsége 's ügyes és fürge mozdulatu testalkatja miatt Achilles Patroclus után leginkább kedvelte. Ő választatott ki, hogy Achillesnek Patroclus halála hirét vigye meg. Sebesen repült barátjához, könnyezve jelentette a' szomoru esetet, 's vigasztalva tartotta a' kétségbeeséssel küzdőnek kezeit. A' megholt tiszteletét inneplő versenyjáték alkalmával a' pályafutás harmadik dija neki jutott, mellynek becsét nem kevessé emelte Achilles dicsérete. Az ütközetben keze által sok vitéz Trojai esett el. Egykor Neptunus ragadtá ki a' veszélyből. Végre atyjától, kit az aethiopiai Memnon ejtett szorultságba, segitségül hivatván, midőn őt védelmezné, a' harczmezőn maradt (Pindar. Pyth VI), 's innen származott Philopator neve. Elestét a' 48 sz. iliumi tab. láthatni. Az alvilágban Achilles és Patroclus társaságában járkál. A' többi később eredetü rege. —z—

Antimónium l. Piskolcz.

Antinomia, törvények harcza vagy törvénnyel ellenkezés. Kant antinomiának nevezi a' tiszta ész törvényeinek egymással ellenkezését, és érti az alatt azt az ellenmondást, a' mellybe jő az ész önmagával, midőn az az általányost és annak azon törvényét, melly az adatott feltételesről a' feltételetlenre következést huz, a' testi világra alkalmaztatja. Illykor az ész ellenmondásba jő magával, a' midőn vagy ollyas valamit kénytelen felvenni, a' mi az észnek határtalan kivánatjait ki nem elégiti, p. o. világ kezdetét, világ határait, szabadságot, vagy valamit az értelem által elérhetetlent, p. o. világ örökkévalóságát vagy határtalanságát, munkálatokat utolsó ok nélkül és történetes dolgok végetlen sorát. Hogy ez az ellenmondás nem magokban az ész törvényeiben van, maga Kant megmutatja *először* a' transcendentalis idealismus által, melly szerént a' testi világ nem valamelly adatott egész, és ahhoz semmi sem tartozik azon kivül, a' mit mi valóban tapasztalunk és az értelem törvényei szerént valamelly lehető tapasztalatban gondolhatunk; *másodszor* pedig az észnek és az ész törvényeinek czéljáról való megfogásoknak megjobbitása által, ugy mint a' mellyeknek nem a' tárgyak lételét és minemüségét, hanem a' mi azok felől való vizsgálatunkat kell meghatározniok. Találtatik illy antinomia nem csak a' speculativus, hanem a' practicus észben is. *A. B. S.*

Antinomismus, törvényellenzés. Igy nevezték a' wittenbergi reformatorok Agricola János azon tanitását, melly szerént, hogy az evangeliumnak vagy keresztény hitnek az ember megjobbitására nézve annál nagyobb erőt tulajdonithasson, az erkölcsi törvényt, különösen Moses erkölcsi törvényeit igen lealázta. Agricola János már 1527-ben keményen megtámadta Melanchthont azért, hogy ez az egyházi látogatás czikkelyeiben a' törvényt 's különösen a' tiz parancsolatot mint a' megté-

rés hathatós eszközeit nagyon sürgette, azt állitván, hogy a' törvénynek illyen nagy állitasa nem állhat meg az evangeliummal 's Pápistákhoz hajlandóságot mutat. Ezen vélekedést visszavette ugyan 's hallgatott egy ideig, minekutána Dec. 1527 Torgau városában egy ezen ellenkezés eligazitása végett tartatott beszélgetésben Melanchthontól okokkal meggyőzetett; de 1537 egy wittenbergi tudós vetélkedés alkalmával ismét nagy hevességgel megujitotta azt Luther és Melanchthon ellen 's világosan azt állitotta, hogy mivel az ember egyedül az evangelium által igazulhat meg, a' törvény a' megjobbulás és megszenteltetés eszközlésére egészen szükségtelen. Ezen félszeg vélekedést, melly csupán a' hitnek és a' hit erejének balul értéséből eredt, Luther az Antinomusok ellen készitett értekezéseiben nyomos okokkal megczáfolta 's megbizonyitotta, hogy a' törvénynek előterjesztése, a' törvény megtartására törekedés a' bünök megesmerése és az igaz megjobbulás végett igen szükséges. Midőn Agricola ezen okokkal meggyőzetvén, állitásáról ismét lemondott, Luther 1539 a' lemondást hirül adta, 's abban egyszersmind Agricolának követői ellen, kik felső és alsó Saxoniában már nagy számmal voltak, keményen kikelt. Agricola ezt személyes megsértésnek vévén, ellene mondott annak, a' mit lemondásából Luther következtetett, de még minekelőtte pere a' saxoniai választó fejedelem által elintéztethetett, elment Berlinben, hol 1540 egy olly lemondásirást adott ki, melly Luthert egészen megelégitette 's az antinomismusi perlekedésnek véget vetett. Mind a' mellett is ez által csak a' két férfi személyes háborgásai szüntek meg; az a' kérdés pedig, ha valljon a' keresztény vallás által eszközlendő tiszta erkölcsiséget inkább a' Krisztusért nyert isteni kegyelemnek 's isteni igéreteknek reménylése által lehet e elérni, vagy erkölcsi tanitás által, még mind ez ideig tudós vetélkedések tárgya maradott. A' ki a' keresztény vallás lelkét jól esmeri, az a' hitet 's erkölcsi törvényt egyiránt fontosnak 's a' keresztény tökéletességre nézve egyiránt szükséges elválhatatlan inditó okuak tartja, egyszersmind pedig Luther érdemét abban is becsüli, hogy a' maga idejében igen elhatalmazott szokásnak, melly szerént csak a' hit sürgettetett, az erkölcsök megjobbitása ellenben igen kevessé vétetett számba, magát hathatósan ellene szegezte. — Olly Antinomusok, kik megtérni akarók tanitásában az erkölcsi törvény sürgettetését szükségtelennek tartották, hogy a' hit erejét annál inkább magasztalhatnák, még a' vétkeket is mentették, Angliában is voltak Cromwell idejében az Independensek között. A' kegyelembeli határozatlan elválasztásról szóló tudományok buzgó követői lévén, az erkölcsi jóságnak az örök boldogság megnyerése végett hasznos és hathatós voltát egyenesen tagadták. Számok soha sem ment igen nagyra, 's a' 18-ik század végétől fogva egyházi egyesülés nélkül éltek. Velek egyező vélekedésüek voltak az Antinomanus vagy particularis Babtisták. (l. Keresztségismétlők.) *K. J.*

Antinous, egy bithyniai ifju, ki örök emlékezetben maradását szépségének köszöni. E' miatt fogadta Hadrian császár apródjának (page) 's vele volt, midőn a' romai birodalomhoz tartozó tartományokat bejutazá. Történetből fult e a' Nilusba, vagy azért kereste halálát habjai között, hogy a' császár éltét megtartsa, vagy sorsával meg nem elégedésből, nem tudjuk. Veszte határtalan fájdalmakat okozott Hadriannak. Nem csak egy a' tejutban ujolag felfedezett csillagot neveztetett Antinousnak (melly név fenmaradt maiglan); hanem templomokat is épittetett számára, városoknak adta a' kedvelt nevét 's isten gyanánt tiszteltette egész birodalmában. Azért ábrázolá 's másolá minden kitelhető módon A. képét a' mivészség. Ezen ábrázolmányok résznyire az ó világi mivészség legszebb emlékeihez tartoznak; nevezetesen a' Vaticanumon álló belvederei Antinous szobra, melly Hadrian ferdőjiben, 's a' campidoglioi, melly Hadrian villájában Tivoliban találtatott. De épen ezen szobrok iránt különböznek az archaeologusok véleményei; némellyek nem

akarják Antinous ábrázolmányainak esmerni, hanem más herosok és istenek characteristicus jeleit találják fel azokban. Ezen ügyben ítéletet tenni nehéz; mert azon mivészek, kik Antinoust ábrázolták le, isteni ideálokat választottak példaképül 's A. személyességét adták azoknak. Ez által a' jelek összevegyültenek. A' vaticanumi szobor kihetőleg nem Antinous, de Hermes; a' capitoliumi pedig Hermes-Antinous. „Minden ábrázolmányokban", mond Winckelmann Antinousról, „melancholiát mutatnak képvonati, szemei nagyok, profilje lassulag ereszkedő 's szája és álla a' valódi szép bélyegét viselik." (Vö. Levezow *Über den Antinous, dargestellt in Kunstdenkmälern des Alterthums.* Berlin 1808.)

Antiochia. Az ó világban több város viselte ezen nevet. A' syriai királyok, a' Seleucidák, lakhelye (most Antakia) Asiában az Orontes mellett legnevezetesebb volt; kebelében a' tudományok tenyésztenek. Később a' romai helytartó és az asiai patriarcha lakhelyévé lett. Egy más Antiochia (ad Pisidiam) Nagy-Phrygiában Kis-Asiában feküdt, a' Romaiak coloniája lett, 's nevezetes volt Luna templomáról.

Antiochiai oskola, l. Catechetàk oskolája.

Antiochus, több syriai király neve, melly epochát tett a' romai történetben. Az első, Macedoniabeli 's Filep király vezére, Laodice nejével a' nevezetes Seleucust (l. e.) nemzette. Ennek fija A. Soter, több háborut, ámbár nem legszerencsésebben, viselt. Esmeretessé lett mostoha anyjához volt szerelme által, mellyet elnyomni igyekezett ugyan, de halálos betegségbe esék e' miatt. Erasistratus, az udvari orvos, kitanulván a' betegség okát, atyjának kinyilatkoztatta. Ez nagy szeretettel viseltetvén egyetlenegy fija iránt, általadta neki ifju szép nejét. — Maradékainak egyike Nagy A. (A. Magnus) volt, a' ki testvérét Seleucus Ceraunust követte mint Syria királya az uralkodásban. 224 K. e. Molót, a' mediai helytartót, megbüntette, 's meggyőzvén Ptolemaeus Philopatort, egész Syriának általengedésére kinszeritette; a' Parthusokkal hasonló szerencsével hadakozott, mig végre a' Romaiakkal is háboruba keveredett. Ez ama' hires antiochiai háboru, mellyre Hannibállal egyesülve nagy készületeket tőn. De mivel ezen vezér planumait által nem látta, 's Görögországba csak egy sereget küldött, melly veszteglással töltè idejét: elébb Thermopylae mellett, azután a' tengeren többször megveretett. Ez annyira elcsüggeszté, hogy a' Romaiaknak Kis-Asiába való általmenteket sem hátrálhatta; ezek Magnesia mellett győzedelmeskedtek, 's A. kénytelen volt a' leggyalázatosabb békére lépni. Midőn Jupiter Elymaeus templomából a' kincseket akarná elragadni, embereivel együtt megöletett. — Második fija A. Epiphanes (ki a' Macabaeusok története szerént igen kegyetlenkedett a' Zsidókon) megtámadá az egyiptomi királyt Ptolemaeus Philopatort, 's Alexandriát ostromlá; de midőn pártját fognák Ptolemaeusnak a' Romaiak, Egyiptomot elhagyta. Ezt több, különbféle melléknevet viselő h. n. királyok követték a' syriai thronuson, mig A. Asiaticus kiüzetvén Pompejus által, Syria romai tartomány nem lett.

Antiope, Nycteusnak, Theba királyának, Homerus szerént Asopusnak leánya, Jupiterrel Zethust és Amphiont nemzette. Szépsége hires volt egész Görögországban. Epopeus, Sicyum királya, elszöktette Antiopét 's egybekelt vele; de Lycus megigéré Nycteusnak, kit az országlásban követett, hogy megbossszulja leánya elragadtatását. Epopeust megölte, A.t pedig mint foglyot Thebába vitte 's általadta Dircé nejének, a' ki vele igen kegyetlenül bánt. Végre módot nyert Antiope az elszökésre, 's fijai megbosszulták a' rajta elkövetett méltatlanságot. Dircét egy bikához kötvén, halálig vontszoltatták. Egyébiránt A. történetét különbféleképen regélik a' mythographusok. —z—

Antiparos, — us, l. Paros.

Antipater, vezér 's meghitt barátja Macedoniai Filepnek. Asiába menvén Sándor, Antipatert helytartóul hagyá Macedoniában. Noha

dicséretesen vitte tisztjét A., mert a' pártütő Memnont, Thracia helytartóját, engedelmességre kinszeritette, 's a' Spartabelieket, kik függetlenséget ahitoztak, meggyőzte: Olympias, Sándor anyja, kivel nem élt egyességben, még is gyanuba ejtette fija előtt. Sándor Asiába hitta meg A.t, 's Craterust nevezte ki macedoniai helytartónak. Sándor megholt, minekelőtte A. elindulna. A' birodalom felosztásakor Macedonia és Görögország neki jutott, 's gyámatyául neveztetett ki a' gyermeknek, mellyel Roxane, Sándor özvegye, teherben vala. Nem sokára kénytelen volt az egész összeszövetkezett Görögországgal megütközni, elejénte szerencsétlenül harczolt; de midőn Leonatus és Craterus jöttenek segitségére, a' Görögök ujra megadták magokat. Ezután, Perdiccas ellen viselt háborut, mellynek kimenetele hasonlóképen szerencsés volt. A. agg korában hm. 327 K. e. Azon vádat, hogy Sándort ő étette legyen meg, bebizonyitani nem lehet.

ANTIPATHIA, a' bennünk akaratunk ellen előálló idegenség valami személy iránt, mellynek fundamentuma abban van, hogy annak nekünk nem tetsző külsejéről, annak belső becsére huzunk következést. Rendszerént homályos annál 's öszvezavart a' mi itéletünk, 's gyakran nem vagyunk később képesek világos megfogatokra vinni azt vissza. Ezen az ihletéshez hasonló antipathián kivül azonban van még egy más is, melly tapasztalásokon épül, mellyeket a' figyelmetes szemlélő az emberekkel való társalkodásban 's forgolódásban gyüjt, 's mellyek által azt a' készséget teszi tulajdonjává, hogy magában valamelly ember tekinteténél helyesb érzéseket hijon elő. Ezen érzések a' hihetőség törvényein alapulnak. Mennél többször vétetett valamelly eset észre, mennél többször teljesedett az be; annál nagyobb annak okos várása, hogy az ez uttal is be fog teljesedni. A' lélek neminemükép láthatóvá lesz a' testben. A' benlakó szenvedelmek bizonyos nyomokat hagynak abban hátra, mellyek akaratunk ellen láttatják magokat, 's elárulják az embernek uralkodó gondolkozás- és cselekvésmódját. Ha már most bizonyos külső jelek sokszor, vagy valamelly velünk ellenkezésben lévő természettel egyesülve fordulnak elő, akkor azoknak minden uj megjelenése az antipathia érzését ébreszti fel bennünk. Az állatok és életnélkül való tárgyak iránt való antipathia részént hasonló módon 's hasonló okokból, mint az emberek iránt, részént pedig bizonyos tulajdonságokból, p. o. kigőzölgésből 'stef. származik, mellyeket némellyek testek tulajdon organisatiójánál fogva nem szenvedhetnek. Sok esetekben az okoskodás és lassanként való hozzászoktatás az illynemü antipathiákat gyengitheti és meggyőzheti, de sokszor minden eszközök siker nélkül maradnak, 's általjában csak vigyázva kell azokkal élni, mivel az antipathia okát sokszor épen nem, gyakran pedig csak homályosan 's bizonytalanul gyanithatjuk. *A. B. P.*

ANTIPHLOGISTICA CHEMIA, l. CHEMIA.

ANTIPHONIA, ellen- vagy váltó ének. Igy nevezik különösen a' rom. cath. anyaszentegyházban azon mondást, mellyet előbb csak egy énekes kezd el, 's ha a' következő verset két éneklő kar felváltva eléneklette, ugyan azt az egész kar ismétli. Szinte igy nevezik a' papnak azon énekét is, mellyre vagy a' kar, vagy az egész gyülekezet felel. Innen Antiphonariumnak vagy Antiphonálénak hijják azon nagy deák énekes könyvet, mellyből a' kanonokok 's más papok az illyen énekeket 's psalmusokat leéneklik. A' 87. 7. psalmusból megtetszik, hogy az illyen váltó énekek már a' régi Zsidóknál is szokásban voltak. Azt tartják, hogy a' keresztény anyaszentegyházba legelőször Sz. Ignácz K u. első században, a' nyugoti anyaszentegyházba pedig Sz. Ambrus hozta volna be. A' 6-ik század vége felé Nagy Gergely pápa is készitett egy Antiphonariumot Szüz Maria és más szentek tiszteletére. Az Evangelicusoknál kétféle antiphonia van szokásban, melly vagy ollyan egész énekekből áll, mint a' litania, vagy pedig néhány bibliai igékből. Ezen utol-

só részént a' pap által elkezdett bevezetést, részént a' karnak 's gyülekezetnek feleletét foglalja magában. Az Angoloknál anthem- vagy antiphoniának neveztetik bizonyos templomi muzsika, melly csak a' székes egyházak számára szolgál. Itt két sort egyedül asszonyi hangok énekelnek, a' többit pedig az égész gyülekezet folytatja. Händel több illyeneket szerzett, *J.*

Antiphrasis, szóbeli figura, mellynél fogva valamit arról neveznek el, a' mi annak épen ellenkezője. Igy p. o. a' Parcák nevezete ettől mondatik származtatottnak lenni: parcere, kimélni, kedvezni, holott azok korán sem kedvezők; illyen antiphrasis által neveztetnek a' Furiák is Eumenideseknek. Ezek körül rendesen ironia forog fen.

Antipodes (lábbal ellenbenlakók), a' mathematica geographiában két olly helyeztetésü lakosok, kiket a' föld valamelly áltmérője választ el egymástól. Ezekre nézve a' nap és esztendő részei ugyan azon időben ellenkező módon történnek; p. o. éjfél van egyiknél, mikor a' másiknál dél; őszt ért egyik, mikor a' másik tavaszt. Egyiknek zenithje, nádirja a' másiknak, 's viszont 'sat. Sz. Ágoston (*De civitate Dei* XVI. 9), Lactantius (*Institut. divinarum* III. 24.) 's utánok számtalan theologusok nem csak tagadták az antiposok létét, hanem némellyek közülök mint lélekvesztő eretnekséget kárhoztatták, 's a' hol lehetett, megakadályoztatták ezen geographiai czikkely hirdetését. Példája ennek Vigilius, salzburgi püspök a' 8-ik századból, kit ez okból Zacharias romai pápa Bonifacius mainzi érsek vádjára egyházi átokkal fenyegetett. Most, minekutána a' földet annyian 's annyiszor körülutazták, ezen kivül a' föld nappali forgása Copernicus által meg van mutatva, egy józan értelmü ember sem kételkedhetik az antiposok létéről, a' tudatlan nép ellenvetésire pedig már régen megfelelt Plinius (*Hist. nat.* II. 65.) mondván: *Ingens hic pugna literarum contraque vulgi; circumfundi homines undique terrae, conversisque inter se pedibus stare et cunctis similem esse coeli verticem ac simili modo terram ex quacunque parte medium calcari, illo, scil. vulgo, quaerente, cur non decidant contra siti, tanquam non ratio praesto esset, ut nos non decidere mirentur illi.* Ennek a' pernek kimeneteléből világosan következik, a' mit szinte egy régi bölcs tanuságunkra irásban hagyott: *Opinionum commenta delet dies, naturae judicia confirmat.* Antipodes és antichtones egyértelmü igék a' geographiában. *Tittel.*

Antipsorica, azon gyógyszerek, mellyekkel a' homoeopathicus orvos a' sinlődő (chronicus) nyavalyák meggyógyitását eszközli. Hahnemann sok esztendőkön által nagy szorgalommal gyüjtött tapasztalásai 's ezeken épült nézete szerént tudni illik, az emberi nemet annyi ezer képekben nyomó 's az orvosok irásiban olly sokféle nevezetek alatt előforduló chronicus szenvedések legnagyobb része, a' vagy illendő tekintetbe nem vett, vagy gondatlanul 's fonákul gyógyitott bőrnyavalyáknak, vagy is egy szóval a' testben lappangó psorának különb-különbféle alakokban kifejlett szüleményei. Ezen szereknek felfedezése annál fogva, melly Hahnemann nagy érdemeiré a' koronát teszi fel, az uj orvosi gyógymódban epochát csinál. Csak két esztendeje, hogy azokat a' homoeopathia fundálója jeles munkájában (*Die chronischen Krankheiten, ihre eigenthümliche Natur und homoeopatische Heilung. Dresden und Leipzig* 1828) esmeretesekké kezdette tenni, mellyből eddig négy darabot adott ki. *A. Balogh Pál.*

Antiqua, igy nevezik a' könyvnyomtatók és betüöntők az egyenest álló latin betüket megkülönböztetésül a' dült (cursiv) betüktől. (L. Betük.)

Antiquarius, l. Régiségbuvár és Ószeres.

Antispastus, l. Rhythmus.

Antisthenes, a' cynicus sectának felállitója, szül. Athenében a' 89-ik olympiasban (424—421 K. e.), Gorgias Sophista oktatásai-

val élvén, rhetorságot üzött; de minekutána Socratest hallotta, lemondott az ékesszólásnak hiu czikornyájáról, hogy magát egészen a' philosophiának szentelje. Socrates leczkéjiből merité azon buzgólkodást az erény mellett, és azon kemény gyülölséget a' vétek ellen, melly az ő általa felállittatott oskolát megkülönbözteté. Ő az erényt az önkényes megtartózkodásban és külső dolgoktól függetlenségben helyheté 's megveté a' gazdagságot, méltóságokat, testi gyönyört, sőt még a' tudományokat és mesterségeket is, csak az egy philosophiát vévén ki. Az indulatok kiirtását sürgette, hogy a' lélek csendessége eléressék, 's valamint a' lelket, ugy a' testet is épen csak a' legkerülhetetlenebb szükségekre akará szoritani, a' honnan nem átallott köz helyen is, mint valamelly koldus, egy iszákkal hátán 's pálczával kezében megjelenni. Plato észre vevé ezen szembetünő magaviseletnek valóságos czélját. „Látom", ugy monda neki, „köntösöd lyukaiból kicsillámlani hiuságodat". Azonban e' magaviseletnek különössége sokakat utánazásra ingerle. Legjelesb tanitványa vala Diogenes, a' ki elméjének ereje és elevensége 's kifejezéseinek sajátsága által különbözteté meg magát; ellenben A. több méltóságot mutatott. E' mellett változhatatlanul követé a' virtust; 's mint mondják, ő meré először üldözőbe venni Socrates vádlójit 's ő vivé ki, hogy azoknak egyike számkivettessék, másika halállal büntettessék, de a' mit Barthélémy kétségbe hoz. Társalkodása kellemetes vala, és Xenophon „Vendégségében" dicsérettel emlittetik. Socrates halála után (Budai Esaiás szerént még életében) megtelepedett egy Cynosarges nevü athenei gymnasiumban, a' honnan vette, mint hiszik, az ő oskolája a' maga nevezetét. Erkölcsi mondásai esmeretesek. Sok munkáji egyetemben elvesztek, mert az ő neve alatt fenmaradt levelek hamisaknak tartatnak. Halála ideje nem tudatik. *A. B. S.*

Antithesis, ellentétel, beszédbeli figura, mellynél fogva valamelly gondolat egy ellenes előterjesztéssel való öszvekötés által szembetünőbbé tétetik. Ez a' figura éles elmét kiván, és sokszor nagy hathatóssága, csak hogy nem kell vele igen bőven élni, mert különben a' beszéd mesterkézetté válik. Szerencsés antithesis p. o. az, midőn Lessing egy könyvnek megitélésében igy szól: „Ez a' könyv sok jót és sok ujat foglal magában, csak az kár, hogy benne a' jó nem uj és az uj nem jó!" Az antithetont némellyek csupán a' contrastirozó előterjesztések öszvekötésében helyhetik. (L. Contrast.)

Antitrinitariusok. Igy neveztetnek mind azon tévelygők, kik a' Szent Háromságról szóló tudományt ugy, a' mint azt a' nicaeai és athanasiusi symbolum kifejezi, be nem veszik 's vagy a' Fiut és Szent Lelket az Atyánál alább valónak hiszik, vagy Krisztust csupán embernek 's a' Szent Lelket csupán az isteni erő megszemélyesitésének nézik. A' keresztény egyház régi idejében igen számosok voltak azon felekezetek, mellyek igy vélekedtek, különösen ide tartoznak az Arianusok, Sabellianusok, Pneumatomachusok. De az Antitrinitarius név csak a' 16-ik században lett szokássá, 's a' Socinianusokra vagy Unitariusokra, az Episcopiust követő Remonstransokra és sok egyes theologusokra ruháztatott, kik irásaikban az emlitett vélekedést nyilatkoztatták ki. Az Antitrinitariusokat, mint ollyakat, kik a' keresztény vallásnak egyik sarkalatos tudományát tagadják, sokan nem akarták Keresztényeknek esmerni 's keresztény országokban eltürni; Servetus Mihály, egy spanyol Protestans, ezen eretnekségért Calvin sürgetésére 1553 Genevában megégettetett, 's még az angol különben türelmes királyok is kemény rendeléseket adtak ellenek. Mind e' mellett is egy angol pap Lindsey Theophil 1774 Londonban és egy kereskedő Christie Skotországban Unitarius gyülekezeteket formáltak, mellyek az uralkodó egyháztól külön váltak. Az Unitariusokról különös czikkely alatt bővebben lesz szó. *K. J.*

Antoeci (általellenbenlakók). A' mathmat. geographiában két olly helyeztetésü emberek neve, kik a' földi aequatortól, innen 's tul (által-

ellenben) egyenlő távolságra, de egyszersmind ugyan azon fél déli kerek alatt laknak. Az általellenbenlakóknak egyetemben van delek és éjfelek, következésképen az órák számlálásában tökéletesen megegyeznek egymás közt; hanem ellenkező időkben érnek tavaszt, őszt, telet és nyarat; azaz, egyiknél tél van, midőn a' másiknál nyár 'sat. *Tittel.*

Antoinette (Lotharingi Maria Antonia Josepha Johanna), austriai főherczegasszony és Francziaország királynéja, szül. Bécsben Nov. 2. 1755, I. Ferencz császár és Maria Theresia leánya. Gondos nevelést vett és különbféle esmereteket szerzett. A' természet ritka kellemmel és szépséggel ruházá fel. Maria Theresiának egyik levelében az ő jövendőbeli férjéhez ez van a' többek között: „A' Kegyelmed hitvese, kedves dauphin, épen most válik el tőlem. Valamint nekem mindenkor gyönyörüségem volt, ugy Kegyelmedet is boldoggá fogja tenni. Arra neveltem őt, mert régen előre láttam (sok évek olta kedvencz ideája volt Choiseulnek és Kaunitznak Francziaországot 's Austriát familiai kötelek által öszvecsatolni), hogy ő a' Kegyelmed éltének pályatársa fogna lenni. Szeretetet oltottam bele házastársi tisztjei iránt, a' leggyengédebb ragaszkodást a' Kegyelmed személye iránt, 's a' legnagyobb figyelmet mind az iránt, valami Kegyelmedet boldoggá teheti és Kegyelmednek tetszhetik. Mindenek felett ajánltam neki az Isten iránt való alázatosságot, mivel meg vagyok győződve, hogy soha a' reánk bizott népek boldogságát nem eszközölhetjük, ha meg nem alázzuk magunkat az előtt, a' ki a' királyok királyi pálczájit eltöri és a' thronusokat szétzuzza, a' szerént, a' mint az ő tanácsában elvégeztetett". M. Ant. elutazása Bécsből szomorusággal töltė el a' fővárost; Strasburgba érkezése pedig 's Compiegneig, hol őt XV. Lajos és a' dauphin fogadák, 's onnan Versaillesig való utazása, hol Maj. 16. 1770 az egybekelés véghez ment, egy triumphhoz hasonlita. Megjegyzették későbben, hogy közvetetlenül az egybekelési cerimonia után egy rettentő vész, mellyhez hasonlót alig értek, egész Versaillest 's környékét rémülésbe hozá. Még több rossz jeleket képzeltek a' szorongó elmék, midőn azon innepiségkor, mellyet Paris városa Maj. 30. a' dauphin öszvekelésének innepére tartott, az okos rendelések fogyatkozásából a' *Rue royale*-ban a' tolongásban nagyszámu emberek szétnyomattak vagy eltapodtattak. Paris városának első repraesentansa, a' prévot des marchand, és a' politiahadnagy Sartines közt való etiquetti per vala oka e' szerencsétlenségnek. Amaz kivánta, hogy a' szokás szerént ezen napon ő vezéreljen minden politiai rendeléseket, 's tapasztalatlan és magában bizakodó lévén, elháritá Sartinesnek minden bele vegyülését, 's megesett a' szerencsétlenság, melly kiváltképen az uj házas párra a' legmélyebb benyomást tevé. 53 holt meg 's mintegy 300 nehezen megsebesittetett. Midőn M. Ant. XV. Lajos halala után királynévá lett, követé XII. Lajos példáját. Egy gárdatisztnek, ki azelőtt ő nála kedvetlenségbe esett 's most bucsut veve, megmondatá, hogy maradjon helyén 's feledje a' multat; a' királyné nem bosszulja meg a' dauphine neheztelését. Most is folytatá ő, kegyesség és adakozás által a' sziveket megnyerni; kivált az 1788-iki rettenetes télben a' leghathatósban gyámolitá a' szükölködőket. De ezen idő tájban magára ingerlé az udvari párt gyülölségét, melly mindent elkövete, hogy őt a' nemzet előtt utálatossá tegye. Vádoltatott futó irásokban, hogy egyre szövi a' fortélyokat, 's ha bár ezen vádak közül soha egy sem bizonyittatott is meg, mindaz által meg kell vallani, hogy az ifju tapasztalatlan királyné neminemüképen alkalmat nyujta azokra. A' phantasiának nagy ingerlékenysége gyakran a' könnyelmüségnek 's néha a' tettetésnek szinét adá neki; egy vele született nyugtalanság pedig állhatatlanságra, uj módikra 's a' mulatságok örökös váltogatására ragadá. Ez által nagy summák vonattak el hasznosb czéloktól. Még ártalmasabb vala reá nézve az, hogy tekintetét megkisebbité, elvonván magát a' szoros udvari szokástól. Az e' miatt tett ganácsokat igen érzéke-

nyen vevé; 's immost elhirészték ellenségei, hogy ő szivében austriai maradt 's született ellensége a' Franczióknak, kiknek boldogságát ő soha sem eszközölheti. Egy rend kivül való eset uj tárgyat ada rágalmakra, czégérre tévén a' királyné nevét egy gyalázatos processusban. Két drágakőáros kivánà egy szörnyü nagy áru nyakkötőnek kifizetését, melly a' királyné nevére vásároltatott. Azon nyomozásban, mellyet a' királyné világosan kivánt, megbizonyittatott, hogy azon vásárlást M. Ant. soha sem parancsolta; hanem egy ő hozzá hasonló termetü 's magatartásu dáma vala olly szemtelen vakmerő, hogy az ő képét viselje és éjfélkor a' versaillesi párkban egy cardinalisnak rendezvoust adjon. (L. La Motte és Rohan.) Mind a' mellett is elsüle az a' királyné ellenségeinek, hogy árnyat vessenek az ő magaviseletére. Midőn Calonne közre tevé, hogy a' status financziájában szembetünő fogyatkozás van, vakon a' királyné pazarlására hárità annak okát. Végre öszve kelle hini az ország rendjeit. A' királyné jelen vala az első ülésnek megnyitásakor; de azon pillantattól fogva vidámsága elenyészék. Majd olly esetek következének, mellyek bátorságát próbára tevék. Megjelent férjével azon vendégségnél, mellyet a' testőrök Versaillesban Oct. 1. a' lineatruppok tisztjeinek adtak, 's a' hol mindjárt, hogy az udvar eltávozott, a' nemzeti kokárda gyalázattal illettetett. Ez még inkább felingerlé a' parisi pórnépet a' királyné ellen. Őt tarták a' reactiv párt lelkének, melly akkor a' sereget Paris és a' nemzeti gyülés ellen öszvevoná. Oct. 5. Versaillesba robana a' parisi pórság; 6-án korán a palotába tört, megöle egynéhány testőrzőket 's a' legdühösb fenyegetéseket szórá a' királyné ellen. Éjtszaka egy papi ember ezt irá neki: „Tegyen intézeteket; holnap reggel 6 órakor meg akarják Kegyelmedet ölni!“ A' királyné megtartá nyugalmát és eltitkolá ez irást. A' dühösködők berohanának a' királyné szobájába, 's ő a' királyhoz futa. Hogy a' gyilkos scenák meggátoltassanak, megmutatá magát a' király és királyné két gyermekével együtt a' balkonon. Ez a' látat teve ugyan egy szempillantatnyi benyomást az ádázokra, de csak hamar e' kiáltás hangzott: „Nem a' gyermekek, csak a' királyné egyedül!“ Ez azonnal elviszi fiját 's leányát a' király karjai közé és visszatér a' balkonra. E' váratlan bátorság lecsilapitá a' csoportot, 's javaló kiáltás követé a' fenyegetéseket. Ugyan azon napon kénytelen vala M. Ant. a' Parisig való hat órányi uton a' legborzasztóbb néző játékot elviselni. Két gárdistának fejét vivék dsidákon hintója előtt, 's részeg furiák a' legrettenetesebb átkozódásokkal vették körül. Midőn a' törvényszéknek, melly a' vétkeseket megakará büntetni, kiküldöttjei megkérdék őt arról, a' mi történt vala, ezt felelé: „Soha sem leszek a' király valamelly jobbágyának vádolója“; az ismétlett megkérdeztetésre pedig ezt: „Mindent láttam, mindent hallottam 's mindent elfelejtettem.“ Parisba érkeztének első hónapjaiban 300,000 livr. fordita arra, hogy a' szegény embereknek a' kölcsönöző házba adott ruhájikat kiváltathassa; de jótétei nem szelidithették meg a' felmérgesült elméket. Midőn XVI. Lajos 1791 elszánà magát a' szökésre, követé férjét, ámbár előrelátá, hogy az nem fog elsülni. Midőn Varennesből a' Tuileriákba visszavitett, azt felelé a' commissariusoknak, kik az ő kinyilatkoztatását kivánák: „Mivel a' király gyermekeivel együtt elutazni kivánt, semmi a' világon meg nem gátolhatott volna engem, hogy őt ne kövessem. Eléggé megmutattam két év olta, hogy őt soha el nem hagyom.“ A' mi arra még inkább elhatározott, az az erős meggyőződés volt, hogy a' király soha sem akará Franczia-országot elhagyni; „ha ő azt kivánta volna, tehát én mindent elkövettem volna, hogy azt megakadályozhassam.“ Ezen ostrom után a' nyugalomnak egy pillantatja következett; azonban elérkezék az 1792-ki 20. Jun. és 10. Aug. Mindenre elkészülve mindent elkövetett a' királyné ezen napok utóbbikán, hogy férjét reávehesse, hogy fegyveres kézzel menjen a' halálnak ellenébe; vele együtt a' nemzeti gyülésbe vezettetvén, hallá a' király letétetését kimondatni, annak birájit kinevezetni, és követé őt

a' Templeba. Egy udvari asszonyának sem engedték meg, hogy őt kisérhesse. Itt lakék ő leányával 's Ersébettel az egyetlen egy fütheto szobában. Sürü vas rostélyok zárák el az ablakokat, mellyek csak egy bágyadt világosságot bocsátának be. Most mutatá ki M. Ant. characterének egész erejét. Szüntelen nyugodt az övéi közt, lemondást és a' sértésekkel 's szenvedésekkel nemgondolást csepegtete beléjek. Midőn XVI. Lajos megmondá neki, hogy ő halálra itéltetett, szerencsét kivána neki egy olly gyötrelmes élet végéhez 's azon hervadhatatlan jutalomhoz, melly azt meg fogja koronázni. Férje halála után csak gyászruhákat kére a' conventtől, mellyeket élete végéig viselt. Jul. 4. 1793 fijától elválasztatott. Érzé, hogy ezen elválás örökre van, mindazaltal állhatatos maradt. Aug. 5. éjtszaka a' conciergeriebe tétetett által. Egy setét és nedves szoba leve itt utolsó lakása. Oct. 3. rendelé a' convent hogy törvényszék elejébe állittassék. Azzal vádoltatott, hogy a' financziákat elpazarlotta, a' közönséges kincstárt kiüritette, abból a' császárnak summákat adott, a' külső ellenségekkel correspondeált és a' belső zenebonákat előmozditotta. De a' tanuk nagy száma mellett is, a' kiket kihallgattak, a' legkisebb bebizonyitást sem lehetett ellene tenni, és méltán mondá az ő védője Chaveau-Lagarde: „A' mi engem egyedül zavarba hoz, nem az, hogy feleleteket, hanem az, hogy csak egyetlen egy szines vádat is találok.“ Bailly, akkor parisi maire, a' ki tanunak felszólittatott, bátor vala a' királynét egyenesen oltalmába venni, és annak vérszomju vádlóját Fouquier-Tinviliet az ő nyilvános hamis vádjaiért keserü szemrehányásokkal illetni. Maga a' királyné minden kérdésekre erős lélekkel és meghatározottsággal felelt. Hebertnek azon gyalázatos vádjára, hogy a' maga tulajdon fiját elcsábitotta, ezt felelé a' legnagyobb kedvetlenséggel: „Egy illy vételeknek lehetséges volta iránt appellálok minden anyákra.“ Tökéletes eszmélettel hallá halálos itéletét, és midőn 18 órányi ülés után fogházába visszavitetett, csak hamar csendesen elaluvék. Másnap reggel 11 órakor felhága azon taligára, melly őt a' vesztő helyre vivé. Bár mennyire ingerlék is a' népet, hogy őt oda mentében sértegesse, mindazáltal mély csend uralkodék. Nem vala ő többé a' kellem 's szépség által elragadó királyné; a' bu szétdulá vonásait, 's a' nedves egészségtelen tömlöczben csaknem elveszté egyik szemét. Ugy látszék, hogy tekintete megrendité a' vad pórnépet. 12 óra tájon megérkezik a' nép XV. Lajos piaczán. M. Ant. egy hosszu tekintetet vete a' Tuileriákra, azután sebesen hága fel a' vesztő állásra. Midőn feljutott, térdre veté magát, és monda: „Isten! világositsd és illesd meg az én hóhérimat; éljetek boldogul, gyermekim, örökre, én a' ti atyátokhoz megyek!“ — Igy hala meg Oct. 16. 1793 Franczia-ország királynéja, csaknem egészen betöltvén 38-ik évét. L. „*Marie Antoinette à la conciergerie. Fragm. hist. publ. par le comte da Robiano*“ (Paris 1824), és „*Mém. sur la vie privée de Marie Antoinette, Reine de France etc.*“ *Mad. Campan* (az ő felolvasója) által, 5. kiadás, Paris 1823, 4 köt.

ANTONELLO (Messinai), l. OLAJFESTÉS.

ANTONIUS PIUS (Titus Aurelius Fulvius), Galliának Nemausus nevü városából származott és Roma mellett Lavinium-ban született 86-ik évb. K. u. Atyja Aurelius Fulvius consul volt és ő is 120. ezen méltóságra jutott. Egyike volt azon consularisoknak, kik között Hadrianus Italiának főtisztségeit felosztotta, azután mint helytartó (proconsul) Asiába ment és Romába visszatérte után Hadrianus birodalmát mind inkább 's inkább megnyerte. Feleségével Faustinával, Annius Verus leányával, kinek zabolátlan önviseletét a' vizsga szemek elől okos mérséklléssel igyekezett elrejteni, négy gyermeket nemzett, kik Faustinán, Marcus Aurelius feleségén, kivül mindnyájan elhaltak. Hadrianus őt 138 fijának fogadta, a' miért ő ismét L. Verust és M. Annius Verust (Marc. Aurel.) fogadta fijainak. Ezen évben jutott az uralkodásra és alatta a' birodalom csendes és virágzó volt. A' mértékletes életü, szükölködőkön segitő,

bölcseséget és erényt tisztelő fejedelem olly gondot viselt népére, mint tulajdon gyermekeire. Bölcs takarékossága által az adót megkisebbitette. A' Keresztények üldöztetését, mennyire lehetett, akadályoztatta. Gyakran emlegette Scipiónak szép mondását: „inkább akarok egy hazafit megtartani, mint ezer ellenséget megölni.“ Ezzel igazitotta vissza a' szükségtelen háborukra való késztetést, és kivévén Britanniában viselt hadat, hol a' birodalom határait tovább terjesztette 's uj fal épittetése által a' Pictusok és Skótusok beütéseitől megoltalmazta, egész uralkodását békében töltötte. Égések, vizáradások és földrengések pusztitották tartományait, de bőkezüsége megenyhitette a' szerencsétlenség következéseit. A' tanács Pius (gyermekien kegyes) melléknévvel tisztelte meg, mert Hadrianusnak, második atyjának, emlékezetét a' hálás fiu templomépitéssel becsülte. Megholt élet. 74-ik, uralk. 23 évéb. 168 K. u. Hamvait Adrianus sirboltjába takaritották el, tiszteletére a' tanács emlékoszlopot emelt, melly ma is fenáll *Colonna Antonina* nevezete alatt. Az egész birodalom gyászolta, századokig áldatott a' Numához méltán hasonlitott Antoniusnak neve, és következői, a' nép kedvét vadászván, nevével ékesség gyanánt éltek. *B. L.*

Antoninus philosophus (Annius Verus), másképen Marcus Aurelius és igy legesmeretesb, szül. 121-ikb. K. u., fogadott atyjának Antoninus Piusnak halála után 161 jutott a' kormányra. Az uralkodást önként megosztá Lucius Verussal, kit Caesarnak 's Augustusnak nevezett 's Lucilla leányával öszveházasitott. Plutarchus unokájától Sextustól, Athenei Herodes szónoktól és hires törvénytudó L. Volusius Mecianustól neveltetvén 's oktattatván, tudóssá lőn 's kivált a' Stoa philosophiájába szeretett. Mig hadvezérei Statius Priscus, Avidius Cassius, Marcius Verus és Fronto a' Parthusokat megverték, Örményországot, Babyloniát, Mediát elfoglalták 's Seleucia városát a' Tigris mellett feldulták, M. Aurelius Romára és a' Németekre forditá figyelmét. A' várost döghalál, éhség és vizár pusztitá, mellyek gyászos következését enyhiteni törekedett, ezek gyakor beütéseik által a' romai határt háborgatták, de visszaverettek. A' parthusi háboru végével mind a' két császár diadalmi pompát tartott és Parthicus nevet vett fel. Azonban keves idő mulva rettenetes döghalál ütött ki, mellyet a' keleti hadi sereg, merre csak ment, mindenütt elterjesztett. Ehhez járult földrengés, vizár és a' határos népek fellázadása Galliától kezdve szinte a' fekete tengerig. A' császárok Aquilejába mentek, hogy kikelettel a' Marcomannokat megtámadják. Ezek visszavonultak és békeségért könyörögtek; de szerencséjére M. Aurelius nem hitt nekik 's hadi seregeit öszvegyüjtve tartotta. Meg is jelentek azok ujolag és a' háboru nyolcz évig tartott változó szerencsével. Verus a' haboru második évében elholt, 174 az ellenség szinte Italiába nyomult, a' döghalál sok embert elragadott, és mivel a' kincstár ki volt üritve, palotájának drágaságait kénytelenittetett eladni a' császár, hogy a' háborut folytathassa. A' következő táborozásokban Roma győzött. Mikor 178 a' császár Esztergam mellett a' Quadokkal szemben állana, ezektől körülvétetvén, viz szüke miatt végveszélyben forgott; de egyszerre rémitő vihar támad, lankadt seregét zápor eső éleszti és ő győzedelmeskedik. Erre a' Marcomannok, Quadok és egyéb Németek békeségért esedeztek. Avidius Cassiusnak lázadása, ki Egyiptomot és a' taurini vidéket meghóditotta, elvoná győzedelmétől a' császárt; de minekelőtte Asiába érne, a' lázitót önpártosai meggyilkolták. M. Aurelius ezeknek megkegyelmezett. Romába diadalmi pompával ment és a' belső dolgokkal foglalatoskodott, mig a' Marcomannok uj megtámadásai ismét táborbá szálani nem kinszeritették. Több izben megverte őket; hanem Sirmiumban megbetegedvén, Aurelius Victor szerént Vindobonában elholt élet. 59. uralk. 19. évéb. Görögül irt elmélkedéseinek legjobb kiadása, mellyet Casaubonus (Lond. 1643), Morus (Lip. 1775) és Schulz (1802) szerzett. Marcus a'

romai legjobb császárok közé tartozik, ámbár philosophiája és természetes nagy lelkűsége meg nem tartóztathatá, hogy Galliában a' Keresztények üldöztetését ne parancsolja.

ANTONIUS (Marcus) triumvir, az ezen nevü szónoknak unokája, a' praetornak pedig Juliától, Caesar rokonjától, fija, született 68-ban K. e. Már ifjuságában nagyon hajlott a' feslettségre és szörnyü adósságot tett. Ékesenszólást és hadi tudományt tanulni Görögországba ment és onnan Gabinius consult követte a' syriai táborozásba. Mind itt, mind Egyiptomban, hol Ptolemaeus Auletest kir. székébe visszahelyeztetni segité, nagy bátorságot és szorgalmat mutatott. A' katonák, kik iránt igen bőkezü, engedékeny és barátságos volt, nagyon megszerették. Rómában összeszövetkezett Curióval és ezzel együtt gyámolá a' császár pártját. Augurrá és tribunussá lőn; de némelly javalatjai által olly gyülölséget gerjesztett maga ellen, hogy Curióval és Cassius Longinussal Caesar táborában kellett menedéket keresnie. Ezen lépés volt egyik szinlett oka a' polgári háborunak. Ennek kiütésekor (Pompejus ellen Caesar) Antonius Caesartól Italia fővezérének neveztetett; kinek ő később nagy sereget vitt segédül Epirusba. A' pharsalusi ütközetben Caesar hadjának balszárnyát vezette és mint lovasság vezére 's Italia helytartója tért vissza Romába. Feslettsége és hatalmaskodása által ugy lealacsonyitá magát, hogy hazajöttekor Caesar tőle nagyon idegenkednék. Ekkor tájban kelt házasságra Fulviával, Clodius özvegyével, ki rajta egy ideig határtalanul uralkodott. Hogy Caesar Hispaniából megfordult, rut hizelkedései által Antonius nála ujra beszinlette magát és 44-ikb. K. e. consultársa lett. Ekkor Pan Lupercus innepének alkalmával nyilván Caesar lábaihoz borult és kétszer ajánlá neki a' koronát, mellyet az a' nép örömkiáltásai közt tolt el magától. Keves idő mulva megöletett Caesar, és Antoniust is azon sors éri, ha Brutus, ki őt a' köztársaság részére reménylette hódithatni, mellette ne szóljon. Antonius látván, hogy Caesar meggyilkolása nem nyer helybenhagyást, halotti beszédet tart hidegült tetemei felett, véres köntösét a' nép elejébe terjeszti 's azt dühre és bosszura gyujtja. A' gyilkosoknak futni kellett és Antonius egy ideig határtalan hatalommal uralkodott. Minekutána Caesar örökösével, az uralkodni vágyó és ravaszságból a' tanács pártjára állott ifju Octavianussal több izben ellenkezett és összevékült volna, innenső Galliába, mellynek helytartójává lőn, indult hadi sereggel, hol Decimus Brutus vitézül oltalmazta, Mutinát ostrom alá vette. Cicero ez alatt tartotta ellene hires beszédjeit 's a' tanácsot arra birta, hogy Antoniust nyilván haza ellenségének kiáltsa és a' consulok Hirtius és Pansa követve Octavianustól ellene táborba száljanak. A' háboru változó szerencsével kezdődött; hanem a' mutinai ütközet olly szerencsétlenül ütött ki Antonius részére, hogy az Alpesek közt tovább nem tartózkodhatnék; azonban Roma is elveszté mind a' két vitéz consulát, és igy seregeinek vezérlése Octavianusra szállott. Megmaradt seregével sok baj és nyomoruság közt altvergődött Antonius az Alpeseken, és gyászba öltözve ment a' Galliában vezérkedő Lepidusnak táborába, kinek erejét csak hamar részére hóditá, ugy hogy ez kinszeritené vezérét Antoniussal összeszövetkezni, sőt helyét is neki általadni. Plancus és Pollio is pártjára állottak seregeikkel, és igy a' kevessel ezelőtt Italiát mint szökevény elhagyta Antonius 23 legióval és 10,000 lovassal tért oda vissza. Octavianus, ki eddig magát a' tanács pártosának és a' szabadság védőjének szinlette, letette álarczát, Antoniusnak és Lepidusnak elejekbe ment és velek a' Reno kisded szigetén nem messze Bolognától (mások szerént Panaro szigetén Modena mellett) találkozott, hol a' romai világot magok közt feloszták. Itt határozták el kölcsönös ellenségeik számkivetését, még önpártosaikat is feláldozván egymásnak. Ezután Romába mentek, és velek öldöklés és rablás áradt egész Italiára. Cicerónak fejét és jobbját Antonius azon szónoki székre tette, hol annak ékesen

szoló nyelve olly sokszor győzött. 300 tanácsos és 2000 lovag veszett el ezen öldöklésben. Minekutána a' háborura megkivánt költséget, 200 mill. sestertiust (12,500,000 for.), beszerezték és tisztviselőket több évekre neveztek volna, Antonius és Octavianus (44-ik évben K. e.) Macedoniába mentek, hol ellenjeiknek Brutusnak és Cassiusnak egyesült seregei roppant táborrá nevekedtek. Philippi mellett Antonius vezérkedett Cassius ellen, a' véres ütközet szerencsétlen lőn az utolsóra nézve, 's azért rabszolgája által magát megölette. A' második csatában hasonlóan főkép Antonius kinszerité Brutust ugyan ezen kétségbeeső eltökélésre; hanem holt teste meglátására mélyen megilletődék, azt köpönyegével befedé és tisztesen eltemetteté. Antonius, ezután Görögországba ment, Athenében a' nyilván. oskolát meglátogatta és ezen még elhanyatlásában is fényes város iránt tiszteletét kimutatá. Innen Asiába ment, Ciliciában parancsolá Cleopatrának, Egyiptom királynéjának, hogy a' triumviroknak nem tetsző önviseletéért mentse magát. Megjelent a' királyné személyesen, és ritka szépsége, kecses társalkodása 's éles esze által örökre megbájolta. Antonius követte a' kecses asszonyt Alexandriába, hol a' szakadatlan mulatságok közt nem elébb gondolkodott ismét a' világ dolgairól, mint midőn Italiában felesége és Octavianus közt kitört ellenségeskedések hire mámorából felriasztá. A' rövid háboru még Antoniusnak Italiába érkezte előtt szerencsésen végződött Octavianus részére. Fulvia halála megkönnyebbité öszvebékéléseket 's Antoniusnak Octaviával, Octaviánus hugával, lett öszvekelése megerősité azt. A' romai birodalom két ura uj osztályt tőn. Antoniusé lett napkelet, Octavianusé napnyugot, a' gyáva Lepidusnak látszólag Afrikát adták. Sextus Pompejussal, ki a' földközi tengeren parancsolt, egyezséget kötöttek. Antonius ezzel Athenébe ment, a' Parthusok ellen szerencsétlenül csatázott, és visszatért Italiába. Octavia közbenjárása látszólag tökéletes egyetértést szerzett a' két triumvir között, hanem Antonius Asiába visszamente után legszemtelenebb életet élt, tartományokat 's egész birodalmakat pazarlott Cleopatrára és legszembetünőbb igazságtalanságokat követett el. A' Parthusokkal volt második gyalázatos háboruja után Artavasdest, az Örmények királyát, kit hitszegésről vádolt, árulás által elfogta és diadalmi pompával Alexandriába hurczoltá. Octavianus nem mulasztá el, Antonius önviseletére hivatkozva, ellene a' Romaiak békétlenkedését feltüzelni. A' vetélkedők közt elmulhatatlan lőn a' háboru és mind ketten készültek. Antonius a' folyvást tartó inneplések közt elmulasztá legfontosb dolgait, 's Samos szigetét, hol a' seregeit öszvegyüjté, muzsikusokkal, szemfényvesztőkkel és tobzódókkal eltölté. Octaviától nyilván elvált. Ezen tettét köz olcsárlás követte, mivel Octavia nemes lelke esmeretes volt, Cleopatra büszkesége pedig általjában gyülöltetett. Végre Roma hadat izent Egyiptom királynéjának és Antonius mind consulságától, mind helytartóságától megfosztá. Mindenik fél gyüjté hadjait, és Antonius az Actium mellett esett tengeri ütközetben 31-ikb. K. e. elveszté a' világ uraságát. Gyalázatosan repült futó Cleopatrája után, elhagyván a' szárazon reá hijába várakozó derék seregét, honnan a' győzőnek ez is meghódolt. Erre Antonius Lybiába végreményéhez, ott hátrahagyott seregéhez, ment; de látván ezt is Octavianus pártjára általlani, annyira elszomorodott, hogy alig tudták az öngyilkosságtól megóni. Visszatérvén Egyiptomba, elvonva élt, mig Cleopatra elébbi életmódjára visszavezetheté. Mulatságaikat Octavianus elérkezte szakasztá félbe, ki minden hódolási javalatot megvetvén, Alexandriához nyomult. Ekkor ugy látszott feléledt Antonius elébbi bátorsága, lovasságával kicsapott 's az ellenséget megnyomta; de később az egyiptomi hajósseregtől 's önhadjától elhagyatván, sőt Cleopatrától is magát elárultatva vélvén, ismét elcsüggedett. Nagy tüzzel rohant a' királyné palotájába magát megbosszulni; de ez futott előle 's halálának elterjesztett álhire által megcsalta. Eltökélvén

magában hasonlóan meghalni, ön fegyverébe rohant 30-ikb. K. e. Plutarchus azt mondja: Antonius kéré Eros nevü szolgáját, ölje me; ez tette magát, mintha engedelmeskedni akarna, kiváná urától, hogy képét forditsa el, és magát áltdöfvén, lábához rogyott, mire Antonius a' hüség ezen hősi példáján megindulván, ugyan azon fegyverbe dölt. Cleopatrának életben létét megtudván, hozzá viteté magát, hogy karjai közt mulhasson ki. *B. L.*

Antonomasia, beszédbeli tropus, mellynél fogva a' tulajdon nevek helyett valamelly jegyző tulajdonságot (mint Aphrodite fija Amor helyett) tesznek, vagy valamelly tulajdon nevet nemi megfogás helyett, p. o. valóságos Cicero, e' helyett: orator.

Antraigues, (Launay Emmanuel Lajos Henrik, gróf). Ez a' revolutio folytában hiressé lett statusember született Vivaraisben. Udvari tanitója, a' hires abbé Maury, korán kiképzé az ő pompás és elragadó, de nem annyira nyomos ékesszólásbeli idomjait. Talentumait legelőször ama' hires munkában használá: „*Mémoire sur les Etatsgéneraux, leur droits et la manière de les convoquer*“ (1788), mellyben a' legzabolátlanabb szabadságérzet, minden monarchai statusok tökéletes kárhoztatásáig és a' felzendülés igazolásáig, olly hathatósan ki vala fejezve, hogy az elmék akkori pesgése mellett ez a' munka felülható javalást nyert, és méltán tekintethetik egynek a' legelső szikrák közül, mellyek a' franczia revolutiót lángra lobbanták. De midőn 1789 a' generalis statusok deputatusává neveztetett vala, védé az örökös nemesség jusait, azok között volt, kik a' 3 status javalott egyesitésének a' legkeményebben ellene szegezék magokat, és egy az emberi vagy inkább polgári jusokat megállapitó constitutióra voxolt, azonban a' mellett ugy adá ki a' király Veto-ját, mint a' monarchiának elmellőzhetetlen támaszát. 1790 elhagyá a' gyülést, bizonyos feltételekkel adá be polgári esküjét, bevádoltatott mint zenebonáskodó, nyilván védelmezé magát, 's azután Petersburgba és Bécsbe méne, folyvást diplomaticai bizottságokkal és ügyekkel foglalatoskodva. Immost a' legbuzgóbb védője leve a' monarchiának és a' Bourbonoknak. 1798 Oroszországból Olaszországba küldetvén, Majlandban Bonaparte parancsára elfogatott; hitvese, a' hires opera énekesné St. Huberti, módot szerze neki az elszökésre. Ő visszatére Bécsbe, azután pedig Oroszországba, hol őt I. Sándor 1803 statustanácsossá tevé és diplomaticai foglalatosságokban Dresdába küldé. Itt ira ő egy nevezetes munkát Bonaparte ellen: „*Fragment du 18-me livre de Polybe, trouvé sur le mont Athos.*“ Oroszországba visszatérvén, módot lelt abban, hogy a' tilsiti békének titkos czikkelyeit kitanulja, azzal Angliába méne és közlé azt a' ministeriummal, melly által olly nagy befolyást nyere, hogy Canning a' franczia dolgokban semmit sem tett az ő tanácsa nélkül. Fentartá ő a' maga diplomaticai öszveköttetéseit, kivált Franciaországban, és közönségesen egynek tartatott a' legnagyobb politicusok közül. Minden ragaszkodásai és sok faradozásai mellett is a' Bourbonok iránt nem sült el neki, hogy XVIII Lajos bizodalmát egészen megnyerhesse. 1812 megöletett hitvesével együtt egy London mellett lévő faluban a' maga olasz inasa Lorenzo által, ki mindjart a' tett után magát agyon lövé. *A. B. S.*

Antwerpen (Antorf, Anvers, Antverpia), nagy és jól épült fővárosa egy német-alföldi provinciának, melly 1814 az elébbeni Antwerpen marquiságból és Mecheln uradalomból, mellyek franczia felsőség alatt a' két Nethen departamentumot tették, alkottatott, 48 nsz. mf. fekszik 's 330,000 lakost foglal magában. A' város a' Schelde mellett van, mellyen 8 főcsatornánál és a' Francziák által csináltatott 3 viztartónál fogva a' legnagyobb hajók is könnyen hozzá evezhetnek a' város kővel kirakott partjához; igen jól meg van erősitve, 's egy fellegvára és 10,000-nél több háza van, mellyek közt megnézést érdemel: a' pompás váltótár, melly egész Europában legrégibb, a' tanácsház, a' fő-

templom, mellynek boltozatját 125 oszlop tartja, Európában legmagasabb, azaz, 444 láb. tornyával, 's a' mellyben nyugosznak Rubens (a' kinek familiája Antverpiából származott) tetemei, továbbá az Ostrelins (a' Hansa városok hajdani portéka lerakó helye) roppant háza, 'sat. Lakosainak száma 65,000; püspök lakja. Van benne a' tudományoknak egy academiája, egy festő- és képfaragóacademia, egy orvosi-, seborvosi oskola 's egy tengeri fegyvertár. Csipke-, czukor-, plajbász-, krótomfesték-, pamut-, csipkeczérnafábrikáji igen virágoznak, 's az antverpiai varró selyem, fekete selyem materiák és könyvnyomtatáshoz való festék mindenütt hiresek. Kereskedése, minekutána a' Schelde itt ismét felnyittatott, mindég nevekedik, 's 1823-ban 788 hajó, mellyek közt 353 külföldi volt, evezett be; vevőkeritője is a' városnak már ismét 100 van. A' Német-Alföldieknek a' Spanyolokkal való háboruja előtt nevezetesebb kereskedőváros volt Amsterdamnál, melly nagyságát Antwerpen (a' 16-ik száz.) elaljasodásának köszönheti. Akkor a' Scheldét minden nemzetek meglátogatták hajójikkal, annyira hogy egyszerre 2500 hajó is volt a' kikötőben, és gyakran több hetekig kellett a' kereskedőknek várakozniok, mig kirakodhattak. Antwerpenben, mellyet akkor 200,000 laktak, a' Hansának roppant portéka lerakó helyei voltak. A' város ezen virágzó állapotján legelső csapást a' parmai herczeg, spanyol fővezér, ostromlása ejtette, midőn pedig a' westfaliai békeségben a' Schelde reá nézve tökéletesen elzáratott, hajdani fénye egészen elenyészett. II. Jósef feltétele, hogy a' Scheldének ezen elzáratását megsemmisitse, nem sült el, és csak a' Francziák hajtották azt végre, midőn az austriai Belgiumot vagy Német-Alföldet elfoglalták. A' Schelde ugyan is szabaddá tétetett és a' kereskedés hirtelen felemelkedett volna, ha Napoleon Antwerpent kereskedővárossá, nem pedig csatamezővé tette 'volna. 1814 a' város az Angoloktól és Szászoktól Graham alatt bekerittetett 's Carnottól védelmeztetett, a' ki azt a' Maj. 5. kötött fegyvernyugvás pontjai szerént az ostromlóknak általadta. Benne születtek van Dyck, a' két Teniers, Seyher, Crayer, Floris és Brill hires festők. *L—ú.*

Anupis, az egyiptomi főistenségek egyike. Elejénte kutya, később kutyafejü ember képében tiszteltetett, 's onnan vette Cynocephalus nevét. A' mythus szerént Osiris, Isissel vélvén lenni, Nephthyssel nemzette. Midőn ezt a' lotuskoszorurol, mellyet Osiris Nephthysnél hagyott vala, megtudta Isis, keresni ment az anyja által Typhontól való félelemből kitett gyermeket, kutyák segitségével reá is akadt, 's hiv őrt és kisérőt nevelt belőle magának. A. az isteneket őrzé, mint a' kutya az embereket. Igy Plutarchus. Diodorus szerént A. és Macedon Osiris atyjok kisérőji valának. A. sisakja kutyabőrrel vala bevonva, azért tiszteltették kutya képében. — Az Egyiptomiak theologiája szerént A. a' 8 elsőrangu istenek hetedike volt, 's egyértelmü lévén Piernies-sel (Mercurius planeta köz nevével) Mercuriust jelentette. Mint Mercurius egy nappali órának uralkodó planetája 's a' bölcseség geniusa is volt. Eredeti képe az egyiptomi állatimádásból vette kezdetét; itt a' vadászat védszelleme volt, később Zoega szerént védszellem általjában 's az istenek őre lett. A' Görögök Hermesekben lelték fel A.t, 's ugy olvadt ezzel egybe.

Anville (Jean Baptiste Bourguignon d'), a' királyné első geographusa, a' felülirások 's szép mivészségek academiájának pensionáriusa 'sat. született 1697 Parisban. Egy földabrosz, melly történetből 12 évi gyermekkorában kezeibe jutott, felébreszté az ő geographiára való hajlandóságát. Elkezdé azon tartományokat és tájékok t, mellyekről a' romai történetirók emlékeznek, rajzolni, és minden igyekezeteit a' geographiára irányzá. A' régieket csak azon szándékkal olvasá, hogy kikozhassa azon városok helyezetét, mellyekről azok szólanak, és meghatározhassa azon széles birodalmak határait, mellyeknek vonásait a'

történetirásban feltaláljuk. Igy korán szélesen kiterjedő esmereteket szerzett magának a' geographiában; ezek által csak hamar esmeretessé lett a' legnevezetesebb tudósok előtt, és 22 évü korában kir. geographussá tétetett. Ekkor kezdé esmereteinek massáját megállapitani és rendbe szedni, és ez által szerzé meg magának azt a' finom tactust, melly valami ösztönhöz hasonlit, de d' Anvillenél az éles elméjü és minden környülmények tekintetbe vételével tett öszvehasonlitások szüleménye vala. Az ő éles látása csaknem mindenütt fellelé a' valóságot. Azért mint criticust egy a' legelső helyek közül illeti őt, 's annál méltábban, mivel az ő véleményeinek 's gyanitásinak nagyobb része a' későbbi nyomozások által pontosan bebizonyodott. Öszvesen 211 abroszt és plánumot 's 78 értekezést adott ki. Mindenek felett említést érdemel a' régi Egyiptom földabrosza. Az ő „*Orbis veteribus notus*“, és „*Orbis romanus*“ czimü munkájinak mindenek kezén szükség forogni, kik a' régi történetirást olvassák, valamint az ő Galliát, Italiát 's Görögországot ábrázoló mappájinak is. Hasonlót kell mondanunk ugyan ezen tartományok középkori mappájiról is. Az ujabb időkorra való mappáji is szolgáltatják mind azt, valamit az akkor meglévő segédeszközök engedtenek. Ő maga egyszerü és szerény volt, ámbár a' gáncsolás iránt egy kicsit kelleténél érzékenyebb. Testének természetes gyengesége nem gátlá őt, hogy naponként 15 órát dolgozzon. Két évvel halála előtt meghódolának szellemi tehetségei a' vénségnek, 's igy hala meg 1782. Drága mappagyüjteményét az országló szék vásárlotta meg 1779.

Anyafiak, vagy anyarokonok (cognati) azok, a' kik valakinek anyja után vérei. A' magyar törvényben az I-sö rész 116, 117, 118 és 120. szerént azon rokonok is anyafiaknak tartatnak, a' kik ugyan azon egy nemzetségből, de leányágon, származnak. *Th.*

Anyajelek. Ha a' most születtek a' szinnek bizonyos különösségeit, foltokat a' bőrön 'sat. hoznak magokkal a' világra, anyajeleknek szokták azokat nevezni. A' dologért magáért a' tapasztalás szól, 's a' köz nép azt annak tulajdonitja, hogy az anya valamelly dolgot megcsudált. Ha a' gyermek setét-veres foltot hoz magával, akkor azt mondják, hogy az anyát terhességében ott, hol a' folt a' gyermeken van, cseresnye érte. Megmutatásul még Jakob mesterségére is utalnak, tarka bárányt hozhatni elő. A' philosophusok azon voltak, hogy nem csak az anyajeleket, hanem más különösségeket is, mint a' tagok csonkaságát, alakját, többségét vagy kevesebbségét 'sat., az anya képzelő erejének és igy lelkének a' gyermekre való befolyásából magyarázzák. De helyes és pontos felbontszolások tanitják, hogy az anyából egy ideg sem megy a' gyermekbe, a' mi pedig megkivántatnék, ha az anya lelkének a' gyermek formálására befolyásának kellene lennie? Sőt inkább pontos figyeletek tanitották, hogy a' gyermeknek különösségei és formátlanságai, mellyeket valamelly képzeleti idea következésének tartanak, természetes munkálatjai a' gyermek testében és helyezetében lévő olly állapotoknak, mellyek részént a' képzeleti ideára való külső alkalomadás előtt már megvoltak, részént még azoknak hypothesise szerént is, kik az anyai képzelő erőnek ezen munkálatjait veszik fel, az által elő nem állhattak. Láthatni is illyen különösségeket az anyáknak minden megelőző képzelődések nélkül, nem különben a' plánták országában való születéseknél is, hol semmi lélek, ennél fogva semmi képzelő erő sem vehet részt a' formálásban. Minden illyes dolgok következésképp semmi nem egyebek mint az életmives életben, de nem az anya lelkében, megelőzőleg előállott rendetlenség következései. *A. B. P.*

Anyakönyv, l. Matricula.

Anyaszentegyház, l. Szentegyház.

Ányos Pál, kitünőbb magyar elegiaköltő, Esztergári. Veszprém mellől. Nemes szüléktől lett Decemberb. 1756. Komáromból nagy-

anyjától Győrre vivék oskolába, majd Pápára. Már 16-ik esztendejében tanács e vagy tetsző hajlandóság Sz. Pal remete szerzetébe lépteté, 17-ikben szorosabban kötelezé magát, 's Nagy-Szombatba küldék tovább tanulni, 20-ikában philosophia doctora. A' heves, érzékeny 's nagy hazafiui indulatu ifjut egyéb tanulásai közben Bessenyei Györgynek 1772, Báróczinak 1774 magyarul megszólalt munkáji 's főkép Barcsainak forró honisággal irt versei kapták meg, 's egy teremteni vágyó ihlet járta el költőinek fakadt keblét. Megkezdett Ovidiusa, kiből Penelopét fordità, 's Virgiliusa, Horatiusa 's még Lucanusa mellől is elinté a' serdülendő nyelv árva Musája 's nem csak utánazó szellem terülvén reá, melly az uj időben a' deákoskodó versirókat csiklandá a' nagy példányok után, hanem önerejüség lobogtatván, tulajdon nyelvét ragadtatta meg vele nemzeti büszkesége. Kitetsző ez a' honi magas akarat tüze el- elkeseredésében. A' mit illy természeti buzdulat az ifju Paulinusnak versekbe sugdosa, bizodalommal küldé Barcsainak, mint érzett lelki rokonjának. 'S a' jó nevelésü Barcsai szivesen fogada, vezetve buzditá a' tapadó ifju költőt, esmeretségbe hozta különösen a' philosophiai lélekkel verselgetett báró Orczi Lőrinczczel, Báróczival, Bessenyeivel, a' mi a' nemzet kivirradásán setét borongót mind inkább közelitette isteneihez, mert nyájas intésre könnyebben fejledezik a' rejtező tartalom, ámbár erős geniet akarmelly pedant critica sem ijeszt el. Repül az arany sas keresztül zivataron is, de szebben fényledeznek tollai viditó nap sugárain. Ányost barátság is élesztè már 's neki annak támogatásaira, mint igen érzékenyen születettnek, nagy lelki szüksége volt. Budára jő 1777 Nagy-Szombatból az universitas, ő vele, 's theologiáját itt tanulja 5 esztendeig. Itt, ugy látszik, kényére élt, könnyü vérü, hamar nyiló természete mindenütt hirtelen talált örömet, 's világ előtt is megfordulhatása eleven lelkét jótévő mozgásban tartotta. Barcsaihoz, az ő szeretettjéhez, 10 költői levelet irt innen; Bessenyeihez, kinek Catholicussá változásán nagyon tudott örülni, ötöt, Báróczi-, Kreskai-, Mészáros-, Kónyihoz többet kevesebbet. Virág Benedek társát, barátját innen ébreszté. Itt irta több más versét is ezen 5 esztendő alatt, talán itt forditotta 2 darabját is németből, azon nyelvet e' német városban jobban gyakorolván. Ez költői kifejlése. Mint embert közép idomu testtel, magas termettel, szőkére hajló hajjal és szakállal, tüzben forgó 's borulo-viduló szemmel, könnyen felpattanva, hirtelen lecsendesedhetve, dicsőség vágyában, egyenes lelküséggel, néha hig ésszel elegy mélázással láták, hallák járni, cselekedni, szolani társai. Majd Budáról 25 esztendős korában a' Nyitra vármegyében feküdt Elefanti klastromban, Novemb. 1781. Egyedül már itt a' meleg vágyakodó cellája falai közt, nem többé körülötte tanulótársai 's a' két város népe. Elefánti magánosságomból, remeteségemből, igy ir már Mészáros-, Barcsai-, 's báró Orczihoz. Elkülönözve tücskökkel szerzé mulatságát. Kis házikót csinált kártyapapirosból, rá egy lyukat, hitta tücskeit, jöttek ki 's falevelet adogata enniek. 'S a' sokat ülőt, a' csak setét falakat látót és csak rengetegbe nézőt lassu busongás komoritja el. Most érzé, hogy a' szerzetbeli élet nem az ő meleg véralkatjának való. Melancholiába esik. És csak esztendő alatt lankada már igy el a' repkény elme, az epedő szerelmes szív. Világba inkább megint vele, Székes-Fejérvárra' az első grammatica tanitására küldik. De a' szétereszkedett idegeken az ottani még akkor sárvizes gőzü levegő miatt hamar nyavalya foganszott meg, 's Ányos Sept. 5. 1784-ben 28-ik eszt. Veszprémben kimult. Vége tovább haladásának poësisében. Temetve ott a' Franciscanusoknál. Költői lelke alkotott még aranyeres és más betegségében is; a' „Kalapos királyt" fektében, hasára tett papirosra irta. Élete 's munkáji szép kiadását Bacsányi Jánosnak köszönjük, I. Magyar Minerva, I. köt. Bécsb. 1798. Azok elegiak, költői levelek, allegoriák, énekek 's egy oktató versezete: „Az isteni gondviselés." Mindeniken e-

legiai szín. Mély érzés, bőképü phantasia, régi hazai szokáshoz ragaszkodás, vágy a' nemzeti fenmaradásért, férjfias erő minemüségek. És minden darabja csak könnyen odavetettnek látszik. Mind ez megmozgatta az olvasóságot, 's ezen énekeinek: Szomoru csillagzat, — Im koporsód ajtajánál, 's Esdeklése dallását máig is hallani. Ki hathatott reá? Deák költők nem, azokban nincs az ő meleg érzelmessége, ámbár kitünő velek társalkodása, mert igen is bőven festegeté hasonlitásokul mythologiájokat. Romeo és Julia rázta meg Weisse forditása szerént. De Shakspearet közelebb nem esmerte. Ányosban az a' meleg gyulongás, ömledő áltengedés, valami szebb után esdeklő keresés, hirtelen boru, hirtelen derü öntulajdon, eredeti szellem. Ez a' férjfiui csendre, melly subjectivitását magasabból kormányzotta volna, nem érhetett költőnk még mind a' maga telje nem esmerésében élt, szép önmegfelejtkezéssel nyujt Barcsainak, sőt (mint költőt nézve a' száraz) Bessenyeinek koszorut, tulajdon versei próbák előtte, 's Kónyiékhoz is melly hiven tapad. Igazi mély vonásai a' gazdag genienek, az igen jószivü embernek, ki mindég akkor ébred fel a' maga tökélyét látni, midőn már rég kedvesen hirdetik mások. Belőle kiégni tolakodott tüze 's képzelésének heve a' szokott nyelven, ugy látszik theoria nélkül, tétetett vele változtatást, 's igy néhol szerencsésen üte ki, másutt nem követendő. Jól eső uj fordulatok: A' hajók csendesen usszák utjaikat, Te kis ifjuságnak heversz kebelében. És mind a' kettőre példa: Aggott Orczit látom mint a' sast ifjudni, Sebes szárnyaitól felhőket hasadni; — Szerencsés jövendő! tudom feltalálod, Midőn Troja *helyét ekéddel sétálod.* Érettebb korában, hihető, csinos tactusa itt ott egyengetett volna nyelvén, rhythmusán, mint p. o. ezt:

„Te pedig, Barátom, ki Buda hegyéről
Olly szépen Kartigam irtál esetéről,
Méltán dicsekedhetsz tollad erejéről,
Mert borostyánt kaptál nemzeted szivéről.“

könnyen megjobbitotta volna igy: Kartigamnak irtál szépen esetéről, Méltán dicsekhetel tollad ere*jéről* (vel). Gondolatjait is tömöttebben szötte volna öszve, hol most terjengve állnak, 's mivel a' négyes rimü Zrinyiversnem ugyanazonság nélkül csak a' legnagyobb gond után lehet elfogadható, a' mint szerencsésen is betöltötte mind uj képpel, gondolattal néhányait, valamint ezt tenni ujonnan Vörösmarty is tudta. De ollyan 's egyéb elresteltséget, hijányt nem szükség lenéznünk ma fenhadarázással. Tisztelettel sirjaikhoz kezdőjinknek. Elbusult neki szánással szólongottak fel nemzetünknek bizony még éjében magast akart büszke lelkei 's áldozának szinte csak azt hivén, hogy Sz. Jánosok maradnak a' pusztában. A' tőlök reánk még parlagon maradton mi jelenjünk meg szebb öngyümölcseinkkel. Jól itél Ányosról Kölcsei az Élet és Literatura 1-ő részében, az 57. lap. 1826. *Döbrentei Gábor.*

Aorta, l. Erek.

Apácza, l. Klastrom.

Apáczai csere János, egy Erdély egykori legjelesebb tudósai közül. Tannlásait Kolosváratt 's Gyulafejérváratt végezvén, Hollandia főoskolájiba ment, hol minden napkeleti nyelvekkel megesmerkedett, azt tartván, hogy azok minden bölcseség forrásai. Sok esmeretei 's nagy tudománya olly hirt szerzettek nekie, hogy doctorrá lévén a' theologiában, Ultrajectumba ezen tudomány tanitójának meghivatnék. De ezt a' becsülettel teljes ajánlást bizonyos okok miatt el nem fogadta. Megesmerkedett az orvosi tudománnyal is, 's minden koru orvosok irásait öszvehányta, vetette. Haza jövén, először Gyulafejérváratt, azután Kolosváratt theologiát, philosophiát, mathesist, törvénytudományt tanitott olly hirrel és előmenetellel, hogy hazájában a' tudományok visszállitójának tartatnék. Maradandó érdemet szerzett magának, magyar logicáján kivül (Gyulafejérváratt 1656, 8), különösen magyar encyclopaediája

által (Magyar nyelvű opaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendben való foglalása, Ultrajectumban 1650), mellyben a' többek közt az orvosi tudományt első adta magyar nyelven egész kiterjedésben. Hasznos igyekezeteiben a' kora halál megakadályoztatá. Megholt tüdővészelyben 1659. *A. Balogh Pál.*

APAFI MIHÁLY I., Erdély fejedelme 1661—1690. Miután a Kemény János (l. BARCSAI) kitakarodott volna Erdélyből a' Törökök elől: ezek üzőbe vették őt ugyan, de el nem érhették. Visszatérvén tehát Ali basa Erdélybe, és Barcsai megöletése értésére esvén, a' nála megjelent szász követektől tudakozá, ki volna fejedelemségre való ember. Ezek Apafi Mihályt emlegeték, a' ki a' tatár fogságból kevessel azelőtt szabadult volt ki. Megjelentek tehát nála Ebesfalván Ali emberei azzal a' parancsolattal, hogy őket azonnal kövesse a' basa táborába. Váratlan vala a' dolog Apafinak, és nem tudá azt mire vélni; azért nagy megháborodással követé Ali embereit, annyival inkább, minthogy felesége épen akkor szülését várá. Alig ért vala ki az ebesfalvi határból, a' midőn egy embere utána nyargalván, azt a' hirt hozta neki, hogy fija született. Ezt kisérőji szerencsejelnek állitván, vidámságra 's jó reményre biztaták. A' török táborban nagy tisztességgel fogadtatott, 's a' számára rendelt sátorhoz janicsár őrök álittattak. Az alatt I. Leopold császár parancsolatjára Montecuculi bement Erdélybe Kemény Jánossal együtt; de kicsinyelvén egyesült erejeket a' Törökéhez képest, visszafordult, csak Kolosvárat hagyván őrizetet. Annyi következése volt bemenetelének, hogy Ali basa tüstént fejedelemmé választatta, 's a' sultan nevében a' fejedelmi méltóság jeleivel felruházta Apafi Mihályt Sept. 14. 1661; a' mi különben aligha megesett volna. A' Törökök eltávozása után 1662 elején beütött Kemény János Erdélybe, 's Apafit Segesvárba szoritotta; védelmére Ali basa Kutsuk basát küldötte 2000 válogatott lovassal. Ez hirtelen Segesvár alatt teremvén és Kemény észrevételét elkerülvén, bement a' várba; másnap onnan az őrizettel együtt kiütött Kemény nagy-szőlősi táborára; melly viadalban Kemény János megfutamtatott, futtában pedig lováról leesvén, agyon tiportatott Jan. 23. 1662. Kiütvén 1663 I. Leopold és a' fényes kapu között a' háboru, a' nagyvezérnek Kiuperli Achmetnek parancsolatja szerént megjelent Apafi Mihály is Magyarországon hadjaival, 's a' vármegyéket felszólitotta, hogy török oltalom alá adnák magokat; de már 1664 Széki Teleki Mihály javalására levelezésbe bocsátkozott a' császárral 's igérte, hogy hadjait valami szin alatt otthon fogja tartani, csak hogy a' császár vallásbeli szabadságot engedjen a' Magyarországiaknak. Nem is vett részt a' fejedelem az 1664 táborozásban; a' mellynek kimenetele ő reá nézve a' volt, hogy a' vasvári békekötés által mind a' császári, mind a' török hadaktól megmenekedett Erdély, 's ennek fejedelemválasztásbeli jusa megesmertetett. A' vasvári békekötés után egy részről a' Vesselényi nádorispánnyal tartó békétlen magyar uraktól felszólittatván, más részről istambuli követe Rosnyai Dávid által tudósittatván, hogy a' császári követség alattomban a' fényes kaput arra igyekszik birni, hogy a' még akkor a' bécsi udvar előtt nem gyanus Rákóczi Ferenczre ruháztassék által az erdélyi fejedelemség: elküldötte Teleki Mihályt és Bethlen Miklóst Murányba, 's ezek által magára vállalta az öszveesküdtek mellett való közbenjárást a' fényes kapunál. E' végre Baló Lászlót 's Inczédit egymás után Candia szigetére küldötte a' nagyvezérhez, a' ki ott a' Velenczeiekkel hadakozék, de foganat nélkül; Candia várának 1669 esett megvétele után pedig, a' már most kivántabb választ reménylő öszveesküdtek unszolására, elküldötte a' nagyvezérhez Rosnyait, a' ki ott öszvetalálkozott Bukovaczkival, Zrinyi Péternek, Vesselényi nádorispány 1667 történt halálától fogva az öszveesküvés fejének, a' maga karjára küldött követével, a' ki által Zrinyi abban munkálódék a' fényes kapunál, hogy ő maga magyarországi, veje Rákóczi Ferencz pedig erdélyi fejedelemségre emeltessék. A' nagyvezér Rosnyaival, ez pedig Apafival közölte

a' dolgot; melly miatt Apafi az öszveesküdtektől egészen elállott, és ezen eltökélését a' császárnak kinyilatkoztatta. Zrinyi 's Rákóczi támadásának elnyomatása után Tököli Imre 's több magyarországi békételenek Erdélybe vették magokat. Midőn ezek 1672 fegyverre kelnének a' császár ellen, Apafi nyilván ugyan nem segité őket, hanem elnézé még is, hogy a' kővári várnagy Teleki Mihály a' maga karjára fegyverrel munkálódék mellettek Magyarországon. De 1677 a' varsói franczia követ marquis de Bethune reávette a' fejedelmet, hogy szövetségre lépjék XIV. Lajossal I. Leopold ellen; és minekutána a' hadravágyó Kara Mustafa nagyvezér, a' ki az akkoriban meghalálozott Kiuperli Achmet helyébe állott volt, helyben hagyta a' dolgot, öszveseregeltette hadjait 1678 a' magyarországi békételenekével 's a' lengyel, franczia pénzen fogadott fegyveresekkel, melly egyesült hadi erőnek fővezérévé elsőbben ugyan Teleki Mihály, midőn pedig ez a' lengyel zsoldosok vezérével marquis de Bohambbal meg nem férhetne, a' fiatal Tököli Imre tétetett, a' ki Teleki leányával jegyben vala. Az ellenségeskedést megelőzte Telekinek Sóváron költ hirdetménye, a' mellyben felhivá a' magyar nemzetet polgári 's vallásbeli szabadságának helyreállitására. De a' miolta Tököli, bizonyos reménye lévén, hogy Zrinyi Ilonát, Rákóczi Ferencz özvegyét, elnyeri feleségül, Teleki leányának a' jegygyürüt visszaküldötte: azolta idegenség támada Erdélyben a' magyarországi békételenek iránt, és Apafi csak kénytelenségből 's a' nagyvezér iránt való engedelmességből veve részt a' háboruban. Midőn pedig az 1683 hadi történeteknél fogva a' Töröktől és Tökölitől bucsut láttatnék venni a' hadi szerencse, ismét alkudozásba bocsátkozék a' fejedelem a' császárral, mellynek eredménye vala az 1686 abban az időpontban kötött egyezés, a' mellyben Lotharingi Károly Buda várát vivá. Ezen egyezés ötödik pontja Apafi Mihályt és annak már előre fejedelemmé választott fiját méltóságokban, az erdélyi rendeket pedig szabad választásokban meghagyá. De midőn Apafi némelly kifogásai miatt késnék az egyezés megerősitésével: Scherfenberg 12,000 emberrel Erdélybe nyomult az ő kinszeritésére; a' Gyulafi alatt ellenalló erdélyi hadakat megverte; és Szeben alá szállott, a' midőn hirtelen vissza hivatott a' Budát vivó sereg gyámolitására. Buda megvétele után Lotharingi Károly herczeg, Veterani, Karaffa egymás után Erdélyben állának császári hadakkal, 's annak városait és várait hatalmokban tarták Fogarason kivül, a' hol a' fejedelem lakozék, a' kinek ezen időben napról napra hanyatlék testi 's lelki egészsége. Illy környülállások között költ Teleki Mihálynak a' császárhoz intézett iromány a „*Moribunda Transsilvania ad pedes S. S. imperatoris projecta.*“ mellynek következésében ugyan ő mint feje a' fogarasi gyülés kiküldöttségének 1688 Szebenben aláirt egy kötéslevelet, a' melly Erdélyt I. Leopoldnak 's örökösinek alája vetette, az 1686 egyezés meghatározásainak fentartásával. Közbenjárásának jutalma romai sz. birodalombeli grófságra való emeltetése leve. Nem sokára azután Apr. 14. 1690 kimult I. Apafi Mihály; a' ki a' tudomány és vallás iránt való szeretetét kimutatta, nevezetesen az által, hogy a' debreczeni oskolát bő jövedelemmel megajándékozta, és Vendelinus „*Compendium Theologiae*“ nevü munkáját magyarra forditva kiadta. *Fábri Pál.*

Apafi Mihály II., I. Apafi Mihály fija, Erdély választott fejedelme (l. Apafi Mihály I.), apja halálakor még csak 15 esztendős vala; a' miért az ország kormánya legottan Teleki Mihályra 's egy melléje rendelt tanácsra bizatott a' rendektől, a' császárnak pedig a' dolog Nagy Pál által tudtára adatott. Azonban a' vitéz Kiuperli Mustafa, nagyvezérségre emeltetvén, uj tüzet tudott gerjeszteni az elcsüggedt Törökökben. Ez Tököli Imrét a' fejedelemség jeleivel a' sultan nevében felruházván, 16,000 emberrel Erdélybe küldötte, a' hova az a' törcsvári szoroson benyomult, és a' császári 's erdélyi hadakat Zernyestnél megverte Aug. 21. 1690. Elesett ekkor az erdélyi hadak vezére Teleki Mihály, a' császári vezér Häusler pedig és az alatta szolgáló Doria fog-

ságba kerültek. Ezen csata után a' rendéknek egy része az ifju Apafival együtt Kolosvárra vette magát és Bethlen Miklóst felküldötte Bécsbe, hogy annak a' fejedelemségben való megerősitéséért és hadi segitségért esedezzék; a' többiek Tököli Imre meghivására Kereszténységre gyültek 's a' győzedelmest a' fejedelemségbe beállitották. De a' császári hadak fővezére Badeni Lajos csak hamar kiszoritotta Tökölit Erdélyből, a' ki a' nagyvezértől is hadi erejének nevelésére meghivatván, részes vala a' szalánkemeni csatában, a' mellyben a' nagyvezér elestével tökéletes győzedelmet nyert Badeni Lajos a' Törökökön Aug. 19. 1691. Az alatt folyt vala az erdélyi rendeknek a' császárral való értekezése, 's Erdély ügye függőben tartatott vala; a' szalánkemeni győzedelem után pedig kiadta I. Leopold Bécsben Dec. 4. 1691 költ diplomáját, a' melly, az 1692 szebeni gyülés észrevételeire 's kivánságaira adatott királyi válasszal együtt, alapja és sinórmértéke Erdély mostani polgári 's egyházi állapotjának. II. Apafi Mihálynak a' fejedelemségben való megerősittetését meg nem tudták nyerni az erdélyi rendek, jóllehet több izben esedeztek mellette; de nem is tagadtatott az meg tőle meghatározva; sőt 1694 Veterani parancsolatot vett, hogy őt Bécsbe vigye 's Ő Felségének bemutassa. De mivel előbb a' császár megegyezése nélkül házasságra lépett volt Bethlen Gergely leányával; hidegen fogadtatott és csak hamar visszaküldetett, a' nélkül hogy teljesedett volna ezen meghivás által gerjesztett reménye; 1695 pedig, midőn Apafi Erdélyben nagy pompával élne, a' kalendáriomban fejedelmi nevezet alatt fordulna elő 's olly gyanuság támadott volna, hogy az erdélyi rendek alattomban alkudoznak az ő részére a' sultannal, az egész császári hadi sereg Caprara alatt meglepte Erdélyt; kevessel aztán pedig királyi level érkezett Bécsből, a' mellynek rendelése szerént le kellett volna Apafinak mondani Erdélyről 's a' fejedelmi nevezetről, és azontul romai sz. birodalombeli gróf nevezete alatt élni Erdélyen kivül. Midőn Apafi erre reá nem akarna állani, feleségével együtt katona őrizett alatt Bécsbe vitetett, a' hol 1713 megholt magzat nélkül. *Fábri Pál.*

Apanage, azon pénz vagy jószág és jövedelem, mellyet a' királyok, fejedelmek vagy más főszemélyek, a' kiknél az elsőszülöttség jusa be vagyon hozva, öcseiknek vagy testvér atyokfijainak eltartásokra adni tartoznak. Azért apanagirozott herczegnek neveztetik az, a' ki ekképen husz esztendei jövedelmet. *Th.*

Apát (francziául Abbé, (l. e.) olaszul Abbate ezen hebraeus szótól Abbas atya), némelly szerzetes rendek előljárója és fejei; a' magyar törvény szerént a' többi egyházi személyekkel együtt első helyet foglalnak az ország rendjei közt. (L. Egyházi személyek, Egyházi méltóságok.

Apathia, tulajdonkép szenvedelmetlenség vagy fájdalom iránt való érzéketlenség, mellyet mint állapotot, tulajdonságot és természeti adományt lehet tekinteni. Mint állapot ugy vétetik, mint az embernek teljes munkátlansága; mint tulajdonság teljes szenvedelem nélkül valóságot jelent az. Mint természet adománya vagy erős lélekkel van az öszvekötve, vagy nincs. Az első esetben, mint Kant igen helyesen mondja, a' boldog phlegma az. A' ki azzal bir, nem bölcs ugyan azért, de még is a' természetnek azon kedvezésében részesül, hogy az könnyebben lehet, mint mások. Az utolsó esetben az érzéketlenségnek egy neme az, mellynél fogva az ember minden fájdalmat, még a' nem szükségest is, hallgatva tür. A' Stoicusok ugy tekintették a' teljes apathiát, mint a' legnagyobb bölcseséget, melly által az ember a' léleknek tökéletes csendjét és nyugalmát éri el. A' kereszténység kezdetében az apathia minden földi dolgok megvetését jelentette, mellyet kivált Clemens Alexandrinus hozott divatba, azt vélvén, hogy az által a' bölcsekkel a' kereszténységet, melly a' virtusnak illy magas fokára törekedik, megkedvelteti. *A. B. P.*

Apel (Ján. Ágoston), szül. 1771 Lipcsén, hol atyja polgármester volt, tanulását külön oktatók alatt kezdette, 1798 olta Lipcsén és Wittenbergben törvényt 's mellette nagy buzgón természettudományt és philosophiát tanult, 1795 törvénytudomány doctorává lett, később tanácsos és megholt 1816 torokgyuladásban. Erős 's férjfias lelkének sokféle, résznyire fonák környülállásokon kellett álltörnie, mig a' valót az által megválasztani 's a' dolgok igaz becsét esmerni tanulta. Hanem annál eltökéletebb ellensége volt az életben minden alacsonynak, csekélynek, szolgainak, annál változatlanabbul volt figyelme a' nagyra és maradandóra függesztve, 's annál buzgóbban mivelte a' tudományt és mivészséget. Bő esmerettel, éles nyomozó és öszvehasonlító lélekkel birván, vizsgálódásait a' természet tágas mezejének minden részeire fordítá. Philosophiájának számos próbájit láthatni részént a' lipcsei, hallei és jenai tudományos folyóirásokban, részént a' muzsikaujságban, mellyek alaposan mivelt, nyomos lelket bizonyitnak. Lantos költeményeinek, borzasztó novellájinak, mellyek közt „*Der Freischütz*“ és „*Das stille Kind*“ remekek, valamint enyelgő hangon irt miveinek előadását biztos kéz, erős világos szemlélet, simitott nyomos nyelv diszesiti. Szomoru játékainak: *Polyidos*, *die Aetolier*, és *Kallirhoe*, helyes megitélhetése végett tudni kell, hogy azok a' régi tragoediát tanultának betüértelemben vett gyümölcsei, hogy az elsőben Aeschylusnak, a' másodikban Euripidesnek előadását akarta utánazni, hogy Sophoclesét *Themistocles*ében szándékozott másolni, hogy végre *Kallirhoe* czimü mivében a' régiből az ujra való áltmenetelt kivánta mutatni. Az egész kört bezárja a' papirosai közt készen talált gunyoló dráma: „*Heracles in Lydien.*“ Az ujabb tragoedia változásait is mintegy ellenképül amazokhoz festeni törekedett némelly miveiben. Fenmaradó hirt nevet szerzett magának Apel Lipcsén 1814 kijött „Metrikája“ által, mellyre előbbi munkáji nyujtottak alkalmat. A' versirást Hermann kézi könyve szerént minden oldalról nyomozó tanulása vezeté őt azéval ellenkező 's önhelyességét minden nyomon megbizonyitó theoriájára, mellynek részeit világos esze hamar és könnyen rendszerbe olvasztá. Hermann ellenvetéseire nem válaszolt, sőt folytatott nyomásai által theoriájának helyességéről mind inkább meggyőződött, mellyet a' végre 10 évi tanulás után világ elejébe kezdett bocsátani, hogy a' halál meglepte. *B. L.*

Apellansok, vallási felekezet, l. Unigenitus.

Apelles, hires portraitfestő (arczképiró) az ó világban, Pythias fija, hihetőleg Colophonban született. Ephesusban polgári just nyere 's azért neveztetik gyakran Ephesusinak. Első tanitója az ephesusi Ephorus vala; de mivészi szellemét felgerjeszté a' sicyoni oskola hire, melly alapossága által tündöklik vala; elméne tehát Sicyonba Pamphiliushoz, 's ennek tanitványival több miveket vitt tökéletességre, mellyek sokáig jeleskedének. Filep idejében Macedoniába költözött, 's hihetőleg itt szövődött közte 's a' nagy király közt ama' meghittség, melly sok anecdotákra szolgált alkalomul. De sok ezen anecdoták közül egy más öszvetalálkozására Nagy Sándorral Ephesusban, a' hova Rhodus-, Cos- és Alexandriában való rövid mulatása után jöve, látszik viszonylani. Rhoduson mulatását egy tábla tette nevevezetessé, mellyre Protogenes jelen nem létekor ennek müteremében egy contourt (környülrajzot) rajzolt. Protogenes reáesmer azonnal A. mesterkezére, de vetekedni akarván vele, egy szebb és pontosabb környülrajzot ir a' táblára. A. ismét eljő, látja a' contourokat 's a' kettő közé még finomabbat von; a' rhodusi mivész A.nek engedi a' győzedelmet. Ezen tábla Romában a' Caesarok palotáját ékesité, mig egy gyuladalom semmivé nem tette. Miveinek legnevezetesebbike a' villámot tartó Sándor Diana templomában Ephesusban. A' rövidités és világhomály (*Helldunkel*) szerencsés alkalmaztatása által a' táblán kivül látszott kinyulni a' kéz. A. hire 's talentuma főképen a' 112 olymp. tájb. virágzott. De Nagy Sándor halála

után is többször lefesté Antiochust, mi a' 118 olymp. mutat. A' halál hihetőleg Cosban érte, hol egy általa elkezdett Venust mutatának, mellyet elvégezni senki sem mere. Azon anecdotában, melly szerént bizonyos A. nevü mivész képiró Antiphilustól mint egy öszveesküvés részese bevádoltatott, 's azután kisülvén ártatlansága, mivészvágytársán és a' királyon a' rágalmazást ábrázoló képe által állott bosszut, hihetőleg más h. n. mivész értetik. Tölken az „Amaltheában" 2 köt. megmutatta, hogy ezen Apellesnek a' 139 és 144 olym. között kellett élnie, következésképen 100 évvel később, mint Sándor egykoruja élt, ha általjában egy másik igen szövevényes tudósitások magyarázatja közbe nem jő. A. el nem érhető érdeme vala a' kellem. Az ő miveiben poësis, kecs és élet vala minden, 's a' mivészség, mellyet gyakorla, ars Apelleanak méltán neveztetett. Plinius szerént A. közönségesen 4 szinnel festett, mellyeket bizonyos nemü firnajsz segitségével hozott öszvehangzásba. *I.*

Apenninek, egy hegyláncz, melly a' tengeri Alpeseknél, Genuától nem messze kezdődik, a' hol a' Bocchetta nevü keskeny utat formálja, egész Olaszországon keresztül menvén, az otrantoi partokig 's a' siciliai tengerszorosig terjed el, és Olaszországot csaknem két egyenlő, u. m. napkeleti és napnyugoti részre osztja. Az Apenninek egészen a' tetejekig be vannak fákkal, kiváltképen gesztenyefákkal nőve, mellyeknek gyümölcse némelly tájékokon főeledelek a' hegyi lakosoknak. Nem lévén olly magasak, mint az Alpesek, az Apennineknek csak egyenként álló magas és meredek kősziklás hegyei vannak, p. o. a' Gran Sasso Aquilánál Abruzzo provinciában, melly 8255 és a' Velino, melly 7872 láb. magas. Az Apennineket télen hó fedi, melly néha későn olvad el, és ők adják a' hév éghajlatu Olaszországra nézve elmulhatatlanul szükséges jeget. Keves nagy völgyek, keves tavak és folyók vannak köztök, annál több mocsárok találtatnak ellenben előhegyeik tövében. Lánczoknak belső alkottatása mindenütt igen egyforma, a' mennyiben több tájékain ugyan azon tömött fejér mészkő 's ugyan azon módon találtatik. Különbözik ellenben attól az éjszaki (az Alpesekkel öszveragadó) része, valamint a' legdélibb is; mivel mind a' kettőt különbféle 's egymást felváltó hegynemek alkotják. Hasonlóképen különbfélék az előhegyekben és előhalmokban lévő alkotó részek is. Lánczoknak középső részében eredeti hegynemek épen nincsenek; a' felsőben legalább ritkák; a' déliben mindazáltal imitt amott jó nagy helyet foglal el a' granit, gnaisz és csillámpalakő. Annál bővebben találtatik ellenben benne palakő, mészkő (p. o. carrarai márvány), gabbro 'sat. Épen olly nagy helyet foglalnak el benne az Apenninek mesze név alatt esmeretes tömött mészkőterületek. Gazdagok továbbá az Apenninek az ifjabb hegymateriákkal és az ugy nevezett vulkán természetü tófával, melly a' vulkán materiáknak viz által való odábbmosattatásából és leülepedéséből lett. Tüzokádó részek az Apenninek főlánczában nincsenek; ezek Olaszország délkeleti részében találtatnak és csak a' Vezuv, a' nemii és albanoi kialudt tüzokádó hegyek, valamint a' borghettoi lávafolyó, közelitnek a' hegyláncz határaihoz.

Aphelium, nap távola, (l. Apsis).

Aphorismusok, elszaggatott tételek; a' tudományban olly rövid tételek, mellyekben valamelly tudománynak veleje előadatik. Esmeretesek Hippocrates aphorismusai; onnan van e' kifejezés: aphoristicus irásmód, azaz, rövid félbeszaggatott tételekben való irásmód, melly mellett bizonyos belső logicai öszvefüggés nagy mértékben helyet találhat. Az aphoristicus irásmód különösen a' kiterjeszkedő 's folyvást menő előadásnak tétetik ellenébe. Hamisan nevezték az aphoristicus irásmódot paragraphokban való előadásnak, holott itt a' paragraphokkal jegyzés és felosztás egészen történetes dolog, és a' kiterjeszkedő 's grammatice folyton menő előadást is lehet paragraphok alá szedni.

Aphrodite, a' szerelemistennő a' Görögöknél, annyit jelent, mint Aphrogenia, azaz, tengertajtékból lett. — Aphrodisia, Venus-

nak szentelt innep, melly Görögországban több helyen, legpompásabban pedig Cyprus szigetén tartatott. —z—

Apicius (M. Gabius), hires tobzódásáról Augustus Tiberius idejében. Az ő asztala legnyalánkabb volt Romában, szakácsi geniejét uj ételek feltalálása által bizonyitotta be, végre eltékozolván vagyonját, méreggel étette meg magát, mivel attól tartott, hogy majd éhen kell meghalnia. Ezen kivül még két Apicius, kik hasonlólag tobzódásokról nevezetesek, emlittetik. De a' „*De arte coquinaria*" czimü szakácskönyv, melly A. neve alatt fordul elő, ezen három egyikétől sem származik, hanem egy bizonyos Coeliustól, ki ezen példabeszédi nevet Apicius adá magának. (Legujabb kiadása Bernholdtól, Anspach 1806).

Apis, azon bika neve, mellyet az Egyiptomiak, főkép Memphisben, isten gyanánt tiszteltek. A' nép azt hitte, hogy a' mennyből, kivált a' holdból jövő fénysugártól fogantatik. Megkivántatott, hogy ezen bika fekete, homlokán fejér háromszeg, jobb oldalán félholdformáju fejér folt 's nyelve alatt cserebülyhöz hasonló csomó legyen. Ha illyenre akadtak, 4 hónapig egy keletnek álló épületben hizlalták; ennekutána, feltetszvén az uj hold, nagy pompával Heliopolisba vitték, hol a' papok és asszonyok, kik legilletlenebbül jelentek vala meg előtte, ujra 40 napig hizlalták. Ezen idő eltöltével hozzá közeledni senkinek sem volt szabad. Innen a' papok Memphisbe vitték, hol egy temploma, lakásul két kápolnája, 's mozoghatás végett egy nagy udvara volt. Birt ezen bika jövendölői tehetséggel, mellyben a' körüle lévő fiukat is részesité. A' szerént, mint az egyik vagy másik kápolnába ment, jó vagy rossz jelül vétetett az. Születése innepét esztendőnként, midőn a' Nilus áradni kezdett, 7 napig szokták volt tartani; a' Nilusba egy arany csészét vetettek, 's mig ezen innep tartott, a' krokodilusok is szelidek voltanak. Mind ezen nagy tiszteltetés ellenére 25 évnél tovább nem élhetett, minek oka hihetőleg az Egyiptomiak astronomiai theologiájában feküszik. Temetéshelye kut vala. Belzoni azonban véli, hogy Felső-Egyiptom hegyeiben, mellyek a' királyok sirjainak völgyét fogják körül, egy sziklában Apis sirjára akadt. Ugyan ott egy colossalis nagyságu alabastrom, áltlátszó, tisztán hangzó (most a' brit museumban levő) sarcophagot talált, mellyet belől és kivül bemetszett hieroglyphák és figurák ékesitettek. A' teremnek belsejében egy asphalttal bebalzsamozott bika volt. Apis elholta az egész országban közönséges gyászt okozott, melly mind addig tartott, mig a' papok egy más Apist nem leltek. De mivel egy a' fen irt jelekkel bélyeges bikát nem könnyü volt lelni, könnyen hihető, hogy a' papokat gyakorta csalárdság vezette czéljokhoz.

Apocalipsis János jelenéseinek könyve, mellynek homályossága ábrándozásokkal teljes magyarázotokra adott alkalmat, honnét az ábrándozók, lélekiátók, jövendőlők, 'sat. apocalypticus álmodozóknak is neveztetnek. (L. János). *K. J.*

Apocatastasis, az előbbi állapot visszaállitása vagy a' régi igéretek teljesedése, egy szent irásbeli helynek Apost. Csel. 33, 21 hibás magyarázatja szerént. Midőn Petersen János Wilhelm a' mult század kezdetében azon állitással, hogy egy bizonyos időben minden dolgok ollyan állapotra, mellyben a' bün 's a' bünből eredett rossznak kezdete előtt voltak, ismét visszaállittatnak, 's ennek következésében még az elkárhozott lelkek is megtérhetnek 's a' pokolbeli büntetésekből kiszabadulhatnak, tudós czivakodásokat támasztott, ezek apocatastasist tárgyazó czivakodásoknak hivattak. Petersen azolta a' reménylett apocatastasist minden dolgok visszahozásának nevezte. (L. Chiliasmus.) *K. J.*

Apocryphus könyvek, tulajdonképen elrejtett vagy esmeretlen könyveket tesznek, utóbb pedig másra fogott vagy nem hiteles eredetü munkákat jelentettek, minthogy ezeknek iróji magokat titkolják, 's rendszerént nem tudatnak. A' Bibliára nézve pedig az apocryphus könyveken ollyanok értetnek, mellyek nem isteni eredetüeknek tartatnak, 's mel-

lyeknek tartalma ugyan azért nem nézetik hit és élet regulájának, ha szinte az illyen könyv nem másra fogott, 's ha szinte irója tudva van is. Az illyeneknek a' canonicus könyvek tétetnek ellenébe, mellyeknek tartalma hit és élet regulája gyanánt nézetik, mivel isteni eredetüeknek tartatnak. Minthogy a' Biblia ó és uj testamentomra osztatik, azért vannak mind ó, mind uj testamentombeli canonicus és apocryphus könyvek. Az ó testamentombeliek a' Biblia kiadásaiban többnyire az ó testamentom végén találtatnak, az uj testamentombeliek pedig egészen kihagyatnak. De némelly tudósok ollyan uj testamentombeli könyveket is apocryphusoknak tartanak, mellyek a' Biblia szokott kiadásaiban a' canonicusok közé számláltatnak, p. o. János jelenései. *K. J.*

Apodictice, bizonyos esmeret az, melly általányos szükségességgel jár eggyütt. Nem lehet annak tapasztalati alapokon épülni, hanem az ész tiszta productumának kell lenni, mert a' tapasztalás semmi szükségességnek alapul nem szolgálhat. A' honnan apodicticus megmutatásnak neveztetik az, a' melly az ellenkezőt egészen kirekeszti. Apodicticus (categoricus) imperativus, l. Kant. Apodicticának nevezték némellyek a' tudásnak szükségesképi alapjairól való tudományt vagy a' philosophiai alaptudományt.

Apogaeum, föld távola (l. Apsis).

Apollinarismus. Igy neveztetik Apollinarisról az a' vélekedés, hogy Krisztusban a' logos az okos lelket pótolta ki, 's következésképen benne az Isten emberi testtel 's érzéki lélekkel egyesült. Apollinaris a' 4-ik század közepe táján Syriában laodiceai püspök 's az Arianusok heves ellensége volt, mint ember és tudós nagy tekintettel birt, 's a' maga idejében a' legkedveltebb irók közé tartozott. Emlitett vélekedése csak 371. körül lett esmeretessé, 's 375-től fogva több synodusokon 's különösen 381 a' konstantinápolyi közös egyházi gyülésen mint eretnekség kárhoztattatott. Azonban Apollinaris Antiochiában a' maga követőjiből egy különös gyülekezetet formált 's Vitalist annak püspökévé tette. Ettől fogva az Apollinaristák, kik Vitalianusoknak is neveztettek, Syriában és az azzal határos tartományokban megszaporodtak, saját püspökök alatt több gyülekezeteket 's ezek között Konstantinápolyban is egyet állitottak fel; de Apollinaris halála után két felekezetre oszlottak, mellyek közül a' Valentiniánusok Apollinaris tudománya mellett megmaradtak, a' Polemianusok pedig még nagyobb tevélygésbe estek, azt állitván, hogy az Isten és a' Krisztus teste egy substantiává váltak 's azért a' Krisztus testét Isten gyanánt kell imádni. Ezen okra nézve Sarcolatráknak, Anthropolatráknak és, minthogy Krisztusban a' két természetek vegyülését hitték, Synusiastáknak neveztettek. Ezeknek vallásbeli gyakorlása, melly a' Catholicusokétól csupán ez egyben különbözött, császári parancsolatok által elejénte megszorittatott, utóbb pedig 428 a' városokban egészen eltiltatott. Ezen felekezet, melly különben sem volt igen számos, nem sokára részszerént az Orthodoxusokkal, részszerint utóbb a' Monophysitákkal egyesült. *K. J.*

Apollo, Jupiter és Latona (l. e.) fija, Delus (l. e.) szigetén szül., a' költés, muzsika és jövendölés, az ijászok, orvosok és pásztorok, 's városépités istene volt. Öt napos korában Python sárkányt megölte, később Artemis segitségével Niobe gyermekeit 'sat. A' Titanok- és Gigasokkal viselt háboruban segitette Jupitert. A' Cyclopsokat azon villamok készittetése miatt ölte meg, melyekkel fiját 's kedveltjét Aesculapiust sujtotta le Jupiter. Általjában minden férjfiról, a' ki hirtelen 's könnyü halállal, mellyet nem előze betegség, mult ki, azt hitték, hogy A. nyila által esett el. A. mint dalisten a' legrégibb költeményekben előfordul, 's az olympusi és földi örömünnepek alkalmával, mellyekben az égiek részt vettenek, a' Musák lejtő körében játszik és dalol. A' cytharát és lyrát ő találta fel. Marsyast meggyőzte a' sipversenyben 's büntetésül bőrét huzta le. Más verseny alkalmával A. a' lyrán játszott, Pan a' tilinkót futta. Tmolus A. t itélte győztesnek. Midás nem hagyá helyben

az itéletet, 's A. hosszu fülekkel büntette meg. Hogy A. jövendölői tehetséggel birt legyen, bizonyitja az „Ilias," mellyből látjuk, hogy Calchas általa lett jóslóvá, 's az „Odyssea" egy oraculumi jóslatot emlit, mellyet A. adott Delphiben. DELPHIN (l. e.) kivül Didyma-, Clarus-, Tenedus- és Patrasban is jövendölt. Mivel az oraculumokhoz és jóslókhoz orvosi tanácslatok végett is szoktak vala folyamodni, könnyü megfejteni, mint használtathaték A. később orvos gyanánt is. Őt mondák Aesculapius atyjának, 's azt költék, hogy az Asclepiádákat a' gyógymivészségben oktatja. A. pásztori életéről már Homerus idejében regéltek, 's Callimachus a' valóságos nyájistenek közé számitja őt. Pásztori életéből legnevezetesebb azon rege, melly Admetusnál való szolgálatját tárgyazza, kinek nyájait, némellyek szerént önkényt, mások szerént a' Cyclopsok vagy Python sarkány megöletésének büntetéséül őrzötte. Mint városépitőnek Cycicum, Cyrene és Naxos (Siciliában) alkotása neki tulajdonittatik. Homerus szerént Poseidonnal Troja felait épitette, 's mivel Laomedon szegődött bérét letartóztatta, a' várost pestissel büntette meg. Pausanias beszéli, hogy Megara falainak rakását is segitette, melly alkalommal egy kőre tevé lantját, 's ezen kőből az olta minden érintés lanti hangokat fakasztott. A' költők festése 's képészek ábrázolása szerént A. Mars, Mercurius és Bacchus a' szakáltalan istenek közé tartoznak 's a' fiatal férjfiuság eredeti képét mutatják. A. attributumai következők: iv és tegez, cythara és plectrum, a' kigyó, pásztorbot, grifmadár és hatyu, a' haromlábu (tripos), borostyán, olajfa 'sat. A' mythologia sok szerelmes történetét emliti. (L. DAPHNE.) Később A. és Helios (a' Romaiaknál Sol) egy személlyé olvadt. Sok templomon kivül, Delus szigete, Delphi városa, Helicon, Leucas és Parnassus hegyei neki voltak szentelve. Romában tulajdon játékok adattak tiszteletére, mellyek bikaviadalok, scenai mutatványok és testgyakorlásokból állottak. A' Görögöknél és Romaiaknál igen közönséges neve Phoebus volt. (L. MUSAGETES.) Az ó világi Apolloszobrok között legnevezetesebb, 's a' müesmerők, nevezetesen Winckelmann itélete szerént, legfőbb 's legtökéletesebb, mit a' mivészség teremtett, Romában a' vaticanumi belvederei Apollo, kit pythoni Apollónak is neveznek, mivel azt teszik fel, hogy a' mivész mint Python meggyőzőjét ábrazolá. Ezen régiség a' 15-ik száz. vége felé Antium romjaiban találtatott. A' tolentinoi béke által (1797) egyéb mükincsekkel Parisba jutott, honnan 1815 visszavitetett Romába. —z—

APOLLODORUS, (Athenei) hires képiró, l. KÉPIRÁS.

APOLLODORUS, Asclepiades fija, athenei grammaticus mintegy 140 K. e. philosophiát Panaetius, grammaticát Aristarchus alatt tanult. Nevezetesebb munkáji: az istenekről; commentariuta Homerus hajócatalogusáról 's jambusokban irt történetkönyve. Könyvtára (mythologiai) hihetőleg későbbi kivonatja nagyobb munkájának; de igy is igen fontos az istenek és hősök történeteire nézve. Legjobb kiad. a' Hayneé (Götting. 1803 2 köt.) és a' Clavieré (Paris 1805. 2 köt.). Apollodorus nevet viselt azon épitőmester is, a' ki Trajanus forumát épitette.

APOLLONICON. Igy neveztek Flight és Robson orgonacsinálók egy nagy forgó orgonát, mellyet ők 1817 készitettek. Ennek öt egymás mellett lévő claviaturaja van, mellyeken több muzsikusok egyszerre játszhatnak; hasonlit Mälzl panharmoniconjához, felséges hangja 's ereje a' sokféle registerek által még inkább nevelkedik. L. *Niemeyers Reise, II. Th.* Elébb már a' Hessen-Darmstadti születésü Röller is talált fel egy muzsikaszerszámot két claviaturával, mellyhez még egy muzsikai önmozgót is kapcsolt, 's ezt Apollonion-nak nevezte. Le van irva a' lipsiai muzsik. ujság 2-ik évi folyamatjában. J.

APOLLONIUS PERGAEUS, ritka érdemü 's tekintetü geometra. Származott Pamphilia Perga városából. Virágzott Ptolemaeus Evergetes alatt Kr. e. 240 tájban, Euclides után valami 60, Archimedes után 30 esztendővel. Alexandriában Euclides tanitványi alatt járt oskolába.

Egyéb számos, a' főbb rangu geometriát tárgyazó munkáji közül, mellyeket Pappus bizonysága szerént irt, egy sem jutott eredeti tökéletességben hozzánk. Mindazáltal szerencsére legkevesebb csonkitást szenvedett legfőbb munkája a' kupszeletekről, mellynél jobbat e' tárgyról sem a' régi, sem az uj idők nem mutathatnak elő. Eredeti egészségében ezen munka 8 könyvből állott: a' négy első görög nyelven került kézbe 's több izben kinyomtattatott (legjobban Antverpiában 1655. fol. Claudius Richard Jesuita által), az 5. 6. 7-iket Abalphati Asphanensis arab forditásban lelte meg, és Jo. Alphonsus Borellus, pisai mathes. prof. Abraham Ecchelensis nevü Maronita barát által, ki Romában napkeleti nyelveket tanitott, deákra forditva Florenczben 1641 fol. hozta köz világosságra. A' 8-ikat még senki sem kerithette elő. Halley Edmund nagy szorgalommal megrostálván mind a' görög textust, mind a' deák forditást a' 7 első könyvben, a' 8-ikat pedig ön feje után kipótolván, valamennyit pompásan kinyomtata Oxfordban 1710. Emlékezetre méltó, hogy Vitriani is az 5-ik könyvet, minekelőtte az arab irományból esmeretes lett volna, egyedül Pappus irási után szerencsésen kipótolta legyen. A.t a' vele egykornak nagy geometrának, sőt kiváltképen geometrának nevezték. Kepler János (l. e.) egy kérdést tévén fel a' geometráknak, azt igéri, hogy Nagy A. fog előtte lenni (*erit mihi magnus Apollonius*), a' ki arra tökéletesen megfelel. Heraclides, a' ki Archimedes életét leirta, gyanuba akarta hozni A.t, mintha az emlitett hires munkát Archimedestől vette 's csalárdul magának tulajdonitotta volna. Azonban Eutocius pártját Apolloniusnak 's visszaszerzette neki szép örökségét. E' szerént a' mathesis négy főépitőmesteri: Euclides, Archimedes, Apollonius és Diophantus. Ptolemaeus tanusága szerént A. az astronomiában is egy nehéz kérdést fejtett meg, a' planeták vesztegléséről és hátrálásáról. *Tittel.*

Apollonius Rhodius, némellyek szerént Alexandriában, mások szerént Naucratisban született 230 körül K. e. — Rhodusinak neveztetik, mivel a' maga hazájában a' többi tudósok által szüntelen üldöztetvén, Rhodusba ment, hol a' rhetoricát olly nagy dicsérettel tanitá, és munkáji által magának olly nagy hirt szerze, hogy a' Rhodusiaktól polgári jussal megtiszteltetnék. Idővel Ptolemaeus Evergetes által Alexandriába visszahivatván, Eratosthenes helyébe könyvtárnokká tétetett. Sok munkáji közül csak az „Argonautica" czimüt birjuk, melly középszerü költemény, és inkább tudományt, mint költői elmét mutat, ámbár annak kidolgozására nagy szorgalmat forditott. Mindazáltal némelly egyes helyei jelesek, kivált a' Medea szerelméről való episodium. Szépek benne a' hasonlatosságok, 's Virgilius sokban követte. Legjobb kiadásai: a' Shawé Oxon, 1777. 2. Vol. 4. és a' Bruncké Argent, 1780, 's Lips. 1810. 's Jegyzések 1813 (mellyek még nincsenek bevégezve). Meglehet nézni ezt is: Weichert: „*Über das Leben und Gedicht des Apollonius*" (Meissen 1821). *A. B. S.*

Apollonius (Tyanaeus), szül. a' ker. időszámlálás kezdetén, Cappadociában, nevezetesen Tyanában; Pythagoras philosophiáját követte. A' phoeniciai Euthydemus tanitá őt a' grammaticára, rhetoricára és a' különbféle philosophiai tudományokra, a' heracleai Euxines pedig Pythagoras philosophiájára, 's A. elleneállhatatlan ösztönt érze magában Pythagoras tanitványává lenni, az ő tudományának sanyaru szabásai szerént. Volt Aegosban Aesculapiusnak szentelt templom, mellyben ez az isten a' betegek javára csudákat tett. Ebbe vette magát A., 's Pythagorás rendelései szerént megtartóztattá magát minden husételtől, és csupán gyümölccsel és füvekkel élt, bort nem ivott, plántai materiából szött ruhát viselt, mezitláb járt és haját megnöveszté. A' templom papjai oktaták 's titkaikba beavaták őt. Az a' hire volt, hogy maga Aesculapius is tanujává tevé őt csudatételeinek; de nem emlittetik, hogy A. akkoriban csudákat tenni próbált volna. Azután philosophiai oskolát

állitott fel, és 5 évi hallgatást szabott magának. Ezen idő alatt megjárta Pamphiliát és Ciliciát is, 's később Antiochiát, Ephesust és más városokat. Azután elhatározá magát, hogy Babylonon által Indiába megyen, kitanulni a' Braminok tudományait, 's minthogy tanitványi nem akartak vele menni, magában indult utnak. Egy Damis nevü ember, a' ki vele öszveakadt és őt istenségnek nézte, leve az ő kisérője és utazásának leirója. Babylonban értekezett a' magusokkal, és onnan gazdag ajándékokkal Taxellába méne, a' hol Phraortes, az indiai király, uralkodott, a' ki ajánló levelet ada neki a' legelső Braminhoz. Több hónapi mulatás után visszatére A. Babylonba, onnan méne Ioniába, és meglátogata több városokat. Hire mindenütt előtte járt, és a' nép seregestül tódult elejébe, mellyet ő nyilván fedde tunyaságáért, és ajánlá annak Pythagoras tanitása szerént a' javak közössé tételét. Mondják, hogy az Ephesusiaknak pestist és földindulást jövendölt, mellyek később valóban beteljesedtek. Mások szerént véget vetett a' pestisnek Ephesusban egy koldusnak megölése által. Achilles sirjánál egyedül tölte egy éjet 's azt állitá, hogy beszélt e' hősnek árnyékával. Lesbosban értekezett Orpheus papjaival, kik elejénte megtagadák ő tőle mint varázslótól a' szent titkokba való beavatást, de néhány évek mulva megadák azt neki. Athenében áldozatot, könyörgéseket és erkölcsi jobbulást javasolt a' népnek. Mindenszerte, a' hol járt, hirdeté, hogy ő megmondja a' jövendő dolgokat és csudákat tehet. Végre elméne Romába is. Nero épen akkor üzetett ki a' városból minden magusokat, mindazáltal ez nem gátlá őt, hogy nyolcz társával együtt be ne menjen, de nem sokáig mulathatott ottan. Ugyan is, a' mint egy történetiró beszéli, feltámasztott a' halálból egy fiatal asszonyt, és kiüzetett a' városból. Meglátogatá Spanyolországot, azután Olaszországon által visszaméne Görögországba, onnan pedig Egyiptomba, hol őt Vespasianus a' maga tekintetének megerősitésére használta, 's tőle mint valamelly oraculumtól tanácsot kérdett. Onnan egy utat tett Aethiopiába, 's visszatértével Titustól hasonlóképen kegyesen fogadtatott, ki is az országlási dolgokban ő tőle tanácsot kérdett. Domitianusnak thronusra léptekor elvádoltatott, hogy Egyiptomban Nerva részére lázadást támasztott: ő önkényt megjelent a' törvényszék előtt, és feloldoztatott. Mondják azt is, hogy Domitianust keményen megdorgálta, 's azzal észrevétetlenül eltünt előle. Azután ismét bejutazá Görögországot 's letelepedett Ephesusban, a' hol egy Pythagoraeus oskolát nyitott, 's megholt csaknem 100 eszt. korában. Azon sok csudák közé, mellyek felőle beszéltetnek, tartozik az is, hogy Domitianus megöletését abban a' szempillantásban, mellyben az történt, tudta és hirdette. A' Pogányok őt mint csudatévőt a' mi vallásunk fejedelmének, a' Krisztusnak, tették ellenébe. Életét megirta az idősb Flavius Philostratus nagy magasztalásokkal 8 darabban, mellyben Severus császár felesége szerfelett gyönyörködött. *A. B. S.*

Apologetica, a' keresztény vallás mentésének tudománya. Jóllehet a' keresztény vallás Justinustól fogva sokaknak irásai által mentegettetett, még is annak mentése csak a' 18-ik században lett tulajdonképen tudománnyá. Ezen tudományon azon okoknak, mellyeken a' keresztény vallás isteni tekintete 's igazsága fundáltatik, tudós renddel 's tudós formában előadása értetik 's különbözik a' polemicától, mellynek czélja egy keresztény felekezetnek a' másik ellen való védelmezése. Hugo Grotiustól fogva az ujabbak között legnevezetesebb apologeták Less, Nösselt, Reinhard, Beda Mayr 's különösen egy Müller P. E. nevü dán tudos, kinek munkája 1810 jelent meg Kopenhagában. *K. J.*

Apologia, valamelly bevádoltnak mentése. A' régiek nyilvánosan tartották törvényes itéleteiket, 's abban állottak ezek, hogy az ügy vagy személy mellett mentő és ellenbeszédek mondattak, tanuk hallgattattak ki és voxok adattak. A' törvényszékek előtt élő szóval mondott

mentő beszédekről, mellyek sokszor már a' törvénytartás alatt leirattak, sokszor pedig a' szerzők által is szorgalmatosan kidolgoztattak 's másokkal közöltettek, könnyü lépés volt a' mentő irásokra. Illyenek a' Socratest mentő irások, mellyek Plato és Xenephon által készittettek, legalább ezeknek tulajdonittatnak. Később a' rhetorok csupa gyakorlás végett is irtak vagy tanitványaikkal irattak efféle apologiákat vagy mentő irásokat. Illyenek Libanus apologiáji. Időjártával az olly keresztény irók is, kik elébb szónokok vagy bölcselkedők voltak 's mesterségbeli kifejezéseiknek nagy részét a' törvényszéki szólásmódból kölcsönözték, ezen névvel nevezték azon irásaikat, mellyekben a' keresztény vallást annak ellenségei, különösen a' pogány bölcselkedők ellen mentették 's követőjit a' császárok előtt védelmezték. Illyen apologiákat irtak Justinus Martyr, Athenagoras, Tertulianus, Tatianus, Quadratus, Aristides, Melito, Miltiades, Theophilus; illyeneknek lehet tartani Origenesnek, Alexandriai Clemensnek, Eusebiusnak, Lactantiusnak, Arnobiusnak, Minutius Felixnek, Augustinusnak némelly munkájit is, ha szinte ezen nevet nem viselik is. Mind ezekben nem kell sem philosophiai, sem bibliai magyarázatbeli alaposságot keresni, hanem meg kell gondolni, hogy irójik, kik közül némellyek elébb prokátorok vagy szószólók voltak, nagy részént a' czél kedvéért az ékesszólásnak minden mesterségeivel élnek, mellyek a' törvényszékek előtt gyakoroltatni szoktak. *K. J.*

Apologus, l. Mese.

Apophtegma, oraculum mondása. Okos, velős, rövid, elmés mondás; a' mi francziában a' bon mot. A' görög hét bölcs szavai apophthegmák. P. o. Esmerd meg önmagadat. *D. G.*

Apoplexia, l. Gutaütés.

Aporeticusok, l. Scepticusok.

Aposiopesisnek neveztetik a' poëticában és rhetoricában valamelly mondásnak hathatósággal egybeköttetett félbeharapása, mellynél tehát gondolatjának egy részét elnyomja az ember és a' hallgatóra vagy olvasóra hagyja annak kiegészitését. Megesik ez p. o. haragban (ide tartozik Neptunus Quos ego-ja Virgiliusnál), 's közönségesen akkor, midőn az erős felgerjedésben nem találhatja fel az ember mindjárt a' kifejezést, vagy abban a' szempillantatban, midőn előáll a' megfontolás és attól való tartás, hogy valami illetlent, botránkoztatót vagy károst találunk mondani. A' Romaiak ezt a' figurát reticentiának nevezték.

Apostasia, Apostata, l. Eretnekség.

A posteriori, l. A priori.

Apostol, tulajdonképen egy görög szóból van véve 's annyit tesz, mint küldött vagy követ. De a' keresztény egyházban apostoloknak különösen azon 12 férjfi értetik, kiket Jézus mint legmeghittebb 's tudományába leginkább beavatott tanitványit, tudománya terjesztése végett különösen kiválasztott, 's kik ugyan azért ugy nézetnek, mint Jézusnak egyéb emberekhez küldött követei.

Apostoli. Igy neveztetik a' feljebbvitel módja a' szent székeknél, l. Feljebbvitel.

Apostoli, mind az, a' mi az apostolok tanitásában alapittatott, tőlök származott vagy reájok mutat; továbbá a' mi az igazhitü ecclesiára, vagy a' pápákra, mint az apostolok utánjaira, utal.

Apostoli barátok, Apostoli szerzet. Igy nevezett Sagarelli Gerhard egy szerzetet, mellyet Jézus apostolai öltözetének, szegénységének és vándorló életének utánazása végett 1260 állitott fel, de a' melly soha sem zárta magát klastromba. Ezen barátok Olaszországban, Helvetiában és Franciaországban mezitláb szétjártak, jártokban koldultak, predikáltak, énekeltek, a' mennyország elérkezését 's jobb idők következését jövendölték, kisérőjikké szerzetesnék gyanánt asszonyokat

is vettek 's ugyan azért fajtalan élet gyanujába is estek. A' pápa által ezen társaság soha sem erősittetett meg, sőt IV. Honorius pápa 1286 eltörölte azt. Jóllehet ettől fogva inquisitorok által üldöztettek, még is folytatták vándorló életeket, 's minekutána Sagarelli mint eretnek 1300 megégettetett, egy Dolcino nevü lett főapostolokká, a' ki szerzetesei számát 1400-ra nevelte 's őket jövendölésekkel vigasztalta. 1304-től fogva felette szorongattatván, kénytelenek voltak besánczolt táborokból magokat fegyverrel védelmezni, melly katonai életben elébbeni rendeltetéseket egészen elfelejtvén, ragadozásra adták magokat, 's minekutána a' majlandi tartománynak egy részét elpusztitották, 1307 Vercelli mellett Zebello hegyén készitett sánczaik között püspöki katonaság által megtámadtattak 's egészen semmivé tétettek. Merész vezérek Dolcino megégettetett. Ezen apostoli barátoknak maradványai még később is találtattak Lombardiában és Francziaországban 1368-ikig. Eretnekségek a' pápának 's a' papságnak gyalázásában és szidalmazásában állott. *K. J.*

APOSTOLI CONSTITUTIÓK, l. CONSTITUTIÓK (Apostoli).

APOSTOLI KAMARA, l. ROMAI CURIA.

APOSTOLI KIRÁLY, l. MAGYAR KIRÁLY.

APOSTOLI SYMBOLUM, l. SYMBOLUM.

APOSTOOL, l. KERESZTSÉGISMÉTLŐK.

APOSTROPHE, beszédi figura, melly e' nevezetet a' régiektől azért vette, mert a' szónok az ezzel éléskor elfordult a' birótól a' vádlóhoz vagy a' vádoltatotthoz és azt szólitá meg. Tartozik ez az objectiv beszédfigurákhoz, mellyek a' tárgyakat megváltozott viszonyban terjesztik elő, még pedig ez által a' közvetetlen előadás a' dialogus formájához közelit. Szorosb értelemben értik ez alatt először a' távollévőnek megszólitását, mintha az jelen volna, azután pedig az élet és érzékenység nélkül való dolognak megszólitását, mintha annak élete és érzékenysége volna. Az apostrophét a' maga természetéhez képest csak felemelkedett elmeállapotban szabad alkalmaztatni.

APOSTROPHUS, l. KIHAGYÓ JEL.

APOTHEOSIS, istenités, a' régieknél azon szertartás, melly által az istenek közé iktattak valakit. Azon halandókat, kik fontos szolgálatokat tettek a' népnek, istenek közé számlálni régi szokás volt a' Görögöknél. Nálok oraculumi szózatok istenitették a' hősöket. Pénzeiken szálitmányaik, városaik alkotóji nagyrészént istenitve vannak; később élő fejedelmek is megkivánták emlékeiken az istenczimet. A' Romaiak több század lefolyta alatt egyedül Romulust istenitették, 's e' részben csak Caesar és Augustus olta követték a' Görögöket. Itt a' tanácsi végzések által történt meg az istenités 's nagy pompával járt. Romai apotheosisokat sok fennmaradt emlék ábrázol. Végre olly közönségesek voltak, hogy csufoláś tárgyává lennének. Olvassuk, hogy Vespasianus, midőn ájuló félben volna, ezt mondá tréfából: Az istenek sorába lépem, legalább közel vagyok ezen lépéshez.

APPEAL, a' feljebbvitel neve Angolországban, l. FELJEBBVITEL.

APPELL, l. RIADAL.

APPELLATIO, l. FELJEBBVITEL.

APPELLATIO-TÖRVÉNYSZÉKEK, l. FELJEBBVITELI TÖRVÉNYSZÉKEK.

APPETITUS (ezen szóból *appetere*, kivánni), mint a' Németeknél, ugy nálunk is kizárva ételkivánást jelent, de a' francziában és deákban a' nemi ösztön gerjedelmeit is jelelik azzal, hozzátévén akkor ezen mellékszót vénérien vagy venereus. — Az appetitus (ételkivánás) abban különbözik az éhségtől, hogy az első kellemetes, az utolsó pedig, melly felette erősen és ostromolva kivánja azt, a' mi tőle több ideig megtagadtatott, kellemetlen érzést okoz. Amaz az evésben való

gyönyört, ez annak szükséges voltát fejezi ki. Az appetitusnál az izlésidegbabugok ingerlődését, a' nyál bőv elválasztását és sokszor olly dolgokra való emlékezést lehet észre venni, mellyeket azelőtt kedvvel ettünk. Mint az éhségnek, ugy ennek ülő helye is a' ganglionok rendszerében van, 's ugy kell azt tekinteni, mint a' köz érzésnek tulajdon kinyilatkozását. Nem csilapodik az egy időben le az éhséggel, hanem az evésben való gyönyör még azután is tarthat, mikor már a' szükség kielégittetett. Mint más érzések, mint az organismusnak egyéb munkásságai, ugy az appetitus is nyavalyás módon mutathatja ki magát; sokszor megbolygattatik és gyakran egészen eltöröltetik az, néha mérték felett erősen is mutatkozik és akkor farkaséhségnek (hynorepia vagy bulimia) neveztetik. Ha a' farkaséhség előjövései ki nem elégittetnek, ájulások állnák elő és még is gyakran a' megevett vagy kihányas, vagy székürülés által hirtelen ismét kiürittetik. Végre néha az által is nyavalyás képben jelenik meg az appetitus, hogy bizonyos ételeknek, p. o. füszerszámoknak, kalácsoknak (a' terhesek kivánságai), vagy olly dolgoknak erős kivánására terjed ki, mellyek tulajdonképen nem tartoznak az élemények sorába, p. o. mészföld, kréta, agyag, nyers hus, vér, bogarak, sőt még ganéj is. Megjegyzették, hogy azon hibákban, mellyek pica, analacia, cissa vagy kitta név alatt fordulnak elő, néha valami hasznos ösztön gerjeng, hogy p. o. a' gyomorsavanyuságban szenvedő gyermekek krétát, meszet esznek, valamint az epés emberek a' savanyut kivánják. Az appetitus mind ezen hibájinak legközelebbi okát az idegrendszer megbomlásában kell keresni, a' mi természetesen igen gyakran más nyavalyáktól függ. *A. B. P.*

Appiani (Andrea), képiró, szül. Milanóban Maj. 23. 1754, régi nemes, de elszegényedett nemzetségből. Már gyermekkorában nagy hajlandóságot és képességet mutata a' festésre. Szegény lévén, több játékszini festőnél vala kénytelen dolgozni, 's ez által módja akadt az anatomiai és rajzoskolák meglátogatására. Uraival városról városra jára. További mulatása Parmában, Bolognában és Florenczben alkalmat nyujta neki nagy mesterek miveinek szorgalmas tanulására, 's magának uj stylust indula alkotni. Romában háromszor vala 's mindég mélyebben hatott Rafaël fresco festésmódjának már csaknem egészen eltünt titkába. Nem sokára felülmulta Olaszország minden élő képirójit ezen müágazatban 's mivészi geniejét főkép a' Santa Maria di S. Celso templom kupjában bizonyitotta be 's azon padlati és fali festésekben, mellyeket helytartó Ferdinand herczeg monzai lakjának számára készitett (1795). Bonaparte királyi udvari képiróvá nevezé, a' becsület legiója 's a' vas korona rendjeivel megajándékozá 's Olaszországban a' tudományok és mivészségek intézetének tagjává tevé. A. azután csaknem az egész császári familiát lefestette, valamint több generalisokat, ministereket 's sat. Legszebb mivei padlati festései a' milanoi kir. palotában, Bonaparte életét abrázoló 's éltére czélzó allegoriák, és Apollója a' 9 Musával a' Villa Bonaparte-ban. Milanónak csaknem minden palotájiban vannak tőle frescomivek. Napoleon esete kedvetlenül hatott környülállásira. Mh. Nov. 8. 1817. *I.*

Appianus, alexandriai fi, ügyvéd és a' császári jövedelemre ügyelő Trajanus, Hadrianus és Antoninus Pius császárok alatt Romában. Romai történetet irt a' legrégibb időktől kezdve Augustus koráig 24 könyvben, mellyeknek felét még birjuk, egyenetlen munka, mint tárgyát a' kutfők adták. Legjobb ujabb kiadását Schweighäuser (Lipsiae et Argent. 1785. 3. dar.) készité. *B. L.*

Appius Claudius Crassinus, a' Claudiusok nagy tekintetü nemzetségének tagja. Alig neveztetett 401. K. e. consulnak, azonnal örökségül nyert keménysége 's büszkesége mellett is a' nép tapsát vadászván, a' Terentillus vagy Terentius tribunusnak kormányváltoztatásra irányzó törvényjavalatját védte. A' szokott tisztviselők helyett decem-

virok (tiz férjfi) választattak, kik Románnak uj törvénykönyvet (a' később ugy nevezett: *Leges XII tabularum*) készitsenek 's a' főhatalmat egy évig gyakorolják. Ő maga is decemvir lett, és midőn az első év után ezen tisztviselők hatalma a' következőre is kiterjesztetett, a' nép fejeit megkereste által csak magának sült el, hogy ujra választassék. Eltökélvén magában, hogy kezei közül az uralkodást többé ki nem ereszti, e' végett tiszttársaival egyesült. Azon évben az Aequanusok és Sabinusok Roma határait pusztitgatták. A' decemvirok katonát szedtek 's az ellenség ellen táborba szállottak. Csak Appius és Oppius maradt két legióval Romában, hogy a' decemviroknak törvénytelenül már nagyon kiterjesztett hatalmát fentartsák, 's egy váratlan eset épen ekkor huktatá meg őket. Appius vad tüzre lobbant Virginiusnak, egy nagy tekintetü 's most a' hadi seregnél szolgáló plebejusnak, Virginia nevü leánya iránt. Mivel házas és patricius létére a' hajdani tribunusnak Icilinsnak eljegyzett Virginiát törvényesen nem birhatta, elcsábitani pedig hijába törekedett, reávette egyik cliensét M. Claudiust, hogy Virginiát azon szin alatt, mintha egyik rabszolgálójának leánya volna, a' leányoskolából erővel ragadja el. A' nép kinszerité Claudiust Virginia elbocsátására, hanem ő a' leányt azonnal Appius törvényszéke elejébe idézte; ki ugy itélt, hogy a' vélt rableány, mig a' dolog megvizsgáltatik, uránál maradjon. Erre Virginia nagy bátyja Numiterius és jegyese Icilius felfedezték Appius gonosz szándékát. Rémitő zenebona támadt és Appius kinszerittetett Virginiát rokonjainál hagyni, de kinyilatkoztatá, hogy más nap itéletet hoz. A' táborból azonközben visszahitt Virginius gyászba öltözve jelent meg a' forumon leányával, állitását minden kétségen kivül megmutatta; mindazáltal Appius bizván fegyvereseiben, parancsolá Claudiusnak, foglalja el tulajdonját. Ekkor Virginius kéré a' decemvirt, engedje meg, hogy Virginia jelenlétében ismét megkérdezhesse dajkáját 's igy, mint állitá, csalátkozásából lett kiragadtatásán megnyughassék. Appius reáállott. Ezzel a' szerencsétlen atya gyengéden áltkarolván leányát, egy közel álló husvágónak kését ragadja és leánya szivébe döfi, mondván: „Eredj, Virginia, tisztán 's szabadon anyádhoz és őseidhez.“ Appius elfogni parancsolá az atyát, de ez a' táborba futott. Valerius és Horatius, a' decemviratust gyülölő tanácsosok, a' holt test szemléltére felzudult népet bosszura ingerlék, és Appius csak a' tanács összegyüjtése által csillapithatá a' zenebonát. Ez alatt Virginius a' történteket elbeszélte bajtársinak, kik bosszut lehelve tértek vissza Romába. Látván a' decemvirok, hogy hatalmokat tovább nem védhetik, hivatalokról lemondottak, a' tanács pedig a' consulságot és tribunusságot azonnal visszaállitani rendelte. Appius fogházban holt el, mint Livius mondja, saját keze által; Halicarn. Dénes szerént a' tribunusok fojtatták meg. Oppius is, mint törvénybe idézett vétkes társa, önmagát megölte; többi tiszttársai a' törvény elől önkényes számkivetésbe mentek. Az alacsony lelkü Claudius, mint a' zsarlónak csupán eszköze, az akkor puszta Tiburba számüzetett. *B. L.*

Appius utja, a' Rómából Capuába vezető legrégibb 's legnevezetesb utja Románk. Épittette Appius Claudius Crassus Coecus 313. K. e., mikor censor volt, és később szinte Brundisiumig vitték. Öt- hat- 's többszegü, nagyon kemény és szorosan egymásba eresztett sima kövekből állott, mint a' most is, kivált Terracina mellett, látható tetemes maradványi bizonyitják. *B. L.*

Applicatura, l. Ujrakás.

Appoggiato (egybefüggőleg), főképen az éneklésben jelenti azon módot, melly szerént a' hangokat megszaggatás nélkül egybe kell olvasztani. Ide tartozik az *appoggiatura* (Vorschlag) vagy elejébeütés is, melly alatt a' főhang ékesitésére szolgáló, kisebb kottákkal irt mellékhangok értetnek, ezek amazzal öszveolvasztatnak 's idő mértékeket is ugyan annak minemüsége után veszik. *J.*

Apponyi (Antal, gróf Apponyi), austriai császári 's magyar királyi követ a' parisi udvarnál, Posonyban egy jeles könyvtárnak közhaszonvételre megnyitója, Sept. 7. 1782 szül. Posonyban. Oskolájit 1804 dicséretesen végezvén, 1805 elején a' regensburgi országgyülésen magát a' külföldi országos dolgok esmeretében gyakorlotta 's 1806 a' würtembergi kir. udvarhoz austriai cs. kir. követségi titoknoknak nevezteték. 1807 az olasz földeket 's Nápolyt utazta meg. 1809 cs. k. követ a' badeni, 1814 a' toscanai nagyherczegségi udvarnál lett. Mindenütt maga jó alkalmaztatásáért itt létében a' Leopold csász. rendje közép keresztjét kapta 's valós. belső titkos tanácsnoki méltóságot, a' parmai tanácskozások alkalmával pedig Maria Ludovicától elébb a' parmai Sz. György rendje közép, később nagy keresztjét. 1819 Florenczből valóságos cs. kir. követnek Romába tétetésekor Toscana nagyherczege Sz. Jósef rendje nagy keresztjével ajándékozá meg; 1821 a' szász királytól a' szász házi rend, később XII. Leo pápa választása után Urunk Ő Felségétől Sz. István nagy király rendje nagy keresztjét nyeré. 1824 Romából a' Felség Bécsbe hitta 's a' nagy-britanniai kir. udvarhoz nevezte követének. Azonban 1825 a' nápolyi királyhoz küldötte bizonyos követségben, ki Ferdinand rendje nagy keresztjével bocsátotta vissza. 1825 vége felé, mikor már Londonba akarna utazni, érte legfelsőbb rendelés, melly követül Parisba igazitotta. Oda 1826 Januar. 16. indult, 's ott ma is ragyogó hivatalában. (Eddig e' datumok Ponori Thewrewk Jósef életirási gyüjteményéből.) Mind ezek a' Felség megelégedése 's más udvaroktól becsültetésének fényes jelei; hazája fijai a' grófra magyar honjáról a' külföldeken lakta alatt is fiui indulattal gondolkodásáért mondanak áldást. Könyvtárát 1827 költöztette le szülő földjére Bécsből, hol addig *auf der hohen Brücke Nro.* 150 állott kinyitva. Még atyja Antal gróf, cs. k. aranykulcsos és valós. belső titk. tanácsnok kezdette e' könyvtárt 1774 körül, 's ő más két testvérétől 70,000 pengő forintb. vette által, azok részét kifizetvén. Posonyban a' gróf külön emeltete épületet a' könyvtárnak. Áll az a' vármegye háza megett. Nyitva 1827 olta ezen felülirással: *Literis in patria augendis*, mindennek. L. *Collectio monimentorum, quae in memoriam bibliothecae Apponianae custodita sunt. Posonii* 1827.

Áll ekkorig 20,000 kötetből 's a' tudományok minden osztályaira ki van terjesztve. Legnevezetesebb azonban benne a' görög és romai classicusok fényes kiadásu gyüjteménye, a' természethistoriai, utazási 's mivészi munkáknak diszes rézmetszetekkel ékesitett kötetei, valamint a' franczia és olasz remek irók szüleményei. Találtatnak pedig ezek között több tudományos ritkaságok is, mint: 1. A' négy evangelium, pergamenre irva, a' 14-ik századból. 2. Egy Koran arab nyelven, nagyon csinos irásban. 3. Egy papirosra irt német legenda a' 14-ik századból 4. *Vita Patrum*, pergamenen lévő kézirás. 5. *Rituale episcoporum*, pergamenre irva. 6. Két pergamenre irt imádsagos könyv, igen szép kicsinyben lévő (miniature) képekkel. 7. Petrarca szonettói nagyobb 8-adrétben, pergamenre vagyon csinosan irva, a' halhatatlan költőnek arról való deák jegyzésével együtt, hogy Laurát hol látta legelőször. 8. *Jani Pannonii opera metrica et prosaica*, a' 14-ik századból, pergamenre gyönyörün irva, nagyobb 8-ad. 9. Egy pergamen codex in folio, czen czimmel: *In hoc codice continentur Helianus de instruendis aciebus et Onosander de optimo imperatore.* Ezen czim festett koszoruba aranyos betükkel van beirva, a' könyvet kinyitván, a' megforditott első levelnek bal oldalán. Más külön czimlapja nincs a' könyvnek, mellyre több példányokon Mátyás hollóját festve látjuk; azonban ez a' codex kötése formájáról 's kapcsairól tartatik a' budai könyvtárból kerültnek. Ide baró Prandau kótyavetyéjéből jutott. 10. *Joannis Annii Viterbensis, theologiae professoris ordinis praedicator. de commentariis antiquitatum etc.* Nyomtatás in folio. Az első level második lapján ez áll: *Librum hunc habui ego Constantinus*

Comes de Liechtenstein, ex bibliotheca q relicta est a Regibus Hungariae in Regio castro civitatis Budae... tempore captis mee existens tunc in dicto castro servus caps Ahmettis Thurcarum Imp. s. in 8. anno captis me An. vero salutis 1610. *Die vero* 26. *Febr. in carcere subtus terram aput Tschiun chenthurn* (Csonkatorony). Ide irta ugyan ezt Lichtenstein németül és olaszul is. Kötése a' könyvnek ujabb, 's czifra czimlapja és hollaja ennek sincs, de Lichtenstein bizonyitása Mátyásunk könyvei közül valónak tarthatja, mert, hogy a' szerencsétlen Ulászló fijastul együtt inkább pazarlott, mint gyüjtött volna, azt tudjuk. 11. Nicolai Istvánfi *Pannon. Historiarum de rebus hungaricis Libri XXXVIII.* Kézirat in folio. 1614-ből. Elejébe Istvánffynak rézre metszett képe és czimere van ragasztva, a' czimlap aljára pedig ezen más kéz irása; *Nicolaus Isthvánffy avus meus maternus annos 77 per 4 menses ingressus obijt. Natus Anno* 1538, 8 *Dec. moritur prima Aprilis* 1615. Néhol a' textusban javitások vannak, mellyeken a' leiróétól egészen különböző irást lehet észre venni, 's a' kézirat azon megjegyzéssel jutott gróf Apponyihoz, hogy a' javitások magától Istvánffytól valók volnának. 12. *Concilium lateranense*, pergamenre irva. Nagyon ritka. 13. Egy valóságos chinai munka, figurákkal a' Chinaiak szokásairól. 14. Egy igen ritka többnyelvü Biblia (Biblia polyglot.) 15. *Testamentum novum syriacum ed. Widmanstadt Viennae* 1555—56 *in* 4-to. 16. Cardin. Ximenes Bibliája. 17. Macklin angol Bibliája, képekkel. Pompás kiadás, in folio. 18. Hutten többnyelvü Bibliája. 19. *Biblia latina Placentiae J. P. de Ferratis* 1475 in 4-to. 20. *Deliciae poëtarum recentiorum.* Igen ritka. 21. *Orlando furioso di Ariosto* 1584 *Venezia.* 22. Egy a' most emlitetthez hasonló ritkaságu Dante, in folio, képekkel. 23. A' többi incunabulák között nevezetes: *Augustinus de civitate Dei*, mellyet 1467 Schweynham és Pannarznál Gubingo klastromban nyomtatták. 24. Ptolomaeus deákul, pergamenre irva. 25. Az Apocalypsis és Passiók, Dürer Alberttől, fametszések. Eredeti. 26. Thewrdank kétféle kiadásban, in folio. Egyik 1517 norimbergai, másik 1519 augsburgi nyomtatás. 27. *Wolfgangi Bethlen historiae rerum transylvanicarum*, kézirási hozzáadásokkal és folytatással. Ez a' munka egyebütt rendszerént csak a' tizedik könyvig van meg, mivel a' többi a' keresdi kastélyban, a' hol nyomtatták, elégett, ezen itt lévő példányban azonban a' tizenegyedik könyv eleje is megvagyon. 28. *Decretum Gratiani*, Schoiffertől, 1472 két nagy folioköteben pergamenre nyomtatva. 29. Az egykori velenczei respublicának Contorini admiralja elejébe irt utasitásai, pergamenre irva. 30. *Bibliotheca Spenceriana, or a descriptive catalogue of the books printed the fifteenth century by Dibdin*, London 1814, 8-adrét. Minden rajzaival, képeivel, betük formájival azon könyveknek, rézmetszetekben, mellyek Spencer bibliothecájában vannak, valóságos könyvtári fényüzés. Fényes kiadásaikra nézve is nevezetes munkák közül kijegyzést érdemlenek: *Galerie de Florence*, *Musée Napoléon* később *Musée Français*, *Flora Anstriaca; Aldrovandi*, Jaquin munkáji. Magyar könyvek közül 1824, midőn e' kiirást tevém, megvolt: Révai elegyes versei, Kisfaludy Sándor Himfyje és Regéji Kazinczynak szép literaturai forditásai 's Fáy András meséji, azolta több, mellyeket szegedi születésü Gruber Károly ur, bibliotbecarius és Szala várm. táblabirája, szerzett meg, kit Klaproth akkorban kerese meg levelével Párisból, hogy a' nyelvekről Mithridates czim alatt készült munkája számára a' magyar nyelvről szóló czikkelyt dolgozná ki, a' mit meg is tett. *Döbrentei Gábor.*

Approbata, l. Compilata.

Aprilis, hónap neve, nálunk Sz. György hava, vagy aperire, kinyitni, igétől, mivel ezen hónapban a' föld mintegy nyilni látszik, hogy adományival gazdagitson bennünket, vagy Varro szerént, Aphroditétől, mivel Aprilis különösen ezen istennének volt szentelve, vette nevét.

APRILISJÁRTATÁS, hajdan köz szokás volt, de a' kedvezőbb időszellem már már elnyomta. Első Aprilis reggelén t. i. gyermeket, szolgaló vagy együgyü személyt valahova valamiért vagy valami látása végett, melly vagy épen nem, vagy nem azon helyen volt kapható vagy látható, szoktak volt küldeni, 's örültek az együgyü elámittatott vagy Aprilisjárta kinevettetésén. Mivel a' közép korban bibliatörténeti jelenéseket játék által láthatósitani nem volt illetlen, némellyek ezen szokást egy Krisztus vallatásakori jelenés majmolásának nézik. Krisztus t. i. Pilatustól Herodeshez 's ettől ismét Pilatushoz küldeték. Hogy ezen tréfának Aprilis első napját választották, oka lehet, mivel a' Husvét 's Krisztus élete történeteinek azzal járó emléke gyakran ezen hónapban esik. Mások az aprilisi időtől származtatják. Hammer szerént Indiában a' Huli innepkor hasonló szokás vagyon divatban.

A PRIORI, ellentétele az a posteriorinak. *A priori* általlátni vagy megmutatni valamit annyit tesz, mint azt olly alapokból tenni, mellyek a' valóságos tapasztalást megelőzik, vagy legalább attól függetlenek, mint p. o. a' mathesis tételei a priori tételek; ellenben az *a posteriori* általlátás avagy megmutatás mindenkor az előforduló esetben tett valóságos tapasztaláson alapul, mint p. o. a' természethistoria tanitásai. *A. B. S.*

APRÓ HARCZ nevezete alatt értünk a' háboruban mind ollyan eseteket, mellyek a' hadi sereg munkálkodását, a' nélkül hogy egyenesen valamelly tartomány elfoglalásában vagy védelmében főokok lenne, az egészet még is elősegitik. A' mozgó vagy helyben álló sereg bátorságban tartása, védelmezése, az ellenséget nyugtalanitó csaták, annak kárt okozó kisebb verekedések teszik az apró harcz főbb részeit. Az apró harczra igen alkalmasak a' mi huszáraink, az Oroszoknál pedig a' Kozákok; azok és ezek a' számos háborukban szép példájit adták az apró harcz viselésében gyakorlottságoknak és ügyességeknek. *K. K.*

APRÓ PÉNZ, azon érczpénznek neme, melly a' belső forgásban a' kisebb fizetésekre és a' nagyobb értékü pénznemek felváltására szolgál, 's közönségesen vagy csupa rézből, vagy réz és ezüst vegyületből, melly billonnak neveztetik, veretik. Minél miveltebb valamelly nemzet, annál több apró fizetések történnek nála 's igy annál több apró pénznek kell forgásban lenni, különben megakad a' belső kisebb kereskedés; azért az apró pénz neménck a' nagyobb értékü pénz nemével tökéletes irányban kell lenni. Ezen irányt e' következendő esetek mutatják: Mihelyt nagyobb fizetések apró pénzzel tétetnek, vagy midőn az apró pénz nagyobb pénz iránt felváltatván, arra felpénzt kell fizetni, akkor felesleges az apró pénz a' nagy pénzhez képest; de ha ez meg van forditva, sőt rossz és hamis pénzek is vannak forgásban, csakhogy a' kisebb fizetések kielégittethessenek, akkor keves apró pénz vagyon. Egyébiránt az apro pénz belső értéke akármillyen csekély lehet, mert csak a' nagyobb arany és ezüst pénznél szükséges, hogy tökéletes belső értéke is legyen. De hogy az apró pénz mindég annyit érjen, a' mennyi reányomva vagyon, szükséges: 1) Hogy mesterségesen veressék 's könnyen utána ne csináltathassék. 2) Csak apró nemü legyen. 3) Ne veressék több, mint a' mennyi az ország belső szükségeire megkivántatik. 4) Legyenek közönséges cassák, mellyekben az apró pénz minden szempillantatban teljes értékében arany és ezüst pénz iránt felváltathassék. 5) Csak az országban vert 's a' nemzeti czimert viselő apró pénz legyen forgásban; külföldi az országba be ne eresztessék. — Ha mind ezek szorosan és lelkiesmeretesen teljesittetnek, akkor az apró pénz forgásából rossz következések nem származhatnak; hanem csak jók a' nemzeti közösülésre nézve. — *Th.*

APSIS (emelet), gyakor keletü ige az astronomiában. Valamennyi elsőrangu planeták és valamennyi eddig esmeretes cometák a' nap körül, szintannyi ellipsisekben forognak, mellyeknek egyik tüzelője egyetlen egy pontba, t. i. a' nap közepébe, esik. Minden illyen ellipsisben azon két pont, mellyeknek egyike legközelebb, másika legmesszebb áll a'

nap által elfoglalt tüzelőtől, görögül egy szóval apsisoknak neveztetik; különösen pedig az első *perihelium* (nap közelének), az utolsó *aphelium* (nap távolának) mondatik. Az apsisokat öszveragasztó linea, melly az ellipsis nagy tengelyétől semmiben sem különbözik, *linea apsidum* (emeletek lineájának) hivatik. Az apsisokról meg van mutatva, hogy azok nem hevernek, hanem a' planeták irányában szüntelen mozognak; hogy tehát valamelly planeta ugyan azon emeletbe, mellyből imént kilépett, ismét vissza térjen, nem elég, hogy a' napot egészen megkerülje, hanem még valamivel (a' mennyivel az emelet előre nyomult) tovább kell haladnia. Azon időszakasz, mellyben a' mi planetánk, a' föld, ugyan azon egy emeletébe egymás után kétszer jut, *annus anomalisticus* (rendhiju esztendő) név alatt esmeretes, és természete szerént hoszabb mind a' csillagesztendőnél, mind a' térítő esztendőnél. (L. Esztendő.) Valamint az elsőrangu planeták és cometák a' nap körül, ugy a' holdak is tulajdon planetájik körül ellipsisekben forganak. Ezeknek is vannak tehát emeletei, apsides, 's ezeknek lineáji; csak hogy itt *perigaeum* (föld közele) vagy *perijovium* (Jupiter közele) 'sat. az, a' mi oda fen perihelium; 's hasonlóképen *apogaeum* (föld távola) vagy *apojovium* (Jupiter távola) 'sat. itt az, a' mi oda fen aphelium volt. Az Arabok azon égi pontot, mellyben a' napot, holdat és a' nálok akkor esmeretes öt planetát legnagyobb távolságra gondolták a' földtől, aux-nak nevezték, innen támadt a' latin astronomusoknál az *oppositum augis* név, melly alatt a' legkisebb távolság pontját értették: *linea augium* nálok azt a' lineát jelentette, melly a' föld közepén keresztül megy és az épen emlitett pontokon végződik. *Tittel.*

Apulejus (A. Lucius), Madaurában született Afrikában Hadrianus uralkodásakor, és K. u. a' 2-ik század vége felé élt. Carthagóban tanult, azután Athenében a' görög literaturával, főkép Plato philosophiájával barátkozott meg, innen Romába ment, hol önvallása szerént tanító nélkül végetlen iparkodással Roma nyelvét megtanulta, melly környülállást előadásának megitélésében szem előtt kell tartani. Tudni vágyásból sokat utazott 's ez alatt magát különbféle sz. titkokba beavattatta, azután ismét egy ideig Romában tartózkodott, törvényt tanult, ezzel visszatért hazájába, hol egy gazdag özvegyet vévén nőül, nagy tiszteletben élt. Apulejus tüzes, fáradhatatlan 's nem csekély elmésségü férjfi volt, azonban észfonákságra és varázslásra hajlása tökéletes miveltségét meggátolá. 11 könyvre terjedt románja, *Az arany szamár*, sem elmésség, szeszély és guny, sem egyéb költői tulajdon nélkül nem szükölködik. Tárgyát Luciannstól kölcsönözte; de planumát elváltoztatta 's megtoldotta. Nevezetes ezen munkában a' *Psyche* episode, mellyet Herder leggyengédebb románnak nevez, 's mellynek tárgyánál nagyobbat alig gondolhatni. Apulejus nevét és mivét ez maga is halhatatlanitaná, habár egyedül, mint sokan állitják, csak feljegyzője 's nem szerzője volna is. Ezen kivül más philosophiai és rhetoricai munkákat is irt, mellyek közül némellyeket birunk. Irásmódja nem tiszta, szereti az öszvehalmozott mellékneveket, különös öszvetételeket 's néha duzmadttá leszen. Az *arany szamarat* legjobban adták ki Oudendorp, Ruhnken és Boscha Leydenb. 1786—1823. 3 köt. *B. L.*

Apulia, egy része Japygiának, melly nevét Japyxtól, Daedalus fijától, kapta, Olaszországnak délkeleti része volt a' Siris vizétől fogva a' Garganus hegyéig. Hajdan három egymástól különböző nép lakott benne, u. m. a' Messapiusok vagy Sallentinusok, a' Peuketiusok és a' Dauniusok vagy Apuliaiak. (L. Niehuhr „*Untersuchungen über d. älteste Geschicte dieses Landes*“, romai historiájának első részében, és Wachsmuth „*Geschicte das römischen Staats*“.) A' Peuketiusok délre laktak az Aufidusig, éjszakra pedig a' Garganusig a' Dauniusok. A' hajdani Latinusok hagyományai emlékeznek az Apuliaiaknak egy királyáról Daunusról, a' ki Illyriából kiüzetvén, Olaszországnak ebben a' ré-

szében telepedett meg. Szokás lévén a' Romaiaknál a' trojai háboruból visszatért vitézeket a' tengereken való hosszas tévelygés után végre Olaszországba szólitani, ehhez a' Daunushoz jött az aetoliai Diomedes, a' ki a' Messapiusokkal való háboruban Daunustól segittetett ugyan, hanem azután győzedelmének gyümölcseitől, sőt életétől is megfosztatott Daunus által. A' régi neveket csak a' romai költőmivészség tartotta meg. A' romai historia több apuliai királyról nem emlékezik; ellenben több nevezetes városokat emlit, nevezetesen Arpit, Luceriát és Canusiumot. Apuliának Aufidus nevü vizét Horatius, a' ki Apuliának Venusia nevü városában született, verseiben igen magasztalta. A' második carthagoi had több esztendeig dühösködött Apuliában. Cannae (most egy Canne nevü falu), melly a' Romaiak itt történt tökéletes megveretéséről nevezetes, ebben a' tartományban van. A' mai Apuglia csak szomoru maradványa azon hajdani nagyságnak, mellyet a' régi historicusok és költők ezen tartományról irtak. Apuglia most néptelen és több juh van benne, mint ember. Főbb városai: Taranto (l. Tarentum), Otranto, Brindisi (l. Brundusium). Lásd Tommasini „*Spaziergang durch Calabrien und Apulien*“ (Konstanz 1828). *L—ú.*

Aquaeductus vizvezetés, a' viznek völgyeken és lapályokon által egy helyről másra való vezetésére szolgáló épitmény. Az ó-világiak példás ügyességgel birtak az efféle vizvezetések felállitásában, p. o. Sosostris Egyiptomban, Semiramis Babylonban, Salamon és Hiskia az Israeliták között. De a' Romaiak efféle mivei, mellyeket Romában 's a' provinciákban felállitottak, legnagyobbak voltanak, 's maradványai egyrészént a' romai épitésmesterség csudálatra legméltóbb emlékei számába tartoznak. Appius Claudius Crassus Coecus censor, ki a' nevét viselő utat csináltatta, Romában az első aquaeductust épitette (appia aqua). Frontinus 9, Procopius 14, P. Victor 24 számlál. Az ujabb idők vizvezetéseiről l. Csatorna.

Aquamarina, l. Beryllus.

Aquarell, festés vizszinekkel, midőn a' világos helyeken a' fejér papiros áltlátszik.

Aquatinta, l. Tusmód.

Aqua tofana, egy méregital, melly a' 17-ik század vége felé 's a' 18-ik század elején rend kivül való lármát csinált Nápolyban. Mind eddig nagy homály fekszik annak mind készitése módján, mind öszvetételén. Annyi mindazáltal bizonyosnak látszik lenni, hogy egy Tofana nevü siciliai asszony volt ezen pokolbeli ital feltalálója. Lobatnak tudósitási szerént, ezt a' Medeát, minekutána több száz embert kivégzett 's egy klastromba szaladt volna, csak ugyan megfojtották. Ez a' tudósitás azonban ellenkezésben van Keysler tanubizonyságával, melly szerént még 1730 a' tömlöczben élt az az asszony, de ez azért hihetetlen, mivel már 1660 üzte volt ördögi kézi mesterségét. Magát az italt ugy irják le mint tiszta, izetlen vizet, mellyből már öt hat csepp elég volt az élet kioltására. Ez azonban mindenkor igen lassan történt, fájdalmak, gyuladások, rángatódzások 's hideglelés nélkül. Csak az erők lassanként való elveszése, élet megunás, ételkivánás nem léte 's szüntelenvaló szomjuság voltak annak következései, mellyek végre teljes elszáradásba mentek által. Hogy a' halál napját szorosan meg lehetett előre határozni, mesének tartjuk. Öszvetételéről is ezen méregnek a' legkülönösebb hireket terjesztették el, 's az országló szék jó czélokból titokban tartá azt. Azonban, ugy látszik, meg van mutatva, hogy az a' kristályoztatott egérkő (arsenicum) oldozatja volt, mihez még hihetőkép valami mást is tettek, hogy a' fő tevő rész elrejtessék *A. B. P.*

Aquaviva, l. Jesuiták.

Aquila, főváros II. Abruzzo ulterioreban, az Apennin hegyek közt, 7,500 lak., mint több országutak egyesülésének pontja katonai tekintetben igen nevezetes hely és van egy fellegvára, melly 1815 és

1821, alig érkeztek meg hozzá az Austria'ak, azonnal feladta magát (l. Abruzzók). Ez a' város a' hajdani Amiternum és Sallustius születése helye. *L—ú.*

Aquileja, más neven Aglar, a' romai császárok idejében virágzó kereskedőváros az adriai tengernél és a' Timavusnál felső Olaszországban; Marcus Aurelius 168 a' birodalom első várává tette. E' volt Olaszországnak kulcsa a' Barbarusok vagy a' birodalomba beütő vad nemzetek ellen, és nagy gazdagságáért néha Roma secundának neveztetett, egy patriarcha is lakott benne, a' kinek dioecesise vagy megyéje 1750 az udinai és görzi (később laibachi) érsekségekre osztatott. A' lakosok a' szigetre szaladtak, mellyeken épittetett később Velencze. Idővel ismét felemelkedett a' város hamvaiból, de az elébbeninek árnyéka sem lehetett; most az austriai császársághoz tartozó Illyria királysághoz tartozik, mellynek triesti, frianli kerületében fekszik. 1500 lak., kik leginkább a' nem igen jövedelmes halászatból élnek. A' benne lévő romai régiségekért sok idegenektől meglátogattatik. *J—ú.*

Aquincum v. Acincum, volt romai gyarmat a' mostani Ó-Buda határában. (L. Buda Ó-).

Aquitania, latán neve egy romai provinciának Galliában, melly az Oceanus partjain lévő környékeket a' Garronnetól egészen a' Pyrenekig 's a' tengertől Toulouseig magában foglalta. August. a' Loireig terjesztette. Ezen nyugoti tengerpart lakosai a' Celtáknal Armoricusok nevét viselék, 's hihetőleg iberiai, a' Celták előnyomultakor nyugot felé szoritott törzsökök voltak; tengeri kereskedést üztek. Aquitaniában a' Westgothok 412 után országot alkottak; azolta majd királyság, majd herczegség volt, 's későbbi neve Guyenne.

Ár, valamelly tárgynak becse, midőn ez más tárggyal felcseréltetik. Mások szerént valamelly tárgy becse a' forgásban lévő pénzzel összehasonlitva. (L. Becs.).

Arabeszk, l. Grotteszk.

Arabia, félsziget 46,778 nsz. mértf., 12,000,000 lak. legnyugotibb része déli Asiának, a' h. 52—76° és az é. sz. 12—30° közt, a' lakosoktól most Arabiahnak, majd Dsesira al Arabnak, a' Törököktől és Persáktól pedig Arbistannak neveztetik; az arabiai és persiai tengeröböl közt fekszik; éjszakra az iraki nagy pusztaság és Dsesira, délre az arabiai tenger veszik körül, és éjszaknyugotra a' suezi keskeny földnél fogva Afrikával öszve van köttetve. Hajdani puszta, köves (ez a' hajdan erős Petrától, a' romai persiai kereskedésnek középpontjától, Petraeának is neveztetett) és boldog Arabiára való felosztása helyett, mellyet Ptolemaeus említ, most az a' természeti határlinea használtatik, melly az aloessel, mannával, myrrhával, temjénnel, indigóval, szerecsendióval és főképen kávéfával fedett parti tartományt a' belföldi tartománytól, melly tövissel és sós füvekkel teljes és futó homokos pusztaságból áll, elválasztja. Arabia 5 provinciára osztatik: 1) Yemen tartománya, 3240 nsz mf. 's 3,000,000 lak., mellyen az yemeni khalifa vagy imam uralkodik örökség szerént, a' ki az Osman házból lévő főkhalifa (azaz, a' török sultánok) rajta való uraságát megesmeri és Sannában lakik. 1818 az egyiptomi vicekirály Yement adófizetőjévé tette. Az adó 2000 mázsa kávéból áll. Fővárosa Aden, a' gumminak főpiacza, öszveomolva hever. 2) Oman tart. a' maskatei imam alatt, a' ki alatt van az Afrika partjain lévő 's legjobb aloeséről hires Sokotorah szigetę is. Főhely benne Maskate egy kikötővel 's 60,000 lak. 3) Lachsa vagy Hadsiar tart., több a' persiai tenger öbölnél lévő kikötőjikkel, a' tengeri tolvajoknak gyöngyhalászatjai vannak. 4) Nedsedi és Jemama provinciák, a' Wahabiknak (l. c.) vagy Wechabitaknak törzsöktartománya és főhelye, Derrejeh nevü fővárosokkal, ez a' tartomány vagy Középarabia Menginnek „*Hist. d' Egypte sous Mohammed Ali*“ czimü mun-

kája és Jomardnak földabrosza (1823) által lett szorosabban esmeretes Europa előtt. 5) Hedsas tart. az arabiai öbölnek felső partján lévő tartomány. Itt van a' Mahommedanusok szent földje MEKKÁval, MEDINÁval (l. e.). Mnses völgyétől nem messze nevezetes régiségek találtatnak az egy sivatag pusztaságon és kősziklaüregben felfedezett, az ifjabb La Bordetól és Linanttól 1828 leirt Petrában (főváros a' régi Nabathaeusok tartományában) és Jerrasban. A' Dsidda kereskedői kikötőben (5000 lak.) van ugyan egy török basa, mindazáltal az igazgatás valósággal a' mekkai sherif kezében van. A' syriai pusztaságon feküsznek PALMYRÁnak (l. e.) omladékai. — Arabia napnyugoti partjai felé magas hegylánczok huzódnak, mellyek éjszakon a' syriai hegyekkel öszveütköznek és a' keleti asiai eredeti hegyekkel öszveköttetésben vannak. Nevezetesek a' Sinai és Horeb hegyek. Folyóji közt, mellyek csak nagy esők által származnak 's a' tengert ritkán érik el, legnagyobb az Aftan, egy parti folyó. Éjszaki határát az Euphrates mossa. Éghajlatja igen különböző, azon tájékait t. i., mellyekben az eső fél esztendeig szünteleniil esik, ollyanok váltják fel, mellyekben több esztendőkig harmatnak kell az esőt kipótolni; a' magas helyeken rend kivül nagy hideg kegyetlenkedik, midőn a' térségen majd elolvad az ember a' hévség miatt, itt nedves szelek funak, midőn amott a' tikkasztó Samum dühösködik, melly, mint Afrikában a' Harmattan és Chamsin, egy szempillantás alatt eloltja az emberi életet. — Földje homokos pusztákból és legtermékenyebb mezőkből áll; terem buzát, kölest, riskását, mindenféle zöldséget, kávét (melly Arabiában, mint hazájában, magas fákról szedetik), mannát, czukornádat, pamutot, déli gyümölcsöket, gummit, aloest, myrrhát, dohányt, indigót, jószagu fát, balzsamot 'sat. Ezeken kivül vannak drága kövei, vasa és más érczei is (kivévén az aranyat), valamint öszvérei, szamarai, bivaljai, tevéji, szarvas marháji, kecskéji, különösen jó lovai, oroszlányai, hyaenáji, zergéji, rókáji, majmai, mindenféle szárnyas állatja, megehető sáskáji, scorpióji 'sat. — Lakosai nagyobb részént Arabok, kiknek tulajdon nyelvek, mohammedan vallások és különös életbeli szokásaik vannak. Mint régenten, most is pásztorkodó népek lévén, patriarchai együgyüségben 's pásztori és földmivelő életet élnek; a' szabadságért és függetlenségért élnek és halnak, a' honnan polgári lételek őket bizonyos tekintetben igen szerencsés emberekké teszi. A' hajdani „Békesség neked!“ még most is az ő közönséges köszöntések. „Isten hozott! mi kell?“ ez az ők szava az idegenekhez, a' kik egy „Isten fizesse meg“ szóval fizetik le a' jóltartás árát. Ámbár rablók, mindazáltal a' vendégi just soha sem sértik meg. Ez a' hadakozó nép igen ügyes a' testgyakorlás mesterségében. Az Arabnak szép testállása van, csak a' hév térségeken sárgás-barna a' bőre, egészséges, mivel kemény nevelése, tisztasága és mértékletessége a' betegségek ellen bátorságba helyeztetik őt. Magokat Bedninoknak (Bedevi, puszták fijai, a' régieknél Arabes sienitae) is nevezik és életek módjára nézve különböznek a' Maurusoktól, kik házakban laknak, földmivelők és mesterséget 's kereskedést üznek. Az ősi lakosokon kivül Keresztények, Zsidók, Törökök és Banianok is laknak Arabiában. — Hajdan Arabia volt főhelye a' phoeniciai szárazföldi kereskedésnek; most mind szárazon lévő, mind tengeri kereskedése csaknem egészen idegen kezekben van; az elsőt kereskedő utazó társaságok vagy karaván ok üzik. Az Arabok főoskolájiban astronomiát (csillagvizsgálást, vagy is inkább csillagokból jövendőlést, astrologiát), orvosi tudományt és philosophiát, historiát és költést tanitanak, a' Beduinok általjában tudatlanok. Polgári alkotmányok együgyü: a' fők nevei nagyemir, emir és sech, a' biráké kadi. Az ország főurának ugyan a' török császár neveztetik; mindazáltal a' szabadságot szerető Arab fel sem veszi a' nagyon aláment uralkodó háznak erőtlen parancsolatjait és csak akkor engedelmeskedik annak, mikor neki tetszik. Az Arabok historiája Moham-

med előtt igen homályos, és Arabiának a' világ több részeivel való csekély öszveköttetéséért nem is igen érdemel figyelmet. Arabiának ősi lakosai a' mai Araboktól Bajaditáknak (Elveszteknek) neveztetnek. A' magok eredetét részszerént Joktantól vagy Kahtántól, részszerént Ismaeltől hozzák le; amannak maradékai magokat megkülönböztetés végett Araboknak, az Ismaeléi pedig Mostaraboknak nevezik. Az arab név napnyugotit teszen, mert az Arabok a' többi Asiaiaktól napnyugot felé laknak, Európában és Afrikában Saracenusoknak, Napkeletieknek hiják őket. A' régibb arabiai historicusok Arabia alatt csak Yement értik; Hegiazt (a' kövest) részszerént Egyiptomhoz, részszerént Syriához számlálják, az ország többi részét pedig syriai pusztaságnak nevezik. Ezen tartományok fejedelmei (tobbai) hajdan Kahtan törzsökéből valók voltak, mellytől a' Homeyriták nemzetsége 2000 esztendeig uralkodott Yemenben. A' Yemen- és puszta Arabiának egy részében lakó arabok városokban éltek, és földmivelést, sőt kereskedést is üztek kel. Indiával, Persiával, Syriával és Habessel, melly utolsó tartományba sok uj lakókat küldöttek, 's hihetőképen egészen Arabiától népesedett meg az. A' nép többi része, mint még most is, pásztorkodva vándorlott a' pusztában szerteszét. Az Arabok vallása a' tudatlanság idejében (a' mint ők nevezik a' Mohammed előtt eltölt időt) a' csillagok imádásából állott, mindazáltal a' különböző nemzetségekhez képest különböző módon, mivel mindenik más csillagnak tulajdonitott nagyobb tiszteletet. Férjfiasan védelmezték az Arabok ezeredekig szabadságokat, hiteket és ősi szokásaikat a' napkeleti hódoltatóknak minden megtámadásai ellen, a' puszták és tengerek által épen olly jól oltalmaztatván, mint önön erős karjaik által. Sem a' babyloniai és assyriai, sem az egyiptomi és persiai királyok nem hajthatták őket hatalmok alá. Végre Nagy Sándortól meghódittatván, ennek ha'á'a után azonnal használták a' macedoniai vezérek egyenetlenségét függetlenségeknek viszon helyrelálitására. Sőt ezen időszakaszban Arabiának éjszaki fejedelmei uraságokat Arabiának határain is tul terjesztették. A' pásztorkodó kóborló Arabok, télnek idején, elejétől fogva mélyen beszoktak a' termékeny Irakba vagy Chaldaeaba menni; most pedig annak egy részét egészen is elfoglalták, melly most rólok Irak Arabehnak neveztetik. Innen a' Hareth nemzetség még beljebb nyomult egészen Syriába és egy Gassan nevü tartományban telepedett meg, a' hol Gassanidák nevet kapott. Nagy Sándor után 3 századdal a' Romaiak egészen az arabiai határokig előre nyomultak. A' több részekre szakadt Arabok nem állhattak mindenütt nyomosan ellene a' romai seregnek, és ámbár tartományok soha sem tétetett is tökéletesen romai provinciává, mindazáltal legalább az éjszaki fejedelmek némineмü függésben voltak a' császároktól és ugy nézettek, mint ezeknek helytartói. Jobban fentartották szabadságokat a' régi Homeyriták Yemenben, kik ellen a' Romaiaknak egy táborozása Augustus alatt sikeretlen maradt. Saba nevü fővárosok egy vizáradás által semmivé tétetett. A' romai birodalom gyengeségével nevekedett az Arabokban a' tökéletes függetlenségre való vágyódás, mellyre ha minden nemzetségeik egyesültek volna, könnyen is eljuthattak volna; de szétszórva és meghasonlva, sok századokig hadakoztak, midőn a' középfelföld (Nedsd) volt azon vitézi csatázásoknak, mellyekről az arab költők énekeltek, nézö mezeje, mig egy ollyan férjfiu nem támadott, a' ki egyeséget és az egyeség által erőt öntött beléjek. A' kereszténység már korán sok követőket talált Arabiában, és több püspökök voltak benne, a' kik a' bosroi (Palaestinában, az arabiai határszélen) metropolität esmerték fejeknek. Mindazáltal a' hajdani csillagimádást nem lehetett egészen kiirtani. Az Araboknak a' romai despotismus ellen való küszködése több üldözött eretnekeket vont magához a' keresztény vallás mellett vakon buzgólkodó napkeleti birodalomból, nevezetesen a' Monophysitákat 's az egész napkelcten elterjedett Nestorianusokat, és

ezen kiüzetteknek vallásbeli buzgósága az Arabok ellenállásának uj tüzet adott. A' Zsidók is igen sokan vándoroltak be Arabiába Jerusalem elpusztulása olta, sőt, kiváltképen Yemenben, sokakat térítettek a' magok hitére. A' Homeyriták (Hamjariták) utolsó királya zsidó valláson volt, és a' Kereszténveknek általa való üldöztetései (502) közte és az aethiopiai király közt háborut szültek, melly neki királyi székébe és életébe került. Az Araboknak a' világ historiájában való fontossága Mohammeddel kezdődik, a' ki látván a' különbféle vallásbeli felekezeteknek könnyen való elszaporodását, arra a' gondolatra jött, hogy ő is uj vallást alkosson, melly hihetetlen hirtelenséggel terjedvén el, ezt a' népet a' következő századokban igen hatalmassá és nevezetessé tette. (Későbbi historiáját az Araboknak l. Maurusok, Khalif, Khalifatus.) *L—ú.*

Arabiai eretnekség, melly szerént a' keresztény vallásnak némelly tanitói azt állitották, hogy az emberi lélek a' testtel együtt meghal, elrothad és feltámad. Arabiában kezdődött a' 3-ik századnak első felében. Origenes 246 megczáfolta 's kiirtotta ezen tévelygést, melly abból származott, hogy akkor sokaknál uralkodó vélekedés volt, a' lelket testes valóságnak képzelni. *K. J.*

Arabia tenger, egy része a' keleti Oceánnak az arabiai partoknál. Arabiai öböl, l. Veres tenger.

Arab literatura és nyelv. Arabiának legrégibb történeteit homály és bizonytalanság boritja 's kimiveltetésének és literaturájának első idejéről is keveset tudhatunk. Hogy Arabiában a' poësis korán virágozhatott, azt fel kell tennünk, ha egy felől ezen tartománynak minemüségét, más felől azt meggondoljuk, hogy lakosai bátorszivüeknek, veszélyes próbákra hajlandóknak, büszkéknek és dicsőségszeretőknek rajzoltatnak. Különösen a' szerencsés Arabia olly szép tájékokkal dicsekedik 's a' legszebb gyümölcsökből olly bőséget lát, hogy már sokszor a' föld paradicsomai közé számláltatott. Ugyan azért a' saját seikek alatt ide 's tova vándorló eleven érzésü 's forró képzeletü pásztor népek olly állapotban voltak, melly a' poësisnek igen kedvezett. Ha a' critica tökéletesen megbizonyithatná azt, hogy Jób költeménye valósággal arabiai eredetü, ugy nem csak az meg volna bizonyitva, hogy a' kősziklás Arabia nevezetes poësissel birt, hanem ezen poësisnek természetét is neminemüképen meghatározhatnók. Jób költeményében felséges képek, merész metaphorák, szép hasonlatosságok 's a' természetnek jeles rajzolatjai fordulnak elő, különbféle elmés mesékkel elegyitve, millyeneknek szeretete felől Saba királynéja is bizonyságot tesz. Az arab bölcselkedésnek régiségét hasonlóképen meg lehetne Jób könyvéből bizonyitani, mellyben a' természetnek 's csillagvizsgálásnak tudományaiból különbféle esmeretek fordulnak elő, ha szintén azok még nagyon hijányosok is. Az Arabok magok azt mondják, hogy Mohammed eljöveteléig (K. u. 622) tudatlanságban voltak; de azt csak ugy kell érteni, hogy tulajdonképen való tudósokkal nem dicsekedhettek; mert ezen nemzet már ezelőtt is jeles észt mutatott; különösen a' poësisben már Muhammed ideje előtt is magát nagyon megkülönböztette. Mekkában 's K. u. az 5-ik századtól fogva Okadhban is vásárok alkalmával költeményes vetélkedések tartattak, 's a' jutalomra érdemesitett költemények aranybetükkel byssusra irva, Mekkában a' Kaaba nevü híres épületbe vagy szent templomba felfüggesztettek, mellyek közül *Modahaböth* (mergaanyozottak) és *Moallakat* (felfüggesztettek) czimek alatt némellyek még ma is nem keves becsben tartatnak. De az Arabok történeteinek 's literaturájának is legfényesebb időszaka Mohammeddel kezdődik. Ez magát Istentől küldetett prophetának adván ki, hitbeli és erkölcsi tudományát a' poëtai lélekkel irt Koranba foglalta be. Az Araboknak ezen Bibliáját Abubeker, ki Mohammed halála után az első khalif volt, rendbe szedte, Othman pedig, a' harmadik khalif, megjobbitva

kiadta, az által az irásbeli nyelvet meghatározta 's a' tudományos törekedésnek is az utat kiszabta. — Az Arabok a' kereskedésre nézve nagyon kedvező helyezetben voltak, minthogy a' világnak két része közt laktak; de nem ugy a' hódoltatásra nézve, mert kivált a' puszta és köves tartományokban ide 's tova kóborló csapatok részszerént marhatartásból, részszerént ragadozásból éltek. De Mohammed egész Arabiát meghódoltatta 's az Arabok régi vitézségét vallásbeli buzgóság által nagy mértékben nevelte 's elevenitette. Midőn 632 férjfiui maradék nélkül megholt, követőji ollyan khalifot, azaz, következőt választottak, ki alatt az Arabokat a' hódoltatás lelke egészen elfoglalta. Sebes árviz módjára elterjedtek mindenfelé, 's már 80 esztendővel Mohammed halála után országok Egyiptomtól fogva Indiáig 's Lissabontól fogva Samarkandig ért. Ezen egész idő alatt csak a' hadakozás lelke birta őket, melly a' lelki kimiveltetéssel nem szokott öszveférni. Tudva vagyon, mint bánt Omar khalif az alexandriai bibliothecával. „Ezen könyvek", igy szóla, „vagy azt foglalják magokban, a' mi a' Koranban is benne van, 's akkor felesleg valók, vagy a' Korannal ellenkeznek, 's akkor veszedelmesek, 's következkézképen minden esetre el kell őket emészteni." E' szerént több száz ezer kéziratok osztogattattak ki a' feredő helyekre 's egynéhány honapokig fütteték velek a' feredő szobák. De kicsinyenként az idő 's a' mivelt nemzetekkel való társalkodás megszeliditette ezen vadságot: az Abassidák familiájából származó khalifok uralkodásával (750) elkezdődött a' tudományok 's mesterségek virágzása, mellyek Bagdadban Al-Mansur fényes udvarában legelsőbben találtak ápolgatást Harun Al-Rasid által pedig (786—808) a' nemzet előtt tartósan kedvesekké tétettek. Ezen utolsó minden országokból hivott hazájába tudósokat, kiket fejedelmi módon megjutalmazott, 's a' legjelesebb görög irók munkájit arab nyelvre forditatta 's ezen forditásokat sok példányokban leiratta. Al Mamun alatt, ki nem sokkal ezután uralkodott Bagdadban, Bassorában, Bokkharában jeles oskolák fundáltattak 's Alexandriában, Bagdadban és Cairóban nagy bibliothecák állitattak fel. Motasem khalif is hasonló lélektől vezéreltetett, 's az Abbassidák fejedelmi házával az Ommajadok fejedelmi háza is vetekedve segitette elő Spanyolországban a' tudományokat. A' mi Asiára nézve Bagdad volt, az volt a' cordubai főoskola Európára nézve, hol általjában a' 10-ik században az Arabok voltak a' tudományok gyámolai, 's ők terjesztették a' másutt megvetett tudományos esmereteket a' világ három részében. Nem sokára a' 9-ik század után Franciaországból és egyéb europai tartományokból az Arabokhoz kellett Spanyolországba menni azoknak, kik kivált a' mathesist és az orvosi tudományt tanulni akarták, minthogy másutt azoknak tanulására alkalom nem volt. Illy sebes lépésekkel haladott ez a' nemzet előre, minekutána a' Görögök tudomanyával megesmerkedett. A' geographiában, historiában, bölcselkedésben, orvosi és természeti tudományokban 's a' mathesisben különösen nagy szorgalommal 's szerencsés foganattal munkálkodott, 's még ma is sok arab mesterszók p. o. almanach, algebra, alkohol, azimuth, nadir, zenith 'sat., sőt a' számhetük is, mellyekkel élünk 's mellyeknek feltalálása neki tulajdonittatik, világosan bizonyitják, melly nagy befolyása volt legyen Europa tudományos kimiveltetésében. A' középidőben a' geographia minden nemzetek között legtöbbet köszönt az Araboknak. Ezek mindjárt hódoltatásaik kezdetekor a' khalifok parancsolatjára az elfoglalt tartományokról földabroszokat készitettek, 's általjában a' geographiara nézve a' középidőben epochát csináltak. Legjelesebb és még ma is használható irójik e' részben: Al Marun, Abu Isak, Sherif Edrisi, Nassir Eddin, Abulfeda, Ulugh Begh Abdollatif. — A' nyolczadik századtól fogva történetirójik is nagy számmal voltak, de kik még eddig nem vizsgáltattak meg elegendőképen. Legrégibb előttünk esmeretes történetirójok Hesham Ibn Muhamed Ibn Scaib Alkhekebi 818 körül.

Ezen kivül még említést érdemelnek: Abu Abdallah Mohammed Ibn Achmed, Abulpharads, Almakin György, Abulfeda, Makrizi, Arabsah 'sat. — Az Arabok bölcselkedése egészen görög eredetü 's leginkább Aristotelesből van meritve, ki ő általok lett egész Spanyolországban 's azután egész napnyugoti Európában esmeretessé; mert arab nyelvből fordittatott deákra. A' Scholasticusok bölcselkedésének kutfejét tehát az Araboknál kell keresni. Böicselkedő iróji közül leginkább említést érdemelnek: Alfarabi (954), Avicenna (mh. 1036) és Ibn Sina (1036), Ibn Bajah, Algazel, Happalath Hahappallah, Averroes. Sok hires bölcselkedők egyszersmind orvosok is voltak, mert a' természeti és orvosi tudományokat nem választották el a' bölcselkedéstől. Tagadhatatlan, hogy ők a' geographián kivül ezen tudományokban tettek legtöbbet 's különösen a' chemia feltalálójinak tartathatnak. A' 8-ik és 11-ik századok között Dsondisabur, Bagdad, Ispahan, Firuzabad, Bokkhara, Kufa, Bassora, Alexandria és Corduba városaiban hires orvosi oskolák állittattak fel. Az orvosi tudományokban legjelesb irójik a' következők: Aharum, Jahiah Ibn Serapion, Iacob Ibn Ishák Alkendi, Joannes Mezve, Rhazes, Almansor, Ali Ibn Abbas, Avicenna, Ishak Ben Soleiman, Abulkasis, Abenzohar, Averroes. — A' természet tudományában kevesebb előmenetelt tettek, de annál többet a' mathesisben, mellyet igen kimiveltek és sok munkákkal gazdagitottak. Különösen nagyon gyarapitották a' csillagvizsgálás tudományat; 's e' részben Bagdadban és Cordubában hires oskolák 's egyszersmind csillagvizsgáló tornyok is voltak. — Mind a' mellett is, hogy az Arabok a' szorosabb értelemben vett tudományokat illy gondosan kimivelték, a' poësisban sem maradtak hátra. Abu Temam 830 körül a' nagyobb Hamasaht vagy Anthologiát 's Bochteri 880 körül a' kisebb Hamasaht adták ki. — Általjában a' dramai költeményen kivül az Arabok a' költemények minden nemeiben tettek próbákat, 's a' romancz tulajdonképen az ők találmánya 's hihetőképen a' rim is. Költőjik között leginkább megkülönböztették magokat a' következők: Motenebbi, Abu Ismael Tograi, Ithiel Hariri, Abu Dsaafar, Ibn Tophail és Admai. E' szerént ezen nemzet a' közép időben Europa tudományos kimiveltetésére nézve nagyon sokat tett. Ugyan azért szembetünő dolog, hogy nyelve minden tudós vizsgálóknak nagyon fontos, mellynek tanulására az ujabb időkben Franciaországban Postel, Németországban pedig Spey mutattak először utat. Annak tanulása a' 17-ik században leginkább Belgiumban 's az olta Németországban és Angliában is buzgón gyakoroltatott. Erpen, Michaëlis, Richardson, Jahn, Rosenmüller, de Sacy e' részben jó grammaticákat; Erpen, Golius, Giggeji, Kastell, Meninszki, Wilmet, Scheid jó szókönyveket; Reiske, Hirt, Rosenmüller, Jahn, de Sacy chrestomathiákat irtak. Ezeken kivül Kirsten, Wasmuth, Jones, Eichhorn, Tychsen, Schnurrer, Hasse, Hezel, Wahl, Paulus, Rosenmüller, Vater, Augusti 'sat. is nagy érdemeket szereztek magoknak az arab literatura esmertetésével; Gruner pedig és Sprengel ugyan ezt különösen az orvosi tudományra nézve cselekedték. *K. J.*

ARABO l. RÁBA.

ARACHNE, egy colophoni Idmon nevü biborfestő leánya Ioniában, a' szövés mesterségét Pallastól tanulá és ügyessége ugy elbiztatá, hogy versenyt mere szőni mesternéjével. Hijában inté Pallas vén asszony képében a' leánykát. Arachne mesterséges szövetet készite, melly az istenek szerelmeskedéseit ábrázolá. Pallas, ki semmi hibát nem lele a' munkában, azt vevé ürügyül 's széttépé a' szövetet, Arachnénak pedig fejéhez veré a' vetélőt, 's ez felakasztá magát kétségbeesésből. Pallas felelevenité ugyan, de pókká változtatá a' szerencsétlent. —z—

ARACHNOLOGIA v. ARANEOLOGIA, az a' mesterség, miként kell a' pókok magoktartásából, mozgásaiból és munkálkodásiból az idő változására következést huzni. Már Pliniusban is találhatni arról valamit